

พัฒนาการของการตั้งตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489

โดย
นายประวิทย์ สายสงวนวงศ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญามหาบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2562

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

วิทยานิพนธ์นี้

ได้รับทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์ จากเงินงบประมาณแผ่นดินหมวดเงินอุดหนุน
ประจำปีงบประมาณ 2561 (ได้รับการจัดสรรผ่านกองกิจการนักศึกษา)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พัฒนาการของการตั้งตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489

โดย
นายประวิทย์ สายสงวนวงศ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญามหาบัณฑิต

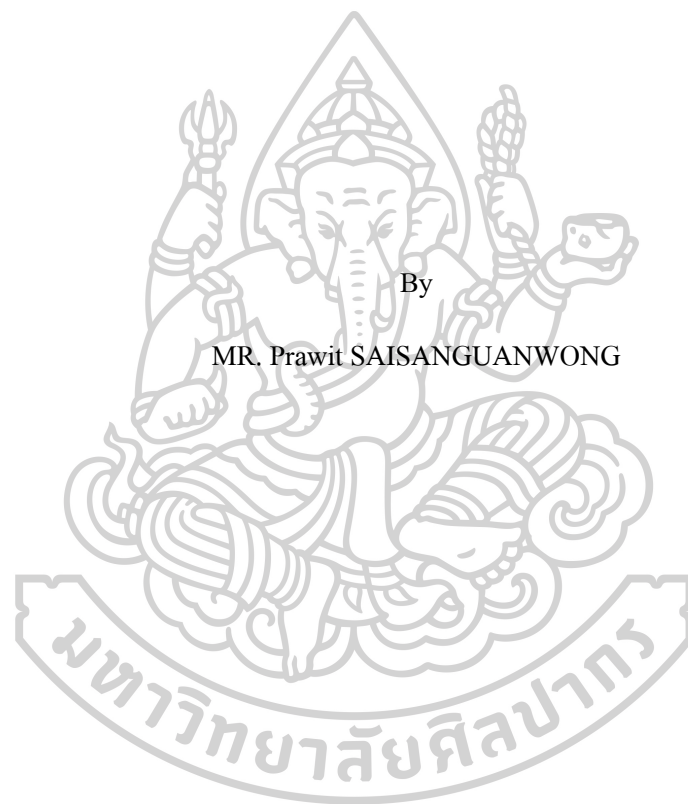
ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2562

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

THE DEVELOPMENT OF POLITICAL AWARENESS OF ISAN PEOPLE, 1890-
1946 A.D.

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Master of Arts (HISTORY)
Department of HISTORY
Graduate School, Silpakorn University
Academic Year 2019
Copyright of Graduate School, Silpakorn University

หัวข้อ พัฒนาการของการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489
โดย ประวิทย์ สายสงวนวงศ์
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโท
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วรพร ภู่งศ์พันธ์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)
พิจารณาเห็นชอบโดย
..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พวงทิพย์ เกียรติสกุล)
..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วรพร ภู่งศ์พันธ์)
..... ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์ ดร.ดารรัตน์ เมตตาริกานนท์)

58205203 : ประวัติศาสตร์ แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโท

คำสำคัญ : ภาคอีสาน, รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์, การตื่นตัวทางการเมือง

นาย ประวิทย์ สายสงวนวงศ์: พัฒนาการของการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วรพร ภู่งศ์พันธุ์

วิทยานิพนธ์นี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานภายใต้การบูรณาการรัฐไทยระหว่าง พ.ศ. 2433-2489 โดยศึกษาผ่าน 1. การแสดงออกที่ทำให้เห็นการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานระหว่าง พ.ศ. 2433-2489 และ 2. วิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดความตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในช่วงเวลาต่างๆ

ผลการศึกษาพบว่า การบูรณาการรัฐตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นไป อันประกอบไปด้วย การบูรณาการเชิงอำนาจ การบูรณาการเชิงพื้นที่ และการบูรณาการเชิงความคิด ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ของภาคอีสาน รวมถึงผลักดันให้ชาวอีสานมีแนวโน้มเกิดปฏิสัมพันธ์กับรัฐไทยมากขึ้น การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางเศรษฐกิจ การศึกษาและการปรับตัวสู่ระบบราชการเป็นปัจจัยที่ส่งผลสืบเนื่องต่อการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่แตกต่างกันระหว่างพลังทางสังคมใหม่กับชาวบ้านในชนบท

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 “กลุ่มพลังทางสังคมใหม่” ซึ่งมีพื้นฐานมาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้าสามารถปรับตัวต่อระบบหรือโครงสร้างของรัฐได้ดี คนกลุ่มนี้มีแนวโน้มตอบสนองเชิงบวกต่อระบอบรัฐธรรมนูญ โดยมี “สำนึกพลเมือง” ของรัฐไทยเป็นแรงผลักดันการแสดงออกทางการเมืองของพวกเขา ด้วยการตั้งข้อสังเกตและเสนอแนวทางแก้ไขต่อปัญหาและสภาพการณ์ต่างๆ ของภาคอีสานและประเทศชาติ การเคลื่อนไหวเพื่อพิทักษ์ระบอบรัฐธรรมนูญ การสร้างสรรค์ผลงานหนังสือและสารคดีการเมือง รวมถึงการเข้าไปมีส่วนร่วมในการเมืองระดับชาติ ขณะที่ชาวบ้านในชนบทยังขาดศักยภาพในการปรับตัวและมีแนวโน้มที่จะอยู่ภายนอกอิทธิพลของระบบหรือโครงสร้างที่รัฐสถาปนาขึ้น การแสดงออกทางการเมืองของชาวบ้านจึงเป็นเรื่องปัญหาทางเศรษฐกิจ การถูกกดขี่ข่มเหงจากข้าราชการท้องถิ่นและการปฏิเสธอิทธิพลจากภายนอก โดยมี “พลังท้องถิ่น” คือ ฮีตคอง วิถีชีวิต ความเชื่อทางศาสนาแบบชาวบ้านเป็นแรงผลักดันให้ชาวบ้านบางส่วนเคลื่อนไหวต่อต้านอำนาจรัฐไทยในลักษณะขบวนการผู้มีบุญ ต่อมาเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 (ทศวรรษ 2480) ทั้งสองฝ่ายมีแนวโน้มประสานร่วมมือกันมากขึ้นภายใต้ภารกิจกู้ชาติของขบวนการเสรีไทย ซึ่งกลายเป็นพลังการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่สำคัญและเป็นรากฐานให้กับการเคลื่อนไหวทางการเมืองระดับมวลชนของภาคอีสานต่อมาในยุคสงครามเย็น

58205203 : Major (HISTORY)

Keyword : NORTHEAST REGION, ABSOLUTE MONARCHY STATE, POLITICAL AWARENESS

MR. PRAWIT SAISANGUANWONG : THE DEVELOPMENT OF POLITICAL AWARENESS OF ISAN PEOPLE, 1890-1946 A.D. THESIS ADVISOR : ASSISTANT PROFESSOR DR. WORAPORN POOPONGPAN

The objective of this thesis is to study the happening of political awakening in northeastern people under the Thai State's integration between 1890–1946 by analysing 1. political expressions that signified an awareness in politics of northeastern people between 1890–1946; and 2. factors that caused the political awareness of northeastern people at various times.

The study reveals that the transition of Isan area or the northeastern region during the period of Thai State's integration, 1890–1946, along with the adjustment of the northeastern people to new economic, educational and bureaucratic systems had an impact on their expression and political movement. From 1887 onwards, the tightening power of the Thai State in the northeastern area has changed into a state integration through power, area, and thought integration, turning these areas into one of the administrative regions. These factors created changes to the northeastern people, while encouraging them to have more interaction with Thai State since they had to adjust themselves to new economic, educational and bureaucratic systems. The study highlights that the northeastern people in rural areas still lacked the capability to adjust themselves to the new systems, while tending to live their lives unaffectedly by the government's system. On the other hand, local authorities, merchants, wealthy persons and their associates could easily adjust themselves to new government's systems. After the Siamese Revolution of 1932, the “New Social Force Group”, which consisted of local authorities and merchants who had interacted with the city, tended to respond positively to the new regime. They used their “consciousness” for being Thai citizens to advocate political expression and movement. In the meantime, people in rural areas faced difficulties in adjusting themselves to new economic system, which also led to their rejection of “external” influences. They used “local power” or Heatkong - villager's religious beliefs and people's history - to oppose the Thai State. However, this was entirely changed after the beginning of the Second World War in 1939, as both New Social Force Group and people in rural areas became more likely to cooperate under the Free Thai Movement. They formed a crucial force in politics and significantly paved the way for later mass political movements of northeastern Thai during the Cold War.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะถูกล่วงไม่ได้ หากไม่มีครอบครัวอันเป็นที่รัก แม่ ป้า กุ๊ ยาย เจ้หยัง เสียโน้ต หนิง และ อาเตี๋ย ครอบครัวที่เข้าใจ ให้กำลังใจ และคอยสนับสนุนกิจกรรมทางปัญญาของข้าพเจ้ามาโดยตลอด

จะถูกล่วงไม่ได้ หากไม่ได้รับทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์ จากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

จะถูกล่วงไม่ได้ หากไม่ได้รับความกรุณาจากครูบาอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้และอดทนต่อความ ตื่นเงินทางปัญญาของข้าพเจ้า นับตั้งแต่คณาจารย์จากภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศิลปากร ศ. เกียรติคุณ สัตยชัย สุวังบุตร รศ. ดร. ชุติพร วิรุณหะ ครูผู้จุดประกายทางความคิดและเป็นแบบอย่างทาง วิชาการแก่ข้าพเจ้า ผศ. ดร. วรพร ภู่งศ์พันธ์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ผู้คอยเอาใจใส่ลูกศิษย์ ให้กำลังใจ รวมถึง ให้คำแนะนำทั้งในเรื่องการเรียนและการใช้ชีวิต ผศ. ดร. พวงทิพย์ เกียรติสหัสกุล ประธานกรรมการตรวจสอบ วิทยานิพนธ์ รศ. ดร. ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ แห่งมหาวิทยาลัยขอนแก่น กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิที่สละเวลาให้ คำแนะนำเพื่อปรับปรุงวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จนสมบูรณ์ คณาจารย์จากภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา อันเป็น “สำนักแรก” ที่เคี่ยวกรำนักเรียนประวัติศาสตร์ผู้นี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อ. เรื่อง วิทย์ ลีมนานท อ. อำพิกา สวัสดิ์วงศ์ และ ผศ. ดร. ศรีัญญา ประสพชิงชนะ รวมถึงคณาจารย์จากโรงเรียนสาธิต มหาวิทยาลัยรามคำแหงทั้งในอดีตและปัจจุบัน ครูผู้ให้ความรู้ กำลังใจ และให้คำแนะนำในทุกๆ เรื่องเสมอมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ดร. อนิรุทธิ์ บุญเกื้อ อ. ก่อพงศ์ นามวัฒน์ อ. สุพรรณยา บัวสุก อ. ไอยเรศ งามแจ่ม และ อ. ฌัฐ ภาส พรมมา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะถูกล่วงไม่ได้ หากไม่มีมิตรสหายที่ให้ทั้งกำลังใจ ถากถาง ตลอดจนร่วมโศกเศร้า สรวลเสเฮฮาด้วยกัน พี่มิน พี่ดา พี่ต่อ พี่เคมป์ พี่เบส พี่เป็ก มอสเทพ ยิงยศ อุปกรณ์ ปราง มอส เกาลัด รุ่นพี่รุ่นน้อง จากรั้วศิลปากร ท่านกุล โจ๊ะ ครีม ดาต้า มู๋ พลอย แนน โฟม นิพนธ์ นุ่น บอย จากมหาวิทยาลัยชื่อดังย่านบางแสน ยศ หยิก หมอก ปูน ป้า บี ท่อ กาว น้องโม ผองเพื่อนในวัยกระเตาะจากโรงเรียนสาธิตแห่งหนึ่งย่านรามคำแหง อนึ่ง สุราทุกจอกที่เคยผ่านลำคอของข้าพเจ้า ขอยกเป็นการคารวะแด่น้ำใจของมิตรสหายเหล่านี้ทั้งสิ้น

ทุกตัวอักษร ทุกประโยคที่ร้อยเรียงเป็นวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หากพอจะมีความคืออยู่บ้างแม้เพียงนิดหนึ่ง ข้าพเจ้าขออุทิศแทนคำขอบพระคุณจากใจจริงและเป็นการแสดงความกตัญญูแด่ท่านทั้งหลายทั้งที่ได้เอื้อนามและยัง ไม่ได้เอื้อนามอีกมาก โดยเฉพาะกับครอบครัวอันเป็นที่รัก อีกที่ร้อยก็พันคำขอบคุณคงเทียบมิได้กับความรักอัน ยิ่งใหญ่ที่ข้าพเจ้าได้รับเสมอมาตั้งแต่เป็นเด็กน้อยจนเติบโตใหญ่ พลังใจจากครอบครัวคือดินและน้ำที่อุ้มชูให้ต้นกล้าต้น นี้ได้เจริญงอกงามจนผลิดอกออกผล

สุดท้ายนี้ ข้าพเจ้าขอเย็บหยั้นไว้กับทุกมรสุมที่ผ่านเข้ามาทำลายในชีวิต

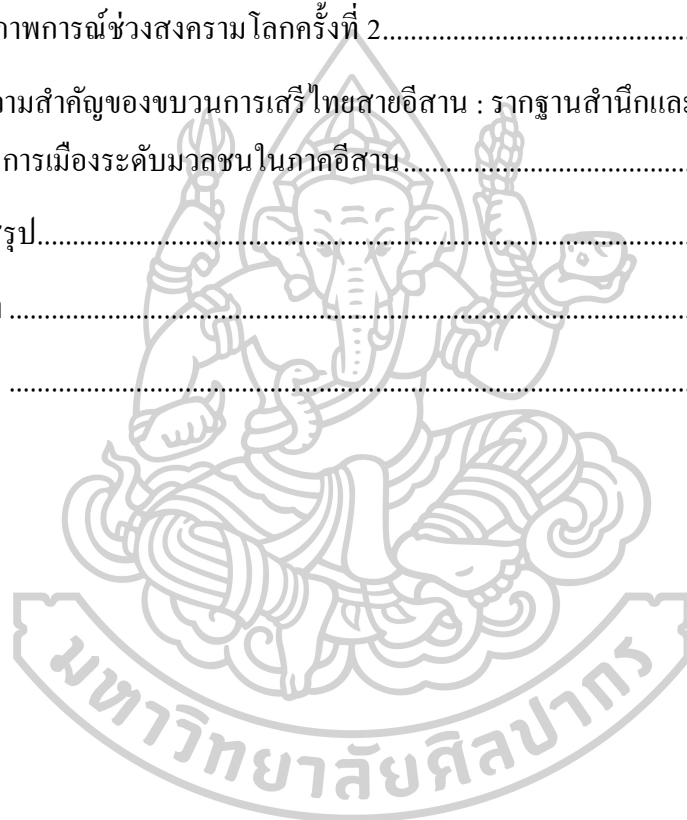
สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง	ฉ
สารบัญแผนภูมิ.....	ฉ
บทที่ 1 บทนำ	1
1. ความเป็นมาและความสำคัญของประเด็นปัญหาที่ศึกษา	1
2. ทบทวนวรรณกรรม	5
3. วัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	12
4. ขอบเขตการศึกษา.....	12
5. วิธีการศึกษา.....	13
6. แหล่งข้อมูล.....	13
7. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	13
8. คำศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย	14
บทที่ 2 การบูรณาการรัฐ : “พื้นที่อีสาน” จากปริมณฑลแห่งอำนาจสู่การเป็นส่วนหนึ่งของ “รัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์”	16
1. ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่อีสานกับอาณาจักรสยาม ก่อน พ.ศ. 2433	17
2. ปัจจัยที่นำไปสู่การก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์.....	20
2.1 การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจ โลกแบบทุนนิยม	21
2.2 ปัญหาและความเสื่อมถอยของระบบการคุมกำลังคน.....	25

2.3 การปรากฏตัวของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส : ความเสื่อมถอยของระบบความสัมพันธ์ ภายใต้ปริวิตถลแห่งอำนาจ	31
3. การบูรณาการ “พื้นที่อีสาน” ภายใต้ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์”	38
3.1 การบูรณาการเชิงอำนาจ	38
3.1.1 โครงสร้างและสภาพการเมืองในพื้นที่อีสาน ก่อน พ.ศ. 2433	39
3.1.2 การส่งคายนพื้นที่การปกครองและการวางรากฐานระบบราชการ	46
3.2 การบูรณาการเชิงพื้นที่	58
3.2.1 พื้นที่ส่วนราชการ : พื้นที่รองรับการรุกรานของอำนาจรัฐในพื้นที่อีสาน	58
3.2.2 แผนที่ระบบสื่อสาร และการคมนาคม : การเชื่อมโยงทางกายภาพระหว่างพื้นที่ อีสานกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์	67
3.3 การบูรณาการเชิงความคิด	82
3.3.1 การบูรณาการเชิงความคิดผ่านการจัดการพระศาสนาและการศึกษา	82
3.3.2 อาณานิคมทางความคิด : การเปลี่ยนแปลงสำนึกของท้องถิ่นภายใต้อิทธิพลของ รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์	87
บทที่ 3 การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2474	100
1. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2474 : การเข้าถึงโอกาส และการปรับตัวของชาวอีสานในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์	101
1.1 การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางเศรษฐกิจ	101
1.1.1 “เมือง” กับ “ชนบท” : การกระจุกตัวและความแตกต่างทางเศรษฐกิจ	104
1.1.2 พ่อค้าคนกลาง : ตัวกลางไหลเวียนสินค้าระหว่างเมืองกับชนบท	113
1.1.3 ความเป็นอยู่ของชาวบ้านในชนบทและข้อจำกัดการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจ	124
1.1.4 การปรับตัวของชาวบ้านและปฏิสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์	140
1.2 การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางการศึกษา	149

1.3 การปรับตัวสู่ระบบราชการ.....	162
1.3.1 การปรับตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นสู่ระบบราชการ	163
1.3.2 การปรากฏตัวของ “พลังทางสังคมใหม่” ในภาคอีสาน ทศวรรษ 2460-2470	167
1.3.3 “เมือง” : พื้นที่แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร	174
2. การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน ก่อน พ.ศ. 2475 : การแสดงออกทางความคิดของ “พลังทางสังคมใหม่”	176
บทที่ 4 การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2475-2489 : ภาพสะท้อนการปรับตัว ของชาวอีสานภายใต้การบูรณาการรัฐ.....	187
1. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2475-2489	188
1.1 การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 และความสำคัญของ “พลเมือง” ในระบอบรัฐธรรมนูญ ..	188
1.1.1 ความสำคัญของ “พลเมือง” ในระบอบรัฐธรรมนูญ	191
1.1.2 การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างการเมือง.....	196
1.2 การบูรณาการรัฐผ่าน “สำนักพลเมือง” ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ	199
1.2.1 รัฐธรรมนูญ : สัญลักษณ์แห่งยุคใหม่ทางการเมือง	202
1.2.2 สื่อวิทยุกระจายเสียง	211
1.2.3 หนังสือ แบบเรียนและวรรณกรรมการเมือง.....	216
2. การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานผู้เป็น “พลังทางสังคมใหม่” ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ	228
2.1 การเคลื่อนไหวต่อต้านคณะผู้บ้านกู้เมือง	228
2.2 ความรู้ตึกนิกคิดทางการเมืองของชาวอีสานผู้เป็น “พลังทางสังคมใหม่” ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ	237
2.2.1 จดหมายแสดงความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ	237
2.2.2 หนังสือและสารคดีการเมือง.....	249
2.3 “พลังทางสังคมใหม่” บนสนามการเมืองระดับชาติ.....	260
3. การตื่นตัวทางการเมืองของชาวบ้านอีสานในชนบท	281

3.1	ชนบทอีสาน : ภาพสะท้อนความไม่สม่ำเสมอภายใต้การบูรณาการรัฐไทย	282
3.2	ความรู้สึกลึกซึ้งนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้าน	287
3.3	ขบวนการผู้มีบุญ : การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวบ้านภายใต้สำนักพลังท้องถิ่น	299
4.	ภารกิจ “กู่ชาติ” ในสงครามโลกครั้งที่ 2 : จุดบรรจบความรู้สึกลึกซึ้งนึกคิดทางการเมืองภายใต้สำนักพลเมืองแห่งรัฐไทย.....	315
4.1	สภาพการณ์ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2.....	316
4.2	ความสำคัญของขบวนการเสรีไทยสายอีสาน : รากฐานสำนักและการเคลื่อนไหวทางการเมืองระดับมวลชนในภาคอีสาน.....	319
บทที่ 5	บทสรุป.....	334
	รายการอ้างอิง	344
	ประวัติผู้เขียน	364

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 ตัวอย่างบัญชีรายชื่อนักเรียนที่สอบประมวลความรู้ได้ พ.ศ. 2453 (จำนวน 31 คน).....	151
ตารางที่ 2 ตัวอย่างการแสดงความรู้สึคนึกคิดทางการเมืองระหว่างพลังทางสังคมใหม่กับชาวบ้าน ในชนบท พ.ศ. 2475-2485.....	311

สารบัญแผนภูมิ

หน้า

แผนภูมิที่ 1 แสดงการบริหารการปกครองหลังประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น ร.ศ. 116	55
แผนภูมิที่ 2 การจัดส่วนราชการในศาลาว่าการมณฑล	56
แผนภูมิที่ 3 การแบ่งประเภทข้าราชการประจำเมือง.....	57

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของประเด็นปัญหาที่ศึกษา

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบประชาธิปไตยเมื่อ พ.ศ. 2475 มีการแสดงออกซึ่งการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานผ่านตัวแทนที่เข้ามามีบทบาทในสภาผู้แทนราษฎร กลุ่ม “ส.ส. อีสาน” ได้รับการกล่าวในวงกว้างถึงความโดดเด่นในการตรวจสอบการทำงานของฝ่ายรัฐบาลและในการทำหน้าที่เป็นปากเป็นเสียงให้กับชาวอีสานอย่างแข็งขัน ดังเช่น การอภิปรายร่างพระราชบัญญัติลดพิกัดเก็บเงินอากรค่านา พ.ศ. 2477 ของนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) ซึ่งได้กล่าวในที่ประชุมครั้งหนึ่งว่า “ข้าพเจ้าเป็นผู้แทนราษฎรจากบ้านนอก จึงรู้สึกจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องระบายความรู้สึกทุกข์ร้อนของราษฎรให้รัฐบาลทราบ... ข้าพเจ้าเสนอความเห็นเรื่องค่านานี้ยี่ดียว... แต่รัฐบาลตอบกลับข้าพเจ้ามาเพียง 3 บรรทัด ว่าการลดค่านานั้นจะกระทบกระเทือนถึงการเงินของประเทศ”¹

ค่านายบุญมา เสริฐศรี (ส.ส. เลย) ได้แสดงทัศนะของตนผ่านวิทยุกระจายเสียงเพื่อชี้ให้เห็นสภาพการคมนาคมของจังหวัดเลย ว่า “...ข้าพเจ้ารู้สึกทุเรศ เพราะถนนทุกๆ สายดูเหมือนเกิดขึ้นด้วยน้ำพักน้ำแรงของราษฎรทั้งนั้น ...เมื่อฝ่ายบริหารไม่จัดทำ ก็เป็นหน้าที่ของผู้แทนจะถามและขอให้รัฐบาลทำเพื่อความสะดวกแก่ราษฎร”² ในด้านสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอีสานนั้น จุนวรสิษฐ์รุณเวทย์ (ส.ส. หนองคาย) ได้นำเสนอปัญหาให้ทางรัฐบาลรับทราบว่า “หากปีใดฝนไม่ตก หรือตกน้อยไปการทำงานก็ไม่ได้ผล ราษฎรถึงกับอดอยาก ทำให้ข้าวราคาสูง ฉะนั้นข้าวทาง

---

¹ รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรครั้งที่ 19 / 2476 อ้างถึงใน คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), 218.

² สยามกมิตร์ภาพัฒน์-ไทย. ปาฐกถาของผู้แทนราษฎร เรื่อง สภาพของจังหวัดต่างๆ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539), 136-137.

ภาคอีสานจึงราคาแพงมากเวลาทำไม่ได้” อีกทั้งยังเรียกร้องให้ “...ทางกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ควรตระหนักถึงอีสานบ้าง”³

ความโดดเด่นของ ส.ส. อีสานในการทำหน้าที่ผู้แทนราษฎร ทำให้ภาพรวมการแสดงผลทางการเมืองของชาวอีสานระหว่าง พ.ศ. 2475-2489 นั้นมักจะมาจากกลุ่มนักการเมืองอีสานเป็นส่วนใหญ่ การศึกษาที่ผ่านมาจึงมุ่งความสนใจไปที่กิจกรรมทางการเมืองของคนกลุ่มนี้เป็นสำคัญ เช่น ผลงานเรื่อง แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์ โดยพิริยา คุ้มณะศิริ (พ.ศ. 2533) แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายถวิล อุดล โดยสุวัฒน์ชัย แสนราช (พ.ศ. 2541) แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายจำลอง ดาวเรือง โดยธีรวัชร ประนัดสุดจำ (พ.ศ. 2542) แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายเตียง ศิริขันธ์ โดยอภิสิทธิ์ กิจเจริญสิน (พ.ศ. 2542) การเมืองสองฝั่งโขงโดยดาร์วิน เมตตาริกานนท์ (พ.ศ. 2546) และ ส.ส. ภาคอีสาน กลุ่มแนวคิดสังคมนิยม พ.ศ. 2490-2506 โดยพรรณิกา ฉายากุล (พ.ศ. 2547) เป็นต้น

สำหรับการอธิบายถึงแรงผลักดันที่ทำให้ชาวอีสานมีการตื่นตัวทางการเมืองสูง งานศึกษาที่ผ่านมาส่วนใหญ่มุ่งประเด็นไปที่ปัจจัยทางการเมืองระหว่าง พ.ศ. 2475-2489 โดยเฉพาะผลพวงจากเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งทำให้พื้นที่ทางการเมืองระดับชาติเปิดกว้างมากขึ้น ชาวอีสานโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกลุ่มนักการเมือง จึงกระตือรือร้นที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมเคลื่อนไหวทางการเมือง เพื่อเรียกร้องให้ส่วนกลางให้ความสำคัญกับท้องถิ่น โดยการเคลื่อนไหวและการรวมกลุ่มของนักการเมืองอีสานที่เกิดขึ้นขณะนั้นขึ้นอยู่ด้วยความสัมพันธ์ส่วนตัว อุดมการณ์ทางการเมือง และการมีผลประโยชน์ร่วมกันในแต่ละเวลา เช่น ผลงานเรื่อง การรวมกลุ่มของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยชาญชัย บุญเสนอ (พ.ศ. 2536) บทบาทของขบวนการเสรีไทยสายอีสานและบทบาททางการเมืองของสมาชิกหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2484-2495 โดยอดิเรก บุญคง (พ.ศ. 2536) แนวคิดทางการเมืองและบทบาทของนายแคล้ว นรปติ ในฐานะสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร โดยสำรวน ศิริบุรี (พ.ศ. 2537)

³ รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรครั้งที่ 2 / 2476 อ้างถึงใน ดาร์วิน เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 207.

และ บทบาททางการเมืองของผู้นำท้องถิ่นอีสาน พ.ศ. 2481-2495 โดยเฉลิมเกียรติ ภาวะเวช (พ.ศ. 2542) เป็นต้น

นอกจากบทบาทของนักการเมืองอีสานในเวทีรัฐสภาแล้ว ชาวบ้านในชนบทผู้เป็นคนเบื้องล่างในสังคมก็มีการเคลื่อนไหวและแสดงเจตจำนงในวิถีทางของตนด้วย ดังจะเห็นได้จากการเกิดขึ้นของกบฏผู้มีบุญระหว่าง พ.ศ. 2476-2483 อาทิ กบฏหมอลำน้อยชาดา (พ.ศ. 2476) กบฏเกือกขาว (พ.ศ. 2477) กบฏพวกสอนธรรมวิเศษ (พ.ศ. 2477) และกบฏหมอลำโสภา (พ.ศ. 2483) เป็นต้น⁴ โดยเป้าประสงค์ของการเคลื่อนไหวอยู่ที่การยุบให้ชาวอีสานกระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาล ปฏิเสธการเสียภาษี (ภาษีรัชชูปการ, ภาษีที่ดิน, อากรค่านา) และต่อต้านการนำบุตรหลานเข้าสู่โรงเรียนของทางราชการ กรณีการเกิดกบฏผู้มีบุญในพื้นที่อีสานเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน ไม่ได้จำกัดแค่เพียงบทบาทของนักการเมืองอีสานหรือในเวทีการเมืองระดับชาติอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังขยายวงกว้างไปถึงชาวอีสานกลุ่มอื่นๆ ด้วย ซึ่งควรกล่าวในที่นี้ด้วยว่า พื้นที่อีสานเป็นเพียงภูมิภาคเดียวที่ยังคงเกิดการต่อต้านรัฐในลักษณะกบฏผู้มีบุญขึ้นในยุคการเมืองแบบประชาธิปไตย

การแสดงออกถึงการตื่นตัวทางการเมืองที่ชัดเจนและเข้มข้นทันทีที่มีโอกาสแสดงออกของชาวอีสานชี้ให้เห็นว่า แรงผลักดันไม่น่าจะมาจากปัญหาร่วมสมัยแต่เพียงอย่างเดียว แต่มีรากฐานทางความคิดของการตื่นตัวทางการเมืองที่สั่งสมมาอย่างยาวนาน การมองย้อนกลับไปพิจารณาถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จึงเป็นประเด็นที่ควรนำมาศึกษาเท่าที่ผ่านมามีผลงานที่กล่าวถึงในเรื่องนี้อยู่บ้าง ได้แก่ ผลงานเรื่อง **Isan : Regionalism in Northeast Thailand (อีสานนิยม : ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศ)** ของ Charles F. Keyes (พ.ศ. 2510) และ**การเมืองสองฝั่งโขง** ของดาร์วิน เมตตาริกานนท์ (พ.ศ. 2546) ซึ่งพยายามอธิบายถึงผลสืบเนื่องของปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 โดยอธิบายในลักษณะเดียวกันว่า แนวคิดแบบ “ท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยม” (Localism and Regionalism) เป็นแนวคิดที่

⁴ กัญช ชโลธรรังสี, “การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย พ.ศ.2475-2500” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555), 101-109.

ผลักดันให้กลุ่มนักการเมืองอีสานแสดงออกทางการเมืองมากขึ้น แนวคิดดังกล่าวเป็นผลมาจากการที่ชาวอีสานมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมร่วมกัน ผ่านประสบการณ์การถูกปกครองโดยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทำให้ “พื้นที่อีสาน” ปรากฏขึ้นในฐานะหน่วยทางการเมืองของรัฐไทย จากหัวเมืองลาวสู่การจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2437 และจัดตั้งเป็นภาค คือ “ภาคอีสาน” ใน พ.ศ. 2465 สำเนียงร่วมกันของชาวอีสานในแนวคิด “ท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยม” จึงค่อยๆ ก่อตัวขึ้นและได้รับการกระตุ้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา นอกจากนี้ผลงานเรื่อง **การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475-2500** ของกันยัช โลทรังษี (พ.ศ. 2555) ได้ให้ความสำคัญกับแนวคิด “ท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยม” เช่นเดียวกัน แต่ได้เพิ่มเติมในเรื่องการจัดการศึกษาตามแบบแผนของส่วนกลางในพื้นที่อีสาน ทำให้ชาวอีสานได้มีโอกาสพัฒนาตนเองและเกิดสำนึกทางการเมืองมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม การแสดงออกและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานหลากหลายกลุ่มซึ่งปรากฏขึ้นอย่างเด่นชัดโดยเฉพาะในช่วงทศวรรษแรกหลัง พ.ศ. 2475 เป็นต้นมาชวนให้เกิดข้อสังเกตว่า แนวคิดหรือการอธิบายแบบข้างต้นอาจมีแนวทางอธิบายเพิ่มเติมเพื่อต่อยอดศึกษาการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานซึ่งมีความหลากหลายซับซ้อนทั้งจากกลุ่มปัญญาชนและชาวบ้านในชนบท ทั้งนี้ งานศึกษานี้มีข้อสังเกตว่าการบูรณาการรัฐตั้งแต่ พ.ศ. 2433 เป็นต้นไป ซึ่งทำให้ “ภาคอีสาน” ปรากฏตัวขึ้นในฐานะส่วนหนึ่งของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” นั้น ได้สร้างการเปลี่ยนแปลงและส่งผลกระทบเป็นวงกว้างต่อผู้คนในสังคมตั้งแต่กลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าและชาวบ้าน อีกทั้งยังดึงดูดให้เขาเหล่านั้นเข้าไปข้องเกี่ยวหรือมีปฏิสัมพันธ์กับรัฐมากขึ้นในทางใดทางหนึ่ง ประเด็นนี้จะเป็นพื้นฐานและเงื่อนไขซึ่งจะส่งผลให้ชาวอีสานมีการตื่นตัวและการแสดงออกทางการเมืองที่แตกต่างกันในเวลาต่อมา

หากศึกษาการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในแง่ของปัจจัยที่บ่มเพาะผลักดันให้ชาวอีสานเกิดการแสดงออกในทางการเมือง จำเป็นต้องพิจารณาการเปลี่ยนแปลงของ “พื้นที่อีสาน” หรือ “ภาคอีสาน” ภายใต้การบูรณาการของรัฐไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2433-2489 ตลอดจนการปรับตัวของชาวอีสานต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยมีคำถามสำคัญคือ การบูรณาการรัฐเพื่อผนวกพื้นที่อีสานกับรัฐไทยเป็นอย่างไร ผลของการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชาวอีสาน

ภายใต้การบูรณาการรัฐ และที่สำคัญคือผลเหล่านั้นส่งผลสืบเนื่องต่อการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานอย่างไรบ้าง จะเห็นได้ว่า ประเด็นดังกล่าวสามารถต่อยอดหรือขยายขอบเขตความรู้เกี่ยวกับการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานจากที่มีผู้ศึกษาไว้เดิมแล้วได้

การศึกษาเรื่อง “พัฒนาการของการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489” จึงมีจุดมุ่งหมายที่จะวิเคราะห์การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในลักษณะที่เป็นพัฒนาการหรือพลวัตต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ. 2433 อันเป็นปีที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เริ่มเข้ามามีบทบาทปกครองปกครองในพื้นที่อีสานจนถึง พ.ศ. 2489 ซึ่งเข้าสู่จุดเสื่อมถอยของการเมืองในระบอบรัฐสภาหลังการรัฐประหารของฝ่ายอำนาจนิยม เพื่อตอบคำถามว่า การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานที่แสดงออกหลัง พ.ศ. 2475 นั้น มีการเพาะบ่มมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์หรือไม่ เพราะเหตุใด และพัฒนาการการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานระหว่าง พ.ศ. 2475-2489 อยู่ภายใต้แรงผลักดันอะไรบ้าง ที่ทำให้การแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานมิได้จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มนักการเมืองเพียงกลุ่มเดียว แต่ขยายลงสู่ผู้คนระดับ “รากหญ้า” ได้

ประเด็นข้างต้น จะทำให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับท้องถิ่นอีสานในมิติที่หลากหลายซับซ้อน เห็นการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการดำเนินการของรัฐ ซึ่งบ่มเพาะเป็นปฏิริยาตอบสนองของผู้คนในท้องถิ่นที่ดิ้นรนแสดงออกผ่านช่องทางต่างๆ ขณะเดียวกันยังเป็นการขยายองค์ความรู้เกี่ยวกับ “อีสาน” สำหรับเป็นพื้นฐานให้เข้าใจว่าเหตุใด ภาคอีสานในยุคสงครามเย็นจึงเป็นภูมิภาคที่รัฐบาลจับตาเฝ้าระวังอย่างใกล้ชิด รวมถึงการทุ่มงบประมาณมหาศาลเพื่อพัฒนาภาคอีสานอย่างเร่งด่วนในเวลาต่อมา

2. ทบทวนวรรณกรรม

จากการสำรวจงานศึกษาที่ผ่านมาซึ่งเกี่ยวข้องกับ การตื่นตัวหรือการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสาน พบว่าสามารถแบ่งตามลักษณะประเด็นสำคัญได้เป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ 1 งานศึกษาที่เน้นอธิบายการเคลื่อนไหวของกบฏผู้มีบุญ

งานศึกษาในกลุ่มนี้ตั้งข้อสังเกตต่อกรณีการเคลื่อนไหวของกลุ่มกบฏผู้มีบุญหรือกบฏผีบุญ ซึ่งเกิดขึ้นต่อเนื่องและแผ่ขยายเป็นวงกว้างในภาคอีสาน โดยเฉพาะในช่วงเวลาระหว่าง

พ.ศ. 2443-2445 แนวทางการวิเคราะห์ของงานในกลุ่มนี้จะให้ความสำคัญกับผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการดำเนินการต่างๆ ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งการลดอำนาจและการจำกัดบทบาทของผู้นำท้องถิ่น รวมถึงการเรียกรับผลประโยชน์ของรัฐ ส่งผลให้เกิดความไม่พอใจในกลุ่มผู้นำท้องถิ่นและชาวอีสานระดับล่าง ประกอบกับสภาพความเป็นอยู่ที่ล้าหลังและความเดือดร้อนจากสภาพเศรษฐกิจ จึงบ่มเพาะเป็นปฏิริยาการต่อต้านอำนาจรัฐขึ้น ผลงานในกลุ่มนี้ ได้แก่ **ประวัติศาสตร์อีสาน** โดยเติม วิชาลัยพจนกิจ (พ.ศ. 2513) **การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** โดยไพฑูริย์ มีกุศล (พ.ศ. 2515) **ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2435** โดยนงลักษณ์ ลิ้มศิริ (พ.ศ. 2525) เป็นต้น

นอกจากนี้ในผลงานเรื่อง **จากอุดมการณ์พระศรีอารีย์ถึงขบถผู้มีบุญภาคอีสาน** โดยสุนทรี อาสะไวย์ (พ.ศ. 2527) และผลงานเรื่อง **ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์และกบฏในภาคอีสาน** ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ โดยฉลอง สุนทรวาณิชย์ (พ.ศ. 2527) ยังได้นำแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์มาวิเคราะห์สาเหตุของการเกิดกบฏผู้มีบุญ เพื่อให้เห็นแรงผลักดันทางความคิดความเชื่อของท้องถิ่นที่ส่งผลต่อการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานในรูปแบบการปลุกระดมและการต่อต้านรัฐ โดยอาศัยอุดมการณ์ทางศาสนาเป็นตัวสร้างความเชื่อมโยงให้เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อต่อรองและเรียกร้องให้เกิดความเป็นธรรมกับท้องถิ่น

งานศึกษาเหล่านี้ส่วนใหญ่มักกำหนดช่วงเวลาศึกษาไว้ก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 โดยให้ความสำคัญกับช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2443-2445 เท่านั้น ซึ่งเป็นช่วงที่มีความถี่ของการเกิดกบฏและการขยายตัวในหลายพื้นที่มากที่สุด อย่างไรก็ดี ภายหลังจากระยะเวลาดังกล่าวก็ยังคงมีเหตุการณ์การต่อต้านอำนาจรัฐในลักษณะของกบฏผู้มีบุญขึ้นอีกหลายครั้ง เช่น กบฏผู้มีบุญหนองหมากแก้ว (พ.ศ. 2467) กบฏหมอล้าน้อยชาดา (พ.ศ. 2476) กบฏเกือกขาว (พ.ศ. 2477) กบฏพวกสอนธรรมวิเศษ (พ.ศ. 2477) กบฏหมอลำโสภา (พ.ศ. 2483) และกบฏศิลา วงศ์สิน (พ.ศ. 2502) ฯลฯ การศึกษาที่จำกัดเฉพาะช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2443-2445 อาจทำให้ละเลยต่อความสำคัญของการเกิดกบฏในยุคหลัง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพัฒนาการการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานที่มีความสืบเนื่อง มีแรงผลักดันของปัญหาที่สั่งสมมาเนิ่นนานจนแสดงออกเป็นปฏิริยาการต่อต้านอำนาจของรัฐทั้งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสมัยการเมืองแบบประชาธิปไตย

กลุ่มที่ 2 งานศึกษาที่เน้นอธิบายการแสดงออกทางการเมืองของนักการเมืองอีสาน

งานศึกษาในกลุ่มนี้ มุ่งวิเคราะห์การแสดงออกทางการเมืองของนักการเมืองอีสานในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2475-2500 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่การปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดยมีรัฐสภาเป็นเวทีทางการเมืองที่เปิดโอกาสให้นักการเมืองอีสานได้แสดงบทบาทในการต่อรองเรียกร้องผลประโยชน์ให้กับท้องถิ่น ผลงานในกลุ่มนี้ ได้แก่

Isan : Regionalism in Northeast Thailand โดย Charles F. Keyes (พ.ศ. 2510) ได้รับการตีพิมพ์อีกครั้งในฉบับภาษาไทยเมื่อ พ.ศ. 2552 ในชื่อ **“อีสานนิยม : ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศ”** เป็นงานบุกเบิกที่มุ่งศึกษาประเด็นการเคลื่อนไหวของนักการเมืองอีสานและได้กลายเป็นงานต้นแบบซึ่งมีอิทธิพลให้กับงานอื่น ๆ ในระยะต่อมา

งานศึกษานี้ตั้งคำถามถึงการเคลื่อนไหวของชาวอีสานซึ่งมีอัตลักษณ์ใน “ความเป็นลาว” มากกว่า “ความเป็นไทย” นั้น ได้มีการแสดงออกทางการเมืองอย่างไรในขณะที่บรรยากาศทางการเมืองในยุคสงครามเย็นมีการเปิดกว้างมากขึ้น Keyes เสนอว่า ความรู้สึกและแนวคิดแบบ “ภูมิภาคนิยม” (Regionalism) อันเกิดจากประสบการณ์จากการถูกปกครองโดยรัฐไทยและสำนักทางวัฒนธรรมที่มีร่วมกันของชาวอีสาน ได้ก่อให้เกิดความพยายามที่จะแสวงหาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่มีนัยยะสำคัญทางการเมืองเพื่อยกระดับสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเขา ซึ่งเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวอีสานในมุมมองของ Keyes คือ วัฒนธรรมอีสานกับวัฒนธรรมไทย กล่าวคือ ชาวอีสานมีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน เนื่องจากการมีสำนึกในวัฒนธรรมลาวร่วมกัน มีความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน แต่ขณะเดียวกันก็ได้รับการปลุกฝังอุดมการณ์ “ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์” จากส่วนกลาง จนเกิดสำนึกใน “ความเป็นไทย” ควบคู่ไปกับสำนึก “ความเป็นลาว” ด้วย

ผลงานของ Keyes แม้จะพยายามตั้งข้อสังเกตถึงภาพรวมการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานและมีการนำเสนอที่น่าสนใจ แต่น้ำหนักของงานก็เน้นไปที่บทบาทของนักการเมืองอีสานเป็นหลัก โดยเฉพาะกลุ่มนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) อันประกอบไปด้วย นายถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) นายจำลอง ดาวเรือง (ส.ส. มหาสารคาม) และนายเตียง ศิริขันธ์ (ส.ส. สกลนคร) ซึ่งเป็นกลุ่มนักการเมืองอีสานที่มีบทบาทโดดเด่นในการโจมตีรัฐบาลจอมพล ป.

พินุลสงครามในทศวรรษ 2480 ถึงต้นทศวรรษ 2490 มากที่สุด อย่างไรก็ตาม ในกรณีการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานกลุ่มอื่นๆ เช่น การเคลื่อนไหวของขบวนการผู้มีบุญ ในกรณีเหล่านี้ Keyes ไม่ได้นำมาประกอบการพิจารณามากนัก นอกจากนั้น เนื่องจากงานศึกษาดังกล่าวเป็นผลงานเชิงมานุษยวิทยา จึงมีลักษณะเป็นแนวคิดทฤษฎีมากกว่าการวิเคราะห์จากหลักฐานชั้นต้น แต่ก็ถือเป็นผลงานบุกเบิกชิ้นสำคัญที่ทำให้ประเด็นการศึกษาในเรื่องการเคลื่อนไหวของนักการเมืองอีสานได้รับการพูดถึงและเป็นที่สนใจมากขึ้นในแวดวงวิชาการ

ผลงานถัดมาเป็น กลุ่มงานที่เน้นศึกษานักการเมืองอีสานเป็นรายบุคคล โดยเฉพาะกลุ่มของนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) โดยมุ่งประเด็นไปที่แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนักการเมืองกลุ่มดังกล่าว รวมถึงสายสัมพันธ์ที่แนบแน่นกับนายปรีดี พนมยงค์ จนเป็นเหตุให้นักการเมืองอีสานกลุ่มนี้ร่วมเคลื่อนไหวในขบวนการเสรีไทยช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างไรก็ตาม แม้ว่างานในกลุ่มนี้จะตั้งประเด็นศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดและบทบาททางการเมืองของกลุ่มนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ แต่ทั้งนี้กลับไม่ได้ให้ความสำคัญไปที่แรงผลักดันหรือแนวคิดในการแสดงออกทางการเมืองของนักการเมืองเหล่านี้มากนัก แต่จะเน้นหนักไปที่กิจกรรมการเคลื่อนไหวทางการเมืองมากกว่า โดยเฉพาะการดำเนินงานในขบวนการเสรีไทยสายอีสาน ผลงานกลุ่มนี้ ได้แก่ แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์ โดยพิรยา คุ้มฉนิศิริ (พ.ศ. 2533) แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายถวิล อุดล โดยสุวัฒน์ชัย แสนราช (พ.ศ. 2541) แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายจำลอง ดาวเรือง โดยธีรวัชร ประนัดสุดจา (พ.ศ. 2542) และ แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายเตียง ศิริขันธ์ โดยอภิสิทธิ์ กิจเจริญสิน (พ.ศ. 2542) เป็นต้น

การเมืองสองฝั่งโขง โดยดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ (พ.ศ. 2546) ผลงานนี้ตีพิมพ์จากวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในชื่อเรื่อง “การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. 2476-2494” (พ.ศ. 2543) งานศึกษานี้อธิบายการแสดงออกทางการเมืองของนักการเมืองอีสานในลักษณะเดียวกันกับงานของ Charles F. Keyes กล่าวคือ ให้น้ำหนักปัจจัยของการรวมกลุ่มและการเคลื่อนไหวของกลุ่มนักการเมืองอีสานไปที่แนวคิดแบบภูมิภาคนิยมและท้องถิ่นนิยม แต่ต่างกันที่งานของดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ได้วิเคราะห์เพิ่มเติมให้เห็นถึงการก่อตัวของสำนักทางความคิดแบบภูมิภาคนิยมและท้องถิ่นนิยม ซึ่ง

เป็นผลมาจากการดำเนินการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางการปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพื่อแบ่งพื้นที่การรับผิดชอบ โดยการยุบหัวเมืองลาวต่าง ๆ เพื่อจัดตั้งเป็น “มณฑลเทศาภิบาล” ใน พ.ศ. 2437 และเป็น “ภาคอีสาน” ใน พ.ศ. 2465 ทำให้พื้นที่อีสานปรากฏขึ้นในฐานะหน่วยทางการเมืองของรัฐไทยและในสำนึกร่วมกันของชาวอีสาน ต่อมาได้รับการกระตุ้นอีกครั้งภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จนเกิดเป็นแรงผลักดันให้นักการเมืองอีสานรวมกลุ่มและเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อปกป้องและเรียกร้องผลประโยชน์ให้กับท้องถิ่น

นอกจากนี้ยังได้อธิบายให้เห็นความซับซ้อนในการรวมกลุ่มของนักการเมืองอีสาน ซึ่งมีเรื่องของผลประโยชน์ สายสัมพันธ์ส่วนบุคคลและความแตกต่างของอุดมการณ์ทางการเมืองเป็นตัวแปรสำคัญของการรวมกลุ่มในแต่ละช่วงเวลา โดยระยะเวลาตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองจนถึงก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2476-2484) การรวมกลุ่มกันของนักการเมืองอีสานผนึกกำลังกันอย่างเหนียวแน่น แต่หลังจากนั้นตั้งแต่เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา การรวมกลุ่มเริ่มมีความแตกแยก โดยเฉพาะการแบ่งแยกเป็นกลุ่มที่เคยเคลื่อนไหวในขบวนการเป็นเสรีไทย (กลุ่มนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์) และกลุ่มที่ไม่ใช่เสรีไทย ทำให้การเมืองในภาคอีสานทวีความเข้มข้นมากขึ้น

เนื่องจากงานศึกษานี้มุ่งเน้นไปที่ประเด็นการรวมกลุ่มทางการเมืองของกลุ่ม ส.ส. อีสาน โดยให้ความสำคัญกับกรอบการศึกษานบนพื้นฐานแนวคิด “ภูมิภาคนิยมและท้องถิ่นนิยม” ซึ่งเน้นไปที่กระบวนการก่อรูปของการตื่นตัวทางการเมืองไปที่ผลของการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางการปกครอง อาจอธิบายได้ดีกับกลุ่มนักการเมืองอีสานผู้ซึ่งเติบโตและเคลื่อนไหวทางการเมืองภายใต้กลไกของรัฐ โดยเฉพาะการแสดงออกบนวิถีทางของระบอบรัฐสภา อย่างไรก็ดี สำหรับชาวบ้านในชนบทซึ่งมีแนวโน้มอยู่ภายนอกหรือโครงสร้างใดๆ ที่รัฐสถาปนาขึ้นการอธิบายดังกล่าวอาจไม่ครอบคลุมไปถึง เบื้องหลังการก่อตัวทางความคิดอันเกิดจากปัจจัยอื่นๆ เช่น ปัญหาสภาพเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งเกี่ยวข้องและส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน เป็นประเด็นที่ควรหยิบยกมาศึกษาต่อ

ส.ส. ภาคอีสานกลุ่มแนวคิดสังคมนิยม พ.ศ. 2490-2506 โดยพรรณนิภา ฉายากุล (พ.ศ. 2547) วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร งานศึกษานี้ศึกษาการเคลื่อนไหวของนักการเมืองอีสานโดยเน้นไปที่บทบาทของกลุ่ม ส.ส. อีสานที่

ให้ความสนใจกับแนวคิดแบบสังคมนิยม (กลุ่มของนายเทพ โชติณัฐิต) โดยชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของแนวคิดสังคมนิยมในประเทศไทย และการหันเหจากอุดมการณ์ทางการเมืองแบบเสรีประชาธิปไตยไปนิยมอุดมการณ์แบบสังคมนิยมของนักการเมืองกลุ่มดังกล่าวเพื่อนำมาเป็นแนวทางการเคลื่อนไหวในการเรียกร้องความเป็นธรรมและยกระดับคุณภาพชีวิตให้กับชาวอีสาน

พรรณิกา ฉายากุล เสนอว่า ปัญหาในด้านสภาพภูมิประเทศของอีสานที่ทำให้การดำเนินชีวิตเต็มไปด้วยความยากลำบาก ประกอบกับการบริหารจัดการของภาครัฐที่ไม่มีประสิทธิภาพและไม่ได้ให้ความสนใจต่อการพัฒนาปรับปรุงภาคอีสานอย่างที่เหมาะสม เป็นผลให้นักการเมืองอีสานส่วนหนึ่งรับเอาแนวคิดแบบสังคมนิยมเพื่อใช้เป็นแนวทางการแก้ปัญหาและการต่อรองอำนาจกับรัฐ แต่แนวคิดดังกล่าวก็ไม่สามารถที่จะทำให้เกิดผลสัมฤทธิ์มากนัก เนื่องจากการปกครองของรัฐบาลทหารที่มุ่งจัดการกับผู้ที่มีความคิดสังคมนิยมอย่างรุนแรง โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 2490-2500 งานศึกษานี้ แม้จะนำปัญหาสภาพเศรษฐกิจและชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอีสานมาวิเคราะห์เพื่อให้เห็นแรงผลักดันของการตื่นตัวทางการเมืองในอีสาน อย่างไรก็ตาม ขอบเขตการศึกษาก็ยังคงจำกัดอยู่ที่กลุ่มการเมืองอย่างเดียวนั้น ยังไม่ได้ขยายภาพให้เห็นผู้คนกลุ่มอื่นๆ ที่มีส่วนร่วมในการแสดงออกทางการเมืองขณะนั้นด้วย

การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475-2500 โดยกันย์ ชโลธรังษี (พ.ศ. 2555) วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย งานศึกษานี้แตกต่างจากงานอื่นๆ ตรงที่สามารถให้ภาพการตื่นตัวทางการเมืองในท้องถิ่นอีสานได้ค่อนข้างหลากหลาย ไม่จำกัดอยู่ที่บทบาทของกลุ่มนักการเมืองอีสานแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงกลุ่มปัญญาชน พระสงฆ์ และข้าราชการท้องถิ่น โดยศึกษาผ่านการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานทั้งการสนับสนุนและต่อต้านรัฐบาลซึ่งเกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ในยุคการเมืองแบบประชาธิปไตย

กันย์ ชโลธรังษี มองว่าปัญญาชนอีสานที่เคลื่อนไหวสนับสนุนการปกครองในระบอบประชาธิปไตยเต็มไปด้วยความกระตือรือร้นและคาดหวังต่อการเมืองในระบอบใหม่ในการจะช่วยเหลือพัฒนาท้องถิ่นอีสานให้พ้นจากความล้าหลัง ซึ่งถูกละเลยมาเป็นระยะเวลาอันตั้งแต่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ความกระตือรือร้นของปัญญาชนอีสานจึงเป็นสำนึกทางการเมืองที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองและได้รับการตอบสนองที่เข้มข้นมากขึ้น

ภายหลังที่สภาวะทางการเมืองเปิดโอกาสให้ปัญญาชนเหล่านี้ได้แสดงความคิดเห็นกันโดยกว้างขวาง อย่างไรก็ตาม ความผันผวนทางการเมืองและความหลากหลายทางความคิดของปัญญาชนอีสานได้ทำให้ปัญญาชนบางส่วนมีแนวโน้มต่อต้านรัฐบาลมากขึ้น นอกจากนี้ปัญญาชนบางกลุ่มยังได้รับแนวคิดแบบสังคมนิยมมาเป็นแนวทางในการเคลื่อนไหวทางการเมือง จนถูกปราบปรามและหกดบตบทางทางการเมืองลงในที่สุด

จุดเด่นของงานศึกษานี้ คือสามารถต่อ ยอดการศึกษาความตื่นตัวทางการเมืองอีสานโดยขยายภาพให้ครอบคลุมบทบาทของชาวอีสานในกลุ่มอื่นๆ นอกเหนือจากกลุ่มนักการเมือง อย่างไรก็ตาม ผลงานของกันย์ยังคงเน้นบทบาทของนักการเมืองเป็นหลัก รวมถึงมีข้อจำกัดการอธิบายซึ่งผูกติดกับกรอบความคิดในเรื่องกระแสประชาธิปไตยมากเกินไป ดังจะเห็นได้จากการที่ผู้เขียนแบ่งลักษณะการเคลื่อนไหวของปัญญาชนอีสานออกเป็นกลุ่มที่สนับสนุนประชาธิปไตยและกลุ่มที่ไม่สนับสนุนประชาธิปไตย ซึ่งหากพิจารณาโดยละเอียดจะเห็นได้ว่าการแสดงออกหรือการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสาน โดยเฉพาะชาวอีสานระดับล่างนั้นอาจไม่ได้สนใจเสมอไปว่าระบอบการปกครองที่เป็นอยู่นั้นจะมีลักษณะอย่างไร จะเป็นประชาธิปไตยหรือไม่ และการเคลื่อนไหวของตนนั้นจะจัดอยู่ในรูปแบบอุดมการณ์ประเภทไหน แต่เป็นสำนักทางการเมืองชั้นพื้นฐานที่ต้องการจะเรียกร้องให้เกิดการยกระดับคุณภาพชีวิตของตนตามวิถีทางที่พึงกระทำได้

นอกจากนี้ ผลงานของกันย์แม้จะพยายามศึกษาสาเหตุของการตื่นตัวทางการเมืองไปที่ระยะเวลาก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แต่ไม่ได้วิเคราะห์ในรายละเอียดให้เห็นความเชื่อมโยงและความสลับซับซ้อนของปัจจัยต่างๆ ซึ่งเป็นผลต่อการก่อรูปการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในระยะเวลาต่อมาได้ชัดเจนนัก แต่จะเน้นไปที่ปัจจัยด้านการจัดการศึกษาของรัฐเป็นหลักเท่านั้น

จากการทบทวนวรรณกรรมจะเห็นได้ว่า การศึกษาที่ผ่านมามีส่วนใหญ่มักจะเลือกศึกษาการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานระหว่างช่วงเวลา พ.ศ. 2475-2489 โดยให้ความสำคัญไปที่แรงผลักดันอันเกิดจากบริบทร่วมสมัย โดยเน้นบทบาทของกลุ่มนักการเมืองเป็นสำคัญ ทำให้เข้าใจว่าภาพรวมการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานตั้งแต่ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475-2489 เกิดขึ้นแต่เฉพาะกับกลุ่มนักการเมืองอย่างเดียวนั้น แต่จากการอภิปรายที่ผ่านมาชี้ให้เห็นว่า ปรากฏการณ์การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานมีความเกี่ยวพันกับผู้คนหลากหลาย

กลุ่ม และมีมูลเหตุปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดพัฒนาการอย่างสืบเนื่องผ่านบริบทในแต่ละช่วงเวลาตั้งแต่ตั้งแต่ยุคแรกฐานในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จนถึงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2433-2489)

การศึกษาเรื่อง “พัฒนาการของการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489” จึงมีจุดประสงค์ทำความเข้าใจการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานซึ่งมีความเข้มข้นและเด่นชัดมากโดยเฉพาะช่วงทศวรรษแรกหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ว่ามีรากฐานและที่มาที่ไปเป็นอย่างไร โดยมีสมมุติฐานว่าการแสดงออกทางความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะกลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าคหบดีและชาวบ้านในชนบท เป็นภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างรัฐส่วนกลางกับท้องถิ่น ตลอดจนการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของชาวอีสานกลุ่มต่างๆ ภายใต้การบูรณาการรัฐไทยที่มีความแตกต่างกันในแต่ละเงื่อนไขแวดล้อม งานศึกษานี้จึงไม่ได้มองภาพการเปลี่ยนแปลงของ “อีสาน” และปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “ชาวอีสาน” กับรัฐไทยเป็นภาพเดียวกันหรือในลักษณะเดียวกันทั้งหมด แต่คำนึงถึงเงื่อนไขเฉพาะในแต่ละบริบทของชาวอีสานแต่ละกลุ่มด้วย

3. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาการแสดงออกที่ทำให้เห็นการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานระหว่าง พ.ศ. 2433-2489
2. เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดความตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในช่วงเวลาต่างๆ

4. ขอบเขตการศึกษา

กำหนดช่วงเวลาศึกษาระหว่าง พ.ศ. 2433-2489 โดยแบ่งออกเป็น 2 ระยะ ได้แก่

ระยะที่ 1 พ.ศ. 2433-2474 เป็นยุคที่พื้นที่อีสาน (ภาคอีสาน) เกิดความเปลี่ยนแปลงต่างๆ อันเนื่องมาจากการบูรณาการรัฐ ซึ่งจะส่งผลต่อการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในเวลาต่อมา

ระยะที่ 2 พ.ศ. 2475-2489 เป็นช่วงเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบประชาธิปไตย ทำให้บรรยากาศและพื้นที่ทางการเมืองเปิดกว้างมากขึ้น ปัญหาของภาคอีสานซึ่งถูกละเลยมาในยุคก่อนหน้าจึงถูกหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงและเรียกร้องให้เกิดการแก้ไขโดยกลุ่มนักการเมืองอีสาน ขณะเดียวกันได้เกิดการเคลื่อนไหวของ

กลุ่มกบฏผู้มีบุญที่ปฏิเสธอำนาจของรัฐ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมานั้น ชาวอีสาน กลุ่มต่างๆ ทั้งนักการเมือง ข้าราชการท้องถิ่นและชาวบ้านในชนบทมีแนวโน้มเคลื่อนไหวทางการเมืองร่วมกันมากขึ้นซึ่งกลายเป็นรากฐานให้กับการเคลื่อนไหวทางการเมืองในระดับมวลชนของภาคอีสานในเวลาต่อมา

5. วิธีการศึกษา

ศึกษาโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และการวิจัยเอกสาร (Documentary Reserch) โดยใช้ข้อมูลจากหลักฐานชั้นต้น (Primary Source) เช่น จดหมายเหตุ พงศาวดาร เอกสารทางราชการ เอกสารการประชุมรัฐสภาและปาฐกถาของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร บันทึกร่วมตัว หนังสือ หนังสือพิมพ์ เป็นต้น และเอกสารชั้นรอง (Secondary Source) เช่น หนังสือ บทความ งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ ในประเด็นที่เกี่ยวข้อง โดยนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ ตีความและเรียบเรียงเพื่อนำเสนอในแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analysis Description)

6. แหล่งข้อมูล

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
3. ห้องสมุดมหาวิทยาลัยต่าง ๆ เช่น มหาวิทยาลัยศิลปากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม และมหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นต้น

7. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เข้าใจการแสดงออกที่ทำให้เห็นการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานระหว่าง พ.ศ. 2433-2489
2. ทำให้เข้าใจปัจจัยที่ทำให้เกิดความตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในช่วงเวลาต่างๆ
3. ทำให้เข้าใจความรู้สึกนึกคิดของชาวอีสานกลุ่มต่างๆ ภายใต้อิทธิพลของการบูรณาการรัฐซึ่งส่งผลสืบเนื่องถึงการแสดงออกและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขาในลักษณะที่

แตกต่างกัน อันจะเป็นการขยายและต่อยอดองค์ความรู้ประวัติศาสตร์การเมืองในภาคอีสานช่วง
ทศวรรษแรกหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ได้ชัดเจนขึ้น

8. คำศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

1. **พื้นที่อีสาน (Isan Area)** หมายถึง อาณาบริเวณตั้งแต่ที่ราบสูงโคราชจรดฝั่งขวาแม่น้ำ
โขงและบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบางส่วน เป็นการเรียกตามบริบทสมัยปัจจุบันเพื่อให้ง่ายต่อการทำ
ความเข้าใจว่าหมายถึงอาณาบริเวณซึ่งกลายมาเป็น “ภาคอีสาน” หรือ “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”
ในภายหลัง เนื่องจากก่อน พ.ศ. 2465 ยังไม่มีการใช้คำว่า “อีสาน” เรียกอาณาบริเวณนี้ในลักษณะ
ภูมิภาค

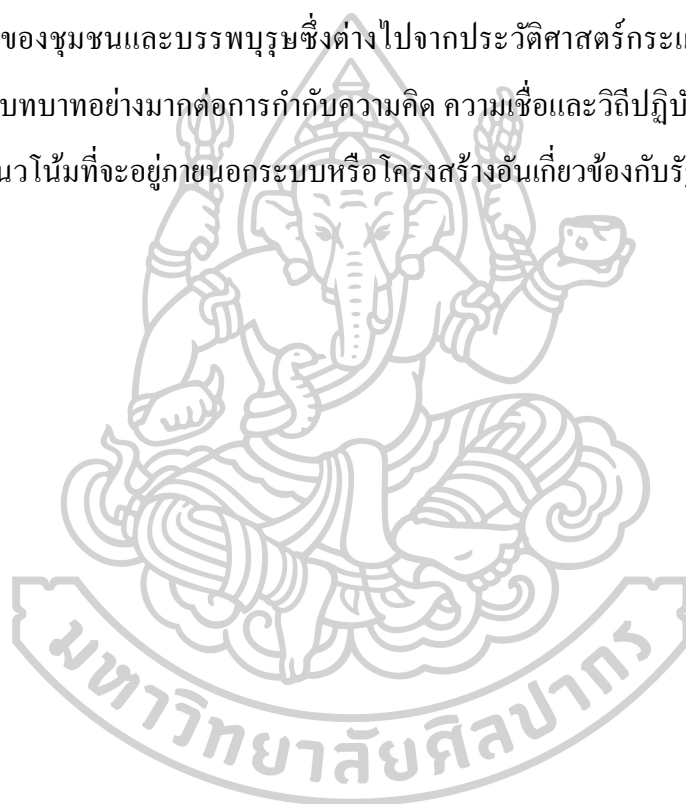
2. **รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (Absolute Monarchy State)** ในที่นี้ตีความได้ในสองลักษณะ
ด้วยกัน ลักษณะแรก ในแง่การเมือง หมายถึง รัฐบาลกลางที่มีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางการ
ปกครอง ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดและสามารถบังคับใช้พระราชอำนาจนั้นได้ภายใต้พระราช
อาณาเขต ลักษณะที่สอง ในแง่พื้นที่ หมายถึง รัฐรวมศูนย์ที่ซึ่งศูนย์กลางแห่งรัฐมีความเชื่อมโยงทั้ง
ด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมกับภูมิภาครอบนอก มีอาณาเขตของรัฐชัดเจนตามหลักสากล

3. **การบูรณาการรัฐ (Integration State)** หมายถึง การผนวกท้องถิ่นทั้งหลายให้มีความเป็น
อันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้รัฐบาลที่มีความเข้มแข็งจากส่วนกลางเพียงหนึ่งเดียว นอกจากนี้ยังรวมถึง
การสร้างเชื่อมโยงระหว่างศูนย์กลางกับท้องถิ่นทั้งในแง่การเมือง เศรษฐกิจและสังคม โดย
งานศึกษานี้จะวิเคราะห์แนวทางการบูรณาการรัฐในสามแนวทางด้วยกัน ได้แก่ การบูรณาการเชิง
อำนาจ การบูรณาการเชิงพื้นที่ และการบูรณาการเชิงความคิด

4. **พลังทางสังคมใหม่ (New Social Force)** หมายถึง กลุ่มคนรุ่นใหม่ซึ่งส่วนใหญ่มีเชื้อสาย
มาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมและกลุ่มพ่อค้าคหบดีในภาคอีสาน ถือกำเนิดประมาณทศวรรษ 2440-
2450 และเติบโตในช่วงที่การบูรณาการรัฐเป็นไปอย่างเข้มข้นคือประมาณทศวรรษ 2460 เป็นต้น
ไป คนเหล่านี้เข้าสู่ระบบราชการหรือมีความก้าวหน้าในอาชีพการงานด้วยศักยภาพของตนเอง จึงมี
ลักษณะเป็น “คณาภินิคม” รวมถึงมีสำนึก “พลเมือง” ในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐไทย

ดังนั้น คำว่า “พลังทางสังคมใหม่” จึงแสดงนัยยะในสองประการด้วยกัน ประการแรก เขาเหล่านี้เป็นคนรุ่นใหม่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประการที่สอง เขาเหล่านี้มีความเชื่อมั่นว่าศักยภาพของตนเองมีพลังต่อการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อเปลี่ยนแปลงหรือแก้ไขสังคมให้เป็นที่ไปในทางที่ดีขึ้น

5. พลังท้องถิ่น (Local Power) หมายถึง พลังทางวัฒนธรรมของชาวบ้านในท้องถิ่นอีสาน เช่น ฮีตคอง วิถีชีวิต ประเพณี ความเชื่อและพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน เรื่องเล่ามุขปาถะอันว่าด้วยที่มาที่ไปของชุมชนและบรรพบุรุษซึ่งต่างไปจากประวัติศาสตร์กระแสหลักที่ปลูกฝังโดยรัฐ พลังท้องถิ่นมีบทบาทอย่างมากต่อการกำกับความคิด ความเชื่อและวิถีปฏิบัติของชาวบ้านอีสานในชนบท ซึ่งมีแนวโน้มที่จะอยู่นอกกระบวนหรือโครงสร้างอันเกี่ยวข้องกับรัฐ

บทที่ 2

การบูรณาการรัฐ : “พื้นที่อีสาน” จากปริมณฑลแห่งอำนาจสู่การเป็นส่วนหนึ่งของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์”

การเกิดขึ้นของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์”⁵ ราวทศวรรษ 2430 ได้แปรเปลี่ยน “พื้นที่อีสาน” จาก “ปริมณฑลแห่งอำนาจ” สู่การเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยสมัยใหม่ซึ่งมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางการปกครอง ไม่เพียงเท่านั้นยังส่งผลอันไพศาลต่อการเปลี่ยนแปลงในอาณาบริเวณแห่งนี้

หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 สยามพยายามการกระชับอำนาจของตนเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสานเป็นครั้งแรก อย่างไรก็ตาม ยังไม่อาจกล่าวได้ว่าพื้นที่อีสานเป็นส่วนหนึ่งของสยามอย่างแท้จริง การกระชับอำนาจสามารถทำให้อิทธิพลของสยามเข้มข้นได้เพียงช่วงระยะเวลาหนึ่งที่ส่วนกลางมีนโยบายเข้มงวดต่อท้องถิ่นเท่านั้น หลังทศวรรษ 2430 การดำเนินการทางการเมืองของสยามแปรเปลี่ยนเป็น “การบูรณาการรัฐ” (Integration State) เป็นผลให้ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” (Absolute Monarchy State) ปราบกฏตัวขึ้นโดยมีพื้นที่อีสานและชาวอีสานร่วมเป็นส่วนหนึ่งในนั้น กระบวนการดังกล่าวมีความสำคัญยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงในอาณาบริเวณแห่งนี้ตลอดจนการปรับตัวของผู้คนในสังคม

การอภิปรายในบทนี้จึงมุ่งไปที่การทำความเข้าใจกับการบูรณาการรัฐเป็นอันดับแรก โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5-6 (ทศวรรษ 2430-2460) ซึ่งถือเป็นช่วงเวลาแห่งการวางรากฐานรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เข้มข้นที่สุด โดยมีคำถามสำคัญคือ การก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นมีปัจจัยมาจากอะไร ตลอดจนการสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีการบูรณาการ “พื้นที่อีสาน” อย่างไรบ้าง

⁵ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” (Absolute Monarchy State) ในที่นี้ตีความได้ในสองลักษณะด้วยกัน ลักษณะแรก ในแง่การเมือง หมายถึง รัฐบาลกลางที่มีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางการปกครอง ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดและสามารถบังคับใช้พระราชอำนาจนั้นได้ภายใต้พระราชอาณาเขต ลักษณะที่สอง ในแง่พื้นที่ หมายถึง รัฐรวมศูนย์ที่ซึ่งศูนย์กลางแห่งรัฐมีความเชื่อมโยงทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมกับภูมิภาครอบนอก มีอาณาเขตของรัฐชัดเจนตามหลักสากล

1. ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่อีสานกับอาณาจักรสยาม

ก่อน พ.ศ. 2433

ราวพุทธศตวรรษที่ 19 “พื้นที่อีสาน” ถือเป็นดินแดนชายขอบของอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรสยามซึ่งอำนาจรัฐจากศูนย์กลางทั้งสองแห่งต่างแผ่ขยายไปไม่ครอบคลุมทั้งหมด⁶ อาณาจักรล้านช้างมีอิทธิพลอยู่บริเวณลุ่มน้ำโขงทางตอนเหนือ ส่วนอาณาจักรสยามมีอิทธิพลทางตะวันตกและทางตอนใต้ของพื้นที่อีสาน พื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงเป็นอาณาบริเวณที่อำนาจรัฐแผ่ไปอย่างเบาบาง ชุมชนใดหรือหน่วยทางการปกครองที่ตั้งอยู่ในพื้นที่แห่งนี้จึงค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเอง อย่างไรก็ตาม ไร่ก็ดี ความวุ่นวายและความขัดแย้งภายในของอาณาจักรล้านช้างตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมาส่งผลให้มีชาวลาวหลายกลุ่มอาศัยขอได้เปรียบของสถานะดินแดนชายขอบเคลื่อนย้ายเข้าปักหลักในพื้นที่อีสาน เพื่อหนีภัยคุกคามจากราชสำนักเวียงจันทน์ศูนย์กลางการปกครองของล้านช้าง ณ ขณะนั้น ซึ่งกลุ่มที่มีความสำคัญ ได้แก่ กลุ่มพระครูวัดโพนสะเม็ก

⁶ “ชายขอบ” (Margin, Marginality) เป็นคำที่นิยมใช้ในการศึกษาเชิงมานุษยวิทยาและสังคมวิทยา มีความหมายสื่อไปในทางที่เกี่ยวกับกลุ่มประชากรที่อยู่ชายขอบสังคม วัฒนธรรมหรือเศรษฐกิจหลัก อยู่วงนอกของประชากรกลุ่มใหญ่ หรือนอกระบบการต่อรองอำนาจ ขาดความมั่นคงในสังคม (กาญจนา เทียนฉายและธีรพงศ์ สกฤตศรี, “ประชากรชายขอบ: มุมมองในเชิงประชากรและการกระจาย,” ใน ประชากรชายขอบและความเป็นธรรมในสังคมไทย, กุลภา วาณะสาระและกฤตยา อาชวนิจกุล, บรรณาธิการ (นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2555), 38.)

สำหรับคำว่า “ชายขอบ” ในงานศึกษานี้นำมาปรับใช้กับการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรสยามและพื้นที่อีสานใน 2 มุมมองด้วยกัน 1. มุมมองด้านขอบเขต (Spatial framework) หมายถึง อาณาบริเวณซึ่งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของรัฐ โดยใช้ที่ตั้งหรือระยะทางจากจุดศูนย์กลางแห่งรัฐเป็นตัวกำหนดความเป็นชายขอบ 2. มุมมองด้านการเมือง (Political framework) หมายถึง สภาพการเมืองที่อยู่ชายขอบอำนาจรัฐ ซึ่งแผ่ขยายไปอย่างเบาบาง ไม่มั่นคงถาวรและไม่ทั่วถึง เปิดโอกาสผู้ปกครองท้องถิ่นค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเองภายใต้ขอบเขตอำนาจเหนือพื้นที่ของตน ทั้งนี้ พื้นที่ชายขอบในมุมมองด้านขอบเขตและการเมืองมีส่วนทับซ้อนกันอยู่ พื้นที่อีสานซึ่งมีที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของรัฐทั้งจากอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรสยามจึงจัดอยู่วงรอบนอกปริมาตรแห่งอำนาจอันเป็นช่องว่างทางการเมืองที่ซึ่งอำนาจรัฐทั้งสองแห่งต่างแผ่ขยายไปอย่างเบาบางและไม่ทั่วถึง จากทั้งสองมุมมองข้างต้นจึงอาจมองได้ว่าพื้นที่อีสานมีลักษณะร่วมของการเป็น “พื้นที่ชายขอบ” ด้วย

พ.ศ. 2252 (กลุ่มพระครูวัดโพนสะเม็กตั้งถิ่นฐาน ณ เมืองจำปาศักดิ์แต่มีบางส่วนแยกตัวมาตั้งถิ่นฐานในเขตพื้นที่อีสาน ได้แก่ กลุ่มของจารแก้วและกลุ่มท้าวหลวง) กลุ่มพระวอพระตา พ.ศ. 2311 และกลุ่มเจ้าฟ้าขาว-เจ้าโสมพะมิตร พ.ศ. 2311 (สันนิษฐานว่าอาจเป็นกลุ่มเดียวกันกับกลุ่มพระวอพระตา แต่แยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฟ้าขาวพันนาใกล้กับพระธาตุเชิงชุม บริเวณลุ่มน้ำสงคราม)⁷

การเคลื่อนย้ายของชาวลาวทั้งสามกลุ่มถือเป็นการเคลื่อนย้ายครั้งใหญ่ซึ่งมีผู้คนเข้าร่วมด้วยเป็นจำนวนมากส่งผลให้คุณภาพเชิงอำนาจในอาณาบริเวณนี้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยยะสำคัญ กล่าวคือ เปิดช่องให้อำนาจของสยามแผ่ขยายเข้าสู่พื้นที่อีสานและดินแดนลุ่มน้ำโขงเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ในท้ายที่สุดสามารถมีชัยชนะเด็ดขาดเหนือศูนย์กลางของล้านช้างทั้งสามแห่ง คือ เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ และหลวงพระบาง ได้เป็นผลสำเร็จในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 สยามกลายเป็นศูนย์อำนาจแห่งใหม่ที่เข้ามามีบทบาทในพื้นที่อีสานแทนที่เวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ พื้นที่อีสานจึงเป็นส่วนหนึ่งใน “ปริมณฑลแห่งอำนาจ” ของสยามตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

สยามพยายามทำให้พื้นที่อีสานแข็งแกร่งขึ้นเพื่อเป็นปราการทางทิศตะวันออกด้วยการสนับสนุนการตั้ง “เมือง” ซึ่งอีกนัยหนึ่งก็คือการสนับสนุนการขยายตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสาน ขณะเดียวกันกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็พยายามขยายฐานอำนาจของตนด้วยการตั้งเมืองใหม่อยู่เสมอเพื่ออำนาจและความชอบธรรมในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากพื้นที่นั้นๆ ลักษณะเช่นนี้ทำให้พื้นที่อีสานภายใต้การปกครองของสยามมีเมืองต่างๆ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 ก่อนที่จะมีการออกประกาศยกเลิกการตั้งเมืองใหม่ใน พ.ศ. 2428 มีเมืองต่างๆ เกิดขึ้น

⁷ ดูเพิ่มเติมใน “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์,” “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร,” “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9. (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545).

⁸ O. W. Wolters ให้คำอธิบายเกี่ยวกับปริมณฑลแห่งอำนาจไว้ว่า หมายถึงสภาพการณ์ทางการเมืองแบบหนึ่งซึ่งมักผันผวนไม่มั่นคงในพื้นที่ภูมิศาสตร์ซึ่งระบุชัดไม่ได้เพราะไม่มีเส้นเขตแดนชัดเจนตายตัว เนื่องจากปริมณฑลแห่งอำนาจของศูนย์อำนาจแต่ละแห่งจะมีลักษณะที่กว้างไกลหรือยืดหยุ่นขึ้นอยู่กับความสามารถและอำนาจบารมีของผู้ว่าในแต่ละรัฐ (สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย, พิมพ์ครั้งที่ 12 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2556), 210.)

มากถึง 113 เมืองด้วยกัน ทั้งนี้ยังไม่รวมเมืองอื่นๆ ที่มีอยู่ก่อนแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี รวมถึงเมืองที่ไม่สามารถระบุได้ว่าตั้งขึ้นในสมัยใดอีก 21 เมือง⁹

จากสภาพการณ์ดังกล่าวสามารถตั้งข้อสังเกตได้ใน 2 ประการด้วยกัน ประการแรก อำนาจที่แท้จริงของสยามซึ่งมีเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นไปในทางนามธรรมมากกว่ารูปธรรม เบื้องหลังสภาพการเมืองในพื้นที่อีสานคือการมีอยู่ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีสิทธิและอำนาจเหนือพื้นที่ของตนอย่างแท้จริง ประการที่สอง สภาพการเมืองในพื้นที่อีสานเบื้องหลังนั้นเต็มไปด้วยความขัดแย้งและความแตกแยกระหว่างกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ท้ายที่สุดนำมาซึ่งโครงสร้างการเมืองที่เปราะบางและการขาดเสถียรภาพที่มั่นคง วิกฤตการณ์ทางการเมืองจากกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ใน พ. ศ. 2369 เป็นตัวแปรที่กระตุ้นให้สยามตระหนักในปัญหาเหล่านี้และเห็นความจำเป็นในการแทรกแซงกิจการภายในและควบคุมพื้นที่อีสานให้เข้มงวดขึ้น เนื่องจากไม่อาจปล่อยให้สภาพการเมืองในอีสานยังคงเป็นปัญหาอยู่เช่นนี้ได้ นอกจากนี้ความเชื่อมั่นแต่เดิมที่มีต่อกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสานก็แปรเปลี่ยนเป็นความไม่ไว้วางใจด้วย¹⁰

นโยบายการปกครองของสยามจากเดิมที่ค่อนข้างให้อิสระกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นจึงเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยยะสำคัญ การจัดการด้านพื้นที่และการจัดการกับกลไกการปกครอง¹¹ ภายหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์จึงไม่เพียงประทับประคองสถานการณ์เพื่อให้อีสานกลับสู่ภาวะปกติ

⁹ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, *การเมืองสองฝั่งโขง*, 58.

¹⁰ ดูเพิ่มเติมใน อูศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2548).

¹¹ หลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 เห็นได้ชัดถึงการปรับเปลี่ยนนโยบายของสยามต่อพื้นที่อีสานเพื่อกระชับอำนาจของตนเป็นครั้งแรก ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ใน 2 ลักษณะ ได้แก่ การจัดการด้านพื้นที่ เช่น การปรับปรุงขอบเขตอำนาจของเมืองต่างๆ การจัดการควบคุมการตั้งเมืองด้วยตนเองขึ้นเพื่อรองรับนโยบายของกรุงเทพฯ โดยตรง การสร้างศูนย์กลางในพื้นที่อีสาน ด้วยการควบคุมเมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์ การกระจายอำนาจให้แก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเพื่อไม่ให้เมืองใดเมืองหนึ่งมีอำนาจมากเกินไป และการจัดการด้านกลไกการปกครอง เช่น การส่งขุนนางจากส่วนกลางเข้ามาปฏิบัติงานในพื้นที่ การตรวจสอบกำลังคน ทำให้สยามสามารถรับรู้จำนวนของเลกไพร่ในแต่ละเมืองได้แน่นอนขึ้น การจัดการกับระบบส่วยให้มีมาตรฐาน สยามยังเริ่มเรียกร้องส่วยจากเมืองในพื้นที่อีสานเป็นประจำทุกปีโดยกำหนดอัตราต่อคนไว้ชัดเจน และเร่งรัดให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นต้องส่งส่วยให้ครบตามที่กำหนด รวมถึงเริ่มมีบทลงโทษแก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่ไม่สามารถปฏิบัติตามได้

แต่เห็นได้ชัดถึงความพยายามในกระชับอำนาจของสยามเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสานเป็นครั้งแรก อย่างไรก็ตาม การกระชับอำนาจยังคงตั้งอยู่บนพื้นฐานของรัฐจารีตที่ซึ่งอำนาจท้องถิ่นยังคงมีความสำคัญในฐานะกลไกในการคุมกำลังคนและการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ให้กับศูนย์กลาง กล่าวอีกนัยหนึ่ง แม้สยามพยายามจะกระชับอำนาจของตนเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็ตาม แต่ยังมี ความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพิงกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เพราะไม่อาจพัฒนากลไกการปกครองหรือสร้างระบบราชการที่มีศักยภาพเพียงพอที่จะดำเนินการใดๆ ในท้องถิ่นได้โดยลำพัง ดังความตอนหนึ่งที่สำคัญที่สมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคลในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 รับสั่งว่า

การซึ่งจะจัดบ้านเมืองครั้งนี้ เปี่ยมปัญญาเต็มที่เป็นที่ยาก...จะตีเมือง เวียงจันทน์ถวายสัก 2 เมือง 3 เมืองเห็นจะง่ายกว่าจัดนี้ จะต้องผ่อนปรน ไปตามการ...ไปมาถึงกันระยะทางไกล กว่าจะได้รู้ราชการช้านัก เทศกาลก็เป็นฤดูฝนจะเดินไปมาหากันจะหาใครได้ไม่...¹²

ปัญหาสภาพการเมืองในอีสานและการเบียดบังผลประโยชน์ของสยามโดยกลุ่มอำนาจท้องถิ่นจึงเกิดขึ้นมาโดยตลอด อย่างไรก็ตาม หลังทศวรรษ 2430 เป็นต้นไปการกระชับอำนาจจะต่างไปจากเดิมโดยสิ้นเชิง อำนาจของสยามมาพร้อมกับการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ที่มีศักยภาพในการบูรณาการอำนาจของผู้นำท้องถิ่น ผู้คนและพื้นที่อีสานให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” นอกจากนี้ยังส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอันไพศาลให้กับพื้นที่อีสานและชาวอีสานด้วย

2. ปัจจัยที่นำไปสู่การก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การเกิดขึ้นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เมื่อทศวรรษ 2430 เป็นต้นไป นับเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในหน้าประวัติศาสตร์ ระบบกินเมืองและระบบการคุมกำลังคนซึ่งเป็นหัวใจของการปกครองในยุคจารีตกำลังถูกแทนที่ด้วยรูปแบบของระบบราชการสมัยใหม่ที่มีพระมหากษัตริย์

¹² พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2506), 63-64.

แห่งสยามเป็นศูนย์กลางทางการเมือง ในหัวข้อนี้จะได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงปัจจัยที่ผลักดันให้สยามวิวัฒน์ตนเองจากรัฐจารีตสู่การเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยมุ่งพิจารณาไปที่การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่เป็นรากฐานค้ำจุนรูปแบบรัฐจารีตให้ดำรงอยู่สืบมา นั่นคือ ระบบการคุมกำลังคนและความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับท้องถิ่นในลักษณะปริมาตรแห่งอำนาจ

2.1 การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยม

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ของปายังคงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของสยาม กษัตริย์แห่งกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ทรงดำเนินนโยบายขยายพระราชอาณาเขตเพื่อสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักรด้วยการเข้าควบคุมเส้นทางการค้า แหล่งผลิต และกำลังคนในท้องถิ่น เพื่อแสวงหาทรัพยากรมาขับเคลื่อนเศรษฐกิจแบบส่งออก ต่อมา พ.ศ. 2393 ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 มัลลอคพ้อข้าชาวอังกฤษรายงานว่า นอกจากสินค้าของป่าแล้ว สินค้าประเภทน้ำตาล พริกไทย ไบยาสูบ และดีบุก ฯลฯ สามารถทำเงินให้กับสยามในปริมาณที่มากจนน่าสนใจ พริกไทยและไบยาสูบบมีมูลค่าส่งออกรวมกันไม่ต่ำกว่า 800,000 บาท ส่วนดีบุกมีมูลค่าส่งออกรวม 253,500 บาท ขณะที่น้ำตาลเพียงอย่างเดียวมีมูลค่าส่งออกในปีเดียวกันนั้นมากถึง 708,000 บาทด้วยกัน¹³

ความต้องการของตลาดต่อสินค้าเหล่านี้ส่งผลต่อการสร้างแรงจูงใจให้ไพร่เข้าไปมีส่วนร่วมต่อการผลิตเพื่อการตลาด กรณีอุปสงค์ของน้ำตาลทำให้ปริมาณพื้นที่เพาะปลูกอ้อยในพื้นที่ชั้นในของสยามเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ลักษณะดังกล่าวเกิดขึ้นเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจเพื่อการตลาดโดยแท้ เพราะชาวบ้านขณะนั้นยังไม่นิยมใช้น้ำตาลจากอ้อยในการบริโภค แต่จะใช้น้ำตาลจากมะพร้าวและจากต้นตาลมากกว่า เมื่อถึงทศวรรษ 2400 ข้าวฟืชท้องถิ่นซึ่งเป็นอาหารหลักของชาวสยาม ได้กลายเป็นสินค้าส่งออกที่เฟื่องฟูขึ้นแทนที่สินค้าประเภทของป่าและน้ำตาล ราชสำนักสยามหันมาส่งเสริมการค้ากับยุโรป (รวมถึงอาณานิคมของยุโรปในเอเชีย) และเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยม การลงนามข้อตกลงใน

¹³ D. E. Malloch, *Siam, Some General Remarks on Its Productions* (Calcutta, 1852), อ้างถึงใน เจมส์ ซี อินแกรม, *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970*, แปลจาก *Economic Change in Thailand 1850-1970*, แปลโดยชูศรี มณีพุกฤษ์และเฉลิมพจน์ เอี่ยมกมลลา (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), 31.

สนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ พ.ศ. 2398 ได้กระตุ้นให้บรรยากาศการค้าเสรีทั้งภายในประเทศ (บริเวณภาคกลางพื้นที่ชั้นในของสยาม) และระหว่างประเทศเติบโตมากขึ้น ปริมาณการส่งออกข้าวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วดังสถิติระบุว่าเมื่อ พ.ศ. 2400-2402 สยามสามารถส่งออกข้าวจำนวนมากกว่า 990,000 หาบต่อปี ต่อมาใน พ.ศ. 2403-2407 เพิ่มขึ้นเป็น 1,841,000 หาบต่อปี และยังคงเติบโตอย่างต่อเนื่องจนถึง พ.ศ. 2448-2452 ปริมาณการส่งออกก็สูงมากถึง 14,760,000 หาบต่อปี¹⁴ โดยตลาดยุโรปรับซื้อข้าวจากสยามถึงประมาณ 50% จากปริมาณการส่งออกทั้งหมดเพื่อป้อนให้กับอาณานิคมในเอเชีย อีกส่วนหนึ่งถูกส่งไปจีนและญี่ปุ่นเพื่อบรรเทาภาวะทุพภิกขภัยซึ่งมักเกิดขึ้นเป็นระยะๆ¹⁵

ขณะที่พื้นที่ปลูกข้าวก็เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องเช่นเดียวกัน ชาวนาจำนวนมากต่างแสวงหาพื้นที่รกร้างเพื่อพลิกพื้นที่ให้กลายเป็นพื้นที่เพาะปลูก ซึ่งนั่นหมายถึงโอกาสการสร้างผลผลิตส่วนเกินและกำไรจากการค้าที่เพิ่มขึ้น เพราะตลาดขณะนั้นเปิดกว้างกว่าเดิม อีกทั้งยังมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงในพื้นที่¹⁶ การบุกเบิกพื้นที่เพื่อขยายฐานการผลิตจึงมาพร้อมกับการลงหลักปักฐานเพื่อตั้งชุมชนแห่งใหม่ ระยะเวลาการตั้งถิ่นฐานทอดตัวไปตามชายฝั่งลุ่มแม่น้ำหลักๆ เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำบางปะกง และแม่น้ำท่าจีน ฯลฯ ไม่นานนักพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์เหล่านั้นก็ถูกจับจองจนหมดสิ้นและเริ่มขยายตัวเข้าไปในเขตป่าเขา¹⁷ ชาวนาบางส่วนเริ่มเปลี่ยนไร่อ้อยเป็นนาข้าว ขณะที่กุลีจีนในโรงหีบอ้อยก็ลดน้อยลงและผันตัวไปทำงานในโรงสีข้าวแทน ประมาณทศวรรษ

¹⁴ เจมส์ ซี อินแกรม, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970, 59.

¹⁵ เดวิด บรูซ จอห์นสตัน, สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473, แปลจาก Rural Society and the Rice Economy in Thailand 1880-1930, แปลโดย พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530), 6.

¹⁶ มณฑล คงแถวทอง, “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. 2398-2453” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), 91.

¹⁷ ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคริส เบเกอร์, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2546), 26.

2390 เนื้อที่ปลูกข้าวของในพื้นที่ชั้นในของสยามมีประมาณ 5-6 ล้านไร่ และเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องทุกปีในอัตราเฉลี่ยปีละ 300,000 ไร่¹⁸

การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยมของสยามมีความสำคัญอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงระบบการคุมกำลังคน แนวโน้มดังกล่าวทวีความสำคัญของระบบเงินตรา การเก็บภาษีของรัฐ และการผลิตเพื่อการตลาด ขณะเดียวกันก็ดึงเอาไพร่และทาสในสังกัดศักดินา ออกจากระบบการเกณฑ์แรงงานแบบดั้งเดิม ความเข้มงวดของระบบการคุมกำลังคนเริ่มมีทิศทางผ่อนคลายมากขึ้นเพื่อปลดปล่อยแรงงานสู่ระบบเศรษฐกิจ ดังพบว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 ทางราชการประกาศลดเวลาการเกณฑ์แรงงานจากเดิมปีละ 6 เดือน (เข้าเดือนออกเดือน) เหลือปีละ 4 เดือน (เข้าเดือนออกสองเดือน) ในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงประกาศลดเวลาเกณฑ์แรงงานไพร่ลงอีกเหลือเพียงปีละ 3 เดือน (เข้าเดือนออกสามเดือน)¹⁹ ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 เวลาทำงานของไพร่สมก็ลดลงเหลือเพียงปีละ 1 เดือนเท่านั้น²⁰ นอกจากนี้ข้อบังคับและข้อกำหนดอื่นๆ ก็มีทำที่ผ่อนคลายลงมาก เช่น สมัยรัชกาลที่ 2 มีประกาศให้ไพร่ที่มามอบตัวอันเนื่องมาจากได้กระทำผิดต่อมูลนายไม่ต้องรับโทษที่สำคัญคือมีการเปิดโอกาสให้ไพร่สามารถเลือกสังกัดมูลนายได้²¹ การผ่อนคลายความเข้มงวดของระบบการคุมกำลังคนนั้นส่งผลต่อไพร่ใน 2 ประการด้วยกัน

ประการแรก เปิดโอกาสให้ไพร่ได้มีเวลาทำมาหากินมากขึ้น ทั้งในแง่ของการแสวงหาและบุกเบิกพื้นที่ที่รกร้าง การเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ การแปรรูปสินค้าบางชนิด ตลอดจนการระบายสินค้าออกสู่ตลาด ชาวสวนคนหนึ่งจึงสามารถปลูกพืชเศรษฐกิจหรือผลิตสินค้าได้หลากหลายในปริมาณที่มากขึ้นจากเดิม เนื่องจากภาระและข้อจำกัดต่างๆ ลดน้อยลง ไพร่บางส่วนยังผันตัวเองมาเป็นพ่อค้าด้วย

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 19.

¹⁹ อัญชลี สุสาขันธ์, *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552), 198.

²⁰ ชลดา โกปิตตา, “ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2448” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), 131.

²¹ อัญชลี สุสาขันธ์, *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย*, 198-199.

ประการที่สอง ทำให้ไพร่มีโอกาสสร้างเนื้อสร้างตัวด้วยการมีรายได้จากผลผลิตส่วนเกินในปริมาณที่มากพอจะหาช่องทางเป็นอิสระจากระบบการคุมกำลัคน เช่น ไพร่กลุ่มหนึ่งจากเมืองเพชรบูรณ์ซึ่งแต่เดิมมีหน้าที่ทำส่วยป่านส่งให้กับรัฐ สามารถสร้างรายได้จากการปลูกยาสูบจนมีเงินส่งให้กับทางราชการแทนการทำส่วยป่านแต่เดิมได้²²

รายงานของเด. จิราต์ (D. Girard) ชาวฝรั่งเศสซึ่งเดินทางเข้ามาติดต่อกการค้ากับสยามเมื่อ พ.ศ. 2408 ให้ข้อมูลว่าชาวสยามสามารถมีรายได้ (ในรูปเงินตรา) จากการปลูกอ้อยเพื่อทำน้ำตาลทราย²³ ข้อมูลนี้อาจอนุมานถึงชาวลาวและชาวเขมร ซึ่งถูกกวาดต้อนมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ชั้นในของสยามด้วย คนเหล่านี้แม้จะถูกกวาดต้อนมาในฐานะเชลยสงคราม แต่เมื่อตั้งถิ่นฐานแล้วก็จัดอยู่ในฐานะไพร่ซึ่งมีมูลนายกำกับเป็นลำดับชั้นเช่นเดียวกับชาวสยามทั่วไป ในระยะแรกมีหน้าที่ทำส่วยเพื่อส่งให้กับราชสำนักโดยเฉพาะสินค้าประเภทของป่า เช่น ส่วยเร็ว ส่วยกระวาน ส่วยน้ำรัก ฯลฯ ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นที่ต้องการของตลาด แต่ทั้งนี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่ารัฐบาลสยามได้เรียกเก็บอ้อยหรือน้ำตาลในรูปของส่วยแต่อย่างใด (จัดเก็บในรูปของภาษี) นอกจากนี้ ในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ยังปรากฏว่ารัฐมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงแปลงเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ในรูปของเงินตรามากขึ้น ซึ่งจะแตกต่างจากในตอนต้นรัตนโกสินทร์ที่รัฐเน้นความสำคัญของการเก็บส่วยเป็นสิ่งของเพียงอย่างเดียว ความเปลี่ยนแปลงนี้ชี้ให้เห็นว่าไพร่ซึ่งรวมถึงชาวลาวและเขมรที่ถูกกวาดต้อนมาแต่อดีตด้วยนั้นมีส่วนร่วมต่อการผลิตเพื่อขาย (ได้รับเงิน) ไม่ใช่เพียงแต่การบังคับเกณฑ์แรงงานมาปลูกโดยไม่ได้รับผลตอบแทนแต่อย่างใด ไม่เช่นนั้นรัฐคงไม่สามารถเรียกเก็บส่วยในรูปของเงินตราได้

การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ไม่เพียงแต่ส่งผลต่อไพร่เท่านั้น ทาสซึ่งเป็นชนชั้นล่างสุดในระบบการคุมกำลัคนก็มีโอกาสประกอบกิจการต่างๆ ในเศรษฐกิจเพื่อการตลาดนี้ด้วย ดังเช่น อ้ายโสม

²² ชลดา โกพัฒนา, “ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2448”, 99.

²³ เด. จิราต์, “การค้าในประเทศสยาม,” แปลจาก *Le Commerce de Siam*, แปลโดย นันทพร บันลือสินธุ์ ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 5* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2554), 172.

เป็นทาสมีเงินค่าตัว 12 ตำลึงไปทำมาหากินที่เมืองฉะเชิงเทรา²⁴ สามี้อีปรางขายตัวแล้วขอผูกคอกไปทำนาทำสวนที่เมืองนครชัยศรีและยังได้ซื้อสินค้าบรรทุกเกวียนไปแลกข้าวเปลือกค้าขายที่เมืองสุพรรณบุรีอีกด้วย ทางด้านอำแดงวาดได้ขอผูกคอกกับอำแดงเล็ก เอาเงินมาทำทุนซื้อสมุดคำสมุดขาวไปขาย เป็นต้น²⁵

ประเด็นนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่าเศรษฐกิจเพื่อการตลาดส่งผลในวงกว้างมากพอที่จะปลดปล่อยแรงงานออกจากระบบการคุมกำลังคน ในทศวรรษ 2370 แรงงานชาวจีนอพยพก็กลายเป็นคนกลุ่มหลักที่รัฐบาลหันมาจ้างทำงาน โยธาแทนการใช้แรงงานไพร่ ขณะที่การหารายได้ของรัฐก็เปลี่ยนแปลงมาเป็นการเก็บภาษีและการเก็บเงินค่าราชการ เมื่อถึงทศวรรษ 2390 เงินค่าราชการซึ่งเก็บจากไพร่ที่ขอมจ่ายเงินแทนการทำงานโยธาก็กลายเป็นรายได้สูงสุดของรัฐ²⁶ แนวโน้มการผ่อนคลายความเข้มงวดของระบบไพร่ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการแสวงหารายได้ของรัฐบ่งชี้ว่าระบบการคุมกำลังคนซึ่งเป็นรากฐานการปกครองแบบจารีตกำลังก้าวไปถึงจุดเปลี่ยนแปลงและไม่อาจตอบสนองต่อสภาพการณ์ ณ ขณะนั้นได้อีกต่อไป ลักษณะเช่นนี้เป็นพื้นฐานให้กับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่

2.2 ปัญหาและความเสื่อมถอยของระบบการคุมกำลังคน

นอกจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันส่งผลต่อการปลดปล่อยไพร่ทาสออกจากระบบการคุมกำลังคน เมื่อพิจารณาไประบบการคุมกำลังคนเองก็พบว่ามีปัญหาอยู่ไม่น้อย เปิดโอกาสให้ไพร่จำนวนมากมักหลบเลี่ยงการควบคุมของรัฐด้วยวิธีการต่างๆ อยู่เสมอ เช่น การหนีไปบวช การติดสินบนมูลนายให้ช่วยเหลือ เพื่อย้ายสังกัดไปอยู่ในกรมกองที่งานไม่หนักมากนักหรือไปอยู่กับมูลนายที่มีอำนาจและมีเพื่อให้มูลนายชুবเลี้ยงตน²⁷ ความวุ่นวายในส่วนนี้อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ในภายหลังทางราชการต้องประกาศให้ไพร่สามารถเลือกสังกัดมูลนายได้ บางครั้งไพร่ยัง

²⁴ ชลดา โกปัดดา, “ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2448”, 149.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, 150.

²⁶ คริส เบเกอร์และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 62.

²⁷ อัญชลี สุสาขันธ์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย, 127-128.

ติดสินบนมุลนายเพื่อให้มุลนายหาทางหลบเลี่ยงราชการให้ เช่น การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ไม่ตายว่าตาย หรือให้มุลนายสมอ้างว่าเลิกไพร่นั้นๆ เป็นญาติของตนเพื่อตนจะได้รับยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน²⁸ นอกจากนี้ยังมีกรณีที่ไพร่หลบหนีไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่อื่นหรือไปตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณรอยต่อระหว่างเมืองและป่าเขาซึ่งเป็นบริเวณที่อำนาจรัฐแผ่ขยายไปไม่ถึง²⁹ ดังกรณี ไพร่ลาวเมืองสุพรรณที่หลบหนีการควบคุมของมุลนายไปยังเมืองอื่น ทำให้หลวงปราบนายกองลาวเมืองสุพรรณต้องรับผิดชอบเงินค่าราชการ ค่าตัดฝาง ค่าขูดคิบกแทน ส่วนลาวเมืองราชบุรีมีบันทึกว่าได้ชักชวนกันหลบหนีไปทำมาหากินที่เมืองทวาย ฆะล้าเลิง มะริดและตะนาวศรี ด้วยการรับซื้อสินค้าจากเมืองดังกล่าวมาขายต่อยังพื้นที่ขึ้นในของสยาม³⁰

เมื่อขยายกรอบการพิจารณาไปยังบริเวณปลายเขตปริมณฑลแห่งอำนาจของสยามก็พบว่าระบบการคุมกำลังคนกำลังเสื่อมถอยและเป็นปัญหาไม่ต่างกันนัก การเกิดขึ้นของกบฏไพร่หลายต่อหลายครั้งในพื้นที่อีสานเป็นตัวอย่งอันดีในเรื่องนี้

พ.ศ. 2325 หลังการแตกพ่ายของกบฏเจ้าโอ เจ้าอิน บุตรเจ้าอุปฮาดเทโวแห่งเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งร่วมมือกับพระยานางรองนำกำลังไพร่ลาวเข้ายึดเมืองจำปาศักดิ์ “เซียงแก้ว” ผู้นำชาวบ้านเขาโอง เมืองโขงได้ทำการรวบรวมไพร่พลที่แตกพ่ายของเจ้าโอ เจ้าอินดำเนินการต่อต้านสยามเรื่อยมาด้วยการเกลี้ยกล่อมให้บรรดาไพร่ชาวลาวและข่ายุติการเสียส่วยและทำงานรับใช้ให้กับสยาม เมื่อมีผู้คนเข้าร่วมมากขึ้นก็เริ่มโจมตีเมืองสำคัญๆ ทางตอนใต้ของแม่น้ำโขงเป็นฐานที่มั่น เช่น เมืองโขง เมืองเซล้าเกาและเมืองแสนปาง หลังจากนั้นกองทัพของเซียงแก้วสามารถยึดเมืองจำปาศักดิ์และสถาปนาตนเป็นผู้ปกครองได้เป็นผลสำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2334³¹

²⁸ เรื่องเดียวกัน, 174-175.

²⁹ ชลดา โกพิชิตตา, “ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2448”, 140.

³⁰ บังอร ปิยะพันธุ์, “ประวัติศาสตร์ของชุมชนลาวในหัวเมืองขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 89-90.

³¹ กำพล จำปาพันธ์, ข้าเจียง: กบฏไพร่ ขบวนการผู้มีบุญหลังสถาปนาพระราชอาณาจักรสยาม-ล้านช้าง (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555), 156-157.

ต่อมา พ.ศ. 2360 ภัยพิบัติน้ำท่วมครั้งใหญ่ที่เรียกว่า “พะสา” หรือ “เจ้าหัวสา” หลักฐานฝ่ายไทยเรียก “อ้ายสาเกียดโง้ง”³² ประพัตติคนเป็นพระกรรมฐานออกธุดงค์อยู่ในเขตลุ่มน้ำโขงตอนใต้ได้มาพำนักที่เขาเกียดโง้ง แขวงเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าหัวสานั้น เป็นที่ “...เลิกเสริญย่อง เป็นสมณคนประเสริฐ” ทำให้มี “ฝูงหมู่ บริเวณข่า มามวลเป็นบ่าว กับทั้งลาวพรว้าพร้อม...”³³ โดยเฉพาะในบริเวณเขตเมืองสาละวัน อัดตะปือ จำปาศักดิ์และเมืองคำทองใหญ่ เป็นได้ว่าผู้คนจำนวนมากที่เข้าร่วมกับเจ้าหัวสาได้ว่าเคยเข้าร่วมก่อการกับขบวนการเจ้าโอ เจ้าอินและเชียงแก้วมาก่อนแล้ว ระหว่างนั้นเจ้าหัวสาก็ประกาศตนเป็นกษัตริย์ของชาวข่าโดยอ้างว่าเป็นขุนเจือง วีรบุรุษในตำนาน กลับชาติมาเกิดเพื่อช่วยชาวข่าทั้งหลายให้ไม่ต้องทนทุกข์อยู่ภายใต้การปกครองของสยามอีกต่อไป ใน พ.ศ. 2361 เจ้าหัวสาได้นำ “อาณัติข่า ฝูงหมู่อาสา”³⁴ ทั้งหมดเข้าโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าหมาน้อยผู้ครองเมืองไม่ทัน ได้เตรียมการป้องกันอย่างรัดกุมจึงเสียเมืองให้แก่กองทัพข่าโดยง่าย เมื่อยึดเมืองได้แล้วฝ่ายเจ้าพะสาก็จุดไฟเผาทำลายเมืองเสียย่อยยับและพาไพร่พลหลบหนีเข้าป่าไป³⁵

การต่อต้านอำนาจของสยามที่ยกมาข้างต้นนี้แม้จะจบลงด้วยการปราชัยของฝ่ายกบฏ อย่างไรก็ตามสิ่งที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นว่าเบื้องหลังระบบการคุ้มครองกำลังคนของสยามกำลังเป็นปัญหา ทั้งขบวนการของเชียงแก้วและเจ้าหัวสานั้นสามารถเกลี้ยกล่อมไพร่พลจนสามีกองทัพที่เข้มแข็งได้ โดยที่สยามไม่อาจขัดขวางหรือรับทราบข่าวคราวใดๆ มาก่อน การต่อต้านหลายต่อครั้งระหว่าง พ.ศ. 2325-2369 ยังมีร่องรอยของความสับสนเนื่อง โดยเฉพาะการที่ผู้นำขบวนการสามารถรวบรวมไพร่พลจากที่เคยแตกพ่ายมาครั้งก่อนๆ ให้เข้าร่วมกับการต่อสู้ครั้งใหม่ได้ นั้นแสดงว่าสยามไม่อาจจัดการหรือบังคับใช้อำนาจขึ้นเด็ดขาดจัดตั้งต่อเหล่านี้ได้แต่อย่างใด เพียงแต่ใช้กำลังปราบปรามให้เหตุการณ์กลับสู่ภาวะปกติเมื่อการต่อต้านได้ขยายวงกว้างและลุกลามบานปลายแล้วเท่านั้น ทั้งนี้

³² “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, 236-237.

³³ ประทีป ชุมพล, พันเวียง: วรรณกรรมแห่งการกบฏ (กรุงเทพฯ: อติศ, 2525), 83.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 86.

³⁵ กำพล จำปาพันธ์, ข่าเจือง: กบฏไพร่ ขบวนการผู้มีบุญหลังสถาปนาพระราชอาณาจักรสยาม-ล้านช้าง, 164.

ในระหว่างการระดมไพร่พลเพื่อปราบกบฏก็พบว่ามักมีความล่าช้าทุกฤดูเลพอสมควรและไม่อาจผู้กองทัพฝ่ายกบฏได้ในระยะแรก จุดพลิกผันคือการที่ฝ่ายอำนาจท้องถิ่นหรือผู้มีอำนาจในพื้นที่นั้นๆ ยื่นมือเข้ามาช่วยเพื่อให้ได้รับความดีความชอบ อย่างเช่น การปราบปรามขบวนการของเชียงแก้วโดยกลุ่มพระวอพระตา และการปราบปรามเจ้าหัวสาด้วยการช่วยเหลือของเจ้าอนุวงศ์ เป็นต้น³⁶ ความไม่มีประสิทธิภาพในเรียกการเกณฑ์ไพร่พลนี้อาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์และเจ้าราชบุตรโยมองเห็นจุดอ่อนและได้ตัดสินใจดำเนินการต่อต้านสยามครั้งใหญ่ใน พ.ศ. 2369

กรณีภูมิหลังของเจ้าหัวสาถือเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจมาก เอกสารพื้นเวียงได้ให้ข้อมูลว่า³⁷ เจ้าหัวสามีมารดาเป็นชาวเวียงจันทน์และเคยเป็นไพร่ที่ถูกกวาดต้อนมาอยู่ในพื้นที่ชั้นในของสยาม บริเวณบ้านหนองบัว เขตจังหวัดสระบุรีในปัจจุบัน ภายหลังจากได้ตัดสินใจบวชเป็นพระภิกษุและออกธุดงค์ไปในบริเวณพื้นที่อีสานจนมีผู้คนนับถือศรัทธามากขึ้นและสามารถปักหลัก ณ แขวงเมืองจำปาศักดิ์ได้ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เจ้าหัวสาจึงเป็นหนึ่งในไพร่จำนวนไม่น้อยที่อาศัยช่องทางต่างๆ หลบหนีการควบคุมของมุลนายในระบบการคุมกำลังคนได้ ซึ่งกรณีนี้คือการอาศัยผ้ากาสาพัสตร์เป็นเกราะคุ้มกัน ดังนั้น เจ้าหัวสาจึงมีสิทธิจาริกไปยังพื้นที่ต่างๆ โดยไม่ถูกคุกคามและท้ายที่สุดได้กลายเป็นภัยคุกคามที่สันคลอนต่ออำนาจและเกียรติภูมิของสยาม

งานของพวงทอง ภวัครพันธุ์และพิพัฒน์ พสุธารชาติมีความเห็นที่ต่างออกไป ทั้งสองท่านอธิบายว่าสงครามระหว่างสยามกับรัฐเพื่อนบ้านที่เกิดขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ รวมถึงการกวาดต้อนเชลยศึกเข้ามาตั้งถิ่นฐานยังมณฑลชั้นในชี้ให้เห็นว่าระบบการคุมกำลังคนของสยามไม่ได้กำลังเสื่อมถอยลงแต่อย่างใด อีกทั้งแรงผลักดันจากการค้ากับตะวันตกยังทำให้สยามพยายามขยายระบบการคุมกำลังคนด้วยการพยายามควบคุมไพร่ในพื้นที่ห่างไกลออกไป (สักเลก) นอกจากนี้ยังมีความเห็นด้วยว่าบรรณาการและส่วยจากพื้นที่อีสานและดินแดนลุ่มน้ำโขงที่หลังไหลเข้ามายังเมืองหลวงอย่างสม่ำเสมอคือข้อยืนยันที่ทำให้เชื่อได้ว่าสยามในพุทธศตวรรษที่ 24 ไม่ได้กำลัง

³⁶ กลุ่มพระวอพระตาได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้ปกครองเมืองอุบลราชธานีและอีกหลายเมืองในพื้นที่อีสานจากความดีความชอบในครั้งนี้ ส่วนเจ้าราชบุตรโยมองของเจ้าอนุวงศ์ได้รับการแต่งตั้งให้ครองจำปาศักดิ์ซึ่งทำให้อิทธิพลของเจ้าอนุวงศ์สามารถแผ่ขยายครอบคลุมทั้งดินแดนลุ่มน้ำโขงตอนกลางและตอนใต้

³⁷ ประทีป ชุมพล, พื้นเวียง: วรรณกรรมแห่งการกตัญญู, 82.

ประสบปัญหาทั้งระบบการคุมกำลังคน³⁸ อย่างไรก็ดี ผู้ศึกษาเห็นต่างออกไป กล่าวคือ สิ่งหนึ่งที่ต้องคำนึงเมื่อพิจารณาในประเด็นเหล่านี้ก็คือ การเกณฑ์ไพร่พลเพื่อทำสงครามของสยามนั้นคือภาวะที่ไม่ปกติ รัฐต้องอาศัยขุนนางท้องถิ่นรวมถึงความเด็ดขาดในการเกณฑ์เพื่อบังคับให้ไพร่เป็นกำลังในการรบให้ได้ แต่ในภาวะปกติสยามไม่อาจใช้อำนาจเด็ดขาดเหนือพื้นที่รอบนอกปริมณฑลแห่งอำนาจของตนได้มากนัก ถึงกระนั้นก็ดีการเกณฑ์กำลังคนในยามสงครามก็ดูขัดแย้งไม่น้อย ดังกรณีการปราบปรามความวุ่นวายในหัวเมืองฝ่ายใต้ซึ่งยึดยึดเอาตลอดสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีรายงานว่าเกณฑ์ไพร่พลทำได้น้อยและใช้เวลากว่าที่ควรมากเนื่องจากไพร่มักหนีการควบคุมของมูลนายเข้าไปอยู่ในป่าทำให้เกิดปัญหาอยู่เสมอ³⁹ ขณะที่การปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์ก็ปรากฏว่ามีการออกคำสั่งเกณฑ์ไพร่พลจากทั้งพื้นที่ชั้นใน หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือขึ้นไปจนหลวงพระบาง หัวเมืองฝ่ายใต้ไกลถึงเมืองนครศรีธรรมราช กระนั้น ไพร่พลหลักๆ ที่สามารถเกณฑ์ได้ทันท่วงทีมีเพียงไพร่จากพื้นที่ชั้นในซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของสยามเท่านั้น⁴⁰

อีกปัจจัยหนึ่งที่ไม่อาจละเลยในการพิจารณาได้เช่นกัน จะเห็นว่าการปราบปรามกบฏแต่ละครั้งนั้นประสบความสำเร็จได้จากการสนับสนุนของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น นั่นเท่ากับว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นตัวแปรสำคัญที่จะเลือกเข้าร่วมหรือไม่ขึ้นกับสถานการณ์และผลประโยชน์ ณ ขณะนั้น อำนาจท้องถิ่นจำนวนหนึ่งเลือกที่จะให้ความร่วมมือเมื่อเล็งเห็นแล้วว่าตนจะได้ประโยชน์จากการอาศัยความคุ้มครองของรัฐที่ใหญ่กว่าอย่างสยามในการเป็นผู้มีสิทธิ์กอบกู้โดยผลประโยชน์ในพื้นที่นั้นๆ อย่างชอบธรรม นอกจากนี้การให้ความร่วมมือกับสยามยังทำให้อำนาจท้องถิ่นสามารถอาศัยเครือข่ายทางการค้าระบายนทรัพยากรจากท้องถิ่นของตนออกสู่ตลาดได้กว้างขวางขึ้นด้วย ดังนั้นแล้วความสำเร็จจากการขยายอำนาจและการปราบปรามการต่อต้านอำนาจของสยามในพื้นที่ห่างไกล โดยเฉพาะในพื้นที่อีสานและดินแดนลุ่มน้ำโขงจึงไม่อาจสำเร็จได้ด้วยกำลังของตนเองทั้งหมดอันเนื่องมาจากความมีประสิทธิภาพของระบบการคุมกำลังคนตามที่วางทองและพิพัฒน์ได้อธิบายไว้

³⁸ ดูเพิ่มเติมใน พิพัฒน์ พสุธารชาติ, คราสและควินิน: รื้อ-สร้างปากไก่และใบเรือของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์, 2560), 218-222. และวางทอง ภาวิครพันธุ์, สงคราม การค้า และชาตินิยมในความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชา (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552), 6-32.

³⁹ อัญชติ สุสาธินท์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย, 140.

⁴⁰ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “ทำไมเจ้าอนุวงศ์จึงต้องปราชัย,” ศิลปวัฒนธรรม 27, 11 (กันยายน 2549), 84-83.

ปรากฏการณ์ซึ่งเกิดขึ้นทั้งจากบริเวณพื้นที่ชั้นในและพื้นที่หัวเมืองเหล่านี้เป็นสัญญาณที่ชี้ให้เห็นว่าระบบการคุมกำลังคนของสยามที่ดำเนินมาหลายศตวรรษไม่อาจตอบสนองต่อบริบท ณ ขณะนั้นได้อีกต่อไป และกำลังถึงจุดเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในประวัติศาสตร์ การเปลี่ยนแปลงนี้ยังสัมพันธ์กับช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านของกลุ่มผู้มีอำนาจทางการเมืองปกครองของสยามซึ่งนำโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรีและคณะพระเจ้าน้องยาเธอ อื่นหลายพระองค์ (Young Man Siam) ซึ่งก้าวขึ้นมามีบทบาททางการเมืองแทนกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคนในปลายทศวรรษ 2410 ผู้นำกลุ่มนี้มาพร้อมกับโลกทัศน์ที่เปิดกว้างและความเชื่อมั่นในการจะสร้างความเปลี่ยนแปลงบางอย่างเพื่อให้รัฐก้าวไปสู่ความทันสมัย ทั้งนี้ เครื่องมือสำคัญที่จะสร้างการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ คือ ความจำเป็นที่จะต้องมียุทธศาสตร์การปกครองและสามารถบังคับใช้อำนาจนั้นได้อย่างแท้จริง

รัชกาลที่ 5 ทรงมุ่งไปที่การจัดระบบเพื่อควบคุมและเพิ่มรายได้ของรัฐ รวมถึงการปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมด้วยการจัดตั้งหน่วยงานของทางการเข้ามาดูแลเรื่องนี้ โดยตรงแทนที่บทบาทของกลุ่มขุนนางในระบบศักดินา ภายหลังจาก พ.ศ. 2417 กระบวนการปลดปล่อยทาสออกจากระบบการคุมกำลังคนก็เริ่มต้นขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปผ่านการออกกฎหมายหลายฉบับ⁴¹ เพื่อเพิ่มกำลังคนในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจเพื่อการตลาดและปลดปล่อยกำลังคนออกจากการควบคุมของขุนนาง โดยเฉพาะกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคนที่กุมอิทธิพลมายาวนานเกือบศตวรรษ เมื่อถึงปลายทศวรรษ 2410-2420 ระบบการบริหารเขตนครบาลหรือพื้นที่ชั้นในของสยามก็ถูกกำกับโดยกรมกองต่างๆ ที่ได้รับการปรับปรุงและตั้งขึ้นใหม่ เช่น กระทรวงการคลัง กระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงยุติธรรม ฯลฯ โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอและสมาชิกพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิดเป็นผู้บริหารขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์⁴² อำนาจการคุมกำลังคนและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มขุนนางจึงตกต่ำลง ขณะที่อำนาจของพระมหากษัตริย์กษัตริย์กำลังเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ และเริ่มขยายไปยังพื้นที่หัวเมืองและเมืองประเทศราชอันเป็นบริเวณที่ห่างไกลออกไป ซึ่งพื้นที่อีสานก็เป็นส่วนหนึ่งในนั้นด้วย

⁴¹ คริส เบเกอร์และผาสุก พงษ์ไพจิตร, *ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย*, 74.

⁴² ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคริส เบเกอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า*, 285.

สยามกำลังก้าวสู่กระบวนการวิวัฒน์ตนเองจากการเป็นรัฐจารีตไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ ด้วยการสถาปนารูปแบบการปกครองที่พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำศูนย์สุดของรัฐมีอำนาจและสิทธิขาดเหนือกลุ่มขุนนางในราชสำนักและกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ซึ่งในที่นี้จะเรียกว่า “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” โดยในหัวข้อต่อไปจะได้วิเคราะห์ถึงแรงผลักดันที่ทำให้ให้สยามเร่งสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เหนือเหนือดินแดนภายใต้ปริมณฑลแห่งอำนาจแบบเดิมในยุคจารีต โดยเฉพาะในกรณีของพื้นที่อีสาน

2.3 การปรากฏตัวของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส : ความเสื่อมถอยของระบบความสัมพันธ์ภายใต้ปริมณฑลแห่งอำนาจ

การสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของรัชกาลที่ 5 มิได้จำกัดอยู่เฉพาะบริเวณมณฑลชั้นในซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของสยามเท่านั้น แต่ยังมีมุ้งมั่นที่จะขยายวงกว้างออกไปยังหัวเมืองชั้นนอกและเมืองประเทศราช ซึ่งชนชั้นนำสยามไม่เคยมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของ “ประเทศไทยแท้”⁴³ และไม่เคยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่ออิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสกำลังเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในลุ่มน้ำโขงตั้งแต่ทศวรรษ 2400 เป็นต้นมาจึงกลายเป็นแรงกดดันให้สยามมุ้งมั่นที่จะสร้างรัฐรวมศูนย์ให้ประสบความสำเร็จ ความข้างต้นปรากฏชัดในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ตอนหนึ่งว่า

...หัวเมืองลาวเหล่านี้...แต่ก่อนยังไม่มีใครมาแย่งชิงก็ทิ้งไว้ให้ลาวรักษา
กันเอง ครั้นมาฝรั่งเศสตั้งท่าจะครอบครองเอาเห็นแน่ว่าถ้าปล่อยไว้ไม่ได้
จัดการคงจะหลุดไป ปล่อยให้เสียเพียงเกียรติยศ ความลำบากกับฝรั่งเศส

43 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ปัญญาชนและเจ้านายพระองค์สำคัญที่มีบทบาทในกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงกล่าวถึงขอบเขตของประเทศไทยแท้ไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “ตำนานประเทศไทย” ในหนังสือรวมพระนิพนธ์เรื่อง “ประวัติศาสตร์-โบราณคดี” ความตอนหนึ่งว่า “ประเทศไทยแท้...อยู่ที่แควแม่น้ำเจ้าพระยาทุกสาย ฝ่ายเหนือเพียงมณฑลสุโขทัย ฝ่ายใต้เพียงมณฑลละโว้และฝ่ายตะวันตกตลอดลำน้ำสุพรรณ ลำน้ำราชบุรี ลำน้ำเพชรบุรี แผลงไปจนถึงมณฑลนครศรีธรรมราชเป็นที่สุด แต่ฝ่ายตะวันออกไม่ปรากฏว่าแผ่ไปถึงไหน...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประวัติศาสตร์-โบราณคดี (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2514), 15.)

จะมีมากด้วยเมืองลาวหลุดไป จึงจำเป็นต้องคิดรวบรัดเข้ารักษาเมืองลาว
เหล่านั้นไว้เสียเอง...⁴⁴

การขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสทวีขึ้นอย่างเด่นชัดในทศวรรษ 2400 หลังจาก
อังกฤษประสบความสำเร็จในการสถาปนาอำนาจเหนือคาบสมุทรมลายูและในบางส่วนของพม่า
ฝรั่งเศสก็เริ่มให้ความสนใจกับดินแดนลุ่มน้ำโขงมากขึ้นเพื่อเปิดเส้นทางคมนาคมทางน้ำไปสู่
จีนตอนใต้ แม้หลังดำเนินการสำรวจอย่างจริงจังแล้วฝรั่งเศสจะพบว่าแม่น้ำโขงนั้นมีเกาะแก่งอยู่
หลายช่วงที่ทำให้ไม่สามารถเดินเรือขึ้นไปถึงจีนได้ตามเป้าหมาย ถึงกระนั้น อาณาบริเวณอัน
กว้างใหญ่ซึ่งแม่น้ำโขงไหลผ่านก็อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่มีมูลค่ามหาศาล อีกทั้งยังเป็น
ชุมทางการค้าสำคัญที่สามารถเชื่อมโยงกับตลาดอื่นๆ ภายนอกภูมิภาค ทำให้ฝรั่งเศสยังคงมุ่งมั่นที่
จะสถาปนาจักรวรรดินิยมในอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขง⁴⁵

พ.ศ. 2406 กองกำลังของฝรั่งเศสสามารถยึดไซ่ง่อนได้สำเร็จ หลังจากนั้นอิทธิพลของ
ฝรั่งเศสเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ เมื่อถึง พ.ศ. 2428 ลาวหรือเวียดนามซึ่งเคยเป็นคู่แข่งของสยามก็ตกเป็น
ของฝรั่งเศสทั้งหมดอย่างเป็นทางการ⁴⁶ ทางด้านกัมพูชาก็เป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสเมื่อ
พ.ศ. 2406 ด้วยความยินยอมของกษัตริย์แห่งกัมพูชา แม้ในระยะแรกสถานะของกัมพูชาต่อสยาม
และฝรั่งเศสยังคงกำกวมเหมือนเช่นรัฐสองฝ่ายฟ้า กล่าวคือ กษัตริย์แห่งกัมพูชายังคงส่งบรรณาการ
ให้กับสยาม ขณะเดียวกันก็ยอมรับบทบาทและอำนาจอารักขาของฝรั่งเศสไปด้วยในลักษณะ
เดียวกับที่ในอดีตกัมพูชาเคยส่งบรรณาการให้กับกษัตริย์สยามและจักรพรรดิยวนไปพร้อมกัน
ไม่นานนักฝรั่งเศสก็กลายเป็นผู้ปกครองหนึ่งเดียวที่มีอิทธิพลอย่างแท้จริงเหนือกัมพูชา
ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับกัมพูชาในฐานะเจ้าอธิราชและเจ้าประเทศราชภายใต้ปริมณฑลแห่ง

44 “เรื่อง จัดตั้งส่งเปลี่ยนข้าหลวงหัวเมืองลาว และแบบจัดตั้งตำแหน่งข้าหลวง,” ร.5 ม.2.3/4,
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, อ้างถึงใน อูราลักษ์ณ์ สิทธิบุตร, “มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์”
(วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 87.

45 คริส เบเกอร์และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย, 81-82.

46 ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง, 2515) 80-81.

อำนาจของกษัตริย์สยามจึงสิ้นสุดลงไปโดยปริยาย⁴⁷ ขณะที่อีกฟากฝั่งหนึ่งของลุ่มน้ำโขง การปล้นสะดมของพลพรรคชาวจีนซึ่งเหลือรอดจากเหตุการณ์กบฏไต้ผิงเมื่อ พ.ศ. 2430 (จีนฮ่อ) ได้เปิดโอกาสให้ออกุสต์ ปาวี นักสำรวจชาวฝรั่งเศสเข้าช่วยเหลือกษัตริย์แห่งหลวงพระบาง และที่ปรึกษาชาวสยามให้รอดชีวิตจากการปล้นสะดม เหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้ฝรั่งเศสเล็งเห็นถึง ประสิทธิภาพที่หย่อนยานของสยามซึ่งไม่อาจปกป้องดินแดนที่ตนอ้างสิทธิ์ไว้ได้ ปาวีจึงเริ่ม ดำเนินการเสนอให้รัฐบาลฝรั่งเศสแยกหัวเมืองลาวทั้งหลายออกจากอิทธิพลของสยาม ซึ่งนั่นเท่ากับ การขยายอำนาจของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสเหนือแนวลุ่มน้ำโขงทั้งหมด⁴⁸

ปฏิบัติการของฝรั่งเศสในการครอบครองดินแดนซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของสยามกระทำอย่าง แข็งกร้าวและมีหลักการของโลกสมัยใหม่ ซึ่งแตกต่างจากการอ้างความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าอธิราชใน ยุคจารีต ฝรั่งเศสอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนกัมพูชาและลาวโดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็น เครื่องรองรับ (ถึงแม้จะมีน้ำหนักเพียงพอหรือไม่ก็ตาม) พร้อมกับการส่งคณะสำรวจไปจัดทำแผนที่ เพื่อสร้างความชอบธรรมที่ฝรั่งเศสจะครอบครองดินแดนดังกล่าว การกล่าวอ้างเช่นนี้ทำให้เขตแดน และอำนาจของผู้ปกครองที่คลุมเครือในปริมนทลแห่งอำนาจกลายเป็นข้อพิพาทกับสยามนำมาซึ่ง ปัญหาในการเจรจา ปักปันเขตแดนและการลงนามในสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสหลายต่อ หลายครั้ง⁴⁹ ซึ่งชนชั้นนำสยามเองก็หวั่นวิตกและไม่ไว้วางใจต่อท่าทีของฝรั่งเศสอยู่เสมอ ดังความ ในพระราชหฤทัยตอนหนึ่งของรัชกาลที่ 5 ว่า “...ดูไม่เห็นว่ามีประโยชน์แก่เราอย่างไร การที่ จะเชื่อฝรั่งเศสนั้น เหมือนเชื่อว่าเกลือจะจืด...”⁵⁰ โดยเหตุการณ์ที่รุนแรงที่สุดในสายตาของชนชั้นนำสยามคือการที่ฝรั่งเศสใช้กำลังทางทหารผนวกเอาดินแดนบริเวณฝั่งตะวันออกของ

⁴⁷ ธิบติ บัวคำศรี, *ประวัติศาสตร์กัมพูชา*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555), 22-23.

⁴⁸ เดวิด เค วัยอาจ, *ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป*, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลจาก Thailand: A Short History, แปลโดย กาญจณี ละอองศรีและคณะ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556), 351-352.

⁴⁹ ดูเพิ่มเติมใน สุวิทย์ ชีรสาคัด, *ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126 การเสียดินแดนฝั่งขวา แม่น้ำโขง* (กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523), 467-457.

⁵⁰ กระทรวงมหาดไทย, *ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2* (พระนคร: กระทรวงมหาดไทย, 2513), 231.

ลุ่มน้ำโขงเป็นของตน รวมถึงส่งเรือรบเข้ามาข่มขู่อธิปไตยของสยามบริเวณที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2436 หรือที่รู้จักกันว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112” เป็นเหตุสยามให้ต้องสละการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด รวมถึงหลวงพระบาง เวียงจันทน์ ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างในอดีตและเกือบทั้งหมดของกัมพูชาจึงตกเป็นอาณานิคมของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสตั้งแต่นั้นมา

การอ้างสิทธิ์และการใช้แสนยานุภาพทางทหารของฝรั่งเศสนั้นได้สร้างมโนทัศน์แห่งความหวาดหวั่นในสายตาของชนชั้นนำสยาม หนังสือพิมพ์ “จดหมายเหตุสยามไสมย” ของแซมมวลจอห์น สมิธ (Samuel John Smith) มักนำข่าวการล่าเมืองขึ้นของชาติตะวันตกมานำเสนออยู่เสมอเกือบทุกฉบับ ใน พ.ศ. 2426 ขณะที่ฝรั่งเศสกำลังขับเคี่ยวกับเวียดนามอยู่นั้น ได้มีฉบับหนึ่งตีพิมพ์บทความเรื่อง “พวกฝรั่งเศส” ลงความเห็นว่าสยามควรจับตามองท่าทีของฝรั่งเศสและเตรียมการป้องกันไว้ให้ดี ในไม่ช้าฝรั่งเศสคงขยายอาณาเขตมาถึงสยาม⁵¹ ขณะที่เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศของสยามตั้งข้อสังเกตในลักษณะเดียวกันว่า

“...การที่ฝรั่งเศสจะคิดร้ายกับเมืองไทยนี้ ไม่มีที่สงสัยเลย เขาคิดอยู่เสมอเป็นนิจนิรันดร...แต่จะคิดการต่อสู้ด้วยกำลังให้เป็นที่โด่งดังไปนั้น ก็มีแต่ที่จะเสียเปรียบในการที่ฝรั่งเศสจะยกหยิบยกเหตุขึ้นกล่าวได้ว่าทำการชั่วร้ายให้เกิดสงคราม แลการที่จะสะสมกำลังวังชาของบ้านเมืองนั้น ก็เป็นของที่จะกระทำให้สำเร็จไม่ได้ในเร็ววัน...”⁵²

งานของไซยงต์ รัชชกุล ได้อภิปรายถึงประเด็นดังกล่าวโดยเสนอว่า จักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสไม่ได้มีเป้าหมายหรือความจำเป็นใดๆ ที่จะแย่งชิงพื้นที่ชั้นในของสยาม ข้อตกลงเรื่องขอบเขตดินแดนระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส พ.ศ. 2439 และข้อตกลงฉันทไมตรี พ.ศ. 2447 ชี้ให้เห็นว่าอังกฤษและฝรั่งเศสต่างจับมือกันเพื่อแบ่งเขตอิทธิพลในพื้นที่รอบนอกซึ่งไม่ใช่ดินแดน

⁵¹ อริณุชย์ วรรณชาติ, “ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433-2475” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553), 104.

⁵² “เรื่อง พระราชหัตถเลขาและหนังสือโต้ตอบเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศสและนโยบายทางการเมือง,” 8 มกราคม-9 มีนาคม 2438, เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, สบ. 16.4.3.1/13, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ที่แท้จริงของสยามแต่อย่างใด นอกจากนี้ทั้งสองประเทศยังมีผลประโยชน์ร่วมกันในการรักษาอำนาจของสยามในพื้นที่ขึ้นใน⁵³ อย่างไรก็ดี ชนชั้นนำสยามยังคงหวั่นวิตกว่าเอกราชของสยามขณะนั้นกำลังตกอยู่ในอันตรายอย่างใหญ่หลวง “...จากประเทศที่มีอำนาจมากกว่ากรุงสยาม...”⁵⁴ ซึ่งกรณีพื้นที่อีสานซึ่งมีพรมแดนติดกับอิทธิพลของฝรั่งเศส รวมถึงประชากรส่วนมากมีภาษาและวัฒนธรรมร่วมกันกับผู้คนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงนั้นจึงเป็นอาณาบริเวณที่สุ่มเสี่ยงอย่างยิ่งว่าฝรั่งเศสจะหาข้ออ้างเข้ายึดครองเหมือนดังที่เคยใช้อ้างสิทธิ์เหนือกัมพูชามาก่อน ความตอนหนึ่งจากบันทึกของข้าหลวงต่างประเทศแห่งรัฐบาลสยามซึ่งประจำ ณ มณฑลลาวพวนได้แสดงทัศนะส่วนพระองค์ไว้ว่า “ทางที่ฝรั่งเศสเดินอยู่ทุกวันนี้ ก็จะใช้วิธีนี้ทุกแห่ง...และที่อื่นๆ...เมืองหนองคายเป็นเขตของเวียงจันทน์จะเอา ปากกลายเป็นเขตของหลวงพระบางก็ให้แล้ว เมืองเหล่านั้นก็เป็นเขตของเมืองอื่นๆ ทุกแห่งแล้ว”⁵⁵

หากสยามเสียอิทธิพลของตนในพื้นที่อีสานนั้นเท่ากับว่า อาณาเขตของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสจะขยับเข้ามาประชิดพื้นที่ขึ้นในอันเป็นอาณาบริเวณที่ชนชั้นนำสยามมีสำนึกกว่าเป็นเขต “ประเทศไทยแท้” ความกังวลของสยามต่อพื้นที่อีสานจึงแสดงออกอย่างชัดเจนตั้งแต่ในระดับนโยบายระหว่างประเทศและในระดับปฏิบัติการ เมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นรากฐานอำนาจของสยามมาตั้งแต่อดีตได้รับการปรับปรุงและพัฒนาขึ้นเพื่อเตรียมการให้เป็นศูนย์กลางในการต่อสู้กับจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสหากเกิดความไม่สงบขึ้นในพื้นที่อีสาน รายงานจากนักสำรวจชาวฝรั่งเศสยังให้ข้อมูลว่าขุนนางท้องถิ่นในพื้นที่อีสานต่างได้รับคำสั่งจากทางการสยามว่าไม่ต้องการให้มีการต้อนรับชาวฝรั่งเศสอย่างเป็นทางการ⁵⁶ ขณะที่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็ถูกจับตาอย่างใกล้ชิดเพื่อป้องกัน

⁵³ ไชยันต์ รัชชกุล, อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากศักดิ์นาสู่ทุนิยมรอบนอก (กรุงเทพฯ: อาน, 2560), 51.

⁵⁴ ดูเพิ่มเติมใน ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา วรรณสูตร, เอกสารการเมืองการปกครองไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สถาบันสยามศึกษา: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2532), 48.

⁵⁵ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 46 ภาคที่ 73 (ต่อ) 75, (พระนคร: องค์กรค้ำของคุรุสภา, 2512), 230.

⁵⁶ เอเจียน แอมอนิเย, บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ. ศ. 2440, แปลจาก VOYAGE DANS LE LAOS, แปลโดย ทองสมุทร โดเรและสมหมาย เปรมจิตต์ (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541), 108.

ไม่ให้ “...คิดเอาใจไปเพื่อแผ่แก่ไทยต่างด้าวต่างแดน...”⁵⁷ อันจะเป็นอันตรายต่อสยามได้ สภาพการเมืองในพื้นที่อีสานซึ่งมีความเปราะบางและขาดเสถียรภาพที่มั่นคง อีกทั้งยังเป็นอาณาบริเวณที่อำนาจรัฐขยายไปไม่เข้มข้นนัก สิ่งเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำสยามตระหนักอยู่เสมอถึงความจำเป็นที่จะต้องหาแนวทางแก้ไข ดังความ ตอนหนึ่งซึ่งข้าหลวงต่างพระองค์หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้กราบบังคมทูลต่อรัชกาลที่ 5 ว่า

“...หัวเมืองเหล่านั้นจะเป็นขอบเขตพระนครซึ่งติดต่อกับขอบเขตของประเทศที่มีอำนาจมาก จำจะต้องเป็นเมืองที่มีการปกครองอย่างดีรอบคอบ... ถ้าการยังเป็นอยู่ดังทุกวันนี้ก็เป็นอันเหลือที่จะรับผิดชอบได้ เหตุใหญ่คงจะมีขึ้นได้โดยเร็ว...”⁵⁸

ภายใต้แรงกดดันจากตะวันตกสิ่งเดียวที่สยามจะพึงรักษาอำนาจของตนในเขตปริมณฑลแห่งอำนาจซึ่งยังหลงเหลืออยู่ไว้ได้ คือ การเร่งพัฒนาและขยายกลไกทางการปกครองให้ครอบคลุมและรัดกุมเหนือพื้นที่นั้นๆ สยามจำต้องแปรเปลี่ยนปริมณฑลแห่งอำนาจให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐรวมศูนย์ที่ซึ่งอำนาจของท้องถิ่นทั้งหลายอยู่ภายใต้การควบคุมของส่วนกลางอย่างแท้จริง การก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมีจุดเริ่มต้นจากพื้นที่ชั้นในอันเป็นบริเวณ “ประเทศไทยแท้” จึงคลี่คลายและขยายครอบคลุมเหนืออาณาบริเวณซึ่งเคยเป็นปริมณฑลแห่งอำนาจ รวมถึงพื้นที่อีสาน เพื่อให้พื้นที่อีสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสยามให้จงได้ ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ซึ่งสะท้อนความรู้สึกและความมุ่งมั่นของชนชั้นนำสยามในขณะนั้นไว้อย่างชัดเจนว่า

57 “เรื่อง จะขอถอดราชวงศ์เมืองนครพนมออกจากตำแหน่ง,” 3 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112-5 พฤษภาคม ร.ศ. 113, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม 59/17, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

58 “เรื่อง กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกราบทูลเรื่องราชการหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก,” จ.ศ. 1245, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ, ร.5 รล.พศ. 25/5, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“...ฝ่ายเรา...ควรคิดแต่เพียงว่าจะทำมันใด จะให้ผลที่เราได้แล้วนี้ยั่งยืน
มั่นคง แลขยายให้แผ่ออกไปได้จนถึงแขนขาที่ยังเหลืออยู่...มีทางเดียวที่
จะต้องตั้งหน้าตั้งตาจัดการบ้านเมืองให้ดีขึ้นอันจะเป็นปัจจัยของกำลัง...”⁵⁹

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า แนวโน้มการวิวัฒน์ของสยามจากรัฐจารีตสู่การเป็นรัฐสมบูรณา
ญาสิทธิราชย์ซึ่งก่อเค้าอย่างเป็นรูปธรรมตั้งแต่ทศวรรษ 2400 เป็นต้นมา มีรากฐานจากความ
เสื่อมถอยของระบบโครงสร้างการเมืองที่ค้ำจุนรูปแบบรัฐจารีตของสยามใน 2 ประการ

ประการแรก การเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยมซึ่งมีพัฒนาการมา
ตั้งแต่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้ปลดปล่อยไพร่และทาสออกจากระบบการคุมกำลังคนซึ่งเป็น
หนึ่งในกลไกการปกครองที่สำคัญที่สุดของระบอบศักดินา เงินตรา การเก็บภาษีอากร และการค้า
แบบเสรี ได้ทวีความสำคัญมากขึ้น ขณะที่การคุมกำลังคนในฐานะแหล่งที่มาของอำนาจและ
ทรัพย์สินกำลังถึงจุดเสื่อมถอยและกลายอุปสรรคขวางกั้นของการก่อกำเนิดรัฐสมัยใหม่

ประการที่สอง การปรากฏตัวของจักรวรรดินิยมตะวันตกทำให้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ
ระหว่างสยามกับรัฐบริวารภายใต้ปริมณฑลแห่งอำนาจได้รับการท้าทายอย่างใหญ่หลวง ระบบ
บรรณาการและการสวามิภักดิ์ในเชิงพิธีกรรมซึ่งเป็นหัวใจดำรงความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับ
ท้องถิ่นของรัฐจารีตไม่อาจยืนยันสิทธิและอำนาจของสยามเหนือพื้นที่เหล่านั้นได้อีกต่อไป
การสร้างกลไกการปกครองที่อำนาจให้สยามสามารถบังคับใช้อำนาจเด็ดขาดเหนืออำนาจท้องถิ่น
ในขอบเขตพื้นที่ซึ่งมีอาณาเขตชัดเจนเท่านั้น เป็นสิ่งเดียวที่จะค้ำจุนอำนาจ เกียรติยศและ
ผลประโยชน์ของสยามในดินแดนเหล่านั้นให้คงอยู่ต่อไป

ปัจจัยเหล่านี้เป็นพื้นฐานการก่อตัวของรัฐรวมศูนย์ที่มีลักษณะสำคัญของรัฐสมัยใหม่ กรณี
ของสยามคือการเกิดขึ้นของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ที่ซึ่งรัฐบาลกลางภายใต้การบริหารของ
พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดทางการเมืองภายใต้พระราชอาณาเขตที่มีขอบเขต
ชัดเจนตามหลักสากล

⁵⁹ “เรื่อง สัญญาระหว่างอังกฤษ-ฝรั่งเศสการันตีอินดิเปนเดนซ์ของไทย,” 15 มกราคม 2437-
7 กุมภาพันธ์ 2438, เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, สบ. 16.4.3.1/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

3. การบูรณาการ “พื้นที่อีสาน” ภายใต้ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์”

การสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์หรือการแปรเปลี่ยนปริมณฑลแห่งอำนาจสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่นั้น มีหลักสำคัญคือการบูรณาการท้องถิ่นทั้งหลายให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายใต้รัฐบาลที่มีความเข้มแข็งจากส่วนกลางเพียงหนึ่งเดียว นอกจากนี้ยังรวมถึงการสร้างเชื่อมโยงระหว่างศูนย์กลางกับท้องถิ่นทั้งในแง่การเมือง เศรษฐกิจและสังคม โดยในที่นี้จะเรียกว่า “การบูรณาการรัฐ” ทั้งนี้ แม้ว่าพื้นที่อีสานจะไม่ใช่อำณาบริเวณอันเป็น “ประเทศไทยแท้” แต่เป็นองค์ประกอบหนึ่งของปริมณฑลแห่งอำนาจที่สำคัญและมีความหมายต่อสยามทั้งในด้านเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ อำนาจทางเศรษฐกิจ และความมั่นคงของรัฐ ดังนั้น ในทศวรรษ 2430 เป็นต้นไป พื้นที่อีสานจึงเป็นหนึ่งในเป้าหมายของการบูรณาการรัฐเพื่อสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ด้วย คำถามสำคัญคือว่า สยามทำอะไรถึงสามารถแปรเปลี่ยนผู้คนและดินแดนแห่งนี้ให้เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อันเป็นรากฐานต่อมาของประเทศไทยในปัจจุบันได้เป็นผลสำเร็จ โดยจะแบ่งการวิเคราะห์กระบวนการดังกล่าวออกเป็นสามแนวทาง ได้แก่ การบูรณาการเชิงอำนาจ การบูรณาการเชิงพื้นที่ และการบูรณาการเชิงความคิด

3.1 การบูรณาการเชิงอำนาจ

สาระสำคัญของการบูรณาการเชิงอำนาจคือการตั้งอำนาจการปกครองจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นให้อยู่ภายใต้การกำกับของส่วนกลาง อำนาจดังกล่าวมีพลังมากพอที่จะทำให้ส่วนกลางอยู่ในฐานะที่จะกำหนดทิศทางหรือสร้างการเปลี่ยนแปลงใดๆ ในท้องถิ่นได้ ทำให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นซึ่งเคยอยู่จุดสูงสุดในเขตอิทธิพลของตนค่อยๆ เสื่อมบทบาทและความสำคัญ เราอาจเริ่มต้นทำความเข้าใจการบูรณาการเชิงอำนาจด้วยการเริ่มต้นพิจารณาโครงสร้างและสภาพการเมืองในพื้นที่อีสานก่อนการบูรณาการรัฐในทศวรรษ 2430 เป็นอันดับแรก จากนั้นจะพิจารณาต่อเนื่องไปว่าส่วนกลางดำเนินกลางอย่างไรจึงสามารถสถาปนาอำนาจทางการเมืองเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นได้เป็นผลสำเร็จ

3.1.1 โครงสร้างและสภาพการเมืองในพื้นที่อีสาน ก่อน พ.ศ. 2433

ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา หลังจากสยามสามารถมีชัยชนะเด็ดขาดเหนือศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างทั้งสามแห่ง คือ เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์และหลวงพระบางได้เป็นผลสำเร็จ เป็นผลให้ดินแดนลุ่มน้ำโขงและพื้นที่อีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของปริมณฑลแห่งอำนาจสยามพยายามทำให้พื้นที่อีสานแข็งแกร่งขึ้นด้วยการสนับสนุนการตั้งเมืองเป็นจำนวนมากในพื้นที่อีสานอันเนื่องมาจากปัจจัย 3 ประการ ได้แก่ ปัจจัยด้านคติความเชื่อ เพื่อประกาศพระบรมเดชานุภาพของผู้นำสยามกลุ่มใหม่ ด้านเศรษฐกิจ เพื่อการเข้าถึงแหล่งผลิตและสร้างเครือข่ายทางเศรษฐกิจ และด้านการเมืองและความมั่นคง เพื่อขยายกลไกการคุมกำลังคนและเพื่อให้พื้นที่อีสานเป็นปราการปกป้องมณฑลชั้นในทางทิศตะวันออก ซึ่งอีกนัยหนึ่งก็คือการสนับสนุนการขยายตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอีสาน ขณะเดียวกันกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็พยายามขยายฐานอำนาจของตนด้วยการตั้งเมืองใหม่อยู่เสมอเพื่ออำนาจและความชอบธรรมในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากพื้นที่นั้นๆ ลักษณะเช่นนี้ทำให้พื้นที่อีสานภายใต้การปกครองของสยามตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ เป็นต้นมามีเมืองต่างๆ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยสมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325-2352) มีการตั้งเมืองทั้งสิ้น 17 เมือง รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) มี 6 เมือง รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) มีมากถึง 37 เมือง ในรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2411) มี 23 เมือง และสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) มี 30 เมือง รวมทั้งสิ้น 113 เมืองด้วยกัน⁶⁰

หากสยามวางระบบความสัมพันธ์ระหว่างเมืองต่างๆ ในพื้นที่อีสานโดยให้ตนเองเป็นศูนย์กลางของปริมณฑลแห่งอำนาจ กลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็เป็นศูนย์กลางในระดับย่อยลงไป เสมือนปริมณฑลแห่งอำนาจของสยามซ้อนทับอยู่บนปริมณฑลแห่งอำนาจของผู้ปกครองท้องถิ่นผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ที่แท้จริง โดยปกตินั้นสยามจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวแทรกแซงน้อยมากหรืออีกนัยหนึ่งก็คือสยามไม่อาจควบคุมได้มากนัก กลุ่มอำนาจท้องถิ่นจึงค่อนข้างมีอิสระในตนเอง ดังที่เอเจียน

⁶⁰ ดูเพิ่มเติมใน ชลิต วิพัตนะพร, “การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2321-2453” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2529), 135-137.

แอมอนิเย นักสำรวจชาวฝรั่งเศส⁶¹ ได้บันทึกไว้ว่า “...เวลาผมเดินทางผ่านมามีปรากฏการณ์แสดงให้เห็นว่า ประชาชนลาวยังมีความเป็นเอกราชด้านการเมืองอยู่น้อย...”⁶² นอกจากนี้ยังตั้งข้อสังเกตอีกว่า “...ผมรู้สึกสะอึดใจในด้านเสรีภาพของสังคม ซึ่งบรรดาเมืองที่พูดภาษาลาวยังมีอยู่อย่างปกติ...ทางสยามยังคงนับถือธรรมเนียมประเพณีทั้งหมดของเมืองที่อยู่ห่างไกลเหล่านั้น...”⁶³ บ้านเมืองในพื้นที่อีสานจึงยังคงใช้แบบแผนการปกครองแบบดั้งเดิมซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมล้านช้าง เรียกกันโดยทั่วไปว่า “อาญาสี่” ในแต่ละเมืองจะมีเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร เป็นคณะผู้ปกครองสูงสุดของเมืองนั้นๆ และยังมีท้าวเพี้ย กรมการอีกหลายตำแหน่งทำหน้าที่แตกต่างกันไป

“เจ้าเมือง” เป็นผู้มีอำนาจสูงสุด มีสิทธิ์ขาดและอำนาจสั่งการกิจการภายในทั้งปวง “อุปฮาด” เป็นตำแหน่งระดับรองลงมา ทำหน้าที่รักษาการแทนเจ้าเมืองในกรณีที่เจ้าเมืองไม่สามารถปฏิบัติงานได้ ในสถานการณ์ปกติ อุปฮาดจะทำหน้าที่ดูแลบัญชีเลขไพบรุษ รวมถึงดูแลการส่งส่วยให้กับสยาม นอกจากนี้ยังมีหน้าที่เกณฑ์กำลังพลหากเกิดศึกสงครามขึ้น ตำแหน่งถัดมาคือ “ราชวงศ์” ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยของเจ้าเมืองและอุปฮาด อีกทั้งยังรับผิดชอบเรื่องอรรถคดีและการตัดสินถ้อยความข้อพิพาท นอกจากนี้ยังทำหน้าที่ดูแลการจัดส่งส่วยให้กับสยาม ตำแหน่งสุดท้ายคือ “ราชบุตร” ทำหน้าที่เช่นเดียวกับราชวงศ์ กล่าวคือ ผลัดเปลี่ยนกันดูแลการส่งส่วย และเป็นผู้ช่วยในระดับรองลงมาของเจ้าเมือง อุปฮาด และราชวงศ์⁶⁴

เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตร จะต้องได้รับการแต่งตั้งจากสยามเท่านั้นฝ่ายท้องถิ่นไม่มีสิทธิ์แต่งตั้งขึ้นเองได้ อย่างไรก็ตามก็ตีจากหลักฐานสื่อให้เห็นว่าในทางปฏิบัติการแต่งตั้งตำแหน่ง

⁶¹ เอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) เป็นนักสำรวจชาวฝรั่งเศส ซึ่งออกสำรวจเก็บข้อมูลเกี่ยวกับศิลาจารึกในเขตพื้นที่อีสาน ประเทศลาวและประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ระหว่าง พ. ศ. 2426-2427

⁶² เอเจียน แอมอนิเย, บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ. ศ. 2438, แปลจาก VOYAGE DANS LE LAOS, แปลโดย ทองสมุทรา โครและสมหมาย เปรมจิตต์ (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539), 74.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, 113.

⁶⁴ หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุดตารัตน), “เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1: ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ 26 ภาค เล่ม 1 ภาคที่ 1-13 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, 2558), 37-39.

ต่างๆ ในขณะอาญาสี่มักจะเกิดจากการเสนอของท้องถิ่นขึ้นไปโดยทางกรุงเทพฯ เป็นฝ่ายรับรองเพื่อความชอบธรรมเท่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่แล้วก็มักจะเป็นเครือญาติหรือผู้ใกล้ชิดกับผู้มีอำนาจอยู่เดิม สำหรับในกรณีที่สยามเป็นฝ่ายแต่งตั้งเจ้าเมืองเองนั้นก็จำเป็นต้องอาศัยข้อมูลและความเห็นชอบจากขุนนางในพื้นที่⁶⁵ ส่วนตำแหน่งอื่นๆ ซึ่งมีอำนาจรองลงมาจากคณะอาญาสี่เรียกว่า “ผู้ช่วยอาญาสี่” ประกอบด้วย ท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสุทธีสาร มีหน้าที่รับผิดชอบการพิพากษาคัดตัดสินคดีความในศาล และปฏิบัติงานช่วยเหลือคณะอาญาสี่ตามความเหมาะสม ตำแหน่งรองลงมาเรียกว่า “ชื่อบ้านขางเมือง” ประกอบไปด้วย เมืองแสน เมืองจันทร์ เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง นาเหนือ นาใต้ ชานนคร ชานนท์ ชานขันฑิต มหาเสนา มหามนตรี กรมเมือง สุโภ และตำแหน่งพิเศษอื่นๆ ซึ่งจะมีหรือไม่มีก็ได้ เช่น เพี้ยชาดินแทนแผ่นดินเพียง เพี้ยชาบุสม เพี้ยชาหลาบคำ เพี้ยชามณเฑียร เพี้ยศรีสุนนท์ เพี้ยศรีสุธรรม เพี้ยศรีบุญเรือง เพี้ยศรีอัครฮาด และเพี้ยศรีอัครวงศ์ เป็นต้น นอกจากนี้ การปกครองระดับระดับหมู่บ้าน จะมีท้าวฝ่าย ตาแสง นายบ้าน และจ่าบ้าน ทำหน้าที่ควบคุมไพร่ในสังกัด⁶⁶

อำนาจท้องถิ่นในแต่ละเมืองค่อนข้างฝังลึกและมีฐานอิทธิพลมั่นคงในขอบเขตพื้นที่ของตน เนื่องจากตำแหน่งสำคัญๆ ตั้งแต่เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร รวมถึงตำแหน่งในระดับรองลงมาซึ่งมีบทบาทในการคุมกำลังคนและการดูแลผลประโยชน์ของเมืองล้วนแต่เป็นผู้ใกล้ชิดกันทั้งสิ้น แต่ละเมืองจึงเสมือนเขตอิทธิพลของอำนาจท้องถิ่นกลุ่มต่างๆ ซึ่งมีสิทธิ์และอำนาจในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ ประเด็นต่อมาที่ควรพิจารณา คือ ภายใต้อำนาจการเช่นนี้ กลุ่มอำนาจท้องถิ่นสามารถสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของตนเองได้อย่างไร

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสยามกับอำนาจท้องถิ่นจะเห็นได้ว่าดำรงอยู่ภายใต้รูปแบบรัฐบรรณาการ สยามให้ความคุ้มครองและให้อิสระกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นตราบเท่าที่อำนาจท้องถิ่นเหล่านั้นทำตามพันธะของเมืองขึ้น ได้แก่ การถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา การให้กำลังคน และการส่งส่วย ซึ่งอาจเป็นเงินหรือทรัพยากรธรรมชาติที่หาได้ในพื้นที่ เช่น เมืองอุบลราชธานี

⁶⁵ ดู “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9.

⁶⁶ เดิม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557), 303-308.

“ทำด้วยผึ้ง 2 เลขต่อเบี้ย น้ำรัก 2 ขวด ต่อเบี้ย ป่าน 2 เลขต่อขวด”⁶⁷ เมืองเขมราฐ “ผูกด้วยน้ำรัก 2 เลขต่อเบี้ย ป่าน 2 ขวด ต่อ 10 บาท”⁶⁸ และเมืองภูแล่นช้าง “ผูกด้วยผลเร็วส่งเงินแทนปีละ 8 ชั่งใน จำนวนเลข 314 คน”⁶⁹ เป็นต้น⁷⁰

ตลอดขั้นตอนการเกณฑ์กำลังคนและการเก็บส่วยเพื่อประโยชน์ในทางการเมืองและเศรษฐกิจของสยามจะต้องกระทำโดยมีกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นกลไกสำคัญที่ขาดไม่ได้ คนกลุ่มนี้มีอำนาจและสิทธิ์ขาดในการแสวงหาและจัดการผลประโยชน์ในท้องถิ่นของตนอย่างเต็มที่ ซึ่งสยามไม่อาจเข้าไปควบคุมการดำเนินการของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นได้มากนัก การคุมกำลังคนและการจัดเก็บส่วยเพื่อส่งให้กับสยามตามพันธะของเมืองขึ้นจึงเป็นที่มาของรายได้และผลประโยชน์อันมหาศาลที่ผู้นำท้องถิ่นในพื้นที่นั้นๆ จะได้รับ แม้สยามจะเป็นผู้กำหนดอัตราการเก็บส่วยแต่ในความเป็นจริงกลุ่มอำนาจท้องถิ่นสามารถเรียกเก็บจากไพร่เป็นอัตราเท่าไรก็ได้ขึ้นอยู่กับความพอใจของตน ดังนั้น แต่ละเมืองจึงมีอัตราของส่วยและประเภทของผู้ที่ถูกเรียกเก็บส่วยหลากหลายแตกต่างกันไป บางเมืองเรียกเก็บจากเกษตรกรที่มีครอบครัวแล้ว หรือยังไม่มีครอบครัว บางเมืองก็เก็บทั้งหมดโดยไม่แยกประเภท และเก็บแบบทุกเมืองนั้นเรียกเก็บจากคนชราด้วย โดยอัตราที่เรียกเก็บส่วยจากไพร่ในสังกัดนั้นล้วนสูงกว่าที่สยามกำหนดเก็บทั้งสิ้น ในกรณีที่เก็บส่วยเป็นเงินปกติจะเรียกเก็บจากชายฉกรรจ์ในอัตราคนละ 4 บาท (ระยะแรกในแต่ละเมืองจะเก็บในอัตราที่

67 “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, 308.

68 เรื่องเดียวกัน, 314.

69 เรื่องเดียวกัน, 325.

70 อัตราส่วยที่ท้องถิ่นต้องส่งให้กับทางสยามจะขึ้นอยู่กับจำนวน “เลก” ในบัญชีของเมืองนั้นๆ ตามที่ได้สำรวจไว้ (สักเลก) โดย “เลก” หมายถึง ชายฉกรรจ์ที่มีความสูงเสมอไหล่ 2 ศอก 1 คืบ ขึ้นไป (125 เซนติเมตร) สำหรับบุคคลที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย ได้แก่ มุลนาย พระสงฆ์สามเณร ชายชราที่มีอายุเกิน 70 ปี และผู้ที่มีส่วนสูงไม่ถึงตามที่กำหนด เช่น เด็กและคนพิการ เป็นต้น หรือผู้ที่มีบุตรเป็นไพร่ส่วยเกิน 3 คนขึ้นไป ส่วนกำหนดการส่งส่วยนั้นในแต่ละปีและในแต่ละเมืองก็ไม่แน่นอนตายตัวขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศและภัยธรรมชาติด้วย (วีรพงษ์ ชสนุนย์เรือง, “การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-2433,” วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ 2,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2549): 78-79.)

แตกต่างกัน หลัง พ.ศ. 2371 สยามได้กำหนดให้เก็บในอัตราคนละ 4 บาทเท่ากันหมดทุกเมือง) แต่ในบางเมือง เช่น เมืองโพนพิสัย เมืองหนองคาย เก็บคนละ 6 บาท เมืองโขงเจียม เขมราฐ และเมืองอุบลราชธานี เก็บคนละ 7 บาท ส่วนคนชราซึ่งโดยปกติแล้วไม่อยู่ในข่ายที่ต้องเรียกเก็บนั้น ทางเมืองนครพนมได้เรียกเก็บคนละ 1.50 บาท เมืองท่าอุเทนเก็บ 3 บาท เมืองไชยบุรี 2 บาท และเมืองโพนพิสัย 3 บาท⁷¹ นอกจากนี้ กลุ่มอำนาจท้องถิ่นยังสามารถเรียกเก็บส่วยชนิดอื่นจากเลิกไพรที่อยู่นอกเหนือจากที่สยามกำหนด ซึ่งอาจจะเป็นผลผลิตที่มีความจำเป็นหรือมีราคาในท้องตลาด เช่น การเก็บส่วยเกลือของเมืองอุบลราชธานี และการเก็บส่วยข้าวของเมืองจำปาศักดิ์ เป็นต้น

บันทึกของเอเจียน แอมอนิเยซังให้ข้อมูลว่า แทบทุกเมืองที่เขาเดินทางผ่านนั้นกลุ่มอำนาจท้องถิ่นต่างปิดบังจำนวนเลิกที่แท้จริงไว้ ตัวอย่างเช่น เจ้าเมืองแสนปาง⁷² “...เก็บส่วยคนละ 5 บาท ต่อปี มีจำนวนคนที่ลงทะเบียน 500 คนอยู่ในบัญชีภายใน ซึ่งหมายถึงรายชื่อส่งเมืองบางกอก แล้วยังมีการเก็บอีกกับคน 200 คน ซึ่งอยู่ในบัญชีภายนอก และนั่นก็เป็นรายได้อันงามส่วนหนึ่งของเจ้าเมือง”⁷³ สอดคล้องกับเอกสารของทางฝ่ายสยามได้ให้ข้อมูลในลักษณะเดียวกัน ดังกรณีของท้าวพัวเมืองกาฬสินธุ์เก็บส่วยเมืองคำเกิดคำนวณปีละสิบเอ็ดตำลึงเสมอมาโดยที่ทางกรุงเทพฯ ไม่รู้⁷⁴ และเมื่อ พ.ศ. 2373 หลวงประสิทธิ์สงครามเป็นนายกองไพร่ส่วย มีคนในดูแล 116 คน ทำบัญชีไพร่เพียง 67 คน แต่งจำหน่ายอ้างว่าตาย 20 คน หนีตามตัวไม่ได้ 25 คน พิการ 6 คน บวช 6 คน และหลวงภักดีไพรสาร ทำส่วยขึ้นส่งปีละ 5 บาท ปรากฏว่าหลวงประสิทธิ์สงครามได้เบียดบังเอาส่วยไปขายจนหมด ไม่ได้นำส่งให้กับทางสยาม⁷⁵ ทางด้านหลวงภักดีฉัตรรงค์ข้าราชการจากสยามที่เดินทางเข้าไปยังเมืองอุบลราชธานีใน พ.ศ. 2427 ได้รายงานว่า “...เจ้าเมืองกรมการต่างเมืองต่าง

⁷¹ สุวิทย์ ชีรสอวดี, “ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5,” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 29 (2550): 108-109.

⁷² ปัจจุบันเมืองแสนปางอยู่ใน แขวงเมืองจำปาศักดิ์ ประเทศลาว

⁷³ เอเจียน แอมอนิเย, บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ. ศ. 2438, 75.

⁷⁴ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 74 : เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน (พระนคร: กรมศิลปากร, 2502), 157.

⁷⁵ สุวิทย์ ชีรสอวดี, “ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5,” : 110.

ปิดบังเก็บเงินไว้เป็นอาณานิคมทั้งสิ้น ยกแต่จำนวนเลขผูกช่วยเดิมขึ้นอ้างฝ่ายเดียว ฝ่ายบุตรหลานเหลนซึ่งขึ้นใหม่ (หมายถึง ไพร่ที่เติบโตขึ้นจนเข้าเกณฑ์ที่สามารถเรียกเก็บช่วยได้) ก็ปิดบังไว้เสีย หาได้ยกทูลไม่...”⁷⁶

ส่วนที่ค้างค้างอยู่เป็นจำนวนมากตามซึ่งปรากฏในเอกสารของฝ่ายสยาม⁷⁷ เป็นหลักฐานที่อนุมานได้ว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นสามารถใช้ช่องทางนี้ในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ให้กับตนเองได้เป็นจำนวนมากมหาศาล แน่แน่นอนว่าสาเหตุที่ท้องถิ่นค้างช่วยอาจเกิดจากหลายกรณี เช่น สภาพดินฟ้าอากาศไม่เป็นใจ เกิดภัยธรรมชาติ ฯลฯ แต่ทั้งนี้ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าส่วนหนึ่งเป็นเพราะกลุ่มอำนาจท้องถิ่นสามารถสร้างช่องทางในการเบียดบังช่วยมาเป็นของตนเองเพื่อเสริมสร้างฐานะและอำนาจให้มั่นคงยิ่งขึ้น ความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงสภาพการณ์ในระยะก่อนการบูรณาการรัฐได้ให้ภาพของอำนาจของสยามที่แผ่ไปอย่างเบาบางเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ความว่า

...สัสดีจึงได้ไม่มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาอันใดไปได้ และเงินช่วยหรือเงินชำระราชการในตัวเลกหัวเมืองนั้นเล่า สัสดีก็ไม่ใคร่รู้เห็นเป็นผู้รับส่ง... เป็นแต่รู้เห็นบัญชีไว้เท่านั้น ไม่สามารถที่จะรู้ว่าเมืองใดได้ส่งเงินแล้ว หรือยังไม่ได้ส่ง และไม่มีอำนาจที่จะดักเตือนให้ส่งด้วย...”⁷⁸

สิทธิและอำนาจในท้องถิ่นนี้เองนำมาซึ่งผลประโยชน์ที่ผู้นำท้องถิ่นจะได้รับทำให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นต้องการขยายอิทธิพลหรือสร้างเขตอิทธิพลเป็นของตนเองด้วยการสร้างเมืองใหม่อยู่เสมอ ซึ่งนั่นหมายถึงสิทธิในการคุมเลกไพร่และการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ที่เพิ่มขึ้น

⁷⁶ ร.ศ. 103, เอกสารกระทรวงมหาดไทย กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5, ร.5 ม.2.12ก/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ อ้างถึงใน ธนัญชัย รสจันทร์. “สภาพเศรษฐกิจของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ. 2335-ทศวรรษที่ 2460” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550), 53.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, 90.

⁷⁸ ชัยอนันต์ สมุทราวณิชและชัตติยา วรรณสูตร, เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477, 97.

คังกรณีของการตั้งเมืองเกษตรวิสัย พ.ศ. 2415 ซึ่งหลักฐานให้รายละเอียดถึงความขัดแย้งภายในจากสาเหตุการแย่งชิงเลิกในสังกัด ความว่า

...ครั้นท้าวเพี้ยตัวเลขข้างพระยารัตนวงษา (เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ) จะมา
สมักรขึ้นกับอุปฮาด ท้าวเพี้ยตัวเลขข้างอุปฮาดจะไปสมักรขึ้นกับ
พระยารัตนวงษา ๆ ต่างก็หาผ่อนปรนให้ท้าวเพี้ยตัวเลขไปมา...ต่างถือ
เปรียบแก่งแย่งกันอยู่ ฝ่ายราชการเกิดขึ้นอย่างใด ก็ต่างคนต่างหาได้
ปรึกษาปรองดองกันไม่ ฝ่ายอุปฮาดจึง...ขอตั้งบ้านคอนเสาโรงเป็นเมือง
ขอไปเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านคอนเสาโรง
เป็นเมืองเกษตรวิสัย ตั้งให้อุปฮาด (เงา) เป็นที่พระศรีเกษตรราชิไชย
เจ้าเมือง⁷⁹

คงไม่ผิดนักหากกล่าวว่า เบื้องหลังสภาพการเมืองในพื้นที่อีสานคือการมีอยู่ของ
กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเป็นจำนวนมากซึ่งมีสิทธิ์และอำนาจเหนือภายใต้ “เมือง” หรือเขตอิทธิพลของ
ตน ทั้งนี้ ความขัดแย้งและความแตกแยกระหว่างกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอันเนื่องมาจากการแย่งชิง
ผลประโยชน์ในท้องถิ่นอำนาจซึ่งสภาพโครงสร้างการเมืองที่ประปรายและการขาดเสถียรภาพที่
มั่นคงจนอาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของสยามได้ กรณีการเกิดขึ้นของกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ. ศ. 2369 เป็น
ตัวอย่างที่ดีในเรื่องนี้⁸⁰ การบูรณาการเชิงอำนาจซึ่งเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2430 ซึ่งเป็นส่วนหนึ่ง
ของขั้นตอนการบูรณาการรัฐจึงมีเป้าหมายเพื่อที่จะดึงอำนาจการปกครองของท้องถิ่นให้อยู่ภายใต้
การบังคับบัญชาจากส่วนกลาง ด้วยการสถาปนาระบบราชการรูปแบบใหม่ทดแทนการปกครอง
แบบอาญาสี่และระบบกินเมืองแบบยุคจารีต ดังจะได้นำเสนอต่อไป

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, 350-351.

⁸⁰ ดูเพิ่มเติมใน ขจรรัตน์ ไอรวิวัฒน์, “ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา : บทบาทของ
เจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ. ศ. 2325-2388” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532), 215-216. และ
พรธมา สินสวัสดิ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521).

3.1.2 การสังคายนาพื้นที่การปกครองและการวางรากฐานระบบราชการ

เป้าหมายของการบูรณาการเชิงอำนาจคือการดึงอำนาจการปกครองจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นให้อยู่ภายใต้การกำกับของส่วนกลางด้วยการรื้อสร้างเขตอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและการวางรากฐานกลไกการปกครองรูปแบบใหม่หรือที่เรียกกันว่า “ระบบราชการ” เพื่อรองรับการครอบงำทางการเมืองโดยมีบุคลากรจากส่วนกลางคอยกำกับดูแลเป็นลำดับขั้น มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางการบังคับบัญชา เป็นผลให้อำนาจการปกครองของท้องถิ่นแปรเปลี่ยนเป็นอำนาจการปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ก่อนหน้าทศวรรษ 2430 มีขุนนางสยามจำนวนมากไม่น้อยได้เดินทางเข้ามาปฏิบัติงานในพื้นที่อีสานเป็นระยะๆ แต่เป็นภารกิจที่มุ่งเน้นการปฏิบัติงานเฉพาะกิจเท่านั้น เช่น การทำศึกสงคราม การระงับข้อพิพาทระหว่างเมือง หรือการเร่งรัดส่งจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เป็นต้น⁸¹ อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2420 เป็นต้นไป เจ้านายหรือขุนนางจากกรุงเทพฯ ซึ่งเดินทางเข้ามาประจำการในพื้นที่อีสานมีเป้าหมายแน่วแน่ที่จะวางรากฐานอำนาจของสยามให้มั่นคงถาวร คนเหล่านี้ถือเป็นตัวแทนของพระมหากษัตริย์และเป็นกลไกขับเคลื่อนระบบราชการรูปแบบใหม่ทดแทนความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพิงกลุ่มอำนาจท้องถิ่นตั้งในสมัยการปกครองแบบจารีต

พ.ศ. 2425 สยามได้ส่งพระยามหาอำมาตย์ (หรรณ ศรีเพ็ญ) ขุนนางชั้นผู้ใหญ่พร้อมด้วยข้าราชการจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปกำกับราชการ ณ เมืองจำปาศักดิ์ในฐานะข้าหลวงใหญ่ ทางด้านหลวงภักดีณรงค์ (ทัต ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชาจากกระทรวงมหาดไทยก็ได้รับมอบหมายให้เป็นข้าหลวงปฏิบัติราชการ ณ เมืองอุบลราชธานีปีเดียวกันนั้น⁸² ทั้งสองเมืองข้างต้นเป็นศูนย์กลางซึ่งทรงอิทธิพลมากที่สุดของอำนาจท้องถิ่นบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง เมืองจำปาศักดิ์เป็นเมืองประเทศราชที่เคยเป็นแกนหลักของอาณาจักรล้านช้างทางตอนใต้ซึ่งมีเมืองบริวารอยู่ใต้อาณัติเป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังมีเจ้านายปกครองสืบต่อกันมาหลายชั่วคน เช่นเดียวกับเมืองอุบลราชธานีซึ่งเป็นที่ยอมรับร่วมกันโดยทั่วกันว่าเป็นศูนย์กลางของกลุ่มพระวอพระตามาตั้งแต่ครั้งต้นรัตนโกสินทร์

⁸¹ ดูเพิ่มเติมใน อุศนา นาศรีเคน, “อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475”, 287-289.

⁸² ไพฑูรย์ มีกุศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 28.

อีกทั้งยังมีเครือข่ายเชื่อมโยงกับอีกหลายเมืองในพื้นที่อีสานซึ่งปัจจุบันครอบคลุมตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานี โยโสธร อำนาจเจริญ และบางส่วนของจังหวัดหนองคายและนครพนม

การส่งขุนนางไปประจำ ณ เมืองจำปาศักดิ์และเมืองอุบลราชธานีมีความหมายอย่างยิ่งต่อการแสดงอำนาจของสยาม ณ ใจกลางอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เนื่องจากข้าหลวงใหญ่ถือเป็นตัวแทนพระราชอำนาจของกษัตริย์ มีอำนาจโดยชอบธรรมที่จะหักล้างหรือสั่งการใดๆ เหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นได้ อีกทั้งยังมีกองทหารเป็นของตนเองเพื่อรักษาความสงบในพื้นที่⁸³ การเข้ามาของพระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น ศรีเพ็ญ) จึงเป็นเสมือนสัญญาณแก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นให้ได้รับรู้ว่าต่อไปสยามจะตรวจสอบการทำงานและแทรกแซงกิจการภายในของบ้านเมืองในพื้นที่อีสานเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน ความพยายามดังกล่าวคงเป็นที่ประจักษ์กันโดยทั่วไปดังที่นักสำรวจชาวฝรั่งเศสได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า “...ราชสำนักบางกอกก็ปรากฏว่ามีแนวโน้มที่จะเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครองภายในอำเภอต่างๆ มากขึ้น และยังทำการสับเปลี่ยนพวกขุนนางท้องถิ่นด้วยข้าราชการสยาม...”⁸⁴ ทั้งนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงเข้าพระทัยดีว่า “ปอลิชีพวกลาว”⁸⁵ หรือกุศโลบายการสร้างเขตอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นนั้นเป็นที่มาของรากฐานอำนาจและผลประโยชน์ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการสร้างรัฐรวมศูนย์ที่รัฐบาลกลางมีอำนาจเข้มแข็ง ดังนั้น สยามจึงพุ่งเป้าไปที่การรื้อสร้างเขตอิทธิพลดังกล่าวด้วยการส่งกายนาพื้นที่ทางการทางการปกครองเสียใหม่ เพื่อปูทางไปสู่การวางรากฐานของระบบราชการ

พ.ศ. 2428 ได้มีการออกประกาศยกเลิกการตั้งเมืองใหม่⁸⁶ นับเป็นครั้งแรกที่รัฐบาลเข้าแทรกแซงกิจการภายในเพื่อยุติหนทางขยายอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นซึ่งได้ดำเนินมานับศตวรรษ ต่อมาใน พ.ศ. 2433 หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและบริเวณเขมรป่าดงก็จัดระเบียบเข้า

⁸³ Paitoon Mikusol, “Administrative Reforms and National Intergration: The Case of the Northeast,” in *Regions and National Integration in Thailand*, ed. Volker Grabowsky (Wiesbaden: Harrassowitz, 1995), 148.

⁸⁴ เอเจียน แอมอนิเย, บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ. ศ. 2440, 238.

⁸⁵ กระทรวงมหาดไทย, ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2, 434.

⁸⁶ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 58.

ด้วยกัน และแบ่งพื้นที่รับผิดชอบออกเป็น 4 กองใหญ่ โดยมีข้าราชการจากสยามเป็นผู้ปกครองสูงสุดในพื้นที่ อันได้แก่

1. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก มีพระพิศณุเทพ (ช่วง) เป็นข้าหลวง ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์

2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีพระยาราชเสนา (ทศ ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงตั้งกองว่าราชการอยู่เมืองอุบลราชธานี

3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีพระอนุชิตบริหาร (จันทร์) เป็นข้าหลวง กองว่าราชการอยู่ที่เมืองหนองคาย

4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง มีพระพิเรนทรเทพ เป็นข้าหลวงตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา พื้นที่รับผิดชอบทั้ง 4 กองอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของพระยาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่ซึ่งปฏิบัติกรอยู่ในจำปาศักดิ์มาตั้งแต่ พ.ศ. 2425⁸⁷

เพียงหนึ่งปีหลังจากนั้น เจ้านายระดับสูงจากราชสำนักก็ได้รับพระราชบัญชาให้เสด็จมาปฏิบัติราชการในฐานะข้าหลวงต่างพระองค์ของพระมหากษัตริย์ นับเป็นเจ้านายชั้นสูงกลุ่มแรกๆ ในประวัติศาสตร์ที่เสด็จมาประจำการยังพื้นที่อีสาน ต่อมารัฐบาลยังได้เปลี่ยนแปลงพื้นที่การปกครองอีกครั้งหนึ่ง โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 3 พื้นที่ คือ

มณฑลลาวกลาง (หัวเมืองลาวกลางเดิม) มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ประกอบไปด้วยเมืองใหญ่ 3 เมือง คือ เมืองนครราชสีมา ชัยภูมิและเมืองบุรีรัมย์ มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพลทิธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ระหว่าง พ.ศ. 2434-2436⁸⁸ ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็น “มณฑลนครราชสีมา” ในต้นทศวรรษ 2440

มณฑลลาวพวน (หัวเมืองลาวพวนเดิม) ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองหนองคาย ภายหลังย้ายกองบัญชาการไปยังบ้านหมากแข้งในเขตเมืองอุดร ประกอบไปด้วยเมืองส่วนหนึ่งทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง (ภายหลังการเป็นเขตปกครองของฝรั่งเศสหลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112) และเมืองในพื้นที่

⁸⁷ เดิม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, 311-312.

⁸⁸ มณฑลทหารบกที่ 6, พระราชประวัติและพระกรณียกิจ พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2523. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (ชมพล) จุฑาธุช 24 มิถุนายน 2523), 16-17.

อีสานอีก 6 เมือง คือ เมืองอุดร ขอนแก่น นครพนม สกลนคร เลยและเมืองหนองคาย มีสมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ระหว่าง พ.ศ. 2434-2442 ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็น “มณฑลอุดร” ในต้นทศวรรษ 2440

มณฑลลาวท้าว (หัวเมืองลาวท้าวเดิม) ศูนย์กลางอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ประกอบไปด้วยเมืองใหญ่ 7 เมือง คือ เมืองอุบลราชธานี จำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และเมืองกาฬสินธุ์ มีสมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ระหว่าง พ.ศ. 2434-2436 และสมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงรับหน้าที่หลังจากนั้นระหว่าง พ.ศ. 2436-2453⁸⁹ ภายหลังมณฑลลาวท้าวได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็น “มณฑลอิสาน” และใน พ.ศ. 2455 ได้มีประกาศแยกการปกครองออกเป็น 2 มณฑล คือ **มณฑลอุบล** มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี และ**มณฑลร้อยเอ็ด** มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองร้อยเอ็ด

ต่อมา พ.ศ. 2456 โปรดเกล้าฯ ให้ทางราชการเปลี่ยนชื่อหน่วยการปกครองจากคำว่า “เมือง” เป็น “จังหวัด”⁹⁰ ทั้งนี้ การกล่าวถึงเมือง จังหวัด หรือมณฑลต่างๆ ในงานศึกษานี้จะพิจารณาจากบริบทที่กล่าวถึง ณ ขณะนั้นเป็นสำคัญ เช่น ใช้คำว่าเมืองอุบลราชธานีในบริบทก่อน พ.ศ. 2456 และใช้คำว่าจังหวัดอุบลราชธานีในบริบทตั้งแต่ พ.ศ. 2456 เป็นต้นไป

การสังคายนาพื้นที่การปกครองเป็นจุดเริ่มต้นที่ปูทางไปสู่การวางรากฐานของระบบราชการแบบใหม่ซึ่งเรียกกันว่า “ระบบมณฑลเทศาภิบาล” กลางทศวรรษ 2430 กระทรวงมหาดไทยกลายเป็นองค์กรหลักที่มีบทบาทสูงสุดในการจัดการบริหารราชการส่วนหัวเมือง โดยมีสมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงเป็นเสนาบดีพระองค์แรกและเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญ พระนิพนธ์ชิ้นสำคัญของพระองค์ได้ให้ข้อมูลว่า ในขั้นต้นนั้น “...ข้าหลวงใหญ่ที่ประจำมณฑลชั้นนั้นมีหน้าที่ในการรักษาพระราชอาณาเขตเป็นสำคัญ ไม่ได้โปรดให้จัดระเบียบแบบแผนการปกครองภายในบ้านเมืองด้วย...”⁹¹ ⁹² ทั้งนี้ ใน พ.ศ. 2437 เมื่อทางราชการประกาศให้มี

⁸⁹ โปรดดูลำดับพระนามและนามของผู้บัญชาการมณฑลต่างๆ ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เทศาภิบาล* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 202-212.

⁹⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *เทศาภิบาล*, 219.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, 68.

การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอย่างเป็นทางการแล้ว การดำเนินการต่างๆ ข้าหลวงต่างพระองค์และหน่วยงานในมณฑลจึงประสานงานกับกระทรวงมหาดไทยอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอมากขึ้น เพื่อปูทางให้ “...การปกครองเป็นแบบแผนอย่างเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร...”⁹³

ระบบเทศาภิบาลมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการบูรณาการเชิงอำนาจ เพราะเป็นรากฐานกลไกการปกครองที่รองรับการสั่งการจากส่วนกลาง การบังคับบัญชาและการสั่งการใดๆ จากรัฐบาลจึงสามารถดำเนินไปอย่างเป็นระบบและมีประสิทธิภาพเหนือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อนจนยากที่จะแข็งขันต่อต้านได้ อำนาจเหนือพื้นที่ซึ่งเคยกระจกระบายในขอบข่ายอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นแต่ละกลุ่มจึงถูกครอบงำด้วยการบริหารและจัดระบบขององค์กรแบบใหม่ซึ่งมีโครงสร้างการกำกับดูแลเป็นลำดับขั้น มีข้าหลวงและข้าราชการกินเงินเดือนจากสยามเป็นผู้บังคับบัญชากรมกองต่างๆ คอยกำกับดูแลการทำงานของอำนาจท้องถิ่นหรือในบางกรณีก็ดำเนินการปกครองเสียเอง ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงสามารถเข้าถึงการควบคุมในเกือบทุกด้านทั้งในด้านการปกครอง การคลัง การศาล และการทหาร รายงานจากเซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิทซ์ เจ้ากรมเหมืองแร่ ซึ่งเดินทางสำรวจดินแดนต่างๆ ในสยามระหว่าง พ.ศ. 2434-2439 ได้บรรยายสถานการณ์ ณ ขณะนั้นว่า

92 การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลระยะแรกนั้น ไม่สามารถจัดได้โดยพร้อมกันทุกพื้นที่ แม้จะมีการประกาศจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอย่างเป็นทางการตั้งแต่ พ.ศ. 2437 เป็นต้นมา ระยะเวลาต่อจากนั้นเป็นการวางรากฐานปรับเปลี่ยนโครงสร้างการเมืองและระบบราชการ โดยมีข้าหลวงต่างพระองค์ทรงรับผิดชอบเพื่อเตรียมความพร้อมสู่การปกครองในระบบเทศาภิบาล ในทัศนะของไพฑูรย์ มีกุลศลมองว่า กว่าที่ระบบเทศาภิบาลจะเกิดขึ้นได้นั้นก็กินเวลาถึงทศวรรษ 2450 เป็นต้นไป (ไพฑูรย์ มีกุลศลม, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453,” ใน *มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ, วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชค อึ้งสกุล, บรรณาธิการ* (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524), 148.) อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์การต่อต้านอำนาจรัฐที่เกิดขึ้นเป็นวงกว้างในต้นทศวรรษ 2440 ก็ชี้ให้เห็นได้ว่า ณ ขณะนั้น ส่วนกลางสามารถบูรณาการอำนาจไปไม่น้อยแล้วและส่งผลกระทบต่อกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิม

93 “เรื่องมณฑลอีสาน,” 11 สิงหาคม ร.ศ.119- 20 พฤษภาคม ร.ศ. 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.57/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

...ในที่สุดข้าหลวงที่มีเงินเดือนก็ได้รับการแต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งเป็นผู้ปกครองของหัวเมืองรอบนอกทีละคนๆ จนกระทั่งไม่กี่ปีที่ผ่านมาบรรดาเจ้าเมืองระบบศักดินาที่ปกครองในหัวเมืองสำคัญ บนฝั่งแม่น้ำโขง...จึงได้ตระหนักว่าอำนาจของพวกเขานั้นถูกริดรอนลงครั้งหนึ่งโดยไม่รู้ตัวจากผู้มีบรรดาศักดิ์เหนือคนอื่นๆ ซึ่งเดินทางมาจากกรุงเทพฯ พร้อมกับพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...⁹⁴

การบูรณาการอำนาจไม่เพียงส่งผลกระทบต่อกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเท่านั้น เพื่อที่จะสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้วสยามยังพยายามขยายอิทธิพลของรัฐให้ครอบคลุมถึงชาวบ้านซึ่งเป็นชนชั้นล่างสุดในสังคมด้วย การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440) และพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 ซึ่งมีสาระสำคัญอยู่ที่การจัดระเบียบความสำคัญของเมืองเล็กเมืองน้อยที่มีเป็นจำนวนมากในพื้นที่อีสานให้เป็นหน่วยการปกครองในระดับต่างๆ อันได้แก่ หมู่บ้าน ตำบลและอำเภอ ไล่เรียงไปตามลำดับความสำคัญและจำนวนประชากรในพื้นที่นั้นๆ ความตอนหนึ่งในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ได้อธิบายหลักการและความสำคัญของการออกกฎหมายดังกล่าวว่า

...ลักษณะการปกครองท้องที่ คือแบบแผนการที่ต้องจัดอำเภอ กำหนดรักษาการท้องที่ทั้งปวงนั้น เป็นกำลังสำคัญอย่างหนึ่งในการปกครองบ้านเมือง เพราะเป็นต้นเค้าของการที่จะยอมรับรักษาการปกติเรียบร้อยในพื้นที่บ้านพื้นเมือง ตลอดจนการที่จะตรวจตรากิจสุขทุกข์ของอาณาประชาราษฎร์และที่จะรักษาอำนาจพระราชกำหนดกฎหมาย...⁹⁵

“หมู่บ้าน” จะมีจำนวนราษฎรประมาณ 100-200 คน มีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ปกครองคนหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นจากคัดเลือกกันเองภายใน หลายๆ หมู่บ้านในระยะใกล้เคียงรวมกันเป็น “ตำบล” มีกำนันซึ่ง

⁹⁴ เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ, *ห้าปีในสยาม เล่ม 1*, แปลจาก *Five Years in Siam*, แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2544), 27.

⁹⁵ *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 14, ตอนที่ 9 (30 พฤษภาคม ร.ศ. 116): 105-106. อ้างถึงใน ไพฑูรย์ มีกุล, *การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, 109-110.

ได้รับเลือกจากบรรดาผู้ใหญ่บ้านผู้ดูแล ส่วนในระดับอำเภอ คือการรวมหลายๆ ตำบลเข้าเป็นเขตการปกครองอีกชั้นหนึ่ง มีนายอำเภอเป็นผู้ดูแล โดยได้รับการแต่งตั้งจากทางข้าหลวงเทศาภิบาล⁹⁶ ข้อมูลใน พ.ศ. 2454 พบว่า มณฑลนครราชสีมามีเมืองในสังกัดด้วยกัน 3 เมือง ได้แบ่งเป็นการปกครองส่วนท้องถิ่นที่เป็น 18 อำเภอและอีก 204 ตำบล ฝ่ายมณฑลอิสานซึ่งมี 4 เมืองแบ่งออกเป็น 51 อำเภอและอีก 511 ตำบล ส่วนมณฑลอุดรมี 5 เมือง 31 อำเภอและอีก 356 ตำบลด้วยกัน⁹⁷ นำสังเกตด้วยว่าภายใต้พระราชบัญญัติดังกล่าว เมืองจำปาศักดิ์ศูนย์กลางอิทธิพลของอำนาจท้องถิ่นแห่งหนึ่งทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงยังได้ถูกลดฐานะเป็นเพียงอำเภอหนึ่งขึ้นกับมณฑลอิสานด้วย⁹⁸

การปกครองระดับท้องถิ่นที่เป็นหน่วยการปกครองที่มีความใกล้ชิดกับราษฎรหรือชาวบ้านมากที่สุด แม้ว่ากำนันและผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้ปกครองท้องถิ่นที่ได้รับเลือกจากคนในชุมชนก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านจะเป็นเครื่องมือและกระบอกเสียงของรัฐในการเข้าถึงชาวบ้านมากกว่าที่จะทำหน้าที่สื่อความต้องการของท้องถิ่น ชาวบ้านและอำนาจท้องถิ่นส่วนหนึ่ง (ที่ได้รับการคัดเลือกเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน) ได้กลายเป็นบุคลากรของรัฐไปโดยปริยาย ซึ่งเอกสารของรัฐเป็นจำนวนมากก็มักให้ภาพบทบาทของกำนันผู้ใหญ่บ้านในฐานะผู้รับคำสั่งจากรัฐ คอยชี้ชวนให้ชาวบ้านปฏิบัติตามข้อกำหนดต่างๆ และคอยรายงานข้อมูลของท้องถิ่นให้กับทางราชการอีกด้วย ดังความตอนหนึ่งจากหลักฐานว่า “...ได้ชี้แจง (กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน) ให้ทำเกราะตีให้มีเสียงผัดกัน คือเรียกประชุม เรียกช่วยดับเพลิง แลจับโจรผู้ร้าย...ถ้าตีเสียงสัญญาณลูกบ้านไม่มา ต้องผิดตามพระราชบัญญัติท้องถิ่น...”⁹⁹

ภายใต้ระบบเทศาภิบาลอาจกล่าวได้ว่า พื้นที่อิสานตั้งแต่ระดับล่างสุด คือ หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จนถึงระดับมณฑล (จังหวัด) และภาค ล้วนอยู่ในการจับจ้องของรัฐมากขึ้น รัฐบาลสามารถ

⁹⁶ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 129-131.

⁹⁷ Ministry of Finance, *Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 1* (Bangkok: The Department of Commerce and Statistics, 1916), 15.

⁹⁸ ธีรชัย บุญมาธรรม, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 – 2450” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), 208.

⁹⁹ “เรื่อง รายงานมณฑลอุดร,” 7 สิงหาคม ร.ศ. 120-7 กรกฎาคม ร.ศ. 129, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.59/41, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

รับรู้ข้อมูลต่างๆ ตั้งแต่ส่วนบนของโครงสร้างการปกครองจนถึงระดับล่างสุดเพราะมีบุคลากรคอยตรวจสอบและกำกับอยู่ในทุกหน่วยงานตลอดจนเส้นสายการบังคับบัญชา ข้อมูลเหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นต้นว่า การเก็บรวบรวมผลประโยชน์และการออกมาตรการเฝ้าระวังการแข็งขึ้นจากท้องถิ่น เช่น รายงานของหม่อมเจ้าธำรงศิริ เทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดช่วงกลางทศวรรษ 2450 ได้รายงานพฤติกรรมของหลวงสียบัณฑิตย์ นายอำเภอพยัคภูมิพิสัยไปยังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า “ไม่มีความรู้ที่จะกระทำการงานได้ การงานเหลวไหลทั้งราษฎรก็ไม่นิยมนับถือ...ควรยกออกจากราชการ...” ส่วนในระดับท้องถิ่นทางราชการได้ “...อาศัยกำนันสำรวจรายชื่อชายฉกรรจ์ซึ่งสมควรจะเก็บเงินค่าราชการ...”¹⁰⁰ การทำสำมะโนครัวเพื่อให้ทราบในแต่ละท้องถิ่นมี “...คนเกิดตาย แลการวิวาหะ อวาหมงคล แลราษฎรอพยพไปอยู่บ้านใดตำบลใด หรือมาจากบ้านใดตำบลใด...”¹⁰¹ อีกทั้งยังให้กำนันผู้ใหญ่บ้านคอย “...ตรวจตราสอดแนมดู จะมีราษฎรตั้งกองซ่องสุมประพฤติกุฎจริต...ให้จับตัวส่งให้นำความแจ้งต่อนายอำเภอโดยเร็ว”¹⁰² บทบาทของบุคคลเหล่านี้จะสัมพันธ์กับการบูรณาการเชิงพื้นที่ซึ่งจะได้อภิปรายในหัวข้อถัดไปด้วย

การบูรณาการเชิงอำนาจตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นมานั้นแม้ไม่อาจกล่าวได้ว่าอิทธิพลของรัฐส่วนกลางสามารถแผ่ขยายสู่ทุกพื้นที่ได้ครอบคลุมทั้งหมด แต่ก็ยากจะปฏิเสธเช่นกันว่ากระบวนการดังกล่าวได้ทำให้อำนาจของสยามมั่นคงขึ้นในท้องถิ่นอย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน อีกทั้งยังเป็นรากฐานของรัฐรวมศูนย์ซึ่งวิวัฒนาการให้พื้นที่อีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างสมบูรณ์ในเวลาต่อมา ผลประโยชน์ที่จัดเก็บเข้าสู่คลังหลวงได้มากขึ้นเป็นตัวอย่างอันดีที่สะท้อนให้เห็นว่าอำนาจของท้องถิ่นกำลังแปรเปลี่ยนเป็นอำนาจของรัฐ ดังความเห็นของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า

¹⁰⁰ “เรื่อง รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด,” 25 สิงหาคม-29 มีนาคม 2455, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม.20/4, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁰¹ “เรื่อง พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา,” 4 กันยายน ร.ศ. 115, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.2. 14/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁰² “เรื่อง ฝิบุญ-หนังสือมีไปมากระทรวงมหาดไทย (มณฑลอีสาน-อุดร),” 22 พฤษภาคม-29 มิถุนายน ร.ศ. 121, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.2 18/10, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

...การที่เก็บเงินผลประโยชน์ในมณฑลอุดรจำนวนศก 127 สูงกว่าจำนวนศก 126...ไม่ใช่จะได้ขึ้นอัตราเงินค่าภาษีอากรแต่อย่างใด เป็นโดยเจ้าพนักงานได้ตรวจตราการตามท้องที่จัดวางแบบแผนให้เรียบร้อยเข้ารูปอย่างมณฑลชั้นใน และปิดทางที่เงินผลประโยชน์เคี้ยวไหลให้แคบเข้าเมื่อไม่มีทางรั่วไหลตกค้างแล้ว เงินผลประโยชน์แผ่นดินก็ย่อมได้รับทวีขึ้น...¹⁰³

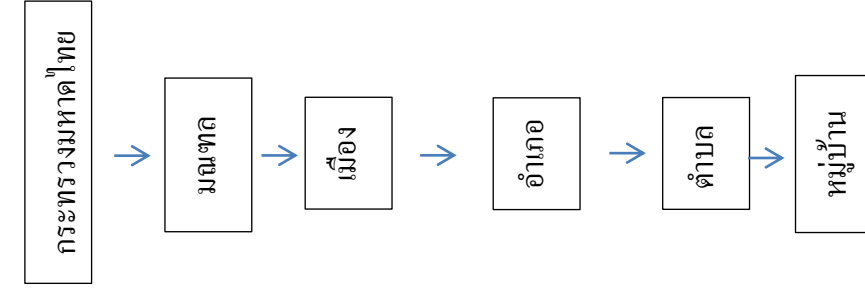
ขณะเดียวกันกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็เสื่อมบทบาทจนยากที่จะกลับมาเข้มแข็งได้อีกเมื่อถึง พ.ศ. 2450 ตำแหน่งอาญาสี่อันได้แก่ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรก็ถึงกาลยุติจนหมดสิ้น¹⁰⁴ ทั้งนี้ กลุ่มอำนาจท้องถิ่นยังคงอยู่ในพื้นที่แม้จะไม่มีโอกาสสั่งสมบารมีและเกาะกุมผลประโยชน์อย่างเต็มที่ดังเช่นในอดีต ประเด็นสำคัญอยู่ที่ว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นในพื้นที่อีสานปรับตัว และพยายามรักษาสถานะของตนอย่างไร ท่ามกลางเงื่อนไขในสภาวะที่พื้นที่อีสานอยู่ภายใต้การครอบงำทางการเมืองจากส่วนกลาง เป็นสิ่งที่จะได้พิจารณาในโอกาสต่อไป

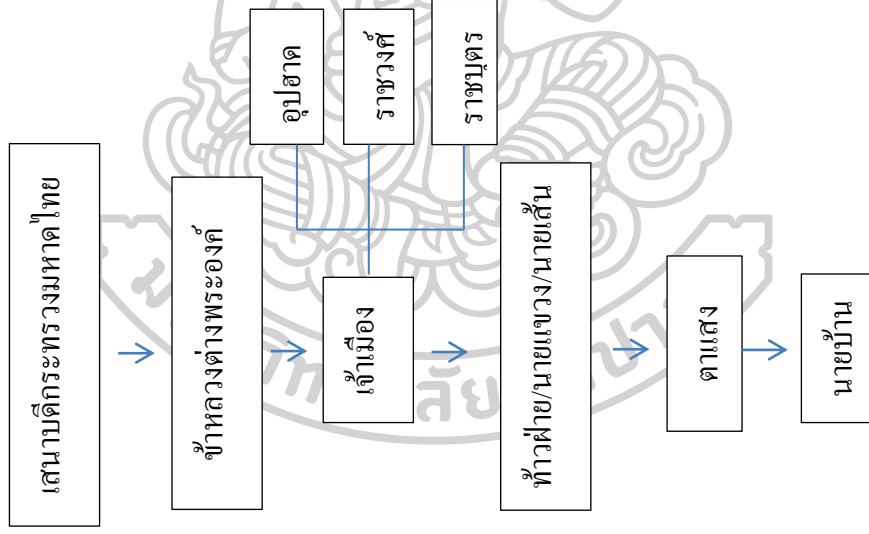
¹⁰³ “เรื่อง ผลประโยชน์ที่ได้จากภาษีอากรมณฑลต่างๆ,” 8 มิถุนายน-3 สิงหาคม ร.ศ. 128, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, ร.5 ค.14/29, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁰⁴ อรวรรณ ใจกล้า, “การปรับปรุงการปกครองมณฑลอุดร,” ใน มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ, 174.

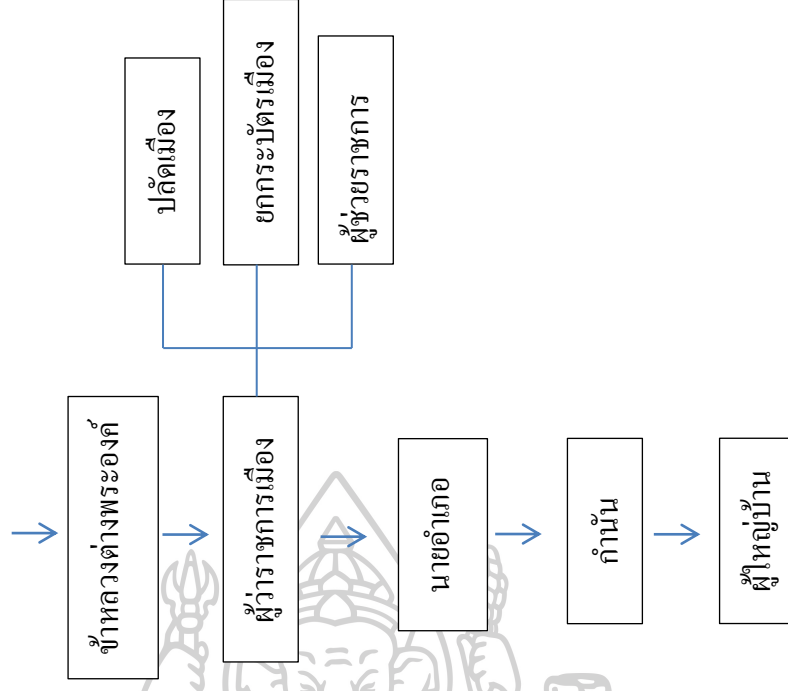
ลำดับการบังคับบัญชา

ตำแหน่งก่อนใช้ พ.ร.บ. ร.ศ. 116

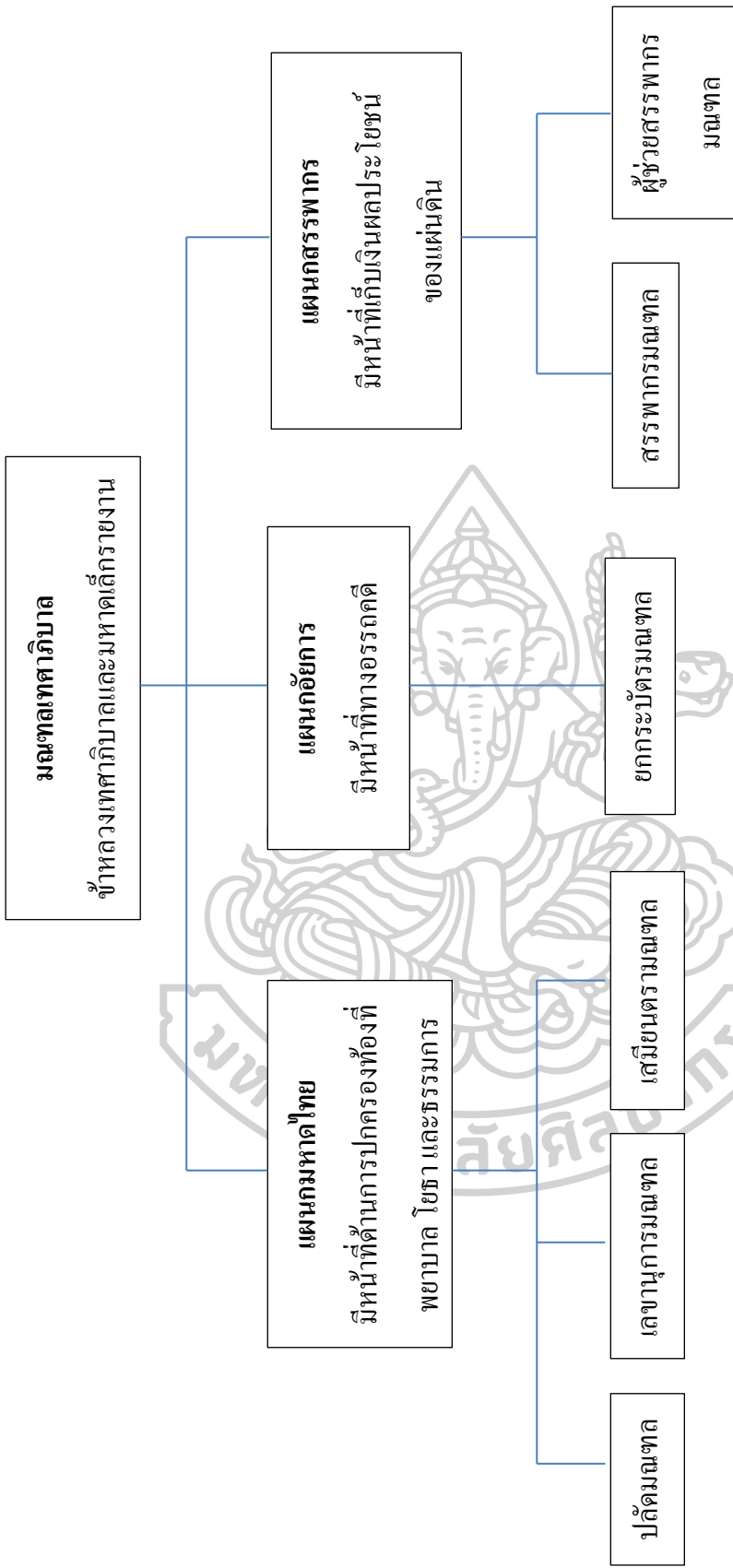

ตำแหน่งหลังใช้ พ.ร.บ. ร.ศ. 116

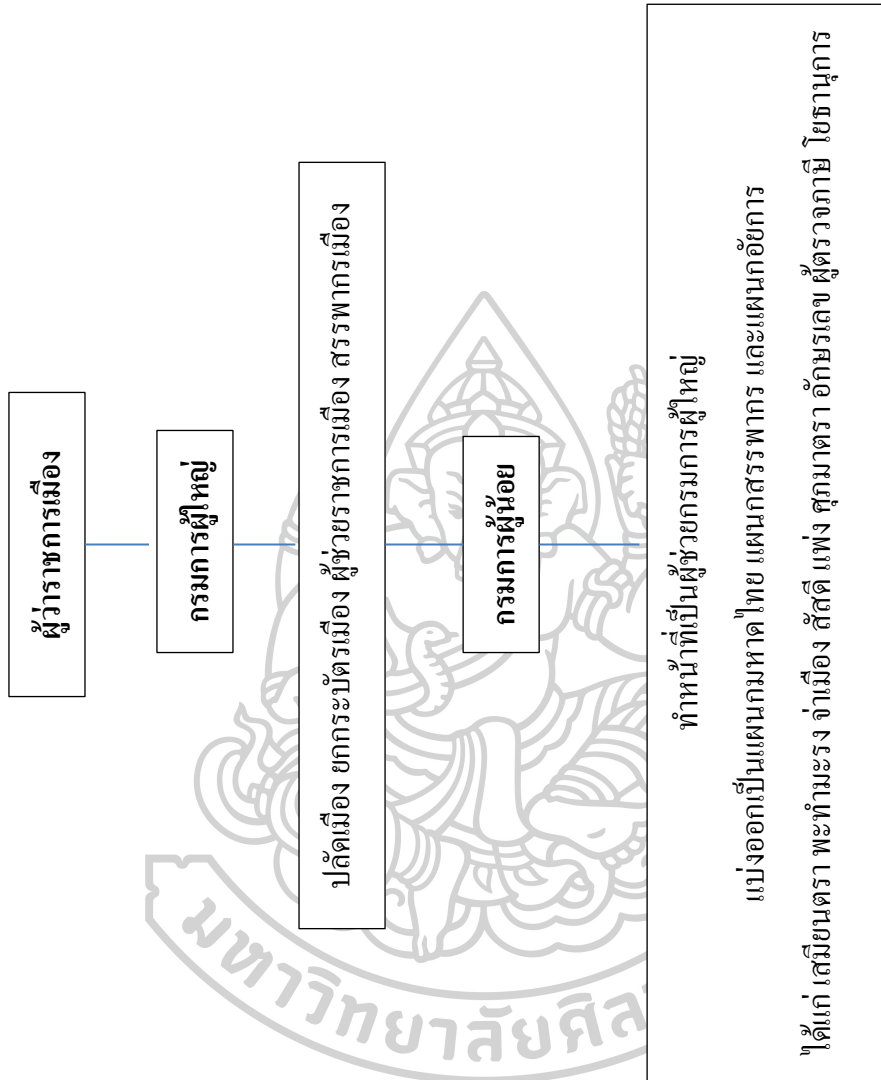

แผนภูมิที่ 1 แสดงการบริหารการปกครองหลังประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116

ที่มา: ประมุข ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25” (งานวิจัยสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, 2550), 157.

แผนภูมิที่ 2 การจัดส่วนราชการในศาลว่าการมณฑล
ที่มา : จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, 202.

แผนภูมิที่ 3 การแบ่งประเภทข้าราชการประจำเมือง

ที่มา : จักรกฤษณ์ นรินดิหุดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, 210.

3.2 การบูรณาการเชิงพื้นที่

ในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การมีอำนาจการปกครองอย่างแท้จริงเหนือ “พื้นที่” ตลอดจนความเชื่อมโยงระหว่างศูนย์กลางแห่งรัฐกับท้องถิ่น มีความหมายอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของรัฐสมัยใหม่ ซึ่งแตกต่างจากฐานคิดแบบจารีตที่ขอบเขตพื้นที่หรือแม่แต่ที่ตั้งของเมืองต่างๆ ล้วนเป็นองค์ประกอบหนึ่งของปริมณฑลแห่งอำนาจเท่านั้น ไม่ได้สำคัญมากไปกว่าเงื่อนไขหรือพันธะอื่นๆ ระหว่างศูนย์กลางกับอำนาจท้องถิ่น ในหัวข้อนี้จะได้พิจารณาว่าในเชิงกายภาพนั้นรัฐได้ดำเนินการอย่างไร เพื่อผนวกพื้นที่อีสานให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งในที่นี้จะเรียกว่า “การบูรณาการเชิงพื้นที่”

3.2.1 พื้นที่ส่วนราชการ : พื้นที่รองรับการรุกคืบของอำนาจรัฐในพื้นที่อีสาน

หาก “พื้นที่” สัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของอำนาจทางการเมืองและผลประโยชน์ พื้นที่อีสานซึ่งเต็มไปด้วยเขตอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและการมีอยู่ของผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์จึงเป็นปัญหาสำคัญว่า รัฐบาลจะดำเนินการอย่างไรเพื่อที่จะแปรเปลี่ยนอาณาบริเวณแห่งนี้ให้กลายเป็นพื้นที่ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือจะอย่างไร เพื่อให้อำนาจรัฐสามารถขยายขอบเขตจากศูนย์กลางสู่ท้องถิ่นได้อย่างมั่นคง ซึ่งท้องถิ่นในที่นี้ก็คือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและผู้คนที่ทั้งหลายในพื้นที่อีสาน

รายงานของข้าหลวงเมืองวังคำทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งขณะนั้น (ร.ศ. 111) ยังอยู่ภายใต้การปกครองของสยามได้กล่าวถึงอุปสรรคของการปกครองบ้านเมืองแถบนั้นซึ่งอาจอนุมานรวมถึงบริเวณพื้นที่อีสานด้วยว่า “...เจ้าเมืองกรมการหาได้ตั้งบ้านเรือนรวบรวมอยู่หมู่เดียวกันไม่ อุปฮาดตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลหนึ่ง ราชวงษ ราชบุตรและกรมการก็ตั้งแยกย้ายคนละแห่งๆ กันทาง 5-6 ชั่วโมงบ้าง ทาง 1-2 วันบ้าง”¹⁰⁵ ลักษณะเช่นนี้ เป็นเรื่องปกติที่พบได้ทั่วไป เพราะการตั้งบ้านเรือนหรือกรมกองต่างๆ ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นมักเกี่ยวข้องกับการสร้างเขตอิทธิพลเพื่อประโยชน์ในการควบคุมไพร่และการเก็บเกี่ยวทรัพยากร บ้านของผู้นำท้องถิ่นจึงเป็นศูนย์กลางที่รวบรวมช่วย

¹⁰⁵ “เรื่อง หลวงมลโยธานุโยคเกณฑ์ข้าคนภูไทยเมืองวังคำ ส่งเสบียงกองด่านทางลาวพวนและเรื่อง เก็บเงินค่าราชการ,” 30 กรกฎาคม ร.ศ.111-4 พฤศจิกายน ร.ศ. 112, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 59/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ภาษีอากรและทรัพยากรธรรมชาติจากบริเวณนั้นๆ การที่จวนเจ้าเมืองหรือกรมกองของตำแหน่งต่างๆ ตั้งอยู่ห่างไกลกัน จึงเป็นระบบแบ่งสรรอำนาจและผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มอำนาจท้องถิ่นให้กระจายทั่วถึงกันมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ทั้งนี้ ในการสถาปนาระบบราชการแบบใหม่ซึ่งมีลักษณะการปกครองแบบรวมศูนย์และการบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้นจากระดับบนลงล่าง ลักษณะดังกล่าวจึงเป็นปัญหาอย่างมากเพราะรัฐบาลไม่อาจควบคุมหรือสั่งการใดๆ กับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากการสื่อสารจะล่าช้าไม่ทันกาลแล้วยังเกี่ยวข้องกับการสอดคล้องดูแลความสงบด้วย ดังนั้น รัฐบาลจำเป็นต้องสร้างพื้นที่อันเป็นตัวแทนหรือสถานที่รองรับกลไกการใช้อำนาจและการควบคุมท้องถิ่นให้ลงหลักปักฐานตามหน่วยการปกครองต่างๆ มากที่สุดตั้งแต่ในระดับมณฑล เมือง/จังหวัด หรือในระดับอำเภอ เพื่อที่จะสร้างแรงยึดโยงระหว่างรัฐกับชาวบ้านโดยตรงแทนที่การควบคุมผ่านกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็เป็นการขยายการควบคุมจัดการของรัฐสู่ชาวบ้านมากขึ้น โดยในที่นี้จะเรียกว่า “พื้นที่ส่วนราชการ” สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ณ ขณะนั้น ได้ทรงชี้ให้เห็นความจำเป็นในเรื่องนี้ว่า

...สถานที่ว่าราชการเมืองก็ดี บ้านเรือนที่อยู่ของเจ้าเมืองกรมการก็ดี ส่วนเป็นสมบัติส่วนตัวของเจ้าเมืองกรมการทั้งนั้น...ความจำเป็นที่จะต้องจ่ายเงินหลวงเพิ่มขึ้น มีต่อออกไปจนถึงค่าสร้างศาลารัฐบาล และสถานที่ทำราชการอย่างอื่นขึ้นใหม่ ...ถ้าจะต้องสร้างเมืองใหม่หมดทุกเมืองก็ไม่ผิดกับความจริง...¹⁰⁶

ด้วยเหตุนี้ แม้ในระยะแรกรัฐจะประสบความสำเร็จในด้านเงินทุนอยู่มาก แต่ก็จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสร้างพื้นที่ส่วนราชการขึ้นตามภาคส่วนต่างๆ ให้ครอบคลุมมากที่สุด เป็นต้นว่าศาลากลางจังหวัด ที่ว่าการอำเภอ ศาล ที่ทำการสรรพากร ที่ทำการตำรวจภูธร ที่ตั้งกองทหาร ที่ทำการโทรเลข ไปรษณีย์ บ้านพักข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองและบ้านพักข้าราชการ¹⁰⁷ โดยพื้นที่อีสานขณะนั้นจาก 3 มณฑลรวมแล้วมีอำเภอทั้งสิ้นประมาณ 100 อำเภอ แน่แน่นอนว่าจำเป็นต้องใช้

¹⁰⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาล, 70.

¹⁰⁷ จักรกฤษณ์ นรินดิศกุลการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, 440.

งบประมาณมหาศาลในการสร้างพื้นที่ส่วนราชการหรือ “เมืองใหม่” ขึ้น อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 5 ทรงเล็งเห็นถึงความจำเป็นดังกล่าวและมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ รองเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ณ ขณะนั้นให้เข้ามาจัดการดูแลงบประมาณส่วนนี้โดยตรงเพื่อสนับสนุนภารกิจดังกล่าวให้บรรลุตามวัตถุประสงค์¹⁰⁸ ทั้งนี้ ความสำคัญและคุณประโยชน์จากการสร้างพื้นที่ส่วนราชการอาทิเคราะห์ได้ใน 3 ลักษณะ

3.2.1.1 การประกาศหมุดหมายของอำนาจรัฐ การสร้างพื้นที่ส่วนราชการ คือ การประกาศหมุดหมายของอำนาจรัฐลงหลักปักฐานตามศูนย์กลางของท้องถิ่น ซึ่งก็คือบรรดาเมือง/จังหวัด และอำเภอทั้งหลายในพื้นที่อีสาน แน่นอนว่าไม่ใช่เฉพาะแต่ในทางกายภาพ อันหมายถึงตัวอาคารหรือสิ่งก่อสร้างต่างๆ เท่านั้น แต่หมายถึงตัวระบบราชการรูปแบบใหม่ที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางได้ถูกสถาปนาขึ้นครอบงำเหนืออำนาจปกครองของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เนื่องจากระบบราชการแบบใหม่และการสร้างพื้นที่ส่วนราชการ ทำให้การบริหารงานและการจัดการต่างๆ ในท้องถิ่นเปลี่ยนแปลงไปสู่การจัดระบบและระเบียบของการปกครองที่เป็นทางการมากขึ้น (Formal Organization) ลักษณะดังกล่าวอาจเรียกได้ว่ามีลักษณะการทำงานแบบออฟฟิศ (Office) ซึ่งมีเวลาการทำงานและข้อกำหนดต่างๆ ที่ข้าราชการและประชาชนพึงปฏิบัติร่วมกันในพื้นที่ส่วนราชการ

ผลก็คือรูปแบบการปฏิบัติงานในพื้นที่ส่วนราชการนี้ได้แยกระหว่างเรื่องส่วนตัวของผู้นำท้องถิ่นและเรื่องของราชการออกจากกันอย่างชัดเจน อีกโสดหนึ่งก็คือแยกอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นซึ่งมีทั้งเรื่องส่วนตัวและผลประโยชน์ออกจากอำนาจหน้าที่ทางการปกครองให้มากที่สุด ซึ่งแต่เดิมเคยมีอำนาจเต็มทั้งในด้านการทำบัญชีไพร่ การจัดเก็บส่วยสาอากร และการยุติธรรม อีกทั้งยังมีศูนย์กลางที่กระจัดกระจายตามกรมกองหรือเขตอิทธิพลของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นได้ถูกดึงเข้ามารวมศูนย์ตามพื้นที่ส่วนราชการของรัฐ โดยมีแผนกต่างๆ ที่กระทรวงมหาดไทยตั้งขึ้น โดยตรงทำหน้าที่รับผิดชอบสูงสุดแทน เช่น แผนกมหาดไทย มีหน้าที่รับผิดชอบด้านการบังคับการอำเภอ ตำบล การทำสำมะโนครัว การโยธาและการธรรมการ ฯลฯ แผนกสรรพากร มีหน้าที่รับผิดชอบด้านผลประโยชน์ของแผ่นดิน อันประกอบด้วย การจัดเก็บภาษีอากร การจัดคลังเมือง แผนกอัยการมี

¹⁰⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, เทศาภิบาล, 70.

หน้าที่ไต่สวนและสืบจับผู้ร้าย การฟ้องและว่าความแผ่นดินทั้งคดีแพ่งและคดีอาญา¹⁰⁹ สำหรับการศาลนั้น มีตั้งแต่ศาลในระดับหมู่บ้าน ศาลอำเภอ ศาลเมือง/จังหวัด และศาลข้าหลวง (มณฑล) การตัดสินทางคดีจะเริ่มต้นในระดับหมู่บ้านก่อน ถ้าการตัดสินยังไม่เป็นที่พอใจ คู่ความสามารถร้องเรียนขึ้นไปตามลำดับได้ โดยจะต้องเสียค่าธรรมเนียมเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตามขั้นตอน คาดว่าการสร้างสถานที่สำหรับใช้เป็นศาลพิพากษาคดีนั้นน่าจะจะมีเฉพาะในระดับเมืองสำคัญ หรือมณฑลเท่านั้น ในระดับรองลงมาคงใช้ว่าการอำเภอหรือที่ประชุมของชุมชนเป็นสถานที่ตัดสินคดีความ¹¹⁰

นอกจากพื้นที่ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องกับการบริหารบ้านเมืองหรือการดำเนินงานของกระทรวงมหาดไทยแล้ว พื้นที่บางส่วนยังเป็นที่ตั้งของหน่วยงานด้านความมั่นคงและการรักษาความสงบเรียบร้อย เช่น การตั้งกองตำรวจภูธรของข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสานใน พ.ศ. 2445 เพื่อทำหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายและป้องปรามการแข็งขันจากอำนาจท้องถิ่น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ (พระยศในขณะนั้น) โปรดให้ใช้พื้นที่บริเวณหนองสะพัง บริเวณตอนเหนือของเมืองอุบลราชธานี ศูนย์กลางการปกครองของมณฑลอีสานเป็นที่ตั้งโรงพักตำรวจภูธรแห่งแรก¹¹¹ ในภายหลังจึงได้ขยายไปตามมณฑล เมืองและอำเภอสำคัญต่างๆ ทั่วพื้นที่อีสาน การสร้างเรือนจำ สำหรับกักขังผู้ต้องคดีและผู้เป็นภัยต่อรัฐ ซึ่งมีประจำอยู่ในทุกอำเภอและจังหวัด และการสร้างที่ตักองทหารเพื่อเป็นกำลังรักษาความสงบเรียบร้อย เช่น “กองทหารไปราชการประจำเมืองประเทศราช ประจำเขตรที่ 10 ลาวกาว” ซึ่งเป็นกองทหารประจำการของมณฑลลาวกาว (มณฑลอีสาน) โดยมีทหารจากกรุงเทพฯ เข้ามาประจำการและฝึกหัดพลทหารใหม่จากคนในท้องถิ่น ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อเป็นกรมทหารราบที่ 6 กรมทหารราบที่ 10 และกองพลที่ 10 ตามลำดับ¹¹²

¹⁰⁹ จักรกฤษณ์ นรินดิศกุลการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, 212-213.

¹¹⁰ ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 124-125.

¹¹¹ เดิม วิทยาลัยพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, 412-413.

¹¹² มณฑลทหารบกที่ 6, พระราชประวัติและพระกรณียกิจ พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์, 72-88.

น่าสังเกตด้วยว่า รัฐค่อนข้างให้ความสำคัญมากกับการจัดแบ่งให้พื้นที่ซึ่งใช้เป็นที่ตั้งหน่วยงานด้านความมั่นคงเป็นศูนย์กลางของเมือง ดังปรากฏความตอนหนึ่งในพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ต่อการจัดการพื้นที่ส่วนราชการในเมืองนครราชสีมาว่า “...ต้องคิดเอาโรงทหารเข้าไว้ในเมือง แล้วขยายต่อออกไปนั้นจากที่ตามความเจริญของการทหาร ส่วนการพลเรือนคือศาลชำระความแลที่พักข้าหลวงเป็นต้นนั้นที่แท้ควรจะอยู่นอกเมือง เพราะเป็นที่จำเป็นไปมาของคนทั่วไป...”¹¹³ ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงมีกองกำลังที่ทันสมัยประจำการตามศูนย์กลางของท้องถิ่น ซึ่งจะแตกต่างจากการทำสงครามในอดีตที่กระทำผ่านการเกณฑ์กำลังพลจากเมืองหนึ่งสู่เมืองหนึ่งแล้วจึงเดินทัพเข้ามาทำสงครามในพื้นที่ ทำให้กินระยะเวลาและจะกระทำได้อีกต่อเมื่อมีเหตุใหญ่จำเป็นจริงๆ เท่านั้น เช่น การปราบกบฏหรือการทำสงครามระหว่างรัฐ แต่การสร้างพื้นที่เพื่อให้อำนาจของรัฐสามารถปักหลักอย่างถาวรในท้องถิ่นทำให้การปฏิบัติภารกิจเพื่อความมั่นคงและการรักษาความสงบเรียบร้อยสามารถกระทำได้อย่างทันที่และมีประสิทธิภาพ ตลอดจนช่วยสนับสนุนให้การดำเนินงานในส่วนอื่นของรัฐเป็นไปอย่างราบรื่น ความสำเร็จจากการการปราบปรามขบวนการผู้มีบุญซึ่งลุกฮือเป็นวงกว้างในพื้นที่อีสานช่วงทศวรรษ 2440 เป็นตัวอย่างอันดีในเรื่องนี้

3.2.1.2 การยึดโยงอำนาจรัฐสู่ชาวบ้าน การสร้างพื้นที่ส่วนราชการมีความสำคัญต่อการยึดโยงอำนาจรัฐสู่ชาวบ้าน เมื่อรัฐบาลสยามพยายามลดบทบาทและความสำคัญของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น สิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นก็คือการควบคุมไพร่หรือชาวบ้านซึ่งแต่เดิมเป็นอำนาจของมูลนายจึงค่อยๆ เปลี่ยนผ่านสู่การจัดการของรัฐมากขึ้นผ่านการออกกฎหมายและข้อบังคับหลายฉบับ เช่น พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120 พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 และพระราชบัญญัติลักษณะทาส ร.ศ. 124 เป็นต้น¹¹⁴ สถานการณ์เช่นนี้ ส่วนกลางจึงต้องพยายามเข้าถึงชาวบ้านมากขึ้นทั้งในแง่ของข้อมูลและการควบคุมดูแลโดยตรง พื้นที่ส่วนราชการส่วนหนึ่งจึงมีความสำคัญในแง่นี้ด้วย

เมื่อพิจารณาในขอบเขตที่สัมพันธ์กับชาวบ้านแล้ว กล่าวได้ว่าหน่วยการปกครองในระดับ “อำเภอ” ถือเป็นสาขาหรือตัวแทนของรัฐหน่วยสุดท้ายที่เกี่ยวข้องกับชาวบ้านในพื้นที่มากที่สุด ซึ่งแต่

¹¹³ “เรื่อง รายงานการจัดราชการและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา,” 11 มิถุนายน ร.ศ. 112-19 มกราคม ร.ศ. 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 46/6, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹¹⁴ อัญชลี สุสายัณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย, 295-303.

เดิมอำนาจของรัฐจะสัมพันธ์กับไพร่ผ่านกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเท่านั้น อำเภอก็เป็นจุดกระทบระหว่างรัฐและชาวบ้าน เป็นหน่วยขับเคลื่อนการปกครอง การสื่อสาร และการดำเนินการใดๆ ของรัฐถึงชาวบ้านโดยตรง ด้วยเหตุนี้ “ที่ว่าการอำเภอ” จึงเป็นสถานที่ที่ชาวบ้านจะต้องมาติดต่อข้องแวะด้วย รวมถึงเป็นหมุดหมายว่าชาวบ้านหรือราษฎรนั้นๆ สังกัดอยู่ที่พื้นที่ ท้องที่อำเภอ เมือง/จังหวัด หรือ มณฑลใดภายใต้โครงสร้างการปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เมื่อพิจารณาความสำคัญของที่ว่าการอำเภอในแง่ปฏิสัมพันธ์ทางการปกครองระหว่างรัฐกับชาวบ้านอาจวิเคราะห์บทบาทได้ ดังนี้

3.2.1.2.1 การสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น ที่ว่าการอำเภอเป็นสถานที่

รวบรวมข้อมูลสถิติในด้านต่างๆ จากท้องถิ่นทั้งการทำบัญชีสำมะโนครัว การเกิด การตาย การย้ายถิ่นฐาน บัญชีภาษีอากร บัญชีกำนันผู้ใหญ่บ้าน บัญชีสัตว์พาหนะ บัญชีอาวุธปืน และบัญชีวัดวาอารามต่างๆ เป็นต้น¹¹⁵ โดยมีเจ้าพนักงานประจำอำเภอ ตลอดจนกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้สำรวจและบันทึกข้อมูลประชากรในเขตพื้นที่ของตน ซึ่งรูปแบบการจดบันทึกนั้นจะมีรายละเอียดลงลึกถึงข้อมูลประชากรค่อนข้างมาก เช่น เพศ อายุ เชื้อชาติ ตำแหน่งร่างกาย ระดับการศึกษา อาชีพ ทรัพย์สิน ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เป็นต้น อีกทั้งยังต้องมีการปรับปรุงข้อมูลให้ทันสมัยอยู่เสมอ ซึ่งแตกต่างจากบัญชีทางว่าในอดีตที่ไม่มีกำหนดระยะเวลาสำรวจที่แน่นอน อีกทั้งยังไม่มีระบบการจัดทำที่เป็นมาตรฐานในแบบเดียวกัน

การสำรวจบัญชีสำมะโนครัวในรูปแบบใหม่เริ่มต้นขึ้นเป็นครั้งแรกประมาณ พ.ศ. 2447 ตามคำริขของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเพื่อเตรียมความพร้อมสำหรับการออกพระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารที่จะตามมาในไม่ช้า การนี้ทางกระทรวงมหาดไทยได้จัดทำแบบพิมพ์สำหรับจดบันทึกแจกจ่ายไปยังที่ว่าการอำเภอต่างๆ ทั่วประเทศ¹¹⁶ ต่อมาระบบการบันทึกก็ได้รับการพัฒนาให้รัดกุมและมีความชัดเจนมากขึ้นโดยใน พ.ศ. 2452 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติสำหรับทำบัญชีคนในพระราชอาณาจักร ร.ศ. 128 ขึ้นอย่างเป็นทางการ นับเป็นครั้งแรกที่การทำบัญชีสำมะโนครัวได้รับการบัญญัติไว้ในทางกฎหมาย และกลายเป็นต้นกำเนิดของทะเบียนบ้านใน

¹¹⁵ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, 229.

¹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 429-430.

เวลาต่อมา¹¹⁷ ข้อมูลประชากรที่เจ้าหน้าที่รวบรวมไว้จะถูกรายงานเป็นลำดับชั้นจากในระดับล่างสุดคือ หมู่บ้าน ตำบล จนถึงอำเภอเพื่อรวบรวมเป็นข้อมูลสถิติในขอบข่ายที่กว้างขึ้นต่อไป

ภาพรวมข้อมูลสถิติจำนวนประชากรในพื้นที่อีสานเมื่อ พ.ศ. 2453 พบว่าในมณฑลนครราชสีมามีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 488,131 คน มณฑลอิสานมีจำนวน 1,414,073 คน และมณฑลอุดรมี 630,681 คน รวมทั้งสิ้น 2,532,885 คนด้วยกัน¹¹⁸ การเข้าถึงองค์ความรู้ในเรื่องประชากรของท้องถิ่นจะเป็นประโยชน์ต่อรัฐอย่างมาก ทั้งการวางแผนปกครอง การดำเนินการต่างๆ ตลอดจนการเรียกเกณฑ์ทหารและการจัดเก็บภาษีอากรให้เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากที่สุด

3.2.1.2.2 การควบคุมชาวบ้าน “ที่ว่าการอำเภอ” เป็นหน่วยงานขั้นต้นที่รวบรวมรายได้และผลประโยชน์ต่างๆ ให้กับรัฐบาล แน่่อนว่าส่วนใหญ่รายได้เหล่านี้ล้วนมาจากชาวบ้านทั้งสิ้น หลักๆ แล้วประกอบไปด้วย¹¹⁹ 1. เงินค่าราชการ ซึ่งเรียกเก็บจากชายฉกรรจ์ทั้งหมดในภายในหมู่บ้าน โดยทั่วไปแล้วเก็บในอัตราปีละ 4 บาทต่อคน 2. ค่าปรับ ซึ่งเรียกเก็บจากชาวบ้านที่เสียภาษีอากรหรือเสียเงินค่าราชการไม่ตรงตามกำหนด หรือค่าปรับจากคดีความ 3. ค่าธรรมเนียมอำเภอ เช่น ค่าธรรมเนียมการดำเนินการต่างๆ การยื่นคำร้องของชาวบ้านเวลาเกิดคดีความฟ้องร้อง เป็นต้น และ 4. ภาษีจากการเคลื่อนย้ายหรือฆ่าสัตว์พาหนะ เช่น โค กระบือ และสุกร เป็นต้น

นอกจากนั้น ยังเป็นสถานที่ออก “หนังสือสำคัญ” ของทางราชการ โดยเฉพาะส่วนที่สัมพันธ์กับชาวบ้านโดยตรง ตัวอย่างเช่น

หนังสือยืนยันตัวตนบุคคล เป็นที่ทราบกันดีว่าในอดีตไพร่จะต้องทำมากินในขอบเขตพื้นที่ของมูลนายที่สังกัดอยู่เท่านั้น ไม่สามารถเดินทางไปต่างถิ่นได้ ถึงกระนั้นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเสื่อมสลายของระบบไพร่ทำให้รัฐไม่อาจจำกัดการเคลื่อนไหวของไพร่ให้คงอยู่แต่ในพื้นที่ได้ ดังปรากฏทั้งในรายงานของทางราชการและบันทึกชาวต่างชาติว่าไพร่มักหนีไปอยู่ในป่าไปทำมาหากินยังต่างถิ่น หรืออาศัยปะปนระหว่างเมืองทำให้มูลนายเกิดความลำบากในการเกณฑ์แรงงานและเก็บส่วยสาอากร จนในที่สุดทางราชการได้มีประกาศ “...ยกเลิกตั้งธรรมเนียมตั้ง

¹¹⁷ ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, **อัตลักษณ์เอกสาร: วงศาวิทยาการควบคุมประชากรรัฐไทย** (เชียงใหม่: ศูนย์บริหารงานวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2561), 50.

¹¹⁸ Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 1**, 17.

¹¹⁹ “เรื่อง รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด,” 25 สิงหาคม-29 มีนาคม 2455, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม.20/4, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ข้าหลวงกองสักเลขตามหัวเมือง แลยอมอนุญาตให้ไพร่ยอมไปอยู่ตามใจสมัคร...”¹²⁰ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงต้องเปลี่ยนรูปแบบการควบคุมประชาชนจากการบังคับกะเกณฑ์ให้อยู่กับที่ เป็นการออกหนังสือยืนยันตัวตนหรือหนังสือเดินทางเพื่อให้การเคลื่อนไหวของประชาชนอยู่ภายใต้สายตาและการควบคุมของรัฐมากขึ้น

ข้อมูลที่ระบุในหนังสือสำคัญจะทำให้เจ้าพนักงานตามอำเภอ เมือง/จังหวัด และมณฑลต่างๆ ทราบว่าราษฎรนั้นๆ เป็นใคร มาจากไหน เดินทางไปที่ไหน และด้วยเหตุผลอะไร สำหรับในพื้นที่อีสานได้นำมาใช้เป็นครั้งแรกราว พ.ศ. 2446 และได้รับการปรับปรุงเรื่อยมาจนเป็นมาตรฐานเดียวกัน ระยะเวลาหนังสือยืนยันตัวตนและหนังสือเดินทางเป็นอย่างเดียวกัน เมื่อราษฎรจะเดินทางไปไหนจะต้องมาขอหนังสือสำคัญยืนยันตัวตน ณ ที่ว่าการอำเภอ เพื่อให้ “...กรมการอำเภอเป็นพนักงานทำหนังสือเดินทางสำหรับราษฎรในท้องที่อำเภอนั้น จะนำไปมาค้าขายในท้องที่อื่น”¹²¹ เจ้าพนักงานจะต้องออกหนังสือยืนยันตัวตนให้กับราษฎรพลเมืองทั้งราษฎรหญิงและชาย ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ มีกำหนดเปลี่ยนหนังสือนั้นทุกๆ 5 ปี มีค่าธรรมเนียมสำหรับชายฉกรรจ์ 1 บาท ส่วนคนอื่นๆ ไม่ต้องเสีย แต่ต้องมารับหนังสือและมาจดทะเบียนกับทางอำเภอภายในกำหนด¹²² โดยระยะแรกนี้หากราษฎรคนใดยังไม่ได้รับหนังสือยืนยันตัวตนยังไม่เป็นความผิดมากนัก แต่จะเกิดความยากลำบากมาก เวลาเมื่อเหตุจำเป็นต้องเดินทางไปยังพื้นที่อื่น ไม่ว่าจะเป็นต่างอำเภอหรือต่างเมือง เพราะหากเจ้าพนักงานตรวจสอบแล้วถ้า “...ไม่มีหนังสือเดินทางให้จับส่งเมือง...”¹²³ เพื่อให้ไต่สวนเสียก่อน ด้วยเหตุนี้ อำนาจการออกหนังสือเดินทางล้วนอยู่ภายใต้ดุลยพินิจของและการควบคุมของเจ้าพนักงานอำเภอทั้งสิ้น ดังที่นายฮ้อยเถ แห่งเมืองร้อยเอ็ด ผู้นำกองการวานแรงงานชาวอีสานมารับจ้างทำงานในแขวงเมืองธัญบุรี ได้รายงานกับทางราชการไว้ว่า

¹²⁰ “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงษาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, 349.

¹²¹ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พุทธศักราช 2457,” ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 31 (17 กรกฎาคม 2457): 229, อ้างถึงใน ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, อัตลักษณ์เอกสาร: วงศาวิทยาการควบคุมประชากรรัฐไทย, 50.

¹²² จักรกฤษณ์ นรินดิศคุณการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย, 345-436.

¹²³ “เรื่อง รายงานมณฑลอุดร,” 7 สิงหาคม ร.ศ. 120-7 กรกฎาคม ร.ศ. 129, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.59/41, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

“ในการควบคุมลาวมาทำน่านี้มีความขัดข้องที่นำมาไม่สะดวก...ลาวคนใดที่ไม่มีเงินเสีย (ค่าราชการ) ให้ก็ไม่ยอมออกหนังสือเดินทาง แลไม่ยอมให้ลงมารับเป็นลูกจ้างโดยสะดวก คนที่ไม่ได้ลงมาเพราะไม่มีเงินเสียนั้นมากกว่ามาก...”¹²⁴

ตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์พาหนะ เมื่อชาวบ้านมีความจำเป็นจะต้องฆ่าสัตว์เศรษฐกิจ โดยเฉพาะ โค กระบือและสุกร จะต้องเดินทางไปทำเรื่องขออนุญาต ณ ที่ว่าการอำเภอ เพื่อให้เจ้าพนักงาน ตรวจสอบลักษณะรูปพรรณของสัตว์นั้นๆ จัดเก็บค่าธรรมเนียม เงินภาษีและออกหนังสือสำคัญ ยืนยันกรรมสิทธิ์คือตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์ โดยหากมีการฆ่าหรือการเคลื่อนย้ายสัตว์พาหนะไปใน ท้องที่อื่นโดยไม่ได้รับอนุญาตก็จะถือเป็นความผิดที่ทางราชการสามารถลงโทษได้ ระบบดังกล่าว พัฒนาขึ้นภายหลังปรากฏการณ์บุกเบิกพื้นที่เกษตรกรรมอย่างกว้างขวางตามมณฑลชั้นในของสยาม หลังทศวรรษ 2490 ทำให้โคและกระบือซึ่งมีเป็นจำนวนมากในพื้นที่อีสานกลายเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่มีมูลค่าและความต้องการมากขึ้น และกลายเป็นทรัพยากรที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งที่สยามเรียกร้อง จากท้องถิ่น ต่อมาจึงได้พัฒนามาเป็นการออกตัวพิมพ์รูปพรรณเพื่อยืนยันกรรมสิทธิ์ของ ผู้ครอบครองหรือผู้ทำการเคลื่อนย้ายสัตว์เหล่านี้ พร้อมทั้งกำหนดอัตราการเก็บค่าธรรมเนียมไว้¹²⁵

สำหรับการเคลื่อนย้ายสัตว์พาหนะไปยังต่างถิ่น “นายฮ้อย” พ่อค้าโค กระบือและผู้นำกอง การรวานข้ามถิ่นจากพื้นที่อีสานสู่ที่ราบในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ถือได้ว่ามีบทบาทสำคัญอย่างมากใน ฐานะตัวกลางติดต่อกับเจ้าพนักงาน ตั้งแต่การรวบรวมหลักฐานที่ยืนยันตัวตนของสมาชิกการรวาน และสัตว์พาหนะ เพื่อขอหนังสือสำคัญรับรองการเคลื่อนย้ายกองการรวานตลอดจนสัตว์พาหนะและ สินค้าต่างๆ อย่างถูกต้องตามกฎหมาย

กล่าวได้ว่า “ที่ว่าการอำเภอ” เป็นพื้นที่ส่วนราชการหรือสาขาตัวแทนของอำนาจรัฐในระดับ ต่ำสุด ซึ่งมีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับท้องถิ่นมากที่สุดทั้งในแง่การสร้างองค์ความรู้ของ ท้องถิ่นให้กับรัฐและการขยายบทบาทของรัฐสู่การควบคุมราษฎรมากขึ้นหรืออีกนัยหนึ่งก็คือ การสร้างภาวะที่ผู้คนและท้องถิ่นต้องจำยอมในอำนาจและการจัดการของรัฐผ่านการบังคับใช้

¹²⁴ “เรื่อง ส่งค่าแจ้งความของลาวนาขร้อซึ่งควบคุมลาวมารับจ้างทำน่านในแขวงเมืองชัยภูมิรวม 5 ฉบับ มาถวายแล้ว,” 19 มิถุนายน.- 19 ธันวาคม ร.ศ. 123, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวง นครบาล, ร.5 น 3.2 ก/36, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹²⁵ วีระพงษ์ ศษุณฺญ์เรื่อง, “การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-2433”, 106-107.

กฎหมาย บทลงโทษและภารกิจต่างๆ ของเจ้าพนักงานอำเภอ ขณะเดียวกันก็เป็นหมุดหมายและจุดกันกระแทกระหว่างรัฐกับชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านได้ทราบว่าคุณอยู่แห่งหนตำบลใดสังกัดกับหน่วยการปกครองใด จะต้องไปติดต่อข้องแวะกับหน่วยงานพื้นที่ไหนภายใต้การปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

“พื้นที่ส่วนราชการ” จึงไม่ได้มีความหมายเพียงอาคารสถานที่หรือขอบเขตพื้นที่ในเชิงกายภาพเท่านั้น ในทางการเมืองยังถือเป็นตัวแทนและเครื่องมือรองรับการรุกรานของอำนาจรัฐให้แผ่ขยายไปลงหลักปักฐานตามหน่วยการปกครองต่างๆ ในระดับท้องถิ่น ตั้งแต่มณฑล เมือง/จังหวัด หรือในระดับอำเภอ ก่อให้เกิดการสร้างแรงยึดโยงระหว่างอำนาจรัฐกับพื้นที่อีสาน และการควบคุมจัดการของรัฐสู่ชาวบ้านมากขึ้น เมื่อสายตาและอำนาจของรัฐค่อยๆ หยั่งลึกในทุกหน่วยการปกครอง “พื้นที่อีสาน” จึงแปรเปลี่ยนเป็นพื้นที่ของรัฐและบูรณาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในที่สุด

3.2.2 แผนที่ ระบบสื่อสาร และการคมนาคม : การเชื่อมโยงทางกายภาพระหว่างพื้นที่อีสานกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ในกระบวนการผนวกพื้นที่อีสานให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างสมบูรณ์ สยามอาศัยยุทธโบายและเทคโนโลยีหลากหลายรูปแบบสร้างพลังรุกรานเหนือดินแดนและแปลงสถานะปริมณฑลแห่งอำนาจให้กลายเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ ขณะเดียวกันก็เป็น การเชื่อมโยงท้องถิ่นอันห่างไกลและกว้างใหญ่ไพศาลเข้ากับศูนย์กลางอำนาจแห่งรัฐ

3.2.2.1 แผนที่ : ประดิษฐ์กรรมเพื่อล่าแดงอิปไตยของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์
ผ่านเส้นเขตแดน ก่อนทศวรรษ 2400 “เส้นเขตแดน” ดูเป็นเรื่องแปลกใหม่และอยู่นอกเหนือการให้ความสำคัญในสายตาของชนชั้นนำสยาม เมื่ออังกฤษร้องขอให้สยามปักปันเขตแดนทางตะวันตกอย่างจริงจังภายหลังจากได้รับชัยชนะเหนือรัฐพม่าใน พ.ศ. 2369 ราชสำนักสยามแสดงท่าทีแปลกใจและไม่แสดงความกระตือรือร้นต่อข้อเรียกร้องดังกล่าวมากนัก ปลายทศวรรษ 2300 ถึงต้นทศวรรษ 2400 เมื่อความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอังกฤษเริ่มตึงเครียด ขณะที่อิทธิพลของฝรั่งเศสกำลังรุกรานมาทางตะวันออกทับซ้อนกับปริมณฑลแห่งอำนาจของสยามในกัมพูชาและบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทำให้สยามต้องพยายามทำความเข้าใจกับมโนภาพและหน้าที่ของเส้นเขตแดนบนแผนที่เสียใหม่

เส้นเขตแดนเป็นเครื่องมือกำหนดสถานะของรัฐสมัยใหม่ซึ่งแปรผันตามนโยบายทางการเมืองและศักยภาพในการกระชับอำนาจของทั้ง 3 ฝ่าย คือ อังกฤษ ฝรั่งเศสและสยาม สยามจึงเป็นหนึ่งในผู้ร่วมแข่งขันในการขยายอิทธิพลเหนืออาณาบริเวณซึ่งอยู่รอบนอกศูนย์กลางที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยอาศัยการสำรวจและการทำแผนที่สมัยใหม่ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของบรรทัดฐานในการยืนยันอำนาจอธิปไตยของตนต่อมหาอำนาจทั้งสอง แม้แผนที่จะไม่ใช้หลักประกันที่รับรองอำนาจของสยามอย่างสมบูรณ์แต่ทั้งนี้ก็มีบทบาทในการสนับสนุนความชอบธรรมในการอ้างอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดนของสยาม ประเด็นดังกล่าวนี้ยังสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงด้านมโนทัศน์เกี่ยวกับพื้นที่และเขตแดนของชนชั้นนำสยามจากสำนักในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิสู่สำนักทางด้านภูมิศาสตร์ที่ยึดถือความเป็นจริง ความแน่นอนและธรรมเนียมระหว่างรัฐที่พึงปฏิบัติต่อกันด้วย

ร่องรอยการเปลี่ยนแปลงข้างต้นเริ่มต้นในยุคที่ชนชั้นนำสยามเริ่มเปิดกว้างรับแนวคิดแบบตะวันตกมากขึ้น รัชกาลที่ 4 ทรงมุ่งมั่นที่จะทำให้สยามเป็นส่วนหนึ่งของระเบียบโลกเชิงภูมิศาสตร์ด้วยการระบุที่ตั้งของสยามบนแผนที่โลก ซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตและที่ตั้งอันชัดเจนในระดับองศาติศาบนพื้นดินทะเลเหนือขึ้นไปในห้วงอากาศ นับเป็นความคิดอันก้าวหน้าในบรรดาชนชั้นนำของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งยังไม่เคยปรากฏขึ้นมาก่อน¹²⁶ ขณะที่การเจรจากับอังกฤษและฝรั่งเศสเกี่ยวกับชายแดนหลายจุดทั้งทางด้านตะวันตกและตะวันออกกำลังดำเนินอยู่นั้นราว พ.ศ. 2409 เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงทราบว่าคณะสำรวจของฝรั่งเศสกำลังสำรวจแผนที่บริเวณลำน้ำโขงทรงเร่งว่าจ้างชาวต่างชาติให้เป็นผู้ดำเนินการสำรวจและทำแผนที่ของสยามตั้งแต่เมืองแพร่ น่าน หลวงพระบาง ลงมาตามลำน้ำโขงจนกระทั่งถึงมุกดาหาร¹²⁷

พ.ศ. 2416 รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดฯ ให้นายเฮนรี อลาบาสเตอร์ (Alabaster) ชาวอังกฤษเข้ารับราชการในฐานะที่ปรึกษาส่วนพระองค์ เขามีบทบาทอย่างมากต่อการจัดตั้งหน่วยงานที่รับผิดชอบโดยตรงเกี่ยวกับการทำแผนที่ของสยาม ตลอดจนการพัฒนาโครงข่ายโทรเลขในระยะแรก ต่อมา

¹²⁶ อริญชัย วรรณชาติ, “ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433-2475”, 110.

¹²⁷ ชำรงค์คีรี เพชรเลิศอนันต์, “วาทกรรมเสียดินแดน,” ใน สยามประเทศไทย: ใต้ดินแดน-เสียดินแดนกับลาวและกัมพูชา, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556), 86-87.

รัฐบาลได้ว่าจ้างนายเจมส์ แมคคาร์ธี (James McCarthy) หนึ่งในผู้ช่วยของคณะสำรวจแผนที่ชาวอังกฤษให้รับผิดชอบการวางรากฐานการศึกษาวิชาแผนที่ ตลอดจนการสำรวจ “เส้นเขตแดน” เพื่อวาดแผนที่สมัยใหม่ให้กับรัฐบาล ซึ่งภายหลังเขาได้รับพระราชทานราชทินนามว่า “พระวิภาคภูวดล”¹²⁸ ถือเป็นเจ้ากรมแผนที่คนแรกซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2428

เจมส์ แมคคาร์ธี เป็นผู้ที่มิชอบท่าอย่างมากต่อกระบวนการแปรเปลี่ยนพื้นที่อีสานตลอดจนบางส่วนของดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอันอยู่ปลายสุดของปริมณฑลแห่งอำนาจให้กลายเป็นเส้นเขตแดนที่ชัดเจนและสามารถอ้างอิงได้ในเชิงภูมิศาสตร์สมัยใหม่ เมื่อครั้งพวกจีนฮ่อก่อความไม่สงบทำการปล้นสะดมในเขตลำน้ำโขง แมคคาร์ธีพร้อมด้วยคณะสำรวจได้รับมอบหมายให้ติดตามกองทหารสยามที่ถูกส่งออกไปปราบปรามพวกจีนฮ่อ แต่ภารกิจของแมคคาร์ธีโดยแท้จริงนั้นต่างออกไป รัฐบาลมุ่งมั่นที่จะให้เขาออกสำรวจดินแดนอันห่างไกลเพื่อหาช่องทางกำหนดให้อาณาบริเวณเหล่านั้นอยู่ภายใต้แผนที่ของสยามต่างๆ ที่ในความเป็นจริงดินแดนเหล่านั้นจะไม่เคยอยู่ในความสนใจของสยามมากนัก เขาได้บันทึกถึงภารกิจครั้งนั้นตอนหนึ่งว่า

“...การศึกษาเรื่องภูมิประเทศโดยเฉพาะชายแดนตะวันออกเฉียงเหนือเป็นงานภาคสนามที่กว้างใหญ่และน่าสนใจมาก เพราะดินแดนส่วนใหญ่ไม่ปรากฏในแผนที่ อีกทั้งยังไม่เคยมีชาวตะวันตกได้เข้าไปสำรวจมาก่อน...”¹²⁹ ถึงกระนั้นเส้นเขตแดนทางตะวันออกที่แมคคาร์ธีวาดไว้ให้กับรัฐบาลสยามระหว่างการสำรวจช่วง พ.ศ. 2427-2436 ก็กินอาณาบริเวณตั้งแต่พื้นที่อีสานเชิงแดง บางส่วนของสิบสองจุไทย ทั้งหมดของหัวพันห้าทั้งหกและพวนลากลงมาทางใต้ตามแนวเทือกเขาที่ขนานไปกับชายฝั่งจนถึงเส้นรุ้ง 13 องศาเหนือ แล้ววกกลับไปทางตะวันตกไปบรรจบกับเส้นเขตแดนที่พระตะบอง ซึ่งสยามได้ตกลงกับฝรั่งเศสไปเรียบร้อยแล้ว เขตแดนด้านตะวันออกของสยามจึงเริ่มเป็นรูปเป็นร่างขึ้น โดยมีพื้นที่อีสานและดินแดนอันกว้างใหญ่ทางฝั่งซ้ายของลำน้ำโขงเป็นส่วนหนึ่งในนั้นด้วย

¹²⁸ เจมส์ แมคคาร์ธี, บุกเบิกสยาม: การสำรวจของพระวิภาคภูวดล พ.ศ. 2425-2436, แปลจาก *Surveying and Exploring in Siam From 1881 to 1893*, แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์ (กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊กส์, 2561), 8-9.

¹²⁹ เรื่องเดียวกัน, 28.

อันที่จริงกว่าที่สยามจะสามารถบูรณาการพื้นที่อีสานได้อย่างมั่นคง ตลอดจนสามารถปราบปรามการแข็งขันจากท้องถิ่นได้เด็ดขาดก็กินเวลานานับทศวรรษหลังจากที่แมคคาร์ธีได้วาดแผนที่ดังกล่าวไว้ (แผนที่ของแมคคาร์ธี ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2431) การรวมอาณาบริเวณอันห่างไกลที่ซึ่งอิทธิพลของสยามมีอยู่อย่างเบาบางและกำกวมทับซ้อนกับศูนย์อำนาจอื่นเช่นนี้ ชงชัย วินิจจะกูลจึงมองว่าสยามกำลังแปรความปรารถนาต่อดินแดนของตนออกมาเป็นระบบสัญญาะ (เส้นเขตแดน)¹³⁰ ปัญหาที่มีอยู่ว่า ขณะที่สยามมุ่งมั่นสร้างเขตแดนทางตะวันออกของตนอยู่นั้น ฝรั่งเศสซึ่งมีอิทธิพลตั้งมั่นอยู่แล้วในกัมพูชาและเวียดนามก็อาศัยแผนที่เป็นเครื่องมือสร้างขอบข่ายอาณาเขตของตนและคัดง้างกับการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนของสยามเช่นกัน แน่แน่นอนว่าแผนที่ของสยามกับฝรั่งเศสย่อมไม่เหมือนกันและมีอาณาบริเวณที่ทับซ้อนกันอยู่ การกระทบกระทั่งกันของทั้งสองฝ่ายจึงปะทุขึ้นเป็นระยะๆ ในช่วงที่คณะสำรวจกำลังทำงานกันอย่างหนักหน่วง ท้ายที่สุด ได้ลุกลามบานปลายเป็นการเผชิญหน้ากันทางทหารใน พ.ศ. 2346 หรือเป็นที่รู้จักกันดีในนามของ “วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112” ด้วยเหตุนี้ สยามจึงต้องยกเลิกการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้ายหรือทางตะวันออกของแม่น้ำโขง ตามมาด้วยการเจรจาและข้อตกลงในสนธิสัญญาอีกหลายต่อหลายครั้ง จนถึง พ.ศ. 2450 ข้อพิพาทเขตแดนทางฝั่งตะวันออกของสยามจึงยุติลง ตั้งแต่นั้นมาดินแดนทางฝั่งซ้าย อันได้แก่ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ สิบสองจุไทย ส่วนหนึ่งของสิบสองปันนา และฝั่งขวาบางส่วนคือจำปาศักดิ์ ก็ถูกตัดออกจากแผนที่และอำนาจอธิปไตยของสยาม โดยมีลำน้ำโขงเป็นเส้นเขตแดนชัดเจนระหว่างสองฝากฝั่ง ด้วยเหตุนี้ สันฐานของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทางฝั่งตะวันออกจึงเป็นรูปเป็นร่างมากขึ้น โดยรวมเอาพื้นที่อีสานเป็นส่วนหนึ่งในนั้นด้วย

“แผนที่” และ “เส้นเขตแดน” ยังเสมือนเครื่องมือสนับสนุนการเข้าถึงข้อมูลของท้องถิ่นเพื่อการวางแผนการปกครอง เช่น การทำบัญชีสำมะโนครัว การจัดเก็บภาษี การวางแผนพัฒนาพื้นที่ส่วนราชการ การวางเครือข่ายโทรเลขและเส้นทางคมนาคม รวมถึงการแก้ไขปัญหาการจัดเก็บผลประโยชน์ที่ทับซ้อนกันระหว่างเมืองต่างๆ ดังเมื่อ พ.ศ. 2435 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอุดรได้ใช้แผนที่แก้ปัญหาคความขัดแย้งระหว่าง

130

ชงชัย วินิจจะกูล, กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิภคยาของชาติ, แปลจาก Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation, แปลโดย พวงทอง ภกรพันธ์, ไอรดา อรุณวงศ์ และ พงษ์เลิศ พงษ์วานานต์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ่าน, 2556), 203.

เจ้าเมืองกุมภวาปีและเมืองขอนแก่น¹³¹ ขณะที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอิสานได้ฝึกหัดนักเรียนแผนกที่จากบุตรหลานของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เพื่อวางแผนพัฒนาเส้นทางคมนาคมในเมืองอุบลราชธานี นักเรียนเหล่านี้มีบทบาทในการวางผังตัดถนนหนทาง วางสายโทรเลข โทรศัพท์ และเส้นทางเกวียน เพื่อเชื่อมต่อการคมนาคมและการสื่อสารให้ทั่วถึงกัน โดยนักเรียนคนสำคัญ ได้แก่ ท้าวทศภาคครรมา (ท้าวหนู) ท้าวมรรคา คำนวณ (ท้าวสิงห์) และนายสุข จินาเสน ถือได้ว่าเป็นเจ้าพนักงานแผนกที่รุ่นแรกๆ ประจำมณฑลอิสานและได้รับราชการสืบมาจนถึงสมัยหลัง¹³²

3.2.2.2 ไปรษณีย์ โทรศัพท์และโทรเลข : การพัฒนาศักยภาพการสื่อสาร ที่ผ่านมาระยะทางอันห่างไกลระหว่างกรุงเทพฯ กับพื้นที่อีสานเป็นปัญหาที่ชนชั้นนำสยามตระหนักอยู่เสมอว่ามีผลอย่างยิ่งต่อประสิทธิภาพในการบังคับบัญชาของส่วนกลางต่อท้องถิ่น เพราะไม่อาจสั่งการหรือสื่อสารใดๆ ได้โดยสะดวกและทันทั่วถึง แม้รัฐบาลจะสามารถสถาปนา “พื้นที่ส่วนราชการ” อันเป็นสาขาและตัวแทนของรัฐตามพื้นที่ต่างๆ ในดินแดนอันกว้างใหญ่แห่งนี้ได้เป็นผลสำเร็จ ปัญหาสืบเนื่อง คือ จะทำอย่างไรให้การติดต่อสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ และหน่วยงานราชการของรัฐในพื้นที่เป็นไปได้โดยสะดวกจับใจเท่าทันต่อสถานการณ์อันล่อแหลม ด้วยเหตุนี้ การบูรณาการพื้นที่อีสานเพื่อควมรวมเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงกระทำควบคู่ไปกับการพัฒนาและขยายโครงข่ายระบบสื่อสาร โดยเฉพาะการไปรษณีย์ โทรศัพท์และการแปลงรหัสโทรเลข อันเป็นนวัตกรรมสมัยใหม่ซึ่งสยามเรียนรู้จากตะวันตก

การพัฒนากระบวนสื่อสารเริ่มต้นขึ้นในเขตกรุงเทพฯ และบริเวณใกล้เคียงตามพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 เมื่อครั้งที่อังกฤษ ฝรั่งเศสยื่นขออนุญาตวางเครือข่ายโทรเลขเข้ามาในสยามเพื่อเชื่อมโยงกับอาณานิคมของตนเมื่อ พ.ศ. 2418 รัชกาลที่ 5 ทรงตอบปฏิเสธ เนื่องจากทรงไม่วางพระทัยต่อท่าทีของมหาอำนาจตะวันตกและเห็นว่าพัฒนาระบบสื่อสารต้องอยู่บนพื้นฐานความเป็นอิสระจากการควบคุมของต่างชาติ เพื่อให้การติดต่อสื่อสารราชการใดๆ ผ่านเครือข่ายดังกล่าวเป็นเรื่องภายในและกระทำในนามของสยามเท่านั้น ดังนั้น ในปีเดียวกันกระทรวงกลาโหมจึงริเริ่ม

¹³¹ “เรื่อง ปันเขตเมืองกุมภวาปีกับเมืองขอนแก่น,” 15-19 มกราคม ร.ศ. 115, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.2.1/12, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹³² เดิม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, 442-443.

ดำเนินการวางสายโทรเลขสายแรกจากกรุงเทพฯ ถึงปากน้ำ และขยายมาถึงอยุธยาในอีก 3 ปีถัดมา ต่อมา พ.ศ. 2426 กรมโทรเลขก็ได้รับการจัดตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการภายใต้สังกัดของกระทรวงโยธาธิการมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงต่อการวางเครือข่ายระบบสื่อสารไปยังหัวเมืองต่างๆ รวมถึงดินแดนอันห่างไกลอย่างพื้นที่อีสาน¹³³ แม้ภารกิจดังกล่าวจะกระทำในนามของสยามเพื่อเหตุผลด้านความมั่นคง อย่างไรก็ตาม ใญ่ดี โทรเลขถือเป็นนวัตกรรมสมัยใหม่ที่จำเป็นจะต้องพึ่งพาผู้เชี่ยวชาญจากตะวันตกในการวางรากฐาน ปีเดียวกันนั้น รัฐบาลได้ว่าจ้างออกุสต์ ปาวี ผู้เชี่ยวชาญด้านเทคนิคจากอาณานิคมของฝรั่งเศสเป็นหัวหน้าคณะวางเครือข่ายสายโทรเลขทางตะวันออกจากกรุงเทพฯ ไปปราจีนบุรี กบินทร์บุรี อยุธยาประเทศ ศรีโสภณ และพระตะบอง ซึ่งมีบางสายที่พาดผ่านเขตพื้นที่อีสานด้วย¹³⁴ คาดว่าคงมีการดำเนินการวางเครือข่ายต่อเนื่องอีกหลายสายแต่ไม่ปรากฏรายละเอียดชัดเจนว่าสร้างสายใดบ้าง แล้วเสร็จเมื่อใด

สำหรับสายหลักๆ ที่เชื่อมไปยังพื้นที่ห่างไกลนั้น เขตพื้นที่อีสานตอนบนปรากฏว่าเมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเสด็จมาเป็นข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวพวน (ขณะนั้นศูนย์บัญชาการตั้งอยู่ที่หนองคาย) ใน พ.ศ. 2434 เครือข่ายโทรเลขจากหนองคายถึงนครราชสีมาแล้วเสร็จพร้อมใช้การได้แล้ว ส่วนโทรเลขในพื้นที่อีสานตอนล่างโครงข่ายเชื่อมโยงจากกรุงเทพฯ ผ่านนครราชสีมา อุบลราชธานี จนถึงจำปาศักดิ์ก็แล้วเสร็จและสามารถใช้งานได้ในปีเดียวกัน ดังปรากฏในหลักฐานของหม่อมอมรวงศ์วิจิตรว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวทรวงเสด็จไปเปิดออฟฟิศโทรเลขระหว่างเมืองจำปาศักดิ์กับกรุงเทพฯ¹³⁵ นอกจากนี้ยังมีอีกสองสายหลัก คือ เชื่อมไปบ้านหมากแข้ง (เมืองอุดรธานี) ศูนย์กลางของมณฑลอุดร ถึงเมืองเลย เมืองสกลนคร และเส้นทางจากเมืองอุบลราชธานีถึงเมืองเดชอุดม เมืองสุรินทร์และเมืองร้อยเอ็ด

¹³³ สิทธิพร ณ นครพนม, “โทรเลขภาคอีสาน: การคมนาคม,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 6 (2542): 1815.

¹³⁴ งามตา ลิ่มตระกูล, “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520), 59.

¹³⁵ “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, 399.

ภารกิจการพัฒนาเครือข่ายโทรเลขมีอาจแยกกันได้โดยเด็ดขาดจากการพัฒนากิจการไปรษณีย์ และกิจโทรศัพท์ แม้ในระยะแรกกิจการไปรษณีย์ และโทรเลขจะแยกกันสังกัดคนละหน่วยงานก็ตาม ต่อมา พ.ศ. 2442 ได้รวมกันเป็นองค์กรเดียวเรียกว่า “กรมไปรษณีย์โทรเลข”¹³⁶ มีหน้าที่บริการ และพัฒนาระบบการสื่อสาร ตลอดจนการส่งพัสดุภัณฑ์ต่างๆ กิจการไปรษณีย์เปิดดำเนินการในช่วงไล่เลี่ยกันและมีลักษณะการดำเนินการในลักษณะเดียวกับกิจการโทรเลข คือ เปิดสถานีการรับ-ส่งจดหมายและพัสดุภัณฑ์ตามศูนย์กลางของพื้นที่อีสานซึ่งเป็นชุมทางของท้องถิ่น ส่วนกิจการโทรศัพท์ได้มีการทดลองใช้เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2424 โดยกระทรวงกลาโหมทำการติดต่อจากกรุงเทพฯ ไปยังสมุทรปราการ ต่อมาได้ขยายไปอยู่ในความรับผิดชอบของกรมไปรษณีย์โทรเลข เมื่อทางราชการได้ควมรวมกรมไปรษณีย์และโทรเลขเป็นหน่วยงานเดียวกันก็ใช้ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขซึ่งกระจายอยู่ตามศูนย์กลางและบริเวณชายแดนเป็นเครือข่ายขับเคลื่อนการสื่อสาร ต่อมาเมื่อกิจการรถไฟขยายเข้ามาพื้นที่อีสานในทศวรรษ 2440 โดยมีนครราชสีมาเป็นชุมทางแห่งแรกและขยายต่อเนื่องไปยังพื้นที่อีสานตอนบนและตอนล่างในปลายทศวรรษ 2460 ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขก็ได้เปิดทำการยังสถานีรถไฟต่างๆ นำสังเกตด้วยการวางสายโทรเลขจะมีลักษณะคู่ขนานกันไปกับการขยายถนนและทางรถไฟอีกด้วย

ข้อมูลสถิติใน พ.ศ. 2463 พบว่า กิจการระบบสื่อสารของสยามขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขจากทั่วประเทศมีทั้งสิ้น 333 แห่งด้วยกัน ในที่นี้มีที่ทำการที่สามารถส่งโทรเลขได้ 95 แห่ง และมีเครื่องโทรศัพท์ทั้งสิ้น 1,266 เครื่อง¹³⁷ แม้ระบบสื่อสารดังกล่าวจะเปิดให้บริการแก่ราษฎรทั่วไปด้วย อย่างไรก็ตาม ไม่อาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านในพื้นที่อีสานสามารถเข้าถึงระบบสื่อสารดังกล่าวได้ เนื่องจากอัตราค่าบริการที่ค่อนข้างสูงมาก โดยโทรเลขคิดค่าบริการค่าละ 6 สตางค์ จดหมายหนัก 1 บาท ค่าส่ง 3 สตางค์และค่าบริการโทรศัพท์ 3 นาที ต่อ 1 บาท¹³⁸ นอกจากนี้ชาวบ้านยังไม่มีควมจำเป็นที่จะต้องใช้บริการเท่าใดนัก เพราะส่วนใหญ่แล้วยังอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ ดังนั้น เครือข่ายระบบสื่อสารในพื้นที่อีสานจึงใช้แต่ในทางราชการเป็นหลักเท่านั้น

¹³⁶ งามตาม ลี้มตระกูล, “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466”, 61.

¹³⁷ Ministry of Finance, *Statistical Year Book of the Kingdom of Siam* vol. 7 (Bangkok: The Department of Commerce and Statistics, 1922), 167-168.

¹³⁸ งามตา ลี้มตระกูล, “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466”, 54-59, 79.

เครือข่ายระบบสื่อสารอันเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ทั้งไปรษณีย์ โทรเลขและโทรศัพท์จึงพัฒนาเพื่อรองรับการบูรณาการพื้นที่เป็นสำคัญ ทั้งนี้ เพื่อเพิ่มพูนประสิทธิภาพการติดต่อสื่อสาร ทั้งการตั้งการบังคับบัญชาและการกระจายข้อมูลระหว่างพื้นที่ส่วนราชการในภูมิภาคอันมีผลอย่างยิ่งต่อการสนับสนุนจิตอำนาจทางการปกครองรัฐบาล ในกรณีเร่งด่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสามารถรับรู้ข้อมูลข่าวสาร หรือเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่อีสานได้เกือบตลอดเวลา ขณะที่เหล่าเสนาบดีข้าหลวงต่างพระองค์และข้าราชการในระดับต่างๆ ของท้องถิ่นก็พร้อมดำเนินการตามพระบรมราชวินิจฉัยได้อย่างทันทั่วทั้ง โดยมิระบบสื่อสารยุคใหม่เป็นพาหนะสำคัญ แทนที่การใช้ม้าเร็ว เรือเร็ว หรือคนนำสารดังเช่นในอดีต

กลางทศวรรษ 2430 เป็นต้นมาศูนย์กลางต่างๆ ของพื้นที่อีสานทั้ง 3 มณฑลอันเป็นที่ตั้งของกองบัญชาการของรัฐบาล ตลอดจนหน่วยการปกครองในระดับย่อยๆ ตั้งแต่เมือง/จังหวัด อำเภอสำคัญๆ ตลอดจนพื้นที่ส่วนราชการอื่นๆ เช่น กองทหาร กองตำรวจ ฯลฯ จึงเชื่อมโยงเครือข่ายการติดต่อสื่อสารเป็นปีกแผ่นและนับไวเป็นอันหนึ่งเดียวกันผ่านเครือข่ายกิจการไปรษณีย์ โทรเลข และโทรศัพท์ ดังบันทึกการเดินทางของขุนมหาวิไชย ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยได้บรรยายการพัฒนาาระบบสื่อสารเมื่อทศวรรษ 2440 ไว้ว่ามีลีลาว่า

ข้างฝั่งซ้ายเห็นสายโทรเลข ท่านสรรเสกสร้างไปไกลหนักหนา
แต่อุบลจนสะเกษนครา นครราชสีมาแลกรุงไกร
โทรศัพท์สำหรับแจ้งแสดงเหตุ ทุกประเทศไกลสุดก็พูดได้
ตั้งแต่สายขึงทอดตลอดไป สำเร็จได้ทุกพิธีช่างดีจริง¹³⁹

3.2.2.3 ถนนหนทางและรถไฟ : การพัฒนาศักยภาพทางการคมนาคมของ **รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์** หลักสำคัญของการพัฒนาเส้นทางคมนาคม คือ การลดทอนขีดจำกัดการเดินทางด้วยความเร็วธรรมชาติซึ่งยากยิ่งต่อการควบคุมของมนุษย์ เพราะขึ้นอยู่กับปัจจัยแวดล้อมหลายประการ ทั้งสภาพภูมิศาสตร์ เส้นทาง กำลังคน กำลังสัตว์พาหนะและช่วงเวลาตามฤดูกาล เมื่อการพัฒนาเกิดขึ้นโดยรัฐ ดังนั้น เส้นทางคมนาคมในรูปแบบต่างๆ ทั้งถนนหนทาง สะพาน และ

¹³⁹ ขุนมหาวิไชย (จัน อุดรนคร), นิราศเมืองอุบล (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ถนนบ้านหม้อกรุงเทพฯ, ร.ศ. 119), 5.

เส้นทางรถไฟในพื้นที่อีสานจึงยึดโยงเข้ากับศูนย์กลางของรัฐไม่ว่าจะโดยตรงหรือโดยอ้อมแทบทั้งสิ้นทั้งในระดับเมือง/จังหวัด มณฑล หรือในระดับภูมิภาค เพื่อเพิ่มพลังการเข้าถึงและการยึดโยงพื้นที่อีสานให้แน่นแฟ้นขึ้นภายใต้อิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจจากส่วนกลาง ดังนั้นการพัฒนาเส้นทางคมนาคมจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งของการบูรณาการเชิงพื้นที่ ซึ่งอาจแบ่งการวิเคราะห์ได้เป็น 2 ระดับ ระดับแรก การพัฒนาระบบคมนาคมในระดับท้องถิ่น ได้แก่ ถนนหนทางและสะพาน ระดับที่สอง การพัฒนาระบบคมนาคมในระดับภูมิภาค คือ รถไฟ

การพัฒนาระบบคมนาคมในระดับท้องถิ่น การตัดถนนหนทาง ตลอดจนการสร้างสะพานข้ามลำน้ำต่างๆ มักเริ่มต้นที่พื้นที่ส่วนราชการอันเป็นใจกลางของเมืองและเป็นที่ทำกรของรัฐบาลในระดับต่างๆ ตั้งแต่มณฑล จังหวัด และอำเภอ โดยขยายออกไปเชื่อมโยงพื้นที่รอบนอกและท้องถิ่นที่ไกลออกไป เช่น การตัดถนนศรีนวล (ถนนหลังเมือง) ในเมืองขอนแก่นจากบริเวณหน้าจวนว่าราชการทอดยาวไปเชื่อมกับบริเวณอื่นๆ ภายในเมือง¹⁴⁰ การสร้างสะพานข้ามลำห้วยหลวงในมณฑลอุดร การสร้างสะพานข้ามมาบห้วยบ้านในมณฑลนครราชสีมา การสร้างสะพานข้ามห้วยยางเขตร่วมกับยางบ้านดงในมณฑลร้อยเอ็ด เป็นต้น¹⁴¹ เมื่อการสัญจรไปมาและการขนส่งสินค้าของผู้คนไปโดยสะดวกขึ้น กอปรกับการที่ชาวบ้านและผู้นำท้องถิ่นบางครั้งมีความจำเป็นจะต้องติดต่อกับทางราชการ เช่น การขอหนังสือเดินทาง การขออนุญาตฆ่าสัตว์พาทนนะ หรือการฟ้องร้องคดีความต่างๆ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ การพัฒนาเส้นทางคมนาคมจึงเอื้อให้เส้นทางสัญจรไปมาของผู้คนและการขนส่งสินค้ามีแนวโน้มสัมพันธ์กับ “เมือง” นอกจากนี้ยังทำให้การไหลเวียนกระแสสินค้าจากชนบทมีแนวโน้มเข้าสู่เมืองมากขึ้นอันส่งผลต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจตามเมืองใหญ่ๆ เกิดชุมชนทางการคมนาคม ตลาดและย่านการค้า ขณะเดียวกันการพัฒนาเส้นทางคมนาคมก็ส่งเสริมให้อำนาจของรัฐแผ่ขยายสู่ท้องถิ่นได้กว้างไกลทั้งในแง่การเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร การเก็บเกี่ยวผลประโยชน์และการปราบปรามความไม่สงบ ด้วยเหตุนี้ ข้าราชการจากส่วนกลางจึงมักเสนอ

¹⁴⁰ ดูเพิ่มเติมใน ประมวล พิมพ์เสน, บันทึกประวัติศาสตร์เมืองขอนแก่น (ขอนแก่น: โรงพิมพ์พระธรรมจันทร์, 2541).

¹⁴¹ พีรภัทร ห้าวเหม และสมศรี ชัยวนิชยา, “นโยบายการพัฒนาอีสานของรัฐบาลสยามตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2453-2477,” วารสารประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 43 (สิงหาคม 2561-กรกฎาคม 2562): 90-91.

ให้รัฐบาลทำการพัฒนาเส้นทางคมนาคมควบคู่ไปกับการสร้างพื้นที่ส่วนราชการด้วยอยู่เสมอ เช่น รายงานตอนหนึ่งของหม่อมเจ้าธำรงศิริ เทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดตอนหนึ่งว่า “... ในเวลานี้เป็นเวลา ที่ข้าพระพุทธเจ้ากำลังจะคิดจัดการตัดสร้างถนนหนทาง แลที่ทำการของรัฐบาลกับที่พักข้าราชการ อีกเป็นอันมาก เวลานี้ที่จะต้องสร้างขึ้นก่อนก็คือ ศาลารัฐบาลมณฑลและเรือนจำก่อน...”¹⁴² โดยการก่อสร้างถนนหนทางและที่ทำการของรัฐบาลนั้นยังคงใช้การเกณฑ์แรงงานจากชาวบ้าน ถึงแม้ว่าในพื้นที่ชั้นในของสยามการก่อสร้างสิ่งต่างๆ ของรัฐบาล จะนิยมจ้างแรงงานแล้วก็ตาม เนื่องจาก “ราษฎร...ยังล่าหลังในทางอารยธรรม จะบังคับ จะเกณฑ์กันอย่างไรก็ทำได้ง่าย ไม่มีปากเสียง”¹⁴³

ด้วยข้อจำกัดทางด้านงบประมาณ ทำให้รัฐบาลไม่อาจพัฒนาเส้นทางคมนาคมให้เชื่อมต่อถึงกันได้ทุกพื้นที่ ขอบข่ายการพัฒนาเส้นทางคมนาคมด้วยการสร้างถนนหนทาง และการสร้างสะพานข้ามลำน้ำคูคลองส่วนใหญ่มักกระจุกตัวเฉพาะในเขตเมือง ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและสังคมของอาณาบริเวณนั้นๆ ส่วนในบริเวณที่ไกลออกไป เป็นต้นว่าเส้นทางสัญจรระหว่างเมือง/จังหวัด อำเภอและหมู่บ้านต่างๆ ยังคงเป็นพื้นที่ค่อนข้างทุรกันดาร ซึ่งประกอบไปด้วย ทางราษฎร์ คือ ทางเล็กๆ ที่ชาวบ้านใช้เดินทางกันอยู่เสมอนั้นเกิดเป็นเส้นทางสัญจร และทางเกวียน คือ เส้นทางที่ชาวบ้านและพ่อค้าใช้เกวียนในการเดินทางและขนส่งสินค้า เกวียนนี้เองเป็นพาหนะที่เข้าถึงพื้นที่ทางบกต่างๆ ได้ดีที่สุด เพราะมีขนาดและความเหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศอันเป็นที่ราบ รัฐจึงถือเอาทางเกวียนที่มีอยู่ก่อนแล้วนี้เองเป็นทางหลวงของมณฑล เพราะไม่ต้องลงทุนสร้างเพิ่มเติมเป็นแต่เพียงตัดไม้ที่กีดขวางทางให้เกวียนพอลอดไปได้เท่านั้น¹⁴⁴

เมื่อเส้นทางคมนาคมเชื่อมโยงอาณาบริเวณภายในเขตเมืองต่างๆ เข้าด้วยกัน กระบวนการบูรณาการเชิงพื้นที่ในภาพกว้างก็เริ่มต้นควบคู่กันไป “รถไฟ” เทคโนโลยีการขนส่งแห่งยุคสมัยเข้ามามีบทบาทสำคัญในการเชื่อมเครือข่ายการเดินทางและการขนส่งสินค้าทั่วประเทศอันเป็นศูนย์กลางของรัฐ

¹⁴² “เรื่อง รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด,” 25 สิงหาคม-29 มีนาคม 2455, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม.20/4, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁴³ ฉัฐ วุฒิ สุทธิสงคราม, พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก (พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2507), 680-681.

¹⁴⁴ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 224.

การพัฒนาระบบคมนาคมในระดับภูมิภาค “รถไฟ” เป็นที่สนพระทัยของรัชกาลที่ 5 มาตั้งแต่ต้นรัชกาล การเสด็จพระราชดำเนินไปยังอินเดีย สิงคโปร์ มลายูและชาวซึ่งเป็นอาณานิคมของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้ทรงตระหนักถึงพลาณภาพของรถไฟที่อำนวยความสะดวกให้การปกครองของรัฐบาลอาณานิคมเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ อีกทั้งยังนำมาซึ่งความเจริญทางเศรษฐกิจแก่พื้นที่นั้นๆ ซึ่งทางรถไฟได้ตัดผ่านไปถึง

ประมาณทศวรรษ 2430 การพัฒนาระบบรถไฟในสยามกลายเป็นแผนการสำคัญในแวดวงที่ปรึกษาของพระเจ้าอยู่หัวและบรรดาเสนาบดี การตัดทางรถไฟในพม่าของอังกฤษยิ่งกระตุ้นให้ชนชั้นนำสยามตัดสินใจอย่างเด็ดขาดว่ามีอาจริ้งรอกการพัฒนาะบบรถไฟในสยามได้อีกต่อไป¹⁴⁵ ดังนั้น ใน พ.ศ. 2430 โครงการสำรวจพื้นที่ห่างไกลเพื่อสร้างทางรถไฟจึงเริ่มต้นขึ้นอย่างเป็นทางการ โดยเส้นทางที่อยู่ในขอบข่ายการพิจารณาสร้าง มี 2 เส้นทางด้วยกัน เส้นทางแรกมุ่งขึ้นสู่ทางเหนือ เริ่มต้นจากกรุงเทพฯ ไปอยุธยา ลพบุรี นครสวรรค์ อุตรดิตถ์ แพร่ ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ และสิ้นสุดที่เชียงใหม่ เส้นทางที่สองมุ่งไปทางตะวันออกของสยาม คือ กรุงเทพฯ อยุธยา สระบุรี และเข้าเขตพื้นที่อีสานที่นครราชสีมา¹⁴⁶ อย่างไรก็ดี เส้นทางรถไฟสายแรกของสยามที่มุ่งหัวเมืองก็คือ เส้นทางสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา แทนการมุ่งสู่ทางเหนือตามความตั้งใจเดิมเพื่อรับมือกับอิทธิพลของอังกฤษ เนื่องด้วยความหวาดหวั่นต่อท่าทีของฝรั่งเศสในอาณานิคมลุ่มน้ำโขงที่กำลังแข็งแกร่งมากขึ้นเรื่อยๆ

แม้จะมีข้อถกเถียงว่าการสร้างทางรถไฟไปยังนครราชสีมาเป็นไปเพื่อเหตุผลทางเศรษฐกิจก็ตาม อย่างไรก็ดี ตามรายงานของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งได้ประเมินสถานการณ์การขยายเส้นทางรถไฟในพื้นที่อีสานก็ชี้ให้เห็นได้ว่า ระยะเวลาที่รัฐบาลหวังผลทางการเมืองมากกว่าผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ดังความตอนหนึ่งท่ามกลางที่ประชุมเสนาบดีว่า “รถไฟต่อจากเมืองนครราชสีมาไม่ว่าไปทางใดๆ คาดด้วยประโยชน์ทางกำไรเป็นที่สงสัย...ไม่แน่ว่าจะได้กำไร

¹⁴⁵ วิภัส เลิศรัตนรังสี, “รัฐกับความเร็ว: การคมนาคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์,” *ศิลปวัฒนธรรม* 37, 10 (สิงหาคม 2559): 136-137.

¹⁴⁶ สุเทพ โพธิ์ย้อย, “กำเนิดรถไฟกับการขยายอำนาจรัฐสยาม” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543), 53.

ประโยชน์ในทางปกครองก็จะดีขึ้นด้วยเป็นการสะดวกขึ้น”¹⁴⁷ ดังนั้น การที่รัฐมุ่งขยายเส้นทางรถไฟมายังนครราชสีมาซึ่งได้เปิดเดินรถอย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2433 นั้น จึงมีเป้าหมายทางการเมืองเป็นสำคัญเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับพื้นที่อีสานอันประกอบไปด้วยเมืองต่างๆ และปฏิสัมพันธ์ของผู้คนในท้องถิ่น โดยมีนครราชสีมาหัวเมืองที่อยู่ใกล้กับกรุงเทพฯ มากที่สุดและเป็นฐานอิทธิพลมาตั้งแต่อดีตเป็นศูนย์กลางการขยายระบบการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมไปสู่พื้นที่อีสาน เพราะเล็งเห็นแล้ว ณ ขณะนั้นการบูรณาการพื้นที่ดังกล่าวมีความจำเป็นถึงที่สุด พระราชดำรัสตอนหนึ่งของรัชกาลที่ 5 ในวาระที่เสด็จพระราชดำเนินมายังนครราชสีมาเพื่อเปิดเดินรถสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมาได้สะท้อนให้เห็นในเรื่องนี้ว่า

...เราหวังใจอีกด้วยว่า เมื่อประชาชนได้คบหาไปมาถึงกันมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนโดยมีทางรถไฟใช้ได้ง่ายแล้ว คงจะกระทำน้ำใจที่มีความรักใคร่ซึ่งกันและกันนั้นก็ดี แลความรักบ้านเมืองของตนด้วยก็ดีให้แข็งแรงยิ่งขึ้นอีก แลเมื่อเปบนเช่นนั้นแล้วคงจะเป็นที่อุดหนุน แลกระทำให้พระเจ้าแผ่นดินของตนริบเร่งขยายทางรถไฟเข้าไปในภูมิภาคแห่งอื่นๆ ในกรุงสยาม...¹⁴⁸

ความสำคัญในฐานะศูนย์กลางเศรษฐกิจของนครราชสีมาประกอบกับสมรรถนะการขนส่งของรถไฟซึ่งย่นระยะเวลาเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ กับพื้นที่อีสานจาก 30 วันเหลือเพียง 2 วัน เป็นปัจจัยที่ดึงดูดให้พ่อค้าอีสานในมณฑลอื่นๆ ที่ไกลออกไปเลือกขนถ่ายสินค้ามายังสถานีรถไฟนครราชสีมาเพื่อส่งต่อไปกรุงเทพฯ มากกว่าจะใช้เส้นทางอื่น เช่น เส้นทางช่องตะโกซึ่งเชื่อมบุรีรัมย์กับรัฐประเทศข้ามไปฝั่งกัมพูชา เส้นทางช่องบ้านเชื่อมระหว่างบุรีรัมย์กับสวายจิก เป็นต้น¹⁴⁹ ซึ่งจะทำให้สินค้าหลังไหลไปสู่อาณาจักรของฝรั่งเศส สินค้าจากทั่วพื้นที่อีสานตอนใน อาทิ ข้าวสาร

¹⁴⁷ “เรื่องความเห็นเรื่องสร้างทางรถไฟในพระราชอาณาเขต,” 29 มิถุนายน ร.ศ. 118-24 กรกฎาคม ร.ศ. 133, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ, ร.5 ขธ. 5.1/24, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁴⁸ “เรื่องพระราชดำรัสในการเปิดทางรถไฟสายนครราชสีมา,” 19 ธันวาคม ร.ศ. 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ, ร.5 ขธ. 5.6/38, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁴⁹ ชุมพล แนวจำปา, “การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองอีสานก่อนมีทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443,” *เมืองโบราณ* 22,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2539): 66.

ข้าวเปลือก ของป่า เช่น กระจวาน เขาสัตว์ และสัตว์เศรษฐกิจ ได้แก่ โค กระบือ และสุกร¹⁵⁰ ใต้รับ การลำเลียงด้วยวิธีการต่างๆ ทั้งทางน้ำผ่านลำน้ำมูล ทางบกด้วยการเดินเท้า และการบรรทุกเกวียน ล่องผ่านมายังนครราชสีมาเพื่อบรรทุกขึ้นรถไฟไปยังกรุงเทพฯ

ไม่เพียงแต่สินค้าเท่านั้น ผู้คนในพื้นที่อีสานก็มีปฏิสัมพันธ์กับผู้คนในพื้นที่ภาคกลาง โดยมี รถไฟเป็นพาหนะเชื่อมต่อด้วย พ่อค้าในมณฑลอีสานและมณฑลอุดรสามารถไปซื้อสินค้าจาก กรุงเทพฯ มาขายยังท้องถิ่นด้วยตนเอง ไม่ต้องรับซื้อจากนครราชสีมาเพียงอย่างเดียวดังเช่นแต่ ก่อน¹⁵¹ ขณะที่แรงงานจำนวนมากจากหลายเมืองทั้งตอนบนและตอนล่างของพื้นที่อีสานก็หลั่งไหล เข้าไปเป็นแรงงานรับจ้างในมณฑลชั้นในปีละหลายพันคน เครือข่ายเส้นทางคมนาคมทั่วพื้นที่อีสาน ทั้งการเคลื่อนไหวของผู้คนและกระแสสินค้าจึงมีแนวโน้มมุ่งสู่กรุงเทพฯ มากขึ้น โดยอาศัยทาง เกวียนและทางราษฎร์ซึ่งเป็นทางสัญจรระหว่างเมืองของชาวบ้านอยู่ก่อนแล้วนั้นช่วยสนับสนุน บทบาทของรถไฟอีกทอดหนึ่ง ทั้งนี้ เนื่องจากงบประมาณที่มีจำกัดทำให้รัฐบาลไม่อาจสร้างทาง หลวงของแผ่นดินให้เชื่อมต่อกับส่วนกลางได้ทุกพื้นที่ ถึงแม้จะมีความคิดดังกล่าวอยู่ด้วยก็ตาม¹⁵² การพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพื่อสนับสนุนขีดความสามารถของเส้นทางรถไฟจึงทำได้เพียงปรับปรุง ทางเกวียนและการสร้างสะพานเชื่อมต่อลำห้วยต่างๆ เป็นส่วนใหญ่ เพื่อ “...ให้ทางเกวียนเลี้ยวทาง รถไฟ...”¹⁵³ เท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ แม้ระยะแรกทางรถไฟจากกรุงเทพฯ จะตัดถึงเพียงเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นประตู ลู่พื้นที่อีสานก็ตาม แต่ความสำคัญไม่ได้มีขอบข่ายเฉพาะแค่บริเวณนี้เท่านั้น ทว่าได้บูรณาการพื้นที่ อีสานในบริเวณที่อยู่ห่างไกลออกไปให้เชื่อมโยงกรุงเทพฯ อันเป็นศูนย์กลางรัฐทั้งในทางการเมือง และเศรษฐกิจ และยังทำให้รัฐสามารถคงความได้เปรียบทางเศรษฐกิจเหนืออาณานิคมของฝรั่งเศส ด้วย ดังนั้น เมื่อฝรั่งเศสแสดงความประสงค์จะสร้างทางรถไฟในเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและกัมพูชา

150 Ministry of Finance, *Statistical Year Book of the Kingdom of Siam* vol. 1, 151-156.

151 อุศนา นาศรีเคน, “การรับรู้เกี่ยวกับ “พื้นที่” อีสานกับการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ,” *วารสาร มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม* 25, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2549): 96.

152 “เรื่อง รายงานมณฑลนครราชสีมา,” 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120-30 กรกฎาคม ร.ศ. 128, เอกสารกรม ราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.2.14/16, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

153 “เรื่อง รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการลุ่มน้ำโขง,” 25 สิงหาคม-13 กันยายน 2469, เอกสาร กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย, ร.7 ม.4.1/6, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เพื่อเปิดเส้นทางไหลของสินค้าออกสู่ทะเลที่เวียดนาม รัฐบาลสยามจึงหวังวิตกอย่างยิ่งต่อว่าจะทำให้ตนสูญเสียความได้เปรียบทางเศรษฐกิจซึ่งจะทำให้พื้นที่อีสานกลายเป็นบริวารของเมืองท่าในอินโดจีน และอิทธิพลของฝรั่งเศสอาจขยายเข้ามายังพื้นที่อีสานได้ง่ายขึ้น จำเป็นที่สยามจะต้องขยายเส้นทางรถไฟต่อจากนครราชสีมาเพื่อเชื่อมโยงกับพื้นที่อีสานตอนกลาง ตอนล่างและตอนบน ดังที่สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีพระองค์สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 6-7 ทรงมีพระดำริว่า

อาการที่ฝ่ายเราได้เปรียบอยู่ในฐานะขึ้นหน้าในทางคมนาคมเช่นนี้ จำต้องรักษาไว้ให้ยั่งยืนต่อไป กล่าวคือจะต้องจัดให้มีการคมนาคมสะดวกยิ่งขึ้นไปกว่านี้ มิฉะนั้น ถ้าฝ่ายเขาทำการรุกรันในเรื่องคมนาคมสะดวกมากขึ้นแล้ว ฝ่ายเรายังคงเป็นอยู่อย่างทุกวันนี้ อาการขึ้นหน้าได้เปรียบก็จะต้องเสื่อมลงไป ถ้าทางรถไฟสำเร็จถึงขอนแก่นจะเพิ่มความสะดวกขึ้นอีกมาก...อำนาจทางเศรษฐกิจจักอยู่ในเงื้อมมือข้างฝ่ายเรา...¹⁵⁴

ปลายทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา รัฐบาลจึงขยายเส้นทางรถไฟจากสถานีเดิมคือนครราชสีมา เชื่อมต่อกับบริเวณอื่นๆ ของพื้นที่อีสานถือเป็นต่อยอดการบูรณาการเชิงพื้นที่มีรากฐานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 โดยมีมุ่งหน้าสู่พื้นที่อีสานตอนล่างก่อนเป็นอันดับแรก มีสถานีสำคัญ คือ ท่าช้าง (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2468) บุรีรัมย์ (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2468) สุรินทร์ (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2469) ห้วยทับทัน (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2470) ศรีสะเกษ (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2471) และสิ้นสุดที่วารินชำราบ (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2473) จากนั้นจึงมุ่งสู่พื้นที่อีสานตอนกลางผ่านขึ้นไปตอนเหนือ จากนครราชสีมาเชื่อมต่อไปยังขอนแก่น หนองคายและอุดรธานี สุดเขตพื้นที่อีสานอันเป็นชายแดนติดต่อกับอาณาเขตของฝรั่งเศส โดยมีสถานีสำคัญ คือ บัวใหญ่ (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2474) เมืองพล (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2474) บ้านไผ่ (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2475) ขอนแก่น (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2476) อุดรธานี (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2484)

154

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก, 757-758.

และสิ้นสุดที่หนองคาย (เปิดเดินรถ พ.ศ. 2499)¹⁵⁵ อย่างไรก็ตาม โครงการดังกล่าวก็กินระยะเวลา ก่อสร้างล่วงเลยไปจนสิ้นสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทางรถไฟสายนี้จึงขยายต่อจนแล้วเสร็จ

ไม่เพียงแต่ความได้เปรียบทางเศรษฐกิจ รถไฟยังมีส่วนสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงของ รัฐบาล เพราะช่วยเพิ่มขีดความสามารถของปฏิบัติการทางทหาร รถไฟสามารถลำเลียงกำลังพลจาก ที่หนึ่งไปอีกที่หนึ่ง หรือ “...ลำเลียงสิ่งของเครื่องใช้จากกรุงเทพฯ และการสะสมอาวุธยุทโธปกรณ์ฯ และเครื่องยุทธสัมภาระทั้งปวงอันต้องทำต่อเนื่องกับกรุงเทพฯ...”¹⁵⁶ มายังค่ายทหารซึ่งประจำการ อยู่แล้วตามมณฑลและชายแดนต่างๆ ได้โดยสะดวกรวดเร็ว บันทึกการเดินทางของพระญาณรักจิต กล่าวถึงเส้นทางรถไฟโคราชที่ตัดมายังอุบลราชธานีดินแดนปลายพระราชอาณาจักรของสยามไว้ว่า “ผู้ให้ทำอำเภวารินทร์ อยู่ทักษิณปากมูลทางใต้...อยู่ทางใต้แม่น้ำโขงทหาร เต็มสถานกุดละงุม ประเทศ ที่พิเศษใกล้เขตรถไฟ อยู่ใกล้เต็มคงป่าไม้...”¹⁵⁷

กล่าวได้ว่า “รถไฟ” นำมาซึ่งพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองที่สนับสนุนให้อำนาจของ กรุงเทพฯ ศูนย์กลางแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถแผ่ขยายอิทธิพลเหนือพื้นที่อีสานได้อย่าง มั่นคง ขณะเดียวกันก็เชื่อมโยงพื้นที่และผู้คนในอาณาบริเวณอันกว้างใหญ่แห่งนี้ให้มีปฏิสัมพันธ์กับ ส่วนกลางไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ในแง่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแม้ภาพรวมของข้อมูลสถิติจะ พบว่าปริมาณผู้โดยสารและปริมาณการไหลเวียนของสินค้าทั้งขาเข้าและขาออกระหว่างพื้นที่อีสาน กับกรุงเทพฯ มีมากขึ้นเป็นลำดับนับแต่มีการสร้างทางรถไฟถึงนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. 2443 ตลอดจน การขยายเส้นทางไปยังพื้นที่อีสานตอนล่าง ตอนกลางและตอนบนในปลายทศวรรษ 2460 ทว่า การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ถึงกับสันตะเทือน โครงสร้างทางเศรษฐกิจของพื้นที่อีสานในระดับ ฐานราก ด้วยข้อจำกัดต่างๆ การเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจของชาวบ้านยังคงเป็นปัญหา รวมถึง

¹⁵⁵ สุวิทย์ ชีรสาศวัต, เศรษฐกิจอีสานหลังมีทางรถไฟ พ.ศ. 2443-2488 (ขอนแก่น: สาขาวิชา ประวัติศาสตร์และ โบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2551), 40.

¹⁵⁶ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระนเรศวรเจ้าฟ้าฯ กรมพระ นครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก, 688-689.

¹⁵⁷ พระธรรมดิลก, ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอน ภาษาอีสาน (พระนคร: วัดบรมนิวาส, 2512. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน พระราชทานเพลิงศพพระเทพวรคุณ ณ วัดมณีชลขันธ์ 9 มีนาคม 2512), 76.

ความเจริญทางเศรษฐกิจยังคงกระจุกตัวเฉพาะตามเมืองใหญ่ๆ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการคมนาคมเท่านั้น โดยประเด็นนี้จะได้ขยายความในโอกาสต่อไป

การบูรณาการเชิงพื้นที่นับเป็นความสำเร็จอย่างหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในการสร้างความเชื่อมโยงและสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางกับท้องถิ่น การสร้างพื้นที่ส่วนราชการและการทำแผนที่สมัยใหม่ได้แปรเปลี่ยนสถานะของพื้นที่อีสานจากปริมณฑลแห่งอำนาจสู่การเป็นพื้นที่ของรัฐ ขณะที่การสร้างแผนที่การวางเครือข่ายระบบสื่อสารและระบบคมนาคมได้เอาชนะขีดจำกัดทางด้านเวลาและระยะทาง ซึ่งเป็นอุปสรรคของการบูรณาการรัฐมาทุกยุคทุกสมัย อิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองจากส่วนกลางอันเนื่องมาจากการบูรณาการเชิงพื้นที่กลายเป็นปัจจัยสนับสนุนความเป็นปึกแผ่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยมีพื้นที่อีสานเป็นส่วนหนึ่งในนั้นด้วย

3.3 การบูรณาการเชิงความคิด

ก่อนทศวรรษ 2440 ชนชั้นนำสยามไม่เคยมองว่า “ผู้คน” และ “ดินแดน” ในที่ราบสูงโคราชเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพวกตน ขณะเดียวกันผู้คนในดินแดนดังกล่าวก็ไม่เคยมองว่าพวกตนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสยามนอกจากการมีความสัมพันธ์ทางการเมืองในฐานะรัฐบริวารเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ประมาณทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา รัฐส่วนกลางพยายามอย่างมากที่จะสถาปนาชุดความคิดที่ยึดโยงกับส่วนกลางครอบงำเหนือโน้มนำสำนักของผู้คนในพื้นที่อีสานมากขึ้น ซึ่งในที่จะเรียกว่า “การบูรณาการเชิงความคิด”

3.3.1 การบูรณาการเชิงความคิดผ่านการจัดการพระศาสนาและการศึกษา

ตั้งแต่ทศวรรษ 2440 เป็นต้นไป รัฐมีนโยบายขยายบทบาทเข้าไปจัดการพระศาสนาและการศึกษาในพื้นที่อีสานอย่างเด่นชัด ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากปัจจัย 2 ประการด้วยกัน

ประการแรก พระพุทธศาสนาและการศึกษา (ผ่านวัด) เป็นแหล่งรวมภูมิปัญญา วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ของท้องถิ่นตลอดจนเป็นแหล่งถ่ายทอดภูมิความรู้จากรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่ง จนเกิดเป็นพลังทางความคิดและความเชื่อที่ยึดโยงผู้คนในพื้นที่อีสานทุกชนชั้น นอกจากนั้นยังมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของผู้คนและการสร้างสำนึกความเป็นท้องถิ่น เนื่องจากในอดีตนั้นพระพุทธศาสนาและการศึกษาของชาวอีสานถือเป็นเรื่องเดียวกัน การเรียนการสอนภูมิความรู้ต่างๆ ล้วนถ่ายทอดผ่าน

พระภิกษุผู้ได้รับการเคารพนับถือจากชาวบ้าน โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางและเป็นแหล่งรวมสรรพวิทยาต่างๆ ของชุมชน ทั้งศาสนาและการศึกษาจึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นหัวใจของท้องถิ่นและเป็นช่องทางให้รัฐสามารถเข้าถึงชาวบ้านได้แบบคล่องและใกล้ชิดที่สุด วัดจึงกลายเป็นสถานที่ทำการเรียนการสอน โดยมีพระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาตามแบบแผนในกรุงเทพฯ เป็นผู้สอน

ประการที่สอง การสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อส่วนกลางสามารถควบคุมระบบราชการให้ขับเคลื่อนไปได้อย่างมีประสิทธิภาพและสามารถขยายขอบเขตการควบคุมให้ครอบคลุมทุกพื้นที่ทั่วพระราชอาณาเขต ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยการเข้ามาบิณฑบาตของบุคลากรของรัฐเป็นจำนวนมากมากขึ้น นโยบายการจัดการศึกษาของรัฐส่วนหนึ่งจึงเกิดขึ้นเพื่อผลิตบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถและมีความเข้าใจในการปฏิบัติงานภายใต้ระบบราชการของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอย่างดี เพื่อเป็นกำลังสนับสนุนให้การดำเนินการใดๆ ของรัฐสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ แน่นอันวารูปแบบการศึกษาสำหรับการผลิตบุคลากรเหล่านี้ล้วนสอดแทรกอุดมการณ์แห่งรัฐไว้ด้วย

พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีบทบาทอย่างมากในการจัดการศึกษาของรัฐแก่บรรพชิตและฆราวาสในพื้นที่อีสาน เนื่องจากธรรมยุติกนิกายได้รับการสถาปนาและการอุปถัมภ์โดยราชสำนักซึ่งมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์จากพื้นที่อีสาน และเป็นเป้าหมายหนึ่งของกลุ่มพระสงฆ์ที่มีความปรารถนาจะศึกษาเล่าเรียนในระดับที่สูงขึ้น¹⁵⁸ เพราะเชื่อว่าการศึกษาในกรุงเทพฯ มีความถูกต้องตามหลักพระวินัย ตลอดจนวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายก็ดูเรียบร้อยเป็นที่น่าเลื่อมใส ด้วยเหตุนี้ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาจึงมีพระสงฆ์จากพื้นที่อีสานเข้าไปศึกษาตามวัดธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่อง¹⁵⁹

พระสงฆ์เหล่านี้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่มีวัตรปฏิบัติอย่างพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ ให้เป็นแพร่หลายในพื้นที่อีสาน ดังตัวอย่างเช่น พระครูวิจิตรธรรมภาณี (จันทร์ สิริจันโท) พระสงฆ์จากเมืองอุบลราชธานีซึ่งได้จำพรรษา ณ วัดธรรมยุติกนิกายหลายแห่งในกรุงเทพฯ เป็นเวลานับสิบปีได้ “คิดการจะออกไปตั้งการศึกษาเล่าเรียนที่เมืองอุบลทั้ง

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, 7.

¹⁵⁹ กิติรัตน์ สีหพันธ์, การศึกษาของพระสงฆ์อีสาน จากเวียงจันทน์ถึงกรุงเทพฯ, เข้าถึงเมื่อ 6 เมษายน

ภาคหนังสือไทยและภาคมคธ”¹⁶⁰ ตลอดจนสนับสนุนให้ลูกศิษย์ของท่านให้ได้มีโอกาสเข้าไปศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ด้วยการฝากฝังกับพระผู้ใหญ่ที่มีความใกล้ชิด ทำให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ท้องถิ่น พระผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ และฝ่ายปกครองของบ้านเมือง

การขยายการศึกษาตามแบบแผนใหม่ในต้นทศวรรษ 2440 อาศัยพื้นฐานความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นช่องทางดำเนินการควบคู่ไปกับการจัดการองค์กรสงฆ์ในท้องถิ่นให้เป็นแบบแผนเดียวกับกรุงเทพฯ ซึ่งมีลักษณะการปกครองเป็นลำดับขั้นตามสมณศักดิ์ (พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121) และผลักดันให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเป็นผู้มีบทบาทในการปกครองและการจัดการศึกษาของรัฐ โดยเฉพาะหลักสูตรการเรียนการสอนด้วยภาษาไทย ในแง่หนึ่งจึงอาจมองได้ว่าการขยายการศึกษาแบบแผนใหม่สัมพันธ์อย่างยิ่งกับการบูรณาการเชิงความคิด

พ.ศ. 2441 รัฐบาลได้ออก “ประกาศการศึกษาเล่าเรียนในหัวเมือง ร.ศ. 117” โดยมีเป้าหมายคือการขยายมาตรฐานทางการศึกษาตามแบบแผนใหม่ที่ใช้ภาษาไทยเป็นหลักให้ครอบคลุมทั่วประเทศ พระราชอาณาเขต ในการนี้รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดฯ อาราธนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส แห่งวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระราชาคณะในคณะธรรมยุติกนิกายเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาฝ่ายหัวเมือง ซึ่งพระองค์ได้แต่งตั้งพระครูวิจิตรธรรมภาณี (จันทร์ สิริจันโท ภายหลังได้รับการแต่งตั้งเป็นพระญาณรักจิต เจ้าคณะมณฑลอีสาน และพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ตามลำดับ) เป็นผู้รับผิดชอบในมณฑลอีสาน และพระราชกวี (ภายหลังได้รับการแต่งตั้งเป็นพระเทพมุณี) เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ส่วนทางมณฑลอุดรในระยะแรกยังไม่มีการแต่งตั้งผู้รับผิดชอบจนกระทั่ง พ.ศ. 2451 ทางราชการการจึงอาราธนาพระราชโมฬี แห่งวัดบพิตรพิมุขไปเป็นเจ้าคณะมณฑลอุดร มีหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์และดูแลการจัดการศึกษาให้

160

พระธรรมดิลก, ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอน ภาษาอีสาน, 15.

เป็นไปตามนโยบายของรัฐ¹⁶¹ โดยมีกระทรวงมหาดไทยคอยให้การอุดหนุน ทั้งนี้“เพราะประเทศนั้น (พื้นที่อีสาน) ยังไม่เคยมีแบบแผน ต้องอาศัยราชการเป็นกำลังช่วยให้มีอำนาจ”¹⁶²

การจัดการพระศาสนาและการศึกษาจึงดำเนินไปควบคู่กันด้วยการสนับสนุนจากราชการ ผู้อำนวยการศึกษามณฑล พระสงฆ์ในท้องถิ่น ตลอดจนเจ้าหน้าที่รัฐ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และसारวัตร ฯลฯ มีหน้าที่สำรวจและพิจารณาว่าวัดใดเหมาะสมที่จะสร้างโรงเรียนสอนหนังสือได้ โดยมีเป้าหมายให้การศึกษาตามแบบแผนใหม่นี้ขยายไปในทุกตำบล เช่น การจัดตั้งโรงเรียนพิบูลวิทยาเจริญขึ้นที่วัดสระเกษรังสี ในอำเภอพิบูลมังสาหาร การจัดตั้งโรงเรียนพานิชยคุณราษฎร์ ในอำเภอประจิมอุบล (อำเภอเขื่องใน) จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น โดยวัดสุปฏิภูมิรามยังคงเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาโดยเฉพาะทางปริยัติธรรม ซึ่งเป็นหลักสูตรเดียวกับมหามกุฏราชวิทยาลัยในกรุงเทพฯ¹⁶³ โดยเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ณ ขณะนั้นได้ทรงวางเป้าหมายให้การศึกษาที่จัดขึ้นโดยรัฐเป็นไปเพื่อให้ราษฎรมีความรู้ในทางจรรยา สร้างความประพฤติให้ดีขึ้น และให้มีวิชาความรู้ต่างๆ สูงขึ้น เพื่อที่จะได้เป็นเครื่องมือสำหรับทำกิจการสร้างความเจริญแก่บ้านเมือง¹⁶⁴ ซึ่งหลักสูตรแบ่งออกเป็น การศึกษาพื้นฐานมูลสามัญ (ก.ข. นโม) ใช้วัดเป็นสถานที่เรียน พระสงฆ์ในท้องถิ่นที่ได้รับการศึกษาตามแบบแผนในกรุงเทพฯ มีหน้าที่สอนหนังสือ และการศึกษาระดับสูง อันประกอบไปด้วยชั้นประถมศึกษา (โรงเรียนไทยเบื้องต้นชั้นสูง หลักสูตร 3 ปี) มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา (ระดับอุดมศึกษายังไม่มีในพื้นที่อีสาน)¹⁶⁵

พ.ศ. 2452 รัฐบาลได้ออนย้ายการจัดการศึกษาในระดับชั้นมัธยมศึกษาไปอยู่ในความดูแลของกระทรวงธรรมการ แต่ยังคงให้กระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบการจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา ต่อมาได้มีการส่งผู้ช่วยข้าหลวงธรรมการจากมณฑลต่างๆ ไปประจำอยู่ทุกจังหวัดเพื่อ

¹⁶¹ วุฒิชัย มุทสิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529), 94.

¹⁶² พระธรรมดิลก, ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอน ภาษาอีสาน, 16.

¹⁶³ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475” (วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2530), 59.

¹⁶⁴ ปฐม ดาจะนนท์, คณะสงฆ์สร้างชาติ สมัยรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), 164.

¹⁶⁵ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475”, 45.

สนับสนุนการศึกษาโดยรัฐให้ขยายไปอย่างทั่วถึง มีการเพิ่มโรงเรียนตามหมู่บ้านใหญ่ๆ ในแต่ละตำบล โรงเรียนในพื้นที่อีสานจึงมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องทั้งโรงเรียนของรัฐที่จัดตั้งขึ้นในบริเวณวัด และชุมชนใหญ่ๆ ตลอดจนโรงเรียนเขลยศักดิ์ ซึ่งเป็นของเอกชน เพียงแก่มณฑลอีสาน (ภายหลังแบ่งเป็นมณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุบล) เพียงมณฑลเดียวข้อมูลสถิติโรงเรียนในสังกัดของกระทรวงธรรมการพบว่า จำนวนโรงเรียนจากเดิมมีจำนวน 27 โรงเรียนใน พ.ศ. 2454 เพิ่มขึ้นเป็น 47 โรงเรียนใน พ.ศ. 2463 ขณะที่โรงเรียนในสังกัดของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งรับผิดชอบการจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษาพบว่าใน พ.ศ. 2454 มีจำนวน 289 โรงเรียน เพิ่มขึ้นเป็น 488 โรงเรียนใน พ.ศ. 2463¹⁶⁶ ทั้งนี้ ตัวเลขดังกล่าวยังไม่รวมจำนวนโรงเรียนของเอกชน

แน่นอนว่าจำนวนโรงเรียนที่เพิ่มขึ้นย่อมหมายถึง จำนวนของนักเรียน และบุคลากรทางการศึกษาที่เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ กลางทศวรรษ 2460 การศึกษาขั้นพื้นฐานกลายเป็นการศึกษาภาคบังคับหลังจากที่รัฐบาลออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา ทำให้ให้เด็กชายหญิงทุกคนตั้งแต่อายุ 7-14 ปีต้องได้รับการศึกษาในระดับประถมศึกษาเป็นอย่างน้อย ไม่เช่นนั้นแล้วผู้บิดามารดาจะมีความผิดตามกฎหมาย¹⁶⁷ สำหรับการจัดตั้งโรงเรียนเพื่อผลิตบุคลากรมารับระบบราชการของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยตรง นอกจากการเรียนการศึกษาภาคบังคับของรัฐบาลแล้วข้าหลวงแต่ละมณฑลยังมีการจัดตั้งโรงเรียนเฉพาะทางด้านการปกครองด้วย เช่น มณฑลอุดรมีการจัดตั้งโรงเรียนการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2459 ขณะที่มณฑลอีสานก็ได้จัดตั้งโรงเรียนในลักษณะนี้เช่นกันเมื่อ พ.ศ. 2450 ซึ่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสานได้มอบหมายให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ปฐุม กเนจร) เป็นผู้ดำเนินการคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมเข้ารับการศึกษาฝึกหัดและบรรจุเป็นข้าราชการ ซึ่งผู้เรียนต้องศึกษาวิชาเกี่ยวข้องกับการทำหน้าที่ในระบบราชการรูปแบบใหม่ เช่น วิชาบัญชี การสอบสวนคดีแพ่งคดีอาญา และการทำแผนที่ เป็นต้น¹⁶⁸

166

Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 2** (Bangkok: The Department of Commerce and Statistics, 1917), 186-187. และ Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 7**, 211-212.

167

พิรุฬห์ สวัสดิ์ศรีรัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475”, 99.

168

กันย์ ชโลธรรังสี, “การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475-2500”, 29.

ต่อไปนี้ไปการเรียนการสอนโดยใช้ภาษาไทยและตัวอักษรไทย จะเป็นหัวใจของการศึกษาแบบแผนใหม่ซึ่งได้รับการยอมรับจากรัฐเท่านั้น ในแง่หนึ่งก็คือการสร้างบรรทัดฐานใหม่สำหรับการเลื่อนสถานภาพของผู้คนทุกชนชั้น การศึกษาแบบแผนของรัฐเป็นหนทางเดียวที่จะเกื้อหนุนให้พวกเขาเหล่านั้นสามารถเข้าถึงหรือเติบโตในสายงานที่เกี่ยวข้องกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ โดยเฉพาะการเป็นข้าราชการและผู้ปกครองคณะสงฆ์

3.3.2 อาณานิคมทางความคิด : การเปลี่ยนแปลงสำนึกของท้องถิ่นภายใต้อิทธิพลของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

3.3.2.1 จาก “ลาว” สู่อีสาน : ประดิษฐกรรมทางความคิดเพื่อสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ในอดีตสยามเรียกผู้คนที่อยู่ทางเหนือลุ่มน้ำเจ้าพระยาขึ้นไปว่า “ลาว” ไม่ว่าจะอยู่ในเขตหัวเมืองทางเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ หรือกระทั่งบริเวณตอนใต้ของจีน โดยไม่ได้แยกแยะหรือสนใจที่จะเรียกตามภาษาของคนท้องถิ่น¹⁶⁹ แต่โดยทั่วไปแล้วอาจจำแนกได้ใน 2 ลักษณะ คือ เรียกตามลักษณะทางกายภาพที่แตกต่างกัน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์ว่า “...ชาวกรุงเทพฯ สำคัญกันมาแต่ก่อนว่าเป็นลาว...เรียกชวามณฑลพายัพว่า “ลาวพุงดำ” เพราะผู้ชายชอบสักมอมตั้งแต่พุงลงไปจนถึงหัวเข่า เรียกชวามณฑลอุดรและอีสานว่า “ลาวพุงขาว” เพราะไม่ได้สักมอมอย่างนั้น...” และเรียกตามถิ่นฐานดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์นั้นๆ ลาวเวียง (เวียงจันทน์) ลาวพวน (เมืองพวน) ลาวเชียงใหม่ ลาวกาว ลาวตะวันออกเฉียง เป็นต้น

ดังนั้น “ลาว” มีความแตกต่างอย่างไร ในทัศนะของชนชั้นนำสยาม บันทึกความทรงจำจากการตรวจราชการของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในรัชกาลที่ 5 เมื่อทรงเสด็จเข้าเขตมณฑลอุดรนั้นทรงสังเกตว่า “ชาวเมืองผัดกับเมืองนครราชสีมา ทั้งเครื่องแต่งตัวและฟังสำเนียงพูดภาษาไทยแปร่งไปอีกอย่างหนึ่ง”¹⁷⁰ ในวรรณคดีขุนช้างขุนแผนซึ่งชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ให้ภาพ “ลาว” จากเชียงใหม่เป็นผู้ที่มีความแตกต่างจากคนในลุ่มน้ำเจ้าพระยา เป็นต้นว่า พวกนุ่งชิ้นพันขาว ขณะที่

¹⁶⁹ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, ลาวในเมืองไทย กลุ่มชาติพันธุ์ที่คลุมเครือ, เข้าถึงเมื่อ 6 เมษายน 2562, เข้าถึงได้จาก <http://www.lek-prapai.org/watch.php?id=790>

¹⁷⁰ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊กส์, 2556), 369.

ชาวสยามมุ่งโจงกินหมากพินคำ นอกจากนั้นยังมีวัฒนธรรมการกินอาหารที่คนในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา
ไม่นิยมรับประทาน เช่น เช่นสัตว์เลื้อยคลานต่างๆ อาทิ กิ้งก่า กิ้งกบ ยังมีเรื่องเล่าอีกว่าเมื่อครั้งที่
ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวพวนเสด็จมาประทับในพื้นที่อีสานใหม่ๆ ทรงตกพระทัยเป็นอย่าง
ยิ่งที่พบว่าพวกลาวและพวกกะโสล้เมืองกุสุมาลย์ แขวงเมืองนครพนมนิยมรับประทาน “จอ” (สุนัข)
กันเป็นปกติ¹⁷¹ รวมความแล้วกล่าวได้ว่า สยามมอง “ลาว” ว่าเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มาภาษาตลอดจน
วัฒนธรรมความเป็นอยู่ที่ต่างไปจากผู้คนในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา

พิจารณาในแง่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสยามกับลาว คำว่า “ลาว” ยังมีนัยยะไม่เท่า
เทียมในเชิงการเมืองและสังคมด้วย รัชกาลที่ 4 ทรงไม่พอพระทัยเป็นอย่างมากเมื่อวัฒนธรรม
การเล่นลาวแคนหรือแอ่วลาวเกิดการแพร่หลายขึ้นในบริเวณมณฑลชั้นใน พระองค์ได้ออกประกาศ
ห้ามเล่นแอ่วลาวเมื่อ พ.ศ. 2408 เพื่อยุติความนิยมในหมู่ราษฎร ประกาศนี้มีข้อถกเถียงกันว่า
เป็นนัยยะทางการเมืองเพื่อป้องปรามการเผยแพร่อุดมการณ์ต่อต้านอำนาจรัฐในกลุ่มชาวลาวที่ถูกกวาด
ต้อนมายังมณฑลชั้นใน รวมถึงการสกัดกั้นอำนาจบารมีของพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ที่ 2 ซึ่งเป็นที่นิยม
ชมชอบในหมู่ชาวลาวหรือไม่ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าสนใจมากกว่าคือเหตุผลที่รัชกาลที่ 4 ทรงให้ไว้

ในการออกประกาศดังกล่าว ทรงเน้นให้เห็นความแตกต่างระหว่าง “ลาว” กับ “ไทย” ซึ่งมี
นัยยะแสดงความไม่เท่าเทียมกันทางสังคมและการเมืองอย่างชัดเจน ดังความตอนหนึ่งว่า “ลาวแคน
เป็นข้าของไทย ไทยไม่เคยเป็นข้าลาว จะเอาอย่างลาวมาเป็นพื้นของไทยไม่สมควร” ยังทรงอ้างอีก
ว่า การเล่นแอ่วหรือลาวแคน เป็นสาเหตุของภัยพิบัติทางธรรมชาติต่างๆ เป็นต้นว่าการเกิดฝนแล้ง
และน้ำท่วม¹⁷² ทั้งนี้ เนื่องด้วยภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ที่สยามมีชัยชนะเหนือดินแดนล้านช้าง
ล้านนา ตลอดจนบ้านเมืองในพื้นที่อีสาน การอ้างความเป็นใหญ่ของกษัตริย์สยามเหนือ “ลาว” ทั้ง
ปวง จึงมักปรากฏอยู่เสมอในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 4 เป็นต้นว่า “เจ้าแผ่นดินกรุงสยาม

¹⁷¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
เสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ กรมพระยาเดโชฯ
ราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุลพระธิดา, 2538), 110-111.

¹⁷² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547), 437-438.

ผู้เป่ใหญ่แก่ประเทศราชต่างๆ...คือเมืองลาว...”¹⁷³ และ “...พระราชอาณาจักรสยามราษฎร
แวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่างๆ ทุกทิศ คือลาวโยน ลาวเฉียงโนทศพายัพและอุดร
ลาวกาวแต่ทิศอีสานจนบูรพ์...”¹⁷⁴ เป็นต้น

“ลาว” ในความหมายของชนชั้นนำสยามนอกจะมีความแตกต่างทางภาษาและวัฒนธรรมกับ
คนในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาแล้ว อีกโศตหนึ่งได้มีนัยยะของความไม่เท่าเทียมกันทางการเมืองและสังคม
เป็น “เจ้า” กับ “ข้า” ที่ชนชั้นนำสยามไม่นับเป็นพวกเดียวกันด้วย แต่เป็นบริวารภายใต้ปริมณฑล
แห่งอำนาจของสยาม ในบทเพลงลาวแพนหรือลาวแคนซึ่งเป็นมุขปาถะถ่ายทอดในหมู่ชนลาว
ที่ถูกกวาดต้อนมาครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังบอกเล่าเรื่องราวโศกนาฏกรรมที่พวกเขาได้รับการ
ถูกบังคับให้ทำงานรับใช้มูลนายสยาม¹⁷⁵ ความไม่เท่าเทียมกันนี้เองอาจเป็นต้นเค้าของความรู้สึกใน
เชิงดูถูก ซึ่งตกทอดมาจากรุ่นสู่รุ่นในหมู่ชนชั้นนำสยามหรืออาจรวมถึงผู้คนในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา
เมื่อครั้งที่เจมส์ แมคคาร์ธี เป็นหัวหน้าคณะสำรวจเพื่อจัดทำแผนที่ให้กับสยาม เขาได้ตั้งข้อสังเกตว่า
คำว่า “ลาว” มักใช้ในความหมายในเชิงดูถูกด้วยและไม่ค่อยเป็นที่พอใจของชาวลาวนัก¹⁷⁶

อย่างไรก็ดี คำว่า “ลาว” ซึ่งสยามใช้เรียกผู้คนและดินแดนอันเป็นที่อยู่ของชาวลาวนั้นกลับ
เป็นปัญหาเมื่อฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและดินแดนสิบสองปันนา ตลอดจนสิบสองจุไทยกลายเป็นเขต
อารักขาของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสในปลายทศวรรษ 2430 ความคล้อยคลึงด้านภาษาและวัฒนธรรม
ระหว่างสองฝากฝั่งโขงเป็นข้ออ้างอย่างดีที่ฝรั่งเศสอาจใช้เป็นชนวนเหตุเข้าครอบครองดินแดนที่
ราบสูงโคราช ความกังวลดังกล่าวทำให้รัฐบาลมุ่งมั่นที่จะเปลี่ยนแปลงชุดความคิดอันเกี่ยวข้องกับ
ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอาณาบริเวณแห่งนี้เสียใหม่ ตลอดจนการขจัดความแตกต่างทาง
วัฒนธรรม ชนชั้นนำสยามพยายามสร้างคำอธิบายใหม่ว่าแท้จริงแล้ว “ลาว” เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกับ
“ไทย” ซึ่งเป็นคำที่ชาวสยามใช้เรียกตนเอง เมื่อไม่มี “ลาว” ในที่ราบสูงโคราชหรือฝั่งขวาแม่น้ำโขง
แล้ว ดังนั้น คำว่า “ไทย” หรือ “สยาม” จึงกลายเป็นคำอธิบายใหม่ที่เข้ามีความหมายโดยตรง

173 มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), 444.

174 เรื่องเดียวกัน, 670.

175 ดูเพิ่มเติมใน เซวณันนัส ประภักดิ์, “เพลงลาวแพน: ประวัติศาสตร์การเมืองในแพน,” วารสาร
ภาษาและวัฒนธรรม 33,1 (มกราคม-มิถุนายน 2557): 5-30.

176 เจมส์ แมคคาร์ธี, บุ๊กเบ็กสยาม: การสำรวจของพระวิภาควรรณ พ.ศ. 2425-2436, 148.

ต่อการยึดโยงผู้คนในพื้นที่อีสานทั้งในแง่ของภาษา เชื้อชาติ วัฒนธรรมและภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

จากบันทึกความทรงจำของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ซึ่งเสด็จตรวจราชการในพื้นที่อีสานช่วงปลายทศวรรษ 2440 ทรงให้เหตุผลว่าที่ในอดีตคนลุ่มน้ำเจ้าพระยาเรียกคนและดินแดนแถบนี้ว่าลาวนั้นล้วนแต่เป็นการเข้าใจผิด แท้จริงแล้วผู้คนในล้านนาและลานช้าง ตลอดจนที่ราบสูงโคราชล้วนแต่เป็นชนชาติไทยทั้งสิ้น ซึ่งสมควรจะเรียกว่า “ไทยล้านนา” และ “ไทยล้านช้าง” เสียมากกว่า¹⁷⁷ นอกจากนี้ยังทรงรายงานว่ากลุ่มชาติพันธุ์ทั้งหลายในอาณาบริเวณที่ราบสูงโคราชแห่งนี้เมื่อแยกตามภาษาแล้ว หลักๆ มีเพียงภาษาไทยกับภาษาเขมรเท่านั้น¹⁷⁸ ทรงตั้งข้อสังเกตต่อไปว่า “ชาวมณฑลอุดรและอีสาน มีไทยมากกว่าจำพวกอื่น...เมื่อได้ความอย่างนั้นก็เกิดสงสัยว่า “ลาว” มีอยู่ที่ไหน จึงเรียกมณฑลพายัพ มณฑลอุดรและอีสานว่า “เมืองลาว” มาแต่ก่อน”¹⁷⁹ จากสมมุติฐานข้างต้นของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งอาจเป็นตัวแทนทัศนะของชนชั้นนำสยามสะท้อนออกมาผ่านการดำเนินงานในรูปแบบต่างๆ ของรัฐเพื่อจัดความเป็น “ลาว” และกำกับด้วยความเป็นไทยหรือสยาม

ตัวอย่างเช่น การเปลี่ยนชื่อมณฑลต่างๆ ในพื้นที่อีสานเมื่อ พ.ศ. 2442 ทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงชื่อมณฑลลาวกลาง ลาวพวน และลาวกาว โดยตัดคำว่า “ลาว” ออกไป และใช้ชื่อใหม่อย่างเป็นทางการว่า มณฑลนครราชสีมา มณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือตามลำดับ ต่อมาใน พ.ศ. 2443 มณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือก็เปลี่ยนชื่อใหม่อีกครั้ง โดยมณฑลฝ่ายเหนือเปลี่ยนชื่อเป็น “มณฑลอุดร” ส่วนมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือนั้นใช้ชื่อใหม่ว่า “มณฑลอีสาน” ใน พ.ศ. 2455 ได้แบ่งออกเป็นอีกสองมณฑล คือ มณฑลอุบลและมณฑลร้อยเอ็ด¹⁸⁰ อีกทศวรรษต่อมาทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการส่วนภูมิภาคบางประการอีกครั้งหนึ่ง โดยให้รวมอาณาเขตของมณฑลเทศาภิบาลหลายมณฑลเข้าด้วยกันเป็น

177 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, 369-372.

178 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน, 115-116.

179 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, 416.

180 วีรชัย บุญมาธรรม, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 – 2450”, 202.

เขตการปกครองขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “ภาค” มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุบลได้รับการจัดตั้งขึ้นเป็น “ภาคอีสาน” โดยมีพระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาโรหิตย์) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยเป็นอุปราชภาค¹⁸¹ นับเป็นครั้งแรกที่คำว่า “อีสาน” ใช้เรียกบริเวณนี้ในลักษณะภูมิภาค จากนั้นภายหลังเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง ได้มีการยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลทั้งหมดและจัดแบ่งพื้นที่ออกเป็นจังหวัดต่างๆ อาณาบริเวณที่ราบสูงโคราชทั้งหมดจึงถูกเรียกรวมว่าภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างเป็นทางการ รวมถึงผู้คนในท้องถิ่นจึงกลายเป็นคนอีสานด้วย

“อีสาน” จึงนับว่าเป็นประดิษฐกรรมที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สร้างขึ้นเพื่อทดแทนคำว่า “ลาว” ซึ่งกำลังถูกลบเลือนออกไปจากประวัติศาสตร์อย่างตั้งใจ “อีสาน” มาจากคำบาลีอันมีความหมายหมายถึงทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งในที่นี้ก็คืออาณาบริเวณที่ราบสูงโคราชเมื่อมองจากกรุงเทพฯ ในฐานะศูนย์กลางของรัฐ ในยุคจารีตแม้บ้านเมืองน้อยใหญ่ในที่ราบสูงโคราชจะยึดโยงกับกรุงเทพฯ ในฐานะรัฐบริวารก็ตาม การคงไว้ซึ่งคำว่า “ลาว” ชี้ให้เห็นถึงระยะห่างของความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างศูนย์กลางกับท้องถิ่นซึ่งยังคงไม่เป็นปึกแผ่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สยามยังไม่มีความจำเป็นหรือไม่มีศักยภาพเพียงพอที่จะครอบงำท้องถิ่นได้มากนัก เมื่อที่ราบสูงโคราชกลายเป็น “อีสาน” ในอีกโศดหนึ่งได้ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของนโยบายทางการเมืองที่จะขยายการควบคุมและอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากศูนย์กลางสู่ดินแดนรอบนอกเพื่อเชื่อมโยงผู้คนและดินแดนเหล่านี้ทั้งในแง่ของกฎหมายและมโนสำนึก โดยอาศัยความสำคัญของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายและการศึกษาในท้องถิ่น เป็นช่องทางการขยายอิทธิพลทางความคิด แม้จะต้องปฏิเสธการมีอยู่ซึ่งความหลากหลายทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมของท้องถิ่นก็ตาม

3.3.2.2 การครอบงำพลังท้องถิ่นและการปลูกสำนึกอุดมการณ์แห่งรัฐ การศึกษาไม่เพียงแต่เป็นกระบวนการถ่ายทอดความรู้หรืออัตลักษณ์ของกลุ่มชนเท่านั้น ทว่าได้กลายเป็นเครื่องมือปลูกสำนึกทางความคิดและการสถาปนาอำนาจของรัฐ ด้วยการเน้นนำให้ท้องถิ่นตระหนักและยอมรับในชุดความคิดที่สถาปนาขึ้นโดยรัฐ ซึ่งกำลังแสดงบทบาทรุกคืบเหนือ “พลังท้องถิ่น” อันหมายถึง สืตคอง วิถีชีวิต ประวัติศาสตร์ของกลุ่มชนและพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้านที่อบอวลไปด้วยกลิ่นอายของเวทย์มนต์คาถาและความเชื่อเหนือธรรมชาติ ทั้งนี้ หากมองว่ากระบวนการสถาปนาอำนาจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ก่อร่างรูปแบบความสัมพันธ์เชิง

¹⁸¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, เทศาภิบาล, 219.

อำนาจระหว่างส่วนกลางกับท้องถิ่นในลักษณะอาณานิคมภายในแล้ว กระบวนการส่งออกอิทธิพลทางความคิดผ่านระบบการศึกษาก็เป็นเสมือนการก่อสร้างอาณานิคมทางความคิดของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ด้วยเช่นเดียวกัน

ในแง่ศาสนา พระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาตามแบบแผนใหม่โดยเฉพาะพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายกลายเป็นกลุ่มที่มีบทบาททางการปกครองคณะสงฆ์และการจัดการศึกษาอย่างชอบธรรมตามกฎหมาย โดยมีรัฐให้การแต่งตั้งและสนับสนุน (พระราชบัญญัติลักษณะคณะสงฆ์ ร.ศ. 121) ระบบการปกครองคณะสงฆ์และระบบการศึกษาแบบใหม่ขยายอิทธิพลสู่ท้องถิ่นควบคู่ไปกับระบบราชการที่ได้รับการสถาปนาจากอำนาจส่วนกลาง เท่ากับว่ากลุ่มพระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาแบบใหม่นี้มีสถานะกำลังระหว่างนักบวชกับบุคลากรของรัฐ เพราะมีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์และเป็นผู้สอนนักเรียนทั้งฆราวาสและภิกษุสามเณร การเรียนการสอนและการเทศนาจึงไม่เพียงมีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเท่านั้นแต่ต้องสอดคล้องไปกับนโยบายของรัฐด้วย เช่น การใช้ภาษาไทย ใช้อักษรไทย ทำนองการสวดแบบกรุงเทพฯ และการเผยแพร่อุดมการณ์แห่งรัฐ เป็นต้น ขณะที่การถ่ายทอดองค์ความรู้ของท้องถิ่นแบบดั้งเดิม เป็นต้นว่า การบันทึกเรื่องราวต่างๆ อันว่าด้วยประเพณี พิธีกรรม ตำรายา ประวัติท้องถิ่น วรรณคดีและคัมภีร์ทางศาสนาโดยใช้ตัวอักษรไทน้อย อักษรธรรมและอักษรขอมนั้นไม่ได้รับการรับรองหรือมีความสำคัญมากนักในระบบการศึกษาแบบแผนใหม่ ทำให้ความนิยมการใช้ตัวอักษรดังกล่าวค่อยๆ เสื่อมบทบาทไป

พุทธศาสนาแบบชาวบ้านซึ่งมีกลิ่นอายของเวทย์มนต์คาถาและความเชื่อเหนือธรรมชาติจะไม่สอดคล้องเท่าไรนักกับแนวทางปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายซึ่งเน้นพระพุทธศาสนาในลักษณะเป็นเหตุเป็นผล (สัจนิยม) เพราะเป็น “ลัทธิศาสนาแลนับถือผี”¹⁸² เช่นเดียวกับประเพณีบุญบั้งไฟซึ่งชาวบ้านจัดขึ้นเพื่อขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ตามความเห็นของพระโพธิวงศาจารย์ (อ้วน ดิสโส) เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีแล้วดูจะเป็นการเน้น “ความสนุกรื่นเริงประจำปี มากกว่า

¹⁸² พระโพธิวงศาจารย์ (อ้วน ดิสโส), “เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 18 ตอนที่ 3 : ว่าด้วยประเพณีของชนชาวมณฑลอิสาน,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ 26 ภาค เล่ม 2 ภาคที่ 14-26 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, 2558), 447.

ที่จะทำให้ได้กองทัพจริง ๆ”¹⁸³ หลายสิ่งหลายอย่างชาวบ้านประพฤติกฎปฏิบัติกันมายาวนานตามจารีตประเพณีกลายเป็นเรื่องที่ไม่สอดคล้องกับแนวทางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อีกต่อไป เป็นต้นว่า ประเพณี “สดสงฆ์” อันเป็นขนบที่ชาวบ้านทำการแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้แก่พระสงฆ์ผู้ได้รับการเคารพนับถือ ใน พ.ศ. 2456 ทางเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี ได้มีคำสั่งยกเลิกประเพณีดังกล่าวด้วยเหตุผลว่า การตั้งสมณศักดิ์นั้น “เป็นของผู้ใหญ่ไม่สูง ไม่ใช่เป็นของราษฎรที่จะพึงทำได้โดยส่วนตัว ... ด้วยเหตุนี้ชาวเราทั้งหลาย จึงไม่ควรตั้งสมณศักดิ์ให้เป็นสมเด็จ เป็น ซา เป็น กู ฯลฯ เป็นต้น ให้รบกวนแก่พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์...”¹⁸⁴ นอกจากนี้ ธรรมเนียมพระครองลาว (พระสงฆ์ที่ครองผ้ากาสาหวัดแบบเวียงจันทน์) ก็ถูกยกเลิกไปด้วย สถานการณ์ดังกล่าวแม้ไม่อาจสันนิษฐานต่อ “พลังท้องถิ่น” อย่างถอนรากถอนโคน แต่ก็อาจเป็นชนวนหนึ่งซึ่งบ่มเพาะปฏิบัติการความไม่พอใจของชาวบ้านอย่างค่อยเป็นค่อยไป

การบูรณาการเชิงความคิดมีหลักสำคัญคือการผูกโยงสำนึกของผู้คนในพื้นที่อีสานกับส่วนกลาง ภาษาไทยและตัวอักษรไทยถูกบรรจุให้เป็นสื่อกลางสำหรับการเรียนการสอนในหลักสูตรการจัดการศึกษาของรัฐทุกระดับชั้นแทนที่การใช้ภาษาและตัวอักษรท้องถิ่น ซึ่งในเรื่องนี้ ผู้ตรวจราชการจากส่วนกลางได้เน้นย้ำกับครูผู้สอนอยู่เสมอ โดยเนื้อหาของแบบเรียนเร็วเล่ม 1-3 ซึ่งใช้ในการเรียนการสอนที่วัดและโรงเรียนนั้นจะเน้นไปที่การฝึกหัดอ่าน เขียนและความรู้ในเรื่องไวยากรณ์ภาษาไทยเป็นสำคัญ โดยมีเป้าหมายให้คนในท้องถิ่นสามารถอ่านและเขียนภาษาไทยได้ ส่วนการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นเป็นต้นว่าในระดับมัธยมศึกษา นั้น นอกจากจะต้องเรียนวิชาเลข คณิต วิชาชีว วิชาภาษาบาลี วิชาภาษาอังกฤษ หลักสูตรยังกำหนดให้นักเรียนต้องเรียนวรรณคดีไทย กวีนิพนธ์ และวิชาประวัติศาสตร์ (วิชาพงศาวดาร) ด้วย¹⁸⁵ วิชาดังกล่าวได้รับการบรรจุอยู่ในหลักสูตรระดับมูลศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2438 และบรรจุในการศึกษาภาคบังคับระดับประถมศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2456 สำหรับเนื้อหาในการเรียนการสอนนั้นมีตั้งแต่สภาพภูมิศาสตร์ของสยาม ประเทศใกล้เคียงและทวีปอื่นๆ ตลอดจนพระราชประวัติของพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีและภูมิหลัง

¹⁸³ เรื่องเดียวกัน, 421.

¹⁸⁴ เดิม วิชาคหกรรมกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, 543-546.

¹⁸⁵ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475”, 47.

ทางประวัติศาสตร์ของสยาม¹⁸⁶ ประเด็นเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่รัฐได้คัดสรรมาแล้วว่าถูกต้องดีงาม อีกทั้งยังเน้นย้ำสถานะความเป็นศูนย์กลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยมีเรื่องราวของท้องถิ่นเป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งเท่านั้น

งานศึกษาของอะกิโอะ ออิจิมะ (Akiko Iijima) ซึ่งให้เห็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญ อันเกี่ยวข้องกับการสร้างประวัติศาสตร์ของพื้นที่อีสานในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ออิจิมะ ค้นพบเอกสารเก่าแก่ฉบับหนึ่ง โดยบังเอิญในหอสมุดแห่งชาติที่กรุงเทพฯ คือ “พงษาวดารเมืองอุบลราชธานี” เมื่อตรวจสอบแล้วปรากฏว่าเอกสารดังกล่าวเป็นต้นฉบับของ “พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน” ซึ่งหม่อมอมรวงษ์วิจิตร (หม่อมราชวงศ์ปฐม กเนจร) ปลัดมณฑลอุบลราชธานีได้รับพระบัญชาจากข้าหลวงต่างพระองค์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ (พระยศ ณ ขณะนั้น) ให้เป็นแม่กองรวบรวมเอกสารโบราณต่างๆ ของท้องถิ่นเรียบเรียงขึ้นเป็นประวัติศาสตร์ของพื้นที่อีสานเมื่อ พ.ศ. 2443¹⁸⁷ โดยมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (พระยศ ณ ขณะนั้น) ทรงให้การอนุเคราะห์ตรวจทานแก้ไขต้นฉบับ

“พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน” ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2458 และได้รับการพิมพ์ต่อเนื่องรวมทั้งสิ้น 7 ครั้งด้วยกัน¹⁸⁸ เอกสารดังกล่าวนี้ยังเป็นข้อมูลหลักให้กับงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเรื่อง “ฝั่งขวาแม่น้ำโขง” หรือที่รู้จักกันในอีกชื่อหนึ่งว่า “ประวัติศาสตร์อีสาน” ของเต็ม วิภาคย์พจนกิจ ทั้งนี้ เอกสารทั้งสองฉบับคือพงษาวดารหัวเมืองมณฑลอิสานและหนังสือประวัติศาสตร์อีสานของเดิมเป็นงานศึกษาที่เป็นที่อ้างอิงมากที่สุดชุดหนึ่งในวงการศึกษาศาสตร์อีสานที่ผ่านมา

ย้อนกลับมาที่ “พงษาวดารเมืองอุบลราชธานี” ซึ่งเป็นเอกสารที่ออิจิมะค้นพบนั้น ปรากฏต้นฉบับซึ่งเป็นตัวพิมพ์ดีดกว่าร้อยหน้าปรากฏร่องรอยการแก้ไขด้วยลายมืออยู่มาก สิ่งที่น่าสนใจคือการแก้ไขนั้นไม่ใช่เพียงการแก้คำผิดหรือการปรับภาษาให้อ่านง่ายขึ้น หากแต่เป็นการแก้ไขและตัดทอนเนื้อความบางส่วนอย่างจงใจของผู้ตรวจทาน (คาดว่าคือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ) โดยตัดคำว่า “ลาว” ที่ปรากฏในต้นฉบับของหม่อมอมรวงษ์วิจิตรออกไปจนแทบ

¹⁸⁶ ปฐม ตาคะนันท์, คณะสงฆ์สร้างชาติ สมัยรัชกาลที่ 5, 124–125.

¹⁸⁷ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, (15).

¹⁸⁸ ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9, (14).

ไม่หลงเหลืออยู่ ตัวอย่าง เช่น พงษาวดารเมืองอุบลราชธานี เขียนไว้ว่า “...คนพื้นเมืองเปนชาติ, ลาว, เขมร, ลัวะ, แลมีชนชาวประเทศอื่น คือ ไทย, ฝรั่งเศส,ญวน, พม่า, ตองซุ, จีน, เข้าไปตั้ง ประกอบการค้าขายเปนอันมาก...” แต่ได้แก้ไขโดยขีดฆ่าคำว่า “ลาว” ออกและแทรกคำว่า “ไทย” จากที่เป็นชนชาวประเทศอื่น มาเป็นกลุ่มชาติพันธุ์หลัก ดังปรากฏในฉบับพงษาวดารหัวเมือง มณฑลอิสานว่า “...คนพื้นเมืองเป็นไทยเป็นพื้น นอกจากไทยมีเขมรลัวะ และลัวะ แลมีชนชาว ประเทศอื่น คือ ฝรั่งเศส, ญวน, พม่า, ตองซุ, จีน, เข้าไปอยู่บ้าง แต่ไม่มากนัก...” หรือเมื่อในต้นฉบับ กล่าวไว้ว่า “ครั้นเมื่อชนชาติลาวซึ่งอยู่ประเทศข้างเหนือ มีเมืองศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) เปน ต้น...” ได้แก้ไขเป็น “ครั้นเมื่อชนชาติไทยซึ่งอยู่ประเทศข้างเหนือ มีเมืองศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) เป็นต้น”

น่าสนใจว่า นอกจากคำว่า “ลาว” อันหมายถึงชนชาติแล้วในพงษาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน ซึ่งเป็นฉบับแก้ไขยังได้ตัดคำว่า “เขมร” อันเป็นอีกชนชาติหนึ่งซึ่งขณะนั้นอยู่ภายใต้การปกครอง ของฝรั่งเศสออกไปด้วย ดังข้อความเดิมที่ระบุว่า “...ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรี สิงหนเทพ (หุ่่น) พร้อมด้วยข้าราชการหลายนายเป็นข้าหลวงขึ้นมารักษาราชการหัวเมืองลาวเขมร ด้วนออก ตั้งอยู่ ณ นครจำปาศักดิ์” แก้ไขเป็น “...พร้อมด้วยข้าราชการหลายนายเป็นข้าหลวงขึ้นมา รักษาราชการหัวเมืองตะวันออก ตั้งอยู่ ณ นครจำปาศักดิ์”¹⁸⁹ กรณีข้างต้นเป็นตัวอย่างหนึ่งที่อธิบาย ความพยายามของรัฐในการสร้างหรือบิดเบือนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้เป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่ง ที่เสริมให้ประวัติศาสตร์กระแสหลักซึ่งมีรัฐในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาและพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี เป็นศูนย์กลางนั้นมีความสมบูรณ์มากขึ้น

เมื่อพิจารณาอย่างลึกซึ้งถึงเนื้อหาของพงษาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน รวมถึงฉบับอื่นๆ ซึ่ง เรียบเรียงขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น พงสาวดารล้านช้าง (พระยาประชากรกิจกรจักร) พงสาวดารนครจำปาศักดิ์ (ฉบับพระยามหาอำมาตย์) พงสาวดารนครจำปาศักดิ์ (ฉบับหม่อมอมรวงษ์ วิจิตร) และพงสาวดารภาคอีสาน (ฉบับพระยาขัติยวงษา) ฯลฯ ก็ปรากฏว่าเนื้อหาที่กล่าวถึงประวัติ ความเป็นมาของบ้านเมือง ตลอดจนเรื่องราวของผู้คนในท้องถิ่นส่วนผูกโยงกับลำดับเวลาการสืบ ตันตติวงศ์ของพระมหากษัตริย์แห่งสยามทั้งสิ้น นำสังเกตด้วยการตั้งชื่อเรื่องของเอกสาร เช่น พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอิสานและพงสาวดารภาคอีสาน ฯลฯ ก็สะท้อนแนวคิดการมีสยามเป็น

189

Akiko Ijima, “The Invention of “Isan” History,” *Journal of Siam Society* 106 (2018): 180-183.

ศูนย์กลางด้วย แน่แน่นอนว่าข้อมูลเหล่านี้ไม่ใช่ทุกคนจะสามารถเข้าถึงเนื้อหาเหล่านี้ได้ทั้งหมด แต่ชุดข้อมูลเหล่านี้จะเป็นฐานข้อมูลอ้างอิงให้กับการสร้างผลงานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเวลาต่อมา รวมถึงเป็นบรรทัดฐานการศึกษาที่ถ่ายทอดมาเป็นเนื้อหาและแบบเรียนต่างๆ ของรัฐที่ปลูกฝังผ่านระบบการศึกษาด้วย

นอกจากนี้ นักเรียนในระบบการศึกษาแบบแผนใหม่ยังได้รับการอบรมให้มีสำนึกในอุดมการณ์แห่งรัฐ แนวคิดดังกล่าวมีต้นเค้ามาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้วิวัฒนาการไปอย่างเต็มที่ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมให้กับการสถาปนาอำนาจรวมศูนย์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์บนพื้นฐานค่านิยมที่ให้คุณค่ากับ “ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์” อันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่รัฐอธิบายว่าจะขาดเสียมิได้ พระญาณรักจิต (จันทร์ ลีริจินโท) ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอิสาน ได้แสดงออกถึงความรักชาติ (รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์) ผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ อยู่เสมอ เช่น งานเขียนเรื่อง “หลักชูชาติ” ว่าด้วยการประกอบอาชีพที่เป็นการสร้างชาติให้เจริญ เรื่องสอนหนุ่มน้อย ว่าด้วยการตักเตือนให้เด็กน้อยเห็นความสำคัญของการศึกษา ฯลฯ หนังสือเหล่านี้มีทั้งที่เผยแพร่กับบุคคลทั่วไป และใช้เป็นหนังสืออ่านประกอบในการเรียนการสอน¹⁹⁰ สอดคล้องเป็นอย่างดีกับหลักการที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประทานแก่พระภิกษุทั้งหลายเพื่อใช้เป็นแนวทางเทศนาแก่ราษฎรและนักเรียนตาม โรงเรียนต่างๆ เมื่อทศวรรษ 2460 ซึ่งได้ทรงเน้นย้ำความสำคัญของอุดมการณ์แห่งรัฐว่า

การสอนให้มุ่งปลูกใจให้พลเมืองรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รักชาติ
...ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ทั้งสามนี้เป็นสำคัญของประเทศ คือ
ชาติเป็นที่รวมกำลัง ศาสนาเป็นที่รวมความสุจริตยุติธรรม
พระมหากษัตริย์เป็นที่รวมอำนาจหรือพระเดชานุภาพ เมื่อประเทศมี
กำลัง...ย่อมถึงซึ่งความเจริญรุ่งเรือง

พระมหากษัตริย์จะเป็นสิ่งที่รัฐให้การเน้นย้ำมากที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่ป็นรูปธรรมมากที่สุด ในฐานะผู้ทำหน้าที่ปกครองและผู้อุปถัมภ์ราษฎรอันเป็นสมาชิกของรัฐ ดังนั้น ราษฎรก็พึงมี

¹⁹⁰ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอิสาน พ.ศ. 2442-2475”, 57-58.

ความจงรักภักดี อันเป็นการแสดงความกตัญญูแก่เวลาที่ต่อพระมหากษัตริย์ด้วย เพื่อความสงบสุขและความเจริญของชาติ¹⁹¹ แนวคิดดังกล่าวอธิบายความชอบธรรมให้กับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตลอดจนกำหนดความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างระหว่าง “รัฐ” กับ “ราษฎร” ภายใต้การปกครองที่ซึ่งพระมหากษัตริย์แห่งสยามทรงมีอำนาจสูงสุด เช่นเดียวกับเอกสารต่างๆ ของทางราชการก็มีการปรับเปลี่ยนแนวปฏิบัติในลักษณะเดียวกันนี้ การสำรวจสำมะโนครัวรูปแบบใหม่ที่มีการจัดบันทึกและรวบรวมข้อมูลสถิติอย่างเป็นระบบ รวมถึงการกรอกแบบพิมพ์เมื่อชาวบ้านมาดำเนินการติดต่อราชการ ข้าหลวงต่างพระองค์และกระทรวงมหาดไทยได้มีคำสั่งให้เจ้าหน้าที่กรอกในช่องสัญญาติว่า “ชาติไทยในบังคับสยาม” ทั้งสิ้น ห้ามไม่ให้ระบุว่าเป็นชาตินลาว ชาตินเขมร ส่วย ผู้ไท ฯลฯ ดังที่เคยปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด รวมถึงเริ่มปรากฏใช้คำว่า “ราษฎร” ในการเรียกผู้คนแถบนี้แทนคำว่า “พวกลาว” ดังเช่นในอดีต ในทางกฎหมายผู้คนในพื้นที่อีสานจึงไม่ใช่ “ลาว” อีกต่อไป แต่เป็นคนสยาม (คนอีสาน) ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นราษฎรของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น

การจัดพระราชพิธีของพระมหากษัตริย์สยามในวาระต่างๆ เช่น การถือน้ำพระพิพัฒน์ สัจจา งานเฉลิมพระชนม์พรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชินีและองค์รัชทายาท ซึ่งริเริ่มมาตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระยามหาอำมาตย์ธิบดี (อรุณ ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ กำกับราชการ ณ เมืองจำปาศักดิ์เมื่อ พ.ศ. 2425¹⁹² ก็เป็นสื่ออย่างดีที่ช่วยเน้นย้ำความคิดดังกล่าวแก่ราษฎร พร้อมกันนั้น รัฐยังได้ลดสถานะความศักดิ์สิทธิ์ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมด้วยการยกเลิกไม่ให้มีการจัดงานหรือประเพณีบางอย่างที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับราชสำนักสยาม เช่น ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสาน ทรงให้ยกเลิกการนับถือผีมหะศักดิ์ ดวงพระวิญญาณของเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรแห่งจำปาศักดิ์ ผู้คุ้มครองเมืองอุบลราชธานี¹⁹³ และยกเลิกเผาศพเจ้าเมืองที่ทุ่งศรีเมือง เพราะคล้ายคลึงกับการออกพระเมรุของเจ้านายสยาม เป็นต้น¹⁹⁴ นอกจากนี้ กิจการเสื่อป่าหรือกิจการลูกเสื่อซึ่งริเริ่มในสมัยของรัชกาลที่ 6

¹⁹¹ “เรื่อง โรงงานชุกชาติ มณฑลอุบลราชธานี,” 18 เมษายน 2466-เมษายน 2469, เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สบ. 2.28/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

¹⁹² เอี่ยมกมล จันทะประเทศ, “สถานภาพเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานี พ.ศ. 2425-2476,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2536), 71.

¹⁹³ เรื่องเดียวกัน, 115.

¹⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 60.

ก็มีบทบาทอย่างมากในฐานะเป็นสื่อกลางถ่ายทอดอุดมการณ์แห่งรัฐจากการเรียนการสอนในชั้นเรียนสู่การปลูกสำนึกในภาคปฏิบัติ ดังที่สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงกล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาและกิจการลูกเสือเมื่อครั้งเสด็จมาตรวจราชการในพื้นที่อีสานเมื่อ พ.ศ. 2469 ว่า “พลเมืองภาคนี้ยังเป็นคนหัวอ่อน มีความศึกษาน้อย ยังอ่อนในอารยธรรมความคิด ในเรื่องรักษาบ้านเมืองยังไม่สู้เข้าเลือดเนื้อ...”¹⁹⁵ เพราะฉะนั้น “การศึกษาเป็นวัตถุประสงค์ที่สุดที่จะยังความสำนึกต่อความรักชาติเป็นส่วนรวม และยังปิตุภูมิธรรมให้เกิดขึ้นในทางที่พึงปรารถนา และในการนี้ การลูกเสือเป็นเครื่องมืออันสำคัญสุด...”¹⁹⁶ สำหรับมณฑลอิสาน ได้จัดให้มีการอบรมหลักสูตรผู้กำกับ รองผู้กำกับและบรรดาคูที่เป็นเสือป่าเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2458 ต่อมาได้มีครูในพื้นที่เข้าไปอบรม ณ กองฝึกหัดผู้กำกับลูกเสือในพระบรมราชูปถัมภ์ที่กรุงเทพฯ อย่างต่อเนื่อง ดังนั้น กิจการการลูกเสือจึงขยายไปสู่โรงเรียนต่างๆ อย่างกว้างขวางและเจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ¹⁹⁷

การบูรณาการเชิงความคิดตั้งทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา มีเป้าหมายโดยตรงที่จะปลูกฝังความชอบธรรมให้กับการสถาปนารัฐรวมศูนย์ และแปรเปลี่ยนให้ผู้คนในพื้นที่อีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทั้งในทางกฎหมายและในมโนสำนึก ทั้งนี้ การเปลี่ยนผ่านดังกล่าวไม่ได้เป็นเพราะว่าชนชั้นนำสยามเปลี่ยนแปลงความคิดว่าผู้คนเหล่านี้เป็นพวกเดียวกันกับตนแต่อย่างใด พื้นเพทางภาษาที่แตกต่างกันก็ยังคงเป็นปัญหาในการสื่อสาร วัฒนธรรมและขนบประเพณีของชาวบ้านก็ยังเป็นที่แปลกใจของชนชั้นนำสยาม ขณะที่เอกสารตอบโต้ทางราชการก็ยังเรียกผู้คนเหล่านี้ว่า “พวกลาว” อยู่ในหลายโอกาส อิทธิพลทางความคิดของรัฐซึ่งถ่ายทอดผ่านการจัดการพระศาสนาและระบบการศึกษาได้น้อมนำให้เกิดการปะทะสังสรรค์ทางความคิดระหว่างสำนึกในแบบท้องถิ่นและอุดมการณ์แห่งรัฐในมโนสำนึกของชาวอีสาน ดังจะเห็นได้ชัดผ่านการแสดงออกทางการเมืองของพวกเขาในเวลาต่อมา

¹⁹⁵ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก, 690.

¹⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, 782.

¹⁹⁷ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอิสาน พ.ศ. 2442-2475”, 111-112.

กล่าวได้ว่า กลางทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา การบูรณาการรัฐอันประกอบไปด้วย การบูรณาการเชิงอำนาจ การบูรณาการเชิงพื้นที่ และการบูรณาการเชิงความคิดได้เปลี่ยนแปลง พื้นที่อีสานไปจากเดิม กล่าวคือ “การบูรณาการเชิงอำนาจ” เป็นผลให้อำนาจของท้องถิ่นถูกดึงมาเป็นอำนาจของรัฐ “การบูรณาการเชิงพื้นที่” ได้แปรเปลี่ยนพื้นที่อันกว้างใหญ่แห่งนี้ให้กลายเป็นพื้นที่ที่ซึ่งอำนาจของรัฐหยั่งลึกและแผ่ขยายไปกว้างขวาง ขณะเดียวกันก็เชื่อมต่อการคมนาคม และการขนส่งสินค้าให้ยึดโยงกับศูนย์กลางมากขึ้น ทิศทางเดียวกัน “การบูรณาการเชิงความคิด” ได้ปลูกสำนึกในอุดมการณ์แห่งรัฐและขยายอิทธิพลทางความคิดซึ่งยึดโยงกับส่วนกลางสอดแทรก ในโน้มนำสำนึกของผู้คนในพื้นที่อีสาน กระบวนการเหล่านี้สอดประสานซึ่งกันและกัน และ กลายเป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดรัฐรวมศูนย์ ด้วยเหตุนี้ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” จึงปรากฏตัวขึ้น อย่างเป็นรูปธรรม โดยมีพื้นที่อีสานและชาวอีสานร่วมเป็นส่วนหนึ่งด้วย นอกจากนี้ยังดึงคู่มือวิถี ของผู้คนในสังคมตั้งแต่กลุ่มอำนาจท้องถิ่น พระสงฆ์ พ่อค้าและชาวบ้านเข้าไปเกี่ยวข้อง ปฏิสัมพันธ์กับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มากขึ้นในทางใดก็ทางหนึ่ง

บทต่อไปจะได้พิจารณาต่อว่าภายใต้การบูรณาการรัฐนั้น ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ในพื้นที่อีสานหรือภาคอีสานนี้อย่างไร ตลอดจนการปรับตัวของผู้คนในสังคมท่ามกลางเงื่อนไข แวดล้อมซึ่งต่างไปจากเดิม

บทที่ 3

การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2474

การศึกษาในประเด็นการตื่นตัวและการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานที่ผ่านมา อธิบายการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์นี้ในหลายแนวทางด้วยกัน เป็นต้นว่า **อีสานนิยม : ท้องถิ่นนิยม ในสยามประเทศ (Isan : Regionalism in Northeast Thailand)** (พ.ศ. 2510) ของ Charles F. Keyes และการเมืองสองฝั่งโขงของคาราร์ตัน เมตตาริกานนท์ (พ.ศ. 2546) ให้ความสำคัญไปที่ การก่อตัวของ “แนวคิดท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยม” อันเป็นสำนึกทางการเมืองซึ่งเป็นผลมาจากการดำเนินการปรับเปลี่ยน โครงสร้างทางการเมืองปกครองในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยการยุบหัวเมืองลาวและจัดตั้ง “มณฑลเทศาภิบาล” ขึ้นใน พ.ศ. 2437 และกลายเป็น “ภาค” เมื่อ พ.ศ. 2465 “ภาคอีสาน” จึงปรากฏขึ้นในฐานะหน่วยทางการเมืองของรัฐไทยและในสำนึกร่วมกันของชาวอีสาน ส่วนผลงานเรื่อง **การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475-2500** ของกันย์ ชโลธรรังษิ (พ.ศ. 2555) ให้น้ำหนักไปที่การปฏิรูปการศึกษาในภาคอีสาน กันย์มองว่าการขยายตัวทางการศึกษาของรัฐเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดปัญญาชนอีสานกลุ่มใหม่ซึ่งมีทัศนคติและแนวคิดทางการเมืองต่างไปจากเดิม

อย่างไรก็ตาม การแสดงความรู้สึกรักคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสาน หลากหลายกลุ่มซึ่งปรากฏขึ้นอย่างเด่นชัดโดยเฉพาะในช่วงทศวรรษแรกหลัง พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา ชวนให้เกิดข้อสังเกตว่า แนวคิดหรือการอธิบายแบบข้างต้นอาจมีแนวทางอธิบายเพิ่มเติมเพื่อต่อ ยอดศึกษาการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์การตื่นตัวทางการเมืองซึ่งมีความหลากหลายสลับซับซ้อนทั้ง กลุ่มปัญญาชนและชาวบ้านในชนบท งานศึกษานี้มีสมมุติฐานว่าการบูรณาการรัฐ ซึ่งทำให้ “ภาคอีสาน” ปรากฏตัวขึ้นในฐานะส่วนหนึ่งของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ได้สร้าง การเปลี่ยนแปลงและส่งผลกระทบเป็นวงกว้างต่อผู้คนสังคมตั้งแต่กลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าและชาวบ้าน อีกทั้งยังดึงดูดให้เขาเหล่านั้นต้องเข้าไปเกี่ยวข้องหรือมีปฏิสัมพันธ์กับรัฐมากขึ้นในทางใดทางหนึ่ง ประเด็นนี้จะ เป็นพื้นฐานและเป็นเงื่อนไขซึ่งจะส่งผลให้ชาวอีสานมีการตื่นตัวและการแสดงออกทางการเมืองที่แตกต่างกันในเวลาต่อมา

1. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2474 : การเข้าถึงโอกาสและ การปรับตัวของชาวอีสานในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

หัวข้อนี้มุ่งอภิปรายปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน ซึ่งจะส่งผล สืบเนื่องถึงการแสดงออกและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานทั้งในสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์และสมัยการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญ (การปกครองในระบอบ ประชาธิปไตย โดยจะวิเคราะห์ใน 2 แนวทาง คือ 1. ผลจากการเปลี่ยนแปลงในสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์ และ 2. โอกาสและการปรับตัวของผู้คนกลุ่มต่างๆ ในสังคม รวมถึงข้อจำกัด ที่ทำให้โอกาสและการปรับตัวของผู้คนในสังคมไม่ได้เป็นไปอย่างเท่าเทียมกันทั้งหมด โดยเน้นไป ที่ 3 ปัจจัยสำคัญ ได้แก่ 1. การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางเศรษฐกิจ 2. การเข้าถึงโอกาสและ การปรับตัวทางการศึกษา และ 3. การปรับตัวสู่ระบบราชการ

1.1 การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางเศรษฐกิจ

การบูรณาการเชิงพื้นที่โดยเฉพาะการพัฒนาาระบบคมนาคมตั้งแต่ทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา ก่อให้เกิดการกระตุ้นเศรษฐกิจขึ้นในภาคอีสาน แม้จุดเริ่มต้นของ โครงการดังกล่าวจะมีเป้าประสงค์ ทางการเมืองเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามอย่างไรก็ดี ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าการพัฒนาระบบรถไฟได้ก่อให้เกิด การรวมตัวทางเศรษฐกิจซึ่งมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง¹⁹⁸ กระแสสินค้าพื้นเมืองของภาคอีสาน โดยเฉพาะข้าวและสัตว์เศรษฐกิจ (โค กระบือและสุกร) มีแนวโน้มไหลเวียนสู่กรุงเทพฯ และ บริเวณใกล้เคียงมากขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาดทั้งภายในและต่างประเทศ รวมถึง การขยายตัวของภาคเกษตรกรรมในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาซึ่งเติบโตขึ้นอย่างต่อเนื่องหลังเกิดสนธิสัญญา บาวร์ริง พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา แนวโน้มการไหลเวียนของสินค้าพื้นเมืองอีสานสู่ศูนย์กลางของรัฐ คือ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เด่นชัดที่สุดประการหนึ่งเมื่อภาคอีสานรวมตัวเป็นส่วนหนึ่ง ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งจะส่งผลสืบเนื่องถึงการกระตุ้นเศรษฐกิจในภาคอีสานด้วย

ก่อนการสร้างทางรถไฟ ภาคอีสานและกรุงเทพฯ มีปริมาณการไหลเวียนสินค้าอยู่ที่ราว 1,800-2,400 ตันต่อปี เมื่อรถไฟขยายถึงนครราชสีมาใน พ.ศ. 2443 ถัดมาเพียงปีเดียวเท่านั้นปริมาณ

¹⁹⁸

อิจิโร คาอิซากิ, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2,” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ 29 (2550): 16.

การส่งออกก็เพิ่มขึ้นอย่างก้าวกระโดดเป็น 22,565 ตันหรือคิดเป็น 10.7 เท่า เมื่อถึง พ.ศ. 2448 ตัวเลขก็เพิ่มขึ้นเป็น 37,655 ตัน และมากถึง 91,299 ตันด้วยกันใน พ.ศ. 2461 เท่ากับว่าเพียง 2 ทศวรรษหลังจากการพัฒนาระบบรถไฟกระแสสินค้าที่ไหลเวียนจากภาคอีสานสู่ปลายทางที่กรุงเทพฯ ได้เพิ่มขึ้นจากช่วงก่อนหน้านี้มากถึง 43.5 เท่าตัว¹⁹⁹ และเพิ่มมากขึ้นอีกเมื่อทางรถไฟขยายสู่ภาคอีสานตอนล่างและตอนกลางในปลายทศวรรษ 2460

ข้าว และสัตว์เศรษฐกิจ (โค กระบือและสุกร) สินค้าทั้ง 2 ประเภทนี้มีปริมาณการขนส่งและปริมาณการผลิตที่เพิ่มขึ้นอย่างเด่นชัดตั้งแต่มีการพัฒนาทางรถไฟ เมื่อทางรถไฟขยายสู่นครราชสีมาอันเป็นประตูภาคอีสานใน พ.ศ. 2443 กระแสสินค้าข้าวก็มีแนวโน้มไหลเวียนสู่กรุงเทพฯ มากขึ้น ในทศวรรษถัดมา (พ.ศ. 2453) ปริมาณข้าวเปลือกที่ถูกส่งออกจากสถานีนครราชสีมาที่มีมากถึง 30,000 ตันด้วยกัน ข้าวเปลือกที่ส่งออกจากนครราชสีมาไม่ได้มีแต่เพียงที่ผลิตขึ้นในบริเวณนครราชสีมาและเมืองใกล้เคียงเท่านั้น แต่ยังมาจากภาคอีสานตอนเหนือและตอนใต้โดยการลำเลียงผ่านเส้นทางเกวียนและทางลำน้ำมูลเพื่อส่งต่อมายังสถานีรถไฟ ต่อมาเมื่อรัฐบาลได้ขยายเส้นทางรถไฟไปยังภาคอีสานตอนใต้คือสายอุบลราชธานีและทางตอนเหนือคือสายขอนแก่นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2460 ศักยภาพการขนส่งข้าวเปลือกผ่านเส้นทางรถไฟสายอุบลราชธานีและสายขอนแก่นก็ทำให้ปริมาณการไหลเวียนของกระแสสินค้าข้าวสู่กรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นกว่า 10 เท่า คือราว 300,000 ตันใน พ.ศ. 2478²⁰⁰

เช่นเดียวกัน สุกรกลายเป็นสัตว์เศรษฐกิจซึ่งเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของภาคอีสานในอดีตสุกรนั้นเป็นสัตว์ที่อยู่นอกขอบข่ายการบริโภคของคนอีสาน แต่เมื่ออุปสงค์ของสุกรสูงขึ้นทำให้การเลี้ยงสุกรเพื่อขายเป็นที่นิยมกันมากขึ้นด้วย ตามรายงานสถิติระบุว่าเมื่อ พ.ศ. 2444 เพียงหนึ่งปีหลังจากการเปิดเดินรถไฟสายนครราชสีมาปริมาณสุกรที่ขนส่งไปยังกรุงเทพฯ มากถึง 27,442 ตัว ต่อมาใน พ.ศ. 2448 สัดส่วนก็เพิ่มอีกเท่าตัวคือจำนวน 52,791 ตัวในปีนั้น หรือเพิ่มขึ้นอีก 92.3% ในเวลาเพียง 5 ปี ยิ่งเมื่อทางรถไฟขยายสู่ภาคอีสานล่างและตอนบนหลังทศวรรษ 2460 ยิ่งผลักดันให้กระแสสินค้าสุกรขยายตัวไปมากขึ้น ดังสถิติใน พ.ศ. 2468 พบว่าตัวเลขขนส่งอยู่ที่ราว

¹⁹⁹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เศรษฐกิจอีสานหลังมีทางรถไฟ พ.ศ. 2443-2488, 43.

²⁰⁰ อธิโร คากิซากิ, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2,” 21.

110,000 ตัวด้วยกัน²⁰¹ สอดคล้องกับสถิติการทำปศุสัตว์ ซึ่งพบว่ากระแสดินค้าสุกรที่เกิดขึ้นส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของ การเลี้ยงสุกรในภาคอีสานอย่างเห็นได้ชัด ภาพรวมของจำนวนสุกรที่ถูกเลี้ยงเพื่อการขายมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นตามลำดับ ดังใน พ.ศ. 2460 จากจำนวน 347,576 ตัว²⁰² เพิ่มขึ้นเป็น 388,831 ตัวใน พ.ศ. 2463²⁰³ ซึ่งจำนวนสุกรที่ส่งไปขายยังนอกพื้นที่ส่วนใหญ่แล้วมีปลายทางอยู่ที่กรุงเทพฯ สุกรฆ่าแหละจากภาคอีสานซึ่งขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วทั้งในแง่ปริมาณการผลิตและการขนส่งนั้น ได้เข้าไปมีส่วนแบ่งทางการตลาด ในระยะเวลาเพียง 5 ปีจาก พ.ศ. 2444-2449 เนื้อสุกรฆ่าแหละในกรุงเทพฯ ที่มาจากภาคอีสานก็เพิ่มสัดส่วนจาก 39% เป็น 84% ด้วยกันจากส่วนแบ่งการตลาดทั้งหมด²⁰⁴

นอกจากนี้โค-กระบือ สัตว์พื้นถิ่นของภาคอีสานก็กลายเป็นสัตว์เศรษฐกิจส่งออกที่สำคัญ เนื่องจากเป็นแรงงานหลักในกระบวนการผลิตของภาคเกษตรกรรม ทั้งนี้ ภายหลังสนธิสัญญาบาวรีริง พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยากลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ อุปสงค์ของโค-กระบือของชาวนาในลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงเพิ่มสูงขึ้นทำให้โค-กระบือเกิดเป็นกระแสดินค้าไหลเวียนจากภาคอีสานสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาเพื่อสนับสนุนการขยายตัวของภาคเกษตรกรรม

การกวาดต้อนโค-กระบือจากภาคอีสานสู่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเกิดขึ้นอยู่ก่อนแล้วที่จะมีการพัฒนาระบบรถไฟ ภายหลังจากเมื่อเศรษฐกิจของภาคอีสานมีแนวโน้มผูกโยงกับศูนย์กลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มากขึ้น กระแสดินค้าโค-กระบือที่ไหลเวียนจากภาคอีสานสู่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงเพิ่มมากขึ้นเช่นเดียวกัน สถิติการขนส่งโคกระบือผ่านทางรถไฟจากสถานีนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2456 จำนวนอยู่ที่ 1,245 ตัว²⁰⁵ ถึง พ.ศ. 2462 ก็มีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 3,994 ตัวด้วยกัน²⁰⁶ จากตัวเลขแล้วสัดส่วนการขนส่งผ่านทางรถไฟอาจเพิ่มขึ้นไม่มากนัก เนื่องด้วยการขนส่งทางรถไฟ

201 ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 243.

202 Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 4** Bangkok:

The Department of Commerce and Statistics, 1919), 257.

203 Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 7**, 267.

204 อิจิโร คาชิซากิ, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2,”

24.

205 Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 4**, 179.

206 Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 7**, 189.

มีข้อจำกัดตรงที่โค-กระบือเป็นสินค้าที่กินระวางสูง ทำให้ “นายฮ้อย” พ่อค้าโค-กระบือและผู้นำกองคาราวานยังคงนิยมใช้วิธีการแบบดั้งเดิมด้วยการกวาดต้อนผ่านเส้นทางธรรมชาติผ่านด่าน โคนคลี ด่านมวกเหล็ก และด่านช่องตะโก เพราะสามารถประหยัดต้นทุนได้มากกว่า²⁰⁷

ภาพรวมของกระแสสินค้าพื้นเมืองทั้งข้าวและสัตว์เศรษฐกิจซึ่งไหลเวียนจากภาคอีสานสู่บริเวณศูนย์กลางเศรษฐกิจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แสดงให้เห็นการขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าซึ่งเติบโตขึ้นอย่างต่อเนื่อง แน่แน่นอนว่าปริมาณผลผลิตและการขนส่งสินค้าที่เกิดขึ้นนั้นย่อมส่งผลต่อการกระตุ้นเศรษฐกิจในภาคอีสานด้วย อย่างไรก็ตาม งานศึกษาของคาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน ศาสตราจารย์ด้านสังคมวิทยาแห่งมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ซึ่งได้รับการว่าจ้างจากรัฐบาลสยามให้ทำการสำรวจสภาพเศรษฐกิจของประเทศเมื่อ พ.ศ. 2473 ได้ระบุข้อมูลที่น่าสนใจว่าชาวบ้านในชนบทอีสานส่วนใหญ่กลับมีรายได้ต่อครัวเรือนต่ำที่สุดในประเทศ คือคิดเฉลี่ยเป็นจำนวนเงิน 83 บาทต่อครัวเรือนเท่านั้นซึ่งต่ำกว่าจำนวนรายได้ของประชาชนทั้งประเทศที่มีค่าเฉลี่ยอยู่ที่ 168 บาท ในขณะที่ประชาชนจากภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคใต้มีรายได้โดยเฉลี่ยอยู่ที่ 279 บาท 176 บาท และ 126 บาทตามลำดับ²⁰⁸ ข้อมูลนี้ชวนให้เกิดคำถามว่าภาพรวมการเติบโตทางเศรษฐกิจของภาคอีสานที่ปรากฏข้างต้นนั้นเกิดขึ้นในลักษณะเดียวกันทุกพื้นที่หรือไม่และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงรากฐานทางเศรษฐกิจในท้องถิ่นหรือไม่อย่างไร อีกทั้งใครบ้างที่สามารถเข้าถึงหรือมีส่วนร่วมต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนั้นๆ ซึ่งจะได้อภิปรายต่อไป

1.1.1 “เมือง” กับ “ชนบท” : การกระจุกตัวและความแตกต่างทางเศรษฐกิจ

หัวข้อนี้มีจุดมุ่งหมายพิจารณาว่า การบูรณาการเชิงพื้นที่โดยเฉพาะการขยายเส้นทางรถไฟสู่ภาคอีสานส่งผลหรือไม่ อย่างไรต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน รวมถึงความแตกต่างทางเศรษฐกิจระหว่างเขต “เมือง” กับ “ชนบท”²⁰⁹

²⁰⁷ อจิโร คาภิชาภิ, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2,” 33.

²⁰⁸ คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน, การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม, แปลจาก Siam : Rural Economic Survey 1930-1931, แปลโดย ชิม วีระไวทยะ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525), 56.

²⁰⁹ พจนานุกรมศัพท์ภูมิศาสตร์ ฉบับราชบัณฑิตยสถานให้คำนิยามของ “เมือง” (town) ว่าหมายถึงพื้นที่ตั้งชุมชนซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าหมู่บ้าน มีสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ โดยมีองค์กรปกครองดูแลและ

ภาพรวมที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่าแนวโน้มเศรษฐกิจของภาคอีสานซึ่งกำลังรวมตัวเป็นส่วนหนึ่งในโครงสร้างเศรษฐกิจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตั้งแต่ทศวรรษ 2440 เป็นต้นไปทำให้เศรษฐกิจในภาคอีสานกำลังขยายตัว โดยเฉพาะบริเวณที่เส้นทางรถไฟขยายตัวไปถึง หลังจากเปิดเดินรถสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. 2443 ตลอดจนการขยายเส้นทางรถไฟไปยังภาคอีสานตอนล่าง ตอนกลางและตอนบนในทศวรรษ 2460 ทำให้เมืองนครราชสีมาซึ่งแต่เดิมเป็นแหล่งรวมสินค้าจากดินแดนตอนในของภาคอีสาน รวมถึงเป็นชุมทางคมนาคมที่เชื่อมโยงกับฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสอยู่ก่อนแล้วโดดเด่นมากขึ้นในฐานะศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของภูมิภาค สินค้าจากภายนอก อาทิ เสื้อผ้า สินค้าแปรรูปและเครื่องใช้ไม้สอยต่างๆ ได้ไหลเวียนสู่ภาคอีสาน ขณะที่กระแสสินค้าจากดินแดนตอนใน อาทิ ข้าว ของป่า ปอ ยาสูบ ผลผลิตจากสวนและสัตว์เศรษฐกิจก็ไหลเวียนไปยังกรุงเทพฯ โดยมีเมืองนครราชสีมาเป็นตลาดแลกเปลี่ยนที่ใหญ่ที่สุด พระยารักรักรัตน์ ผู้อำนวยการการศึกษามณฑลอีสานได้บรรยายภาพความคึกคักทางเศรษฐกิจของตัวเมืองนครราชสีมาในทศวรรษ 2460 ไว้ว่า “...มีของซื้อของแลกเปลี่ยน คนทั้งหลายไปมา買賣 มีตลาดแต่ข้างวัดกลาง ตามอิมทางขายของทุกแห่ง...เสียงทศๆ คนซื้อคนขาย คนนั่งขายสาวๆ โดยมาก คูหลากหลาย เขาเอ้าขายของ...”²¹⁰ เช่นเดียวกับบันทึกของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาในราวทศวรรษถัดมาภายหลังการสร้างทางรถไฟได้สะท้อนสถานะความเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมาอย่างเด่นชัดว่า

จัดการ (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, เมืองกับมหานคร, สืบค้นเมื่อ 15 กันยายน 2562, เข้าถึงได้จาก <http://www.royin.go.th/?knowledge=เมืองกับ-มหานคร-๑๖-มีนาคม>) ดังนั้น เมืองจึงเป็นศูนย์กลางทางการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมถึงเป็นจุดเชื่อมต่อทางคมนาคมระหว่างพื้นที่ ซึ่งขอบข่ายของเมืองในที่นี้ เช่น ตัวจังหวัด เทศบาล หรือตัวอำเภอ เป็นต้น ทั้งนี้ สภาพการณ์ของภาคอีสานก่อนยุคพัฒนา (ทศวรรษ 2500) “เมือง” มีสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงกับ “ชนบท” โดยเฉพาะความเจริญของระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ ความหนาแน่นของจำนวนประชากรและการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจ เงื่อนไขเหล่านี้จะส่งผลต่อความคิดและวิถีชีวิตของผู้นับในเมือง (และคนที่มีปฏิสัมพันธ์กับเมือง) กับในชนบทที่แตกต่างกันด้วย

210

พระธรรมดิลก, ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอัตตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอน ภาษาอีสาน, 62-63.

...เมืองนครราชสีมาเป็นที่รับส่งสินค้าในระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมือง
ในมณฑลอุดรและอิสานตลอดถึงลำน้ำโขง เมืองนครราชสีมาเป็นตลาด
สำคัญในการค้าขายเมืองหนึ่ง แต่เพราะเมื่อเดิมทางไปมาลำบากจึง
กระปรกกระเปรี้ยวอยู่ ครั้นมีรถไฟเดินสะดวกแก่การส่งสินค้าแล้ว
เมืองนครราชสีมาจึงเจริญขึ้น โดยรวดเร็วและยังเจริญขึ้นได้อีกไม่ใช่น้อย
...ที่ซึ่งว่างเปล่าอยู่แต่ก่อนมีผู้คนตั้งบ้านเรือนประกอบค้าขายขึ้น
เสมอ...²¹¹

นครราชสีมาเป็นเมืองที่มีผู้คนหลากหลายพลุกพล่าน เขาเหล่านั้นต่างมีส่วนร่วมและ
ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างคึกคักทั้งพ่อค้าที่มาจากทางภาคกลางซึ่งเดินทางมารับซื้อสินค้า
ไปขายยังกรุงเทพฯ และนำสินค้าสำเร็จรูปมาขายในภาคอีสาน พ่อค้าท้องถิ่นหรือผู้ประกอบการ
เชื้อสายอื่นๆ เช่น พ่อค้าชาวเขมร มอญ กุลา พม่า และพ่อค้าชาวซิกซ์ ซึ่งมักจะตั้งร้านค้าอยู่ในเมือง
ขายผ้า โสร่ง มุ้งและเสื่อน้ำมัน และบางส่วนยังปล่อยเงินกู้อีกด้วย ส่วนพ่อค้าชาวจีนนับได้ว่ามี
บทบาทและอิทธิพลต่อเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมาได้มากที่สุด ในจำนวนนี้มีถึง 13 ตระกูลที่
ประสบความสำเร็จเรียกกันว่า “กลุ่มร้านค้า 13 สะ (จับซาสะ)” ดำเนินการเป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อ
สินค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับนครราชสีมา และยังเป็นเจ้าของโรงสีที่รับซื้อข้าวจากชาวบ้านและ
พ่อค้าคนกลางอีกทอดหนึ่ง²¹² โกลดตัวเมืองออกไปยังเป็นที่ชุมนุมของกองคาราวานพ่อค้าเกวียนและ
โคต่าง ที่บรรทุกสินค้ามาจากทั่วสารทิศทั้งที่มาจากบริเวณดินแดนตอนในของภาคอีสาน และจาก
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหรือกระทั่งในเขตกัมพูชา มารอขนส่งหรือซื้อขายสินค้าจากตลาดในเมือง เกวียนที่
บรรทุกข้าวเปลือกมักจะมาพักแวะค้างคืนที่ด่านจอหอก่อน โดยจะมีคนของผู้ประกอบการโรงสีข้าว
มาคอยดักรออยู่ที่ด่าน จากนั้นจะเข้าตัวเมืองไปบรรทุกสินค้าเพื่อไปจำหน่ายในท้องถิ่น

เส้นทางที่รถไฟขยายออกไปออกจากศูนย์กลางที่เมืองนครราชสีมา นำพาการกระตุ้น
เศรษฐกิจไปสู่ท้องถิ่นอื่นๆ หรืออีกนัยหนึ่งก็คืออิทธิพลของรถไฟได้สร้างเครือข่ายทางเศรษฐกิจที่

²¹¹ “เรื่อง รายงานมณฑลนครราชสีมา,” 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120-30 กรกฎาคม ร.ศ. 128, เอกสารกรม
ราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.2.14/16, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²¹² สายชล สัตยานุรักษ์, “โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย” (รายงาน
วิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2558), 571.

เชื่อมโยงกับปลายทางที่กรุงเทพฯ หุ่นาหรือพื้นที่ที่รกร้างที่ทางรถไฟพาดผ่านได้พัฒนากลายเป็นชุมชนและย่านการค้า มีห้างและโรงสีมาตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับสถานีรถไฟ เพื่อรับส่งสินค้าโดยเฉพาะข้าวเปลือกและสัตว์เศรษฐกิจ รวมถึงการขยายตัวของผู้ประกอบการจากเมืองนครราชสีมาและชาวจีนไปยังเมืองต่างๆ ที่เส้นทางที่รถไฟได้ขยายไปถึง เป็นผลให้เกิดศูนย์กลางการค้าตามเส้นทางรถไฟและสถานีสำคัญๆ ดังบันทึกของพระญาณรักจิตว่า “...แต่ก่อนนี้มีแต่คนลาว ครั้นถึงคราวรถไฟมาทอด มีตลอดทั้งเจ็ดทั้งไทย...มาอยู่ฮ้างบ้านการเมือง บ่ขัดเคืองข้าวของในหลาด ในตลาดมีพร้อมทุกอัน...” ตัวอย่างในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง อิทธิพลของรถไฟที่ขยายสู่ภาคอีสานตอนใต้ในปลายทศวรรษ 2460 ทำให้บรรยากาศในตัวเมืองสุรินทร์เต็มไปด้วย “ตลาดห้องแถว คึกคักไม่หย่อนกว่าอุบล”²¹³ และยังทำให้บ้านระแงงจากที่เป็นชุมชนเล็กๆ ได้พัฒนาเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญของอำเภอศรีขรภูมิ เช่นเดียวกับบริเวณอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นปลายทางของรถไฟ ได้กลายเป็นชุมทางการคมนาคมที่เชื่อมโยงเศรษฐกิจในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง อุบลราชธานีซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่และเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจในบริเวณนี้มาก่อนแล้วก็เติบโตขึ้นเป็นอย่างมาก ในตัวเมืองมีตลาด ร้านค้าและห้องแถวเกิดขึ้นเพื่อรองรับการเติบโตทางเศรษฐกิจกันอย่างคึกคัก²¹⁴ พระญาณรักจิตได้พรรณนาถึงเรื่องนี้ว่า “พวกสาว ๆ ขายของตามภาค นั่งตลาดขายแทบทุกอัน ของสำคัญผ้าแพรเครื่องเทศ ยิงวิเศษเครื่องใช้ของสอย...คนสืบสนซื้อของบ่ขาด พวกตลาดขามั่งเขามิ เป็นเศรษฐีด้วยกันมีมาก บ่ลำบากการบ้านการเมือง”²¹⁵ ลักษณะการเติบโตทางเศรษฐกิจที่สืบเนื่องมาจากอิทธิพลของรถไฟเช่นนี้ ยังเกิดขึ้นกับภาคอีสานตอนกลางและตอนบนด้วย ดังเช่น การเติบโตของชุมชนบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น การเกิดขึ้นของศูนย์กลางทางเศรษฐกิจตามเส้นทางที่รถไฟได้ขยายตัวออกไป ทำให้ชุมชนย่านการค้าหรือเมืองที่เติบโตขึ้นจากเครือข่ายรถไฟกลายเป็นพื้นที่ที่มีต้นทุนทางเศรษฐกิจสูงขึ้น

²¹³ วิลาศ โภธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2536), 343.

²¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 18.

²¹⁵ พระธรรมดิลก, ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอัตตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยกาพย์และคำกลอน ภาษอีสาน, 78.

อย่างรวดเร็วโดยเฉพาะอย่างยิ่งราคาที่ดิน²¹⁶ ที่ดินในย่านสำคัญของเมืองหรือบริเวณชุมทางสินค้า และการคมนาคมกลายเป็นปัจจัยของการสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจได้อย่างมหาศาล จึงพบว่าเมื่อเมืองหรือชุมชนขยายตัวจากอิทธิพลของเส้นทางรถไฟ จะตามมาด้วยการพัฒนาเส้นทางคมนาคมที่เอื้อให้ความเจริญเกิดขึ้นตามมา จึงไม่แปลกที่จะเห็นกลุ่มอำนาจท้องถิ่น (ส่วนหนึ่งผันตัวไปเป็นข้าราชการ) และบรรดาข้าราชการได้ครอบครองที่ดินบริเวณอันได้รับผลกระทบจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจมีความปรารถนาจะให้จะให้รัฐบาลตัดถนนสาธารณะผ่านที่ดินของตน เช่น การตัดถนนในเมืองชุมพูนธ์ ซึ่งพาดผ่านบริเวณที่ดินของหมื่นเทศบำรุง หลวงเกษรพิรุณการ และขุนอำไพพาณิชย์ เป็นต้น²¹⁷

การลงทุนหรือการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการรวมตัวทางเศรษฐกิจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก่อนข้างจะจำกัดเฉพาะผู้ที่มีศักยภาพในการลงทุนอยู่ก่อนแล้ว กล่าวคือ เป็นผู้มีทุนทรัพย์ มีอำนาจบารมีหรืออาจเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต ตัวอย่างเช่น ในตัวเมืองนครราชสีมากลุ่มพ่อค้าชาวจีนซึ่งอยู่นอกระบบการเกณฑ์แรงงานได้รวมตัวกันจับจองห้องแถวด้านทิศตะวันตกของเมืองระหว่างสถานีรถไฟกับกำแพงเมือง จึงเกิดเป็นย่านชุมชนการค้าที่สำคัญของชาวจีนในเมืองนครราชสีมา เรียกกันว่าย่านตลาดโพธิ์กลาง²¹⁸ ทางด้านนายเต็ก เอื้อวิทยา บุตรของนายใช้ คหบดี เห็นว่าตัวเมืองนครราชสีมาเป็นชุมทางที่มีผู้คนสัญจรไปมาคับคั่ง จึงได้ลงทุนในกิจการโรงแรม ซึ่งกิจการก็เจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ²¹⁹ ส่วนนายชื้อฮวง แซ่ตั้ง พ่อค้าชาวจีนในจากจังหวัดร้อยเอ็ดผู้มีความใกล้ชิดกับพระยาขัติยวงษา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด ผู้เคยได้รับสิทธิผูกขาดการต้มเหล้าโดยไร้คู่แข่งจนสามารถสะสมทุนเป็นพ่อค้ารายใหญ่ ได้ลงทุนเปิดร้านขายของ

²¹⁶ “เรื่อง รายงานมณฑลนครราชสีมา,” 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120-30 กรกฎาคม ร.ศ. 128, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.2.14/16, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²¹⁷ วิลาส โทธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 348.

²¹⁸ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 219.

²¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 239.

เปิดเตล็ดชื่อ “ร้านฮวงหลี่” บริเวณถนนผดุงพาณิชย์ ซึ่งเป็นย่านการค้าแห่งแรกของตัวเมือง²²⁰ ในตัวเมืองอุบลราชธานีภายหลังที่ทางรถไฟมาถึงใน พ.ศ. 2473 พ่อค้าชาวจีนได้ลงทุนสร้างอาคารพาณิชย์หรือตึกแถวขึ้นเป็นจำนวนมากบนถนนสายอุบล-วารินชำราบ จนถึงกับกล่าวกันว่ารูปแบบตึกแถวเหล่านั้นล้วนมาจากตึกแถวแถบมณฑลควางตุ้งในจีนแผ่นดินใหญ่ นอกจากนั้นโรงสีใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นจากช่วงที่กระแสดิ้นค้าข้าวกำลังขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ก็ล้วนแต่มีเจ้าของกิจการเป็นชาวจีนทั้งสิ้น และมักจะตั้งอยู่ในบริเวณชุมชนทางการค้าและย่านที่สำคัญ เช่น โรงสีชุมชนเชียง ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับสถานีรถไฟวารินชำราบ โรงสีแต่ม่งสะ บริเวณถนนชยางกูร เป็นต้น²²¹

ทางด้านกลุ่มอำนาจท้องถิ่นซึ่งมีทั้งกำลังทรัพย์และอำนาจบารมีพบว่าได้ปรับตัวเข้าไปมีส่วนร่วมต่อโอกาสทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างจากตัวเมืองอุบลราชธานี เมื่อครั้งที่ทางรถไฟขยายไปสู่ภาคอีสานตอนล่าง นายโพ อรจันทร์กับพวก ราษฎรจากจังหวัดอุบลราชธานี ได้ยื่นฎีกาต่อรัฐบาลกล่าวโทษผู้มีอำนาจของจังหวัดว่าแย่งชิงที่ทำกินและใช้อำนาจในทางมิชอบกดขี่ข่มเหงราษฎร จนในที่สุดสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ณ ขณะนั้น ได้โปรดฯ ให้มีคำสั่งย้ายผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอวารินชำราบออกจากพื้นที่²²² เช่นเดียวกับบริเวณเส้นทางรถไฟสายบึงหวาน-โพมูล ก็พบว่ามีกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ซึ่งขณะนั้นได้ปรับตัวเป็นส่วนหนึ่งในระบบราชการได้ใช้อำนาจบารมีของตนเข้าไปจับจองที่ดินบริเวณเส้นทางรถไฟเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว โดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของชาวบ้านเจ้าของที่ดินผู้เข้าหักร้างถางพงบุกเบิกพื้นที่แห่งนี้มาก่อนแล้ว จนชาวบ้านต้องรวมตัวกันเพื่อยื่นฎีกาต่อรัฐบาลร้องเรียนพฤติกรรมของพระยาประทุมเทพภักดี ผู้ว่าราชการจังหวัดอุบลราชธานี²²³

²²⁰ พิภู บุญบก, “พัฒนาการของกลุ่มทุนเงินในภาคอีสานตอนบนของประเทศไทย พ.ศ. 2474-2459” (โครงการวิจัยความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยในปริทัศน์ประวัติศาสตร์ สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2560), 32.

²²¹ ชีระ ฐศรีวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ. 2478-2542” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2545), 53.

²²² วิลาศ โพธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 381-382.

²²³ เรื่องเดียวกัน, 383-384.

สายสกุลอำนาจท้องถิ่นเดิมของเมืองอุบลราชธานีเป็นต้นว่า สุวรรณภูมิ, ณ อุบล และ บุคโรบล ฯลฯ ผู้สืบเชื้อสายมาจากกลุ่มพระวอพระตาในชั้นของพระประทุมวรราชสุริยวงศ์ (ท้าวคำผง) และพระวิรัชราชขัติยวงศา (ท้าวฝ่ายหน้า) ผู้ตั้งเมืองยโสธรก็ล้วนปรับตัวเข้ากับการเติบโตทางเศรษฐกิจกันด้วยหน้าด้วยการลงทุนในธุรกิจต่างๆ ดังเช่น พระบริคุตขามเขต ต้นตระกูลสุวรรณภูมิ ได้ลงทุนในกิจการสนามมวยโดยใช้ที่บริเวณวังสังัดเดิม หน้าวัดกลางใจกลางเมืองเป็นสถานที่ตั้ง นายก้อน สุวรรณภูมิ ได้ลงทุนสร้างตลาดขนาดใหญ่เป็นตลาดประจำอำเภอวารินชำราบอันเป็นสถานีปลายทางของทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-วารินชำราบ ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการคมนาคมและชุมทางสินค้าแห่งสำคัญในกลุ่มน้ำมูลตอนล่าง จนกลายเป็นคหบดีที่มั่งคั่งท่านหนึ่ง ส่วนนายคุณ ณ อุบล บุตรท้าวสุวรรณเสน (บุญเฮือง) น้องชายของพระอุบลเดชประชารักษ์ อดีตผู้ว่าราชการเมืองอุบลราชธานี หันไปประกอบธุรกิจค้าขายข้าว ทางด้านน้องชายก็ คือ นายบุญ ณ อุบล ได้ลงทุนในกิจการรับเหมาก่อสร้างของจังหวัด²²⁴

ทางด้านนางวางอยู่ ศรีรัชนีรัตน์คหบดีผู้มีศักดิ์เป็นพ่อตาของนายเนย สุจิมา ซึ่งภายหลังได้รับการเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของจังหวัดอุบลราชธานีในสมัยแรก ได้ลงทุนในกิจการโรงภาพยนตร์บริเวณย่านชุมชนที่สำคัญคือบริเวณศาลาหลังเก่าของเมือง ริมถนนเชียงธานี เรียกกันทั่วไปในท้องถิ่นว่า “โรงหนังเหนือ” สำหรับพระอุบลกิจประชากร และชาวจีนชื่อนายจี้ ยี่ห็อกวางผู้หนึ่ง ได้ร่วมกันลงทุนในกิจการโรงไฟฟ้าและได้รับอนุญาตจากทางรัฐบาลเมื่อ พ.ศ. 2471 ภายหลังพระอุบลกิจประชากรได้ถึงแก่กรรมก่อนที่กิจการจะดำเนินการก่อสร้างจนแล้วเสร็จ เชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเมืองอุบลราชธานี ได้แก่ นายสอนและนายเกษ บุคโรบล ยังได้ร่วมลงทุนกับหมื่นลิขิตฉัตรรักษ์ เจ้าศักดิ์ประเสริฐ และท้าวอักษรสุวรรณ ฯลฯ เข้ารับสัมปทานต่อ โดยได้รับอนุญาตเมื่อ พ.ศ. 2472 ซึ่งโรงงานได้ก่อสร้างและติดตั้งอุปกรณ์ต่างๆ แล้วเสร็จจนสามารถจำหน่ายกระแสไฟฟ้าได้ใน พ.ศ. 2474²²⁵

จากภาพรวมที่ผ่านมาชี้ให้เห็นว่า บริเวณชุมทางทางการค้าและการคมนาคมซึ่งเป็นเส้นทางที่รถไฟได้ตัดผ่านไปในั้นเป็นพื้นที่ที่มีการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างเด่นชัด ทำให้เกิดศูนย์กลางทาง

²²⁴ ธีระ ฐศรีวรรณ, “การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ. 2478-2542”, 32.

²²⁵ เรื่องเดียวกัน, 52-53.

เศรษฐกิจ รวมถึงการขายตัวของเมืองและย่านการค้าต่างๆ เปิดโอกาสให้เหล่าพ่อค้าซึ่งโดยมากแล้วเป็นชาวจีน รวมถึงกลุ่มอำนาจท้องถิ่นซึ่งมีศักยภาพในการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจได้ดีกว่าราษฎรทั่วไปมีโอกาสสร้างสมฐานะจากการลงทุนและการประกอบธุรกิจต่างๆ อย่างไรก็ตาม การกระจุกตัวของเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในเขตเมืองนั้น ชาวบ้านทั่วไปนั้นแทบจะไม่มีส่วนร่วมมากนัก ทั้งนี้ ไม่ได้ปฏิเสธว่าพวกเขาเหล่านั้นไม่ได้มีส่วนแบ่งปันผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในเมืองด้วยแต่อย่างใด แต่คงอยู่ในขอบข่ายที่จำกัดและคิดเป็นส่วนแบ่งทางการตลาดน้อยมากหากเทียบกับบรรดาพ่อค้าชาวจีนและกลุ่มอำนาจท้องถิ่น

ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงนิยมตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตชนบทที่ไกลออกไปบ้างได้ละทิ้งถิ่นฐานของบรรพบุรุษเพื่อแสวงหาที่ “ดินค่าน้ำชุ่ม” พื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ในความใฝ่ฝันและความปรารถนาของชาวนาอีสานทั้งหลาย สภาพชนบทซึ่งไกลออกไปจากเมืองอันชุมทางการคมนาคมและศูนย์กลางการปกครองจะแตกต่างเป็นอย่างมากกับภาพความคึกคักในเขตเมืองใหญ่ เมื่อครั้งพระญาณรักจิตเดินทางด้วยรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังจังหวัดอุบลราชธานีท่านตั้งได้ข้อสังเกตถึงสภาพความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบทไว้อย่างน่าสนใจ โดยเมื่อรถไฟเคลื่อนถึงอำเภอศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ท่านบรรยายการเปลี่ยนแปลงของอำเภอแห่งนี้จากชุมชนเล็กๆ เป็นอำเภอใหญ่ว่า “...บ้านระแงงอำเภอมาตั้ง มาอยู่ฮ้างใกล้สถานี...คนทั้งหลายเรียกอำเภอใหม่ อำเภอใหญ่ สีชะระภูมิ...” แต่เมื่อรถไฟเคลื่อนออกจากศรีขรภูมิไปยังบ้านโคกดินทรายซึ่งไกลออกไปไม่มากนักท่านกลับตั้งข้อสังเกตว่า “...เว้าตื้นๆ บ้านโคกดินทราย การค้าขายกันดารทุกสิ่ง”²²⁶ สอดคล้องกับรายงานของหลวงวิบูลกิจนุกูล ข้าหลวงตรวจการศึกษามณฑลนครราชสีมาได้บรรยายสภาพความแตกต่างระหว่างพื้นที่เมืองกับชนบทเมื่อ พ.ศ. 2454 ไว้ว่า

...ภูมิประเทศเป็นป่ามาก นอกจากบริเวณเมืองอันเป็นชุมชนใหญ่เจริญด้วยการค้าขายแล้ว หมู่บ้านราษฎรก็มักเป็นหมู่บ้านห่างๆ กัน...

226

พระธรรมดิลก, ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอัตตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอน ภาษาอีสาน, 69.

บ้านเรือนที่อยู่ก็ไม่ได้ทำอย่างถาวรมั่นคง ไม่ชอบใจอยู่ที่นี้จะย้ายไปอยู่ที่
อื่นก็ไม่ต้องห่วงใยที่เดิม ทั้งให้ร้างไปหาปลูกเอาข้างหน้า...²²⁷

งานศึกษาของคาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมนในช่วงต้นทศวรรษ 2470 ได้ตั้งข้อสังเกตในลักษณะ
เดียวกันว่า

นอกจากจังหวัดที่มีรถไฟผ่านไปและมีการคมนาคมติดต่อกันโดยทางน้ำ
(จังหวัดร้อยเอ็ด-จังหวัดอุบลราชธานี) ภาคนี้ยังขาดการคมนาคมเป็น
ส่วนใหญ่...ในที่ราบซึ่งอยู่ริมลำน้ำที่พลเมืองหนาแน่น ส่วนในทำเล
อื่นๆ มีพลเมืองน้อย ในขณะที่เดินทางหลายชั่วโมงไม่มีใครจะพบ
บ้านเรือนของราษฎร...²²⁸

ตัวอย่างจำนวน โรงสีข้าวที่เกิดขึ้นในช่วงที่กระแสสินค้าข้าวเป็นที่ต้องการของตลาดพอจะ
ยืนยันให้เห็นถึงความแตกต่างทางเศรษฐกิจระหว่างพื้นที่ที่เกิดขึ้น ข้อมูลเมื่อ พ.ศ. 2472 ระบุว่าใน
ภาคอีสานมีจำนวนโรงสีข้าวด้วยกันทั้งสิ้น 33 โรง อยู่ที่นครราชสีมาจำนวน 13 โรง สุรินทร์ 4 โรง
บุรีรัมย์ 2 โรง ขุขันธ์ 5 โรง อุบลราชธานี 5 โรง ร้อยเอ็ด 1 โรงและขอนแก่น 3 โรงด้วยกัน ซึ่งโรงสี
เหล่านี้ส่วนใหญ่ล้วนอยู่ในการดำเนินการของชาวจีนทั้งสิ้น²²⁹ จะเห็นได้ว่าจำนวนโรงสีซึ่งพอจะ
เป็นมาตรฐานการชี้วัดการเติบโตของกระแสสินค้าข้าวล้วนกระจุกตัวอยู่เฉพาะบริเวณศูนย์กลาง
ทางเศรษฐกิจที่นครราชสีมา และกระจายตัวออกไปตามทางรถไฟในเขตภาคอีสานตอนล่าง ส่วน
ทางตอนกลางและตอนเหนือ นั้นแทบไม่ได้รับผลกระทบเลย การเติบโตทางเศรษฐกิจจึงเป็นไป
อย่างจำกัดและไม่ทั่วถึง โดยการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดจะกระจุกตัวแต่
เฉพาะในเมืองใหญ่อันเป็นชุมทางการค้าและการคมนาคมเท่านั้น

ขณะที่พื้นที่ชนบทซึ่งไกลออกไปจากชุมทางการค้าและการคมนาคม อันเป็นถิ่นฐานของ
ชาวบ้านผู้คนกลุ่มใหญ่ที่สุดในสังคมก็ยังคงมีลักษณะของการผลิตเพื่อยังชีพ การแลกเปลี่ยนสินค้า

227 “เรื่อง รายงานข้าหลวงตรวจการศึกษามณฑลนครราชสีมา,” 3 ตุลาคม 2454, เอกสารกรมราช
เลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ, ร.6 ศ. 10/8, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

228 คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน, การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม, 166.

229 พอพันธ์ อูยานนท์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ 5 ภูมิภาคของไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2558), 288.

ของชาวบ้านยังคงปรากฏรูปแบบการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่ไม่ได้อาศัยเงินตราเป็นสื่อกลาง หรืออาจเป็นการค้าที่ตอบสนองความต้องการบางส่วนของชาวบ้าน แต่มิได้มีลักษณะการค้าที่สร้างผลกำไร และการสะสมทุนดังเช่นการลงทุนของพ่อค้าชาวจีนและกลุ่มอำนาจท้องถิ่น²³⁰ ท่ามกลางกระแสสินค้าที่ไหลเวียนจากท้องถิ่นสู่ศูนย์กลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ผ่านเส้นทางรถไฟซึ่งมีสถานีอยู่ตามเมืองใหญ่และชุมทางคมนาคมต่างๆ ประกอบกับสภาพความแตกต่างระหว่างพื้นที่เมืองและชนบทดังที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงเปิดโอกาสให้บรรดา “พ่อค้า” เข้ามามีบทบาทเป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนและขนส่งสินค้าจากแหล่งผลิตในชนบทสู่เมืองอันเป็นแหล่งแลกเปลี่ยนรับส่งสินค้าไปจนถึงปลายทางที่กรุงเทพฯ ศูนย์กลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งหัวข้อต่อไปจะได้พิจารณาในประเด็นดังกล่าว

1.1.2 พ่อค้าคนกลาง : ตัวกลางไหลเวียนสินค้าระหว่างเมืองกับชนบท

การไหลเวียนของสินค้าจากแหล่งผลิตในชนบท และจุดขนส่งสินค้าในเขตเมืองซึ่งเชื่อมโยงกับทางรถไฟมีอุปสรรคสำคัญคือสภาพการคมนาคมที่ยังไม่ได้รับการพัฒนา โดยเฉพาะบริเวณซึ่งไกลออกไปจากศูนย์กลางทางเศรษฐกิจในเขตเมืองและทางรถไฟ รวมถึงยังเป็นข้อจำกัดการขยายตัวทางเศรษฐกิจในชนบทอีกด้วย ถึงกระนั้น ช่องว่างดังกล่าวก็เปิดโอกาสให้ พ่อค้าคนกลางเข้ามามีส่วนสำคัญในฐานะตัวกลางเชื่อมต่อให้สินค้าจากท้องถิ่นไหลเวียนออกจากจากชนบทสู่ภายนอก ขณะเดียวกันก็กระจายสินค้าจากภายนอกสู่ท้องถิ่นของตนด้วย ซึ่งนั่นก็เป็นโอกาสอันดีที่ทำให้พวกเขาสามารถสั่งสมฐานะของตนให้มั่นคงขึ้น

บทบาทของพ่อค้าที่เด่นชัดที่สุดในชนบทที่อีสานคงหนีไม่พ้นพ่อค้าชาวจีนทั้งการตั้งร้านค้าเป็นการถาวรอยู่ในชุมชน ย่านร้านค้าหรือการเป็นพ่อค้าเร่ จากรายงานการสำรวจของรัฐบาลเมื่อ พ.ศ. 2462 พบว่าในมณฑลนครราชสีมามีจำนวนชาวจีนมาตั้งถิ่นฐานทั้งสิ้น 3,478 คน มณฑลอุบลมี 768 คน ส่วนมณฑลอุดรมี 585 คนและในมณฑลร้อยเอ็ดมีทั้งสิ้น 457 คนด้วยกัน²³¹ คนเหล่านี้ส่วนใหญ่แล้วมีความพร้อมทั้งด้านเงินทุนและความชำนาญทางการค้า บางส่วนยังมีสายสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นด้วย ตัวอย่างเช่นในเขตภาคอีสานตอนบน ณ บ้านโนนเปือย อำเภอ

²³⁰ ประนุช ทรัพย์สาร, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2475”

(วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 123.

²³¹ สายชล สัตยานุรักษ์, “โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย”, 567.

บ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ “เจ๊กอ้ว แซ่จิ่ว” ชาวจีนจากแผ่นดินใหญ่ได้เข้ามาตั้งรกรากทำการค้าใน หมู่บ้านเมื่อ พ.ศ. 2465 ร้านของเขาเปิดขายของชำจำพวกของกินของใช้ เช่น ปลาหู ขนมห และเสื้อผ้า โดยวิธีทำธุรกิจของเจ๊กอ้วนั้นจะนำสินค้าสำเร็จรูปจากในเมืองมาแลกข้าวกับชาวบ้านในชนบท โดยเฉพาะในช่วงฤดูเกี่ยวข้าวจะทำให้เขาแลกข้าวได้เป็นจำนวนมาก จากนั้นจะนำไปเกี่ยวพร้อม ด้วยหนังสือบัตรทุกไปขายต่อที่ในเมือง การทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางของเจ๊กอ้วทำให้เขามีฐานะที่มั่งคั่งขึ้นอย่างเห็นได้ชัด จนสามารถมุงหลังคาบ้านด้วยสังกะสีได้เป็นคนแรกในหมู่บ้าน ขณะที่ชาวบ้านยังต้องมุงหลังคาด้วยใบจากอยู่เช่นเดิม

ยิ่งกระแสสินค้าข้าวมีแนวโน้มไหลเวียนสู่ศูนย์กลางของรัฐมากขึ้นเท่าใด กิจการของ เจ๊กอ้วก็ยังมีโอกาสเติบโตมากขึ้นเช่นกัน ทางด้าน “เจ๊กหย่ง” ชาวจีนจากแผ่นดินใหญ่ได้ทำการค้า ในลักษณะเดียวกับเจ๊กอ้ว คือ ตั้งร้านขายของจำพวกเสื้อผ้า เหล้า ขนมหพอง ฯลฯ โดยวิธีการซื้อขาย กับชาวบ้านนั้น มีตั้งแต่การแลกเปลี่ยนกับผลผลิตของชาวบ้าน เช่น ข้าวและหนังสือ ฯลฯ บ้างก็ใช้ เงินเป็นตัวกลางแลกเปลี่ยน แต่มีไม่มากนักเพราะเงินตรายังมีหมุนเวียนในชนบทค่อนข้างน้อย เมื่อ ได้ผลผลิตในปริมาณที่มากพอเจ๊กอ้วก็จะบรรทุกใส่เกวียนส่งไปขายที่ตลาดในเมือง²³²

นอกจากชาวจีนที่ตั้งร้านค้าชนบทแล้ว ยังมีพ่อค้าชาวจีนที่มีร้านค้าในเมืองและดำเนินการ เป็นพ่อค้าคนกลางด้วยกลางไปรับซื้อผลผลิตจากชาวบ้านในท้องที่ห่างไกลด้วย ดังตัวอย่างของ เจ๊กขาว แซ่หล่อ และเจ๊กเย็น แซ่เต็ง พ่อค้าชาวจีนในบริเวณภาคอีสานตอนกลาง เจ๊กขาวนอกจากจะมีร้านค้าอยู่ในเมืองร้อยเอ็ดแล้ว ยังได้นำสินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ ซึ่งเป็นที่ต้องการในชนบท เช่น ไม้ขีดไฟ ด้าย เข็ม ปลาหูเค็ม ผลไม้ดอง และน้ำมันก๊าด ฯลฯ นำไปแลกข้าวเปลือกกับชาวบ้านตาม หมู่บ้านต่างๆ ในชนบท ซึ่งบางครั้งเจ๊กขาวจะให้ชาวบ้านซื้อสินค้าของตนไว้ก่อน พอถึงฤดูเกี่ยว เกียว เจ๊กขาวก็จะมาเรียกเก็บข้าวจากชาวบ้านในปริมาณที่ได้ตกลงกันไว้ก่อนหน้า เมื่อได้ข้าว มาแล้วก็จะนำมาเก็บสะสมไว้ที่ยุ้งฉางของตนเอง รอจนข้าวได้ราคาดีก็จะบรรทุกใส่เกวียนนำไป ขายที่จังหวัดนครราชสีมาและซื้อสินค้าจากนครราชสีมากลับมาขายที่ร้านของตนเองในจังหวัด ร้อยเอ็ดอีกต่อหนึ่งเช่นเดียวกัน²³³

²³² สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เศรษฐกิจอีสานหลังมีทางรถไฟ พ.ศ. 2443-2488, 75- 76.

²³³ พิภู บุษบก, “พัฒนาการของกลุ่มทุนจีนในภาคอีสานตอนบนของประเทศไทย พ.ศ. 2474-2459”,

การค้าในรูปแบบดังกล่าวทำให้พ่อค้าชาวจีนทำกำไรได้มากและสามารถสร้างสมฐานะของตนจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นได้ โดยสามารถสะสมทุนทั้งในรูปแบบของเงินตรา ที่ดิน หรือการมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากสามารถเกาะกุมอำนาจเศรษฐกิจของภาคอีสานไว้ได้อย่างเหนียวแน่นรวมถึงในระดับชุมชนท้องถิ่น หลายรายยังสามารถขยายกิจการสู่ธุรกิจขนาดใหญ่ในเมืองได้ในเวลาต่อมา เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน (พระยศ ณ ขณะนั้น) เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม เสด็จมายังภาคอีสานใน พ.ศ. 2471 ทรงตั้งข้อสังเกตถึงบทบาทของชาวจีนไว้ว่า “ถ้าไม่ได้เงินพวกนี้มาตั้งทำเลอยู่แล้ว การค้าขายในแถบนี้ก็จะจะไม่เจริญ แต่เมื่อสังเกตตลอดทางรถไฟไปรู้สึกว่าจะเงินจะเป็น Colony จีน”²³⁴

ไม่เฉพาะชาวจีนเท่านั้นที่มีโอกาสก้าวเข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างสมฐานะดังที่ได้กล่าวไปแล้ว “นายฮ้อย” พ่อค้าคนกลางชาวพื้นเมืองก็มีส่วนร่วมในโอกาสทางเศรษฐกิจนี้เช่นเดียวกัน แต่มีลักษณะที่ซับซ้อนกว่ามาก เพราะนายฮ้อยมีสถานะทางสังคมที่กำกวมระหว่างการเป็นพ่อค้าคนกลาง เป็นชาวนา หรือบางส่วนก็เป็นกลุ่มอำนาจท้องถิ่นด้วย พ่อค้าชาวจีนท่านหนึ่งได้ให้ข้อมูลกับฉัตรทิพย์ นาถสุภา นักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์ว่า มีเพียง 10 % ของจำนวนนายฮ้อยเท่านั้นที่ออกมาตั้งถิ่นฐานในเมืองเพื่อค้าขายเพียงอย่างเดียว แต่ยังคงอาศัยอยู่ในชนบทเพื่อทำนาเป็นหลัก และไม่นิยมขยับขยายออกไปตั้งหลักแหล่งนอกหมู่บ้าน ทำให้ในภาพรวมแล้วพัฒนาการของกลุ่มนี้ค่อนข้างหยุดชะงักไม่สามารถที่จะก้าวกระโดดหลุดจากชาวนามาเป็นพ่อค้าอิสระเต็มตัวได้มากนัก²³⁵

บทบาทของนายฮ้อยซึ่งเด่นชัดที่สุดในการเป็นพ่อค้าคนกลางระหว่างชนบทกับตลาดรับซื้อสินค้าก็คือการค้าขายสัตว์เศรษฐกิจ อันได้แก่ โค-กระบือและสุกร โค-กระบือเป็นสัตว์ท้องถิ่นซึ่งเป็นแรงงานสำคัญในกระบวนการผลิตของภาคเกษตรกรรม หลังเกิดสนธิสัญญาบาวร์ริง พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ทำให้บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยากลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของประเทศ อุปสงค์ของโค-กระบือของชาวนาในลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง โค-กระบือ

²³⁴ “เรื่อง ประกาศเปิดการเดินรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ,” เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม, ร.7 พ.5 2/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. อ้างถึงใน วิลาศ โปธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 17.

²³⁵ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (นนทบุรี: สร้างสรรค์, 2527), 40.

กลายเป็นสัตว์เศรษฐกิจส่งออกจากภาคอีสานสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาเพื่อสนับสนุนการขยายตัวในภาคเกษตรกรรม เพราะชาวนาจำเป็นต้องพึ่งพาแรงงานสัตว์เหล่านี้ในกระบวนการผลิตเกือบทุกขั้นตอน ตั้งแต่การไถนา การคราด การนวดข้าว รวมไปถึงการขนส่งสินค้าด้วย ขณะเดียวกันอุปสงค์ของสุกรก็เพิ่มขึ้นเช่นเดียวกันทั้งในเขตเมืองของภาคอีสาน อันเป็นหลักแหล่งทำการค้าของชาวจีนทั้งหลายและกระแสความนิยมบริโภคเนื้อสุกรในกรุงเทพฯ

การเดินทางของนายฮ้อยมีลักษณะเป็นกองคาราวานขนาดไม่น้อยกว่า 50 คน หรืออาจมากกว่า 100 คนขึ้นไป ใช้เกวียนเป็นพาหนะหลัก และใช้สัตว์จำพวกโค-กระบือ ลาหรือม้าแควน ลินค้าต่างๆ เพื่อนำไปแลกเปลี่ยนซื้อขาย การเดินทางจะเกิดขึ้นในช่วงหน้าแล้งหลังจากฤดูทำนาเสร็จสิ้นแล้ว²³⁶ เนื่องจากนายฮ้อยส่วนใหญ่ยังคงประกอบอาชีพทำนาควบคู่ไปด้วย ประกอบกับปัญหาความทุรกันดารในชนบททำให้การเดินทางในฤดูอื่นเต็มไปด้วยความยากลำบาก เพราะเป็นการเดินทางไกลนานนับเดือนและต้องพักค้างแรมไปตลอดทางแล้วแต่ความเหมาะสมของภูมิประเทศ อีกทั้งยังต้องผจญกับโจรผู้ร้ายที่คอยดักปล้นสัตว์เศรษฐกิจและสินค้าเบ็ดเตล็ดต่างๆ ระหว่างทาง การผจญภัยที่เต็มไปด้วยอันตรายของกองคาราวานนายฮ้อย จึงเป็นบททดสอบความเป็น “ลูกผู้ชาย” ในความเฝ้ายืนและความปรารถนาของชายหนุ่มทั้งหลายที่มุ่งมั่นจะสร้างเนื้อสร้างตัวและชื่อเสียงด้วยการเสี่ยงชีวิต ภายใต้อันตรายที่โหดร้ายได้ให้ภาพความรู้สึกระหว่างเดินทางของกองคาราวานดังกล่าวไว้ว่า “ลงไปไท ค้าวัวต่าง...ไปนอนวันพรากที่น่อง...ป้องหมูน้อยไปขาย...เที่ยวทางไกลหลงทางยามค่ำ”²³⁷

นายฮ้อยจะตระเวนเที่ยวซื้อโค-กระบือจากหมู่บ้านต่างๆ ในบริเวณใกล้เคียงหลังจากฤดูเก็บเกี่ยวสิ้นสุดลง มีทั้งที่ซื้อขายด้วยเงินสดและการเชื่อไว้ก่อน แต่ส่วนใหญ่มักจะเป็นการเชื่อหรือที่เรียกว่า “พนาคหรือโท” เมื่อนำไปขายได้แล้วจึงค่อยนำเงินมาจ่ายให้กับชาวบ้านที่หลัง²³⁸ เมื่อนายฮ้อยรับซื้อควายจากแหล่งต่างๆ เสร็จสิ้นแล้วก็จะรวมตัวกันออกเดินทาง โดยในกองคาราวานจะแบ่งการควบคุมทั้งจำนวนคนและจำนวนโค-กระบือออกเป็นกลุ่มย่อยลงไป เรียกกันว่า “พาข้าว”

²³⁶ สมชาย นิลอาธิ, “ต่าง-นายฮ้อย,” วารสารร่วมพฤษภูมิ มหาวิทยาลัยเกริก 29, 1 (ตุลาคม 2553-มกราคม 2554): 198.

²³⁷ เรื่องเดียวกัน, 209.

²³⁸ ภมร ภูพิศมา, “การค้าโคกระบืออีสานในต้นพุทธศตวรรษที่ 25,” วารสารพื้นถิ่นโขง ชี มูล 2, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2559): 129.

พาช้าวหนึ่งจะมีหัวหน้า 1 คนและลูกน้องอีกประมาณ 9-12 คน คุมฝูงโค-กระบือจำนวน 80-100 ตัว หนึ่งกองคาราวานจะมีประมาณ 7 พาช้าว พร้อมด้วยโค-กระบือประมาณ 700 ตัวด้วยกัน โดยเส้นทางหลักที่คาราวานนายฮ้อยใช้เดินทางระหว่างภาคอีสานกับภูมิภาคอื่น คือ เส้นทางคงพญาไฟไปยังปากเพรียวและสระบุรี เส้นทางคงพญากลางไปยังบัวชุมพล ลพบุรี เส้นทางช่องเสม็ดจากสุรินทร์ไปยังพื้นที่ศรีโสภณ เส้นทางช่องตะโกไปยังปราจีนบุรี กบินทร์บุรี และหัวเมืองชายฝั่งตะวันออก รวมถึงเส้นทางสายมะละแหม่ง ผ่านหล่มสัก เพชรบูรณ์และระแหงแขวงเมืองตาก²³⁹ สำหรับราคาโคกระบือโดยทั่วไปที่นายฮ้อยรับซื้อจากชาวบ้านจะตกประมาณตัวละ 10-12 บาท นายฮ้อยจะบวกกำไรไปมากกว่าหนึ่งหรืออีกเกือบเท่าตัว เช่น ถ้ารับซื้อจากชาวบ้านมาในราคา 10 บาท ก็จะไปขายในราคา 15 บาทหรือถ้าซื้อมาในราคาตัวละ 12 บาท ก็นำไปขายในราคาประมาณ 20 บาท ทั้งนี้ หากอยู่ในช่วงเวลาที่อุปสงค์ของกระแสดินค้าโคกระบือเพิ่มสูงขึ้นมาก นายฮ้อยอาจได้กำไรเพิ่มกว่าหลายเท่าตัวจากราคาที่ซื้อมา²⁴⁰ ดังอัตราซื้อขายโคกระบือในเขตทุ่งรังสิตเมื่อ พ.ศ. 2436 พบว่ามีราคามากถึง 40-50 บาทต่อตัว ต่อมาใน พ.ศ. 2443 ราคาอยู่ที่ประมาณ 50-100 บาทต่อตัว และเพิ่มเป็น 70-120 ต่อตัว ใน พ.ศ. 2448²⁴¹

สำหรับการค้าสุกร “นายฮ้อยหมู” จะมีวิธีการค้าขายในลักษณะเดียวกับนายฮ้อยโค-กระบือ คือ ตระเวนรับซื้อสุกรจากชาวบ้านทั้งในหมู่บ้านและบริเวณใกล้เคียงในช่วงหลังฤดูเก็บเกี่ยว สุกรจะเลี้ยงไว้ในเล้าตามไต้ถุนบ้านและขุ้งข้าวของชาวบ้าน โดยอาศัยเศษอาหารและรำที่ได้จากการสีและซุ่มข้าวเป็นอาหาร คริวเรือนหนึ่งจะเลี้ยงประมาณ 1-5 ตัว²⁴² ซึ่งราคาที่นายฮ้อยรับซื้อจากชาวบ้านจะอยู่ประมาณตัวละ 4-6 บาท²⁴³ ทั้งนี้ ราคาค่อนข้างจะขึ้นๆ ลงๆ แล้วแต่ช่วงเวลาและความต้องการของตลาด จากนั้นกองคาราวานของนายฮ้อยจะกวาดต้องฝูงสุกรพร้อมด้วยเกวียนบรรทุกข้าวเปลือกและหยวกกล้วยแน่นขนัด ลำเลียงไปตามทางบกและทางเรือเพื่อนำสุกรไปขายต่อใน

²³⁹ เรื่องเดียวกัน, 134-138.

²⁴⁰ สุวิทย์ ธีรศาสน์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546), 164.

²⁴¹ กมล ภูพิศมา, “การค้าโคกระบืออีสานในต้นพุทธศตวรรษที่ 25,” 142.

²⁴² วิลาศ โภธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 177.

²⁴³ สุวิทย์ ธีรศาสน์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544, 166.

ตลาดหรือไปขึ้นรถไฟที่นครราชสีมาเพื่อส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ โดยรถไฟตู้หนึ่งจะบรรทุกสุกรได้ราว 50-80 ตัว ราคาซื้อขายจะตกอยู่ที่ประมาณตัวละ 12-15 บาท ส่วนราคาซื้อขายเนื้อสุกรชำแหละในกรุงเทพฯ ข้อมูลจากช่วงต้นทศวรรษ 2470 นั้นพบว่าราคาสุกรจากนครราชสีมาอยู่ที่หาบละ 34-35 บาท ถ้าเป็นตัวเล็กจะตกประมาณหาบละ 26.50-27 บาท²⁴⁴

นอกจากเป็นพ่อค้าคนกลางซื้อ-ขายสัตว์เศรษฐกิจแล้ว อีกบทบาทหนึ่งของนายฮ้อยยังเป็นหนึ่งในกลไกส่งเสริมการขยายตัวของภาคเกษตรกรรมในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยา บรรดาชายหนุ่มอีสานในชนบทผู้มีความมุ่งมั่นจะสร้างเนื้อสร้างตัวด้วยการเป็นแรงงานรับจ้างทำน้ายัง “เมืองล่าง” (อาณาบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา) ต่างเข้ามาฝากเนื้อฝากตัวกับนายฮ้อยเพื่อขอติดตามกองคาราวานนายฮ้อยบางคนจึงมีหน้าที่เสมือนนายหน้าแรงงานด้วย ดังตัวอย่างของนายฮ้อยเล จากจังหวัดร้อยเอ็ดให้ข้อมูลว่า ใน พ.ศ. 2457 นายฮ้อยควบคุมแรงงานจากชนบทจำนวนกว่า 112 คน เดินทางมารับจ้างทำนาในแขวงเมืองชัยภูมิ โดยคิดค่าควบคุมเป็นรายหัวคนละ 4 บาท เท่ากับว่าในการเดินทางครั้งนั้นนายฮ้อยจะได้เงินจากการทำหน้าที่นี้มากถึง 448 บาทด้วยกัน

ค่านายฮ้อยอุ้นจากจังหวัดอุบลราชธานีก็ให้การในลักษณะเดียวกันว่า หลังฤดูทำนาผ่านพ้นไปแล้ว เขาจะเที่ยวตระเวนรวบรวมชายหนุ่มที่สมัครใจไป “เมืองล่าง” จากบริเวณอำเภอนาและพื้นที่ใกล้เคียงเพื่อเดินทางไปขอหนังสืออนุญาตเดินทางจากทางราชการ ณ ที่ทำการมณฑลอีสาน จากนั้นกองคาราวานจะใช้เวลาประมาณ 12 คืนเดินทางรอนแรมจากอุบลราชธานีไปยังนครราชสีมาเพื่อขึ้นรถไฟต่อไปทำงานรับจ้างในเขตทุ่งรังสิต พื้นที่ปลูกข้าวแห่งสำคัญในมณฑลชั้นใน โดยเมื่อ พ.ศ. 2457 จำนวนของแรงงานที่นายฮ้อยอุ้นควบคุมมามีทั้งสิ้น 120 คน นายฮ้อยคิดค่านายหน้าเป็นรายหัวละ 2 บาท เท่ากับว่า เฉพาะการควบคุมแรงงานมายัง “เมืองล่าง” ของนายฮ้อยจะได้เงินทั้งสิ้น 240 บาท ทั้งนี้ ยังไม่รวมกับผลประโยชน์ที่ได้จากการนำสินค้าจากชนบทมาขายและการซื้อสินค้าจากกรุงเทพฯ กลับไปขายในท้องถิ่นอีกด้วย²⁴⁵

²⁴⁴ วิลาศ โทธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 178.

²⁴⁵ “เรื่อง ส่งคำแจ้งพวกลาวนายร้อยซึ่งควบคุมลาวมารับจ้างทำนาในแขวงเมืองชัยภูมิรวม 5 ฉบับมาถวายแล้ว,” 19 มิถุนายน-19 ธันวาคม ร.ศ. 123, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล, ร.5 น 3.2 ก/36, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ผลกำไรจากการเป็นพ่อค้าคนกลางและการเป็นนายหน้าแรงงาน ทำให้นายฮ้อยทั้งหลายมีโอกาสร่ำรวยมั่งคั่งจนเรียกได้ว่าเป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดี ดังเช่น นายฮ้อยบุคดี (บุคดี ศิริจันทร์) จากจังหวัดสกลนคร สร้างเนื้อสร้างตัวขึ้นจากการเป็นพ่อค้าคนกลางกวาดต้อนโคไปขายยังมะละแหม่ง หรือบางครั้งก็อาจเลยไปไกลถึงเมืองย่างกุ้ง นอกจากนี้ นายฮ้อยยังคุมกองเกวียนออกไปรับซื้อสินค้าของป่าและงานหัตถกรรมจากชาวบ้านในชนบท แล้วส่งไปต่อขายยังต่างจังหวัดทั้งในบริเวณใกล้เคียงคือจังหวัดนครพนมและจังหวัดอุดรธานี รวมถึงบริเวณพื้นที่ห่างไกลออกไปอย่างจังหวัดขอนแก่นในเขตภาคอีสานตอนบน และจังหวัดนครราชสีมาในเขตภาคอีสานตอนกลาง นอกจากนี้ในบางครั้งอาจต้องเดินทางไปติดต่อค้าขายไกลถึงกรุงเทพฯ ซึ่งกินระยะเวลาการเดินทางสองถึงสามเดือนขึ้นไป โดยหากกลับมาขายในท้องถิ่นอีกต่อหนึ่ง การค้าของนายฮ้อยบุคดีเจริญรุ่งเรืองมากจนนับได้ว่าเป็นคหบดีท่านหนึ่งของจังหวัดสกลนคร อีกทั้งยังเป็นที่เคารพนับหน้าถือตาของผู้คนทั้งหลาย เพราะมีชื่อเสียงและเป็นที่ไว้เนื้อเชื่อใจ รวมถึงยังมีสายสัมพันธ์อันดีกับข้าราชการท้องถิ่น โดยเฉพาะกับขุนศรีธนานันท์ (เลียง สิงห์สุวรรณ) เจ้าพนักงานคลังจังหวัดสกลนคร ชื่อเสียงและอำนาจบารมีของนายฮ้อยบุคดีโดดเด่นมากจนได้รับการแต่งตั้งจากทางราชการให้มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนนิเทศพาณิชย์ ถึงแม้ว่านายฮ้อยบุคดีจะไม่ได้มีตำแหน่งหน้าที่ในทางราชการก็ตาม²⁴⁶

บทบาทของพ่อค้าคนกลางซึ่งตัวเชื่อมต่อกระแสไหลเวียนของสินค้าระหว่าง “เมือง” กับ “ชนบท” ทำให้พ่อค้าคนกลางเป็นฟันเฟืองสำคัญในกลไกระบบเศรษฐกิจและสามารถสร้างเนื้อสร้างตัวจนมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดี ในแง่หนึ่งพ่อค้าคนกลางยังเป็นที่นับหน้าถือตาและเป็นผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น เพราะเป็นผู้กุมเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่นหรือบางรายอาจถึงขั้นกุมบังฉ้ายการผลิตด้วย โดยเฉพาะพ่อค้าคนกลางชาวจีนซึ่งปักหลักตั้งร้านค้าในหมู่บ้านต่างๆ เมื่อพวกเขาสามารถสะสมทุนได้มากขึ้น นอกจากการทำการค้าแล้ว ก็มักจะสะสมที่ดิน ปล่อยเงินกู้หรือใช้ระบบสินเชื่อกับชาวบ้านเมื่อต้องการซื้อหาสินค้าต่างๆ รวมถึงสินค้าอุปโภคบริโภคอย่างเช่น ข้าวเปลือก อันเป็นที่ต้องการและมีราคามากสูงเมื่อยามเกิดทุกข์ภัย ขบเพลิงกันตรึมของพ่อใหญ่มวน จากบ้านเกาะตลุง จังหวัดสุรินทร์ ได้สะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับพ่อค้าคนกลางชาวจีน

²⁴⁶ วิสุทธ์ บุญยกุล, เตียง ศิริจันทร์: *วีรชนประชาธิปไตย ขุนพลภูพาน*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, 2553), 116-117.

เมื่อราว พ.ศ. 2463 โดยถอดความเป็นภาษาไทยได้ว่า “คิดแต่คุ้มสุรา ...เป็นจู้ข้าคนจีน บางวันมีเงินซื้อคุ้ม บางวันไม่มีเงินก็เซ็น คนจีนก็จด...อดข้าวทุกปี เอานาไปจ่านำหมคก็เอาลูกไปจ่านำ...เป็นจู้ข้าเขา”²⁴⁷

ชาวบ้านจำเป็นต้องพึ่งพาพ่อค้าคนกลางในการระบายผลผลิตส่วนเกินในครัวเรือนสู่ตลาด ด้วยเหตุนี้พ่อค้าคนกลางค่อนข้างได้เปรียบมากในกระบวนการการซื้อขายและเปลี่ยนสินค้า เพราะชาวบ้านแทบจะไม่มีโอกาสรู้ราคาที่แท้จริงของสินค้าต่างๆ ในตลาดเลย ทั้งราคาสินค้าที่พ่อค้านำมาแลกเปลี่ยนหรือราคาสินค้าของตนเอง ดังที่หนังสือพิมพ์ศรีกรุงได้รายงานสภาพการซื้อขายของชาวบ้านอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ดเมื่อ พ.ศ. 2471 ว่า “บางหมู่แลกกันต่ำกว่าอัตรามาก คือราษฎรต้องเสียข้าวเป็นจำนวนมากมาย แต่ได้รับของแลกเปลี่ยนเป็นจำนวนเล็กน้อย ถ้าไม่ยอมให้แลกก็จะต้อง...เคราะห์ร้ายไปนาน...”²⁴⁸ นอกจากนี้มีข้อมูลด้วยว่า ระหว่างขั้นตอนการแลกเปลี่ยน ซื้อ-ขาย พ่อค้าคนกลางสามารถตัดข้าวเปลือกในยุ้งฉางของชาวบ้านได้เองโดยที่ชาวบ้านไม่หวงข้าว เพราะไม่รู้อัตราแลกเปลี่ยนของตลาด²⁴⁹ ซึ่งนั่นก็เป็นโอกาสให้พ่อค้าคนกลางสามารถกำหนดราคาซื้อขายได้ตามความพอใจและกอบโกยผลกำไรได้อย่างมหาศาล ดังกรณีบทบาทของพ่อค้าคนกลางชาวจีนทางข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวพวน ได้มีความเห็นในเรื่องนี้ว่า “...เงินซึ่งตั้งออกมาตั้งค้าขายอยู่ในเขตแขวงหัวเมืองลาวตะวันออกมีเป็นอันมาก การหาเลี้ยงชีพก็รวดเร็วแล้วคล่องกว่าลาว มีแต่เอาไรต์เอาเปรียบคนในพื้นที่บ้านพื้นเมือง จะพรรณนาไปก็ยืดยาวนาน...”²⁵⁰

เมื่อสถานะพ่อค้าคนกลางสามารถสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจและโอกาสการเลื่อนสถานะทางสังคมได้ มีข้อจำกัดใดที่ทำให้ชาวบ้านในชนบทซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ที่สุดในสังคมมีโอกาสน้อยมากที่จะสามารถพัฒนาตนเองมาเป็นพ่อค้าคนกลางได้ สามารถตั้งข้อสังเกตใน 3 ประการด้วยกัน

²⁴⁷ วิลาศ โทธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 279-280.

²⁴⁸ “เรื่อง จังหวัดร้อยเอ็ด,” 5 มิถุนายน 2471-30 กันยายน 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ขาวในหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 26ก/28, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁴⁹ พิภู บุษบก, “พัฒนาการของกลุ่มทุนจีนในภาคอีสานตอนบนของประเทศไทย พ.ศ. 2474-2459”, 30.

²⁵⁰ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 46 ภาคที่ 73 (ต่อ) 75, 181-182.

ประการแรก ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงผูกติดอยู่กับการผลิตในครัวเรือนมากกว่าที่จะมุ่งมั่นผลิตเพื่อขายหรือสะสมทุนไว้ต่อยอดการผลิตเพื่อการค้า เมื่อขายผลผลิตได้หมดหรือเกิดภัยธรรมชาติต่างๆ เดินทางออกแสวงหา “บ้านดินค้ำน้ำซุ่ม” เพื่อทำไร่ทำนาหมุนเวียนในพื้นที่ใหม่ต่อไป ดังปรากฏในรายงานช่วงปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ว่า ชาวบ้านในหลายอำเภอของจังหวัดศรีสะเกษ ได้อพยพไปอยู่อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ เนื่องจากข้าวที่ได้สะสมไว้ไม่เพียงพอกับการบริโภค เพราะได้ขายผลผลิตที่ทั้งหมดให้กับพ่อค้าชาวจีนด้วยเหตุผลว่า “แต่ก่อนพวกเขาไม่เคยขายเข้าเปลือกได้ราคา...” โดยที่ชาวบ้านไม่ได้คำนึงเลยว่าหาก “...วันหน้าฝนแล้งหรือฝนตกมากเกินไป เมื่อทำนาไม่ได้ก็ต้องอดอยากปากแห้ง...”²⁵¹ พื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ซึ่งเป็นที่หมายตาของการอพยพก็มักมีคนจับจองอยู่ก่อนแล้ว ทำให้การเริ่มต้นชีวิตใหม่เต็มไปด้วยความยากลำบาก ซึ่งนั่นก็เป็นอุปสรรคต่อการสะสมทุนและการเลื่อนสถานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านเช่นกัน²⁵²

ประการที่สอง คุณสมบัติของพ่อค้าคนกลางจะต้องเป็นผู้ที่มีฐานะดีพอสมควรซึ่งอาจจะเป็นในแง่ของเงินทุนหรือการมีที่ดินเป็นจำนวนมาก ดังจะเห็นได้ว่าพ่อค้าคนกลางจำนวนไม่น้อยมักจะเป็นผู้มีอันจะกินของหมู่บ้าน เป็นสมาชิกของตระกูลเก่าแก่ซึ่งอพยพมายังพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ก่อนคนอื่นๆ หรือเป็นกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิม ดังปรากฏหลักฐานจากใบบอก ใบฎีกา และคดีความต่างๆ ซึ่งชี้ให้เห็นว่านายฮ้อยค้าโค-กระบือจำนวนมากต่างมีสถานะเป็นท้าวเพี้ยกรมการของท้องถิ่นด้วย บางส่วนนอกจากจะกวาดซื้อโค-กระบือจากหมู่บ้านต่างๆ ไปขายต่อแล้ว ยังมีพื้นที่เพาะเลี้ยงโค-กระบือเป็นของตนเองไว้ขายเป็นการเฉพาะ²⁵³ คนเหล่านี้จึงมีทั้งอำนาจบารมีและทุนทรัพย์ในการลงทุน ซึ่งนั่นก็เป็นข้อจำกัดที่สำคัญของชาวบ้าน โดยจะได้ขยายความโดยละเอียดในโอกาสต่อไป

หลักฐานต่างๆ ชี้ให้เห็นว่าชาวบ้านจำนวนหนึ่งพยายามดิ้นรนทำการค้าด้วยเช่นกัน โดยเอาผลผลิตของตนเองไปขายตามย่านการค้าหรือศูนย์กลางทางเศรษฐกิจต่างๆ อย่างไรก็ตาม

²⁵¹ “เรื่อง จังหวัดขุขันธ์,” 10 กรกฎาคม 2471-30 กันยายน 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวกในหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 5ก/41, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁵² สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544, 179.

²⁵³ กมล ภูผิวงศา, “การค้าโคกระบืออีสานในต้นพุทธศตวรรษที่ 25,” 130.

ทุกขั้นตอนล้วนแล้วแต่ต้องมีต้นทุน เส้นทางการชนบทสู่เมืองอันเป็นแหล่งการค้ายังคงเต็มไปด้วยความยากลำบากทุกประการ เพราะระบบคมนาคมที่ได้รับการพัฒนาแล้วยังจำกัดอยู่ในเขตเมืองหรือบริเวณใกล้เคียงกับเส้นทางรถไฟเท่านั้น ทำให้ค่าใส่หุ้ยมีราคาสูง รวมถึงยังต้องเสียภาษีอากรให้กับทางราชการ กำไรที่ได้จึงมีน้อยมาก ไม่คุ้มค่าหรือบางครั้งอาจถึงขั้นขาดทุนอีกด้วย ดังที่ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยท่านหนึ่งได้รายงานว่

การขนส่งสินค้าใช้เกวียนขนาดเล็กหรือที่เรียกว่าระแทะอย่างเดียวกัน
ทั้งนั้น...ระยะทางสินค้ากว่าจะมาถึงรถไฟก็กินเวลาหลายวัน **กำไรที่จะ
ได้จากสินค้าไม่คุ้มกับค่าจ้างเกวียน จึงคงเหลือที่จะส่งได้แต่สินค้าที่มี
ราคาสูงและกินที่บรรทุกน้อย...สินค้าที่เกิดแต่การเพาะปลูกนั้น
เป็นอันว่าส่งไม่ได้ทีเดียว...**²⁵⁴

ด้วยเหตุนี้ การสะสมทุนเพื่อต่อยอดทางการค้าของชาวบ้านจึงเกิดขึ้นได้ยาก การขายผลผลิตให้กับพ่อค้าคนกลางจะเป็นทางเลือกที่ดีกว่าที่จะต้องขาดทุนหรือปล่อยให้ผลผลิตนั้นเสียหาย ดังที่พ่อใหญ่บัน กะระรัมย์จากจังหวัดบุรีรัมย์ได้เล่าความหลังว่า “ทำนาได้เยอะแต่ไม่มีที่ขายก็ต้องปล่อยให้ไป ถ้ามีแหล่งที่ซื้อ...ต้องเอาไปขาย”²⁵⁵

ประการที่สาม การเป็นพ่อค้าคนกลางจะต้องเป็นผู้กว้างขวางในสังคม มีความรู้ความสามารถและเป็นที่น่าเชื่อถือของคนทั้งหลาย สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นจากการสังสรรค์ ประสพการณ์การเดินทางมาเป็นระยะเวลานานและการสร้างสายสัมพันธ์กับผู้คนกลุ่มต่างๆ ในสังคมตั้งแต่กลุ่มอำนาจท้องถิ่น เจ้าหน้าที่รัฐ พ่อค้าและชาวบ้านอันจะทำให้เกิดเครือข่ายทางการค้าที่เกื้อหนุนให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจของพวกเขาดำเนินไปได้อย่างราบรื่น ดังสังเกตได้ว่าพ่อค้าคนกลางชาวจีนมักจะมีสายสัมพันธ์อันดีกับผู้มีอำนาจอยู่เสมอ เพื่อให้ได้สิทธิประโยชน์ต่างๆ รวมถึงได้รับความคุ้มครองเมื่อเกิดเหตุพิพาท

ขณะเดียวกันนายฮ้อยพ่อค้าท้องถิ่นก็มักเป็นที่เคารพและผู้กว้างขวางของหมู่บ้าน สามารถนำสินค้าหรือสัตว์เศรษฐกิจของชาวบ้านไปขายก่อนได้แล้วจึงค่อยเอาเงินหรือสิ่งของมาแลกเปลี่ยน

²⁵⁴ “เรื่อง ทำนบในมณฑลอิสาน,” 14 มกราคม 2453-9 ธันวาคม 2465, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม. 15.2/1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁵⁵ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 14.

ทีหลัง คุณสมบัติสำคัญ คือ ต้องมีความรู้และประสบการณ์จากการเดินทางรอนแรมค้าขายมาอย่างยาวนาน ซึ่งความรู้ในที่นี้หมายถึงความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม ความรู้ทางโลก ได้แก่ ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการติดต่อค้าขาย เส้นทางการค้า วิธีการควบคุมกวาดต้อนฝูงสัตว์ นายฮ้อยจะต้องมีความสามารถในการสื่อสารกับผู้คนต่างถิ่น เพราะต้องเดินทางค้าขายไปยังพื้นที่ต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่มีความแตกต่างทางภาษาและวัฒนธรรม ดังกรณีของนายฮ้อยบุตดี คหบดีจากจังหวัดสกลนครนั้นก็เป็นที่ประจักษ์กันว่านอกจากท่านจะสามารถพูดภาษา “เมืองล่าง” ได้แล้ว ท่านยังพอจะเข้าใจและสื่อสารภาษาพม่าได้ด้วย เพราะต้องไปค้า-ขายแถบมะละแหม่งอยู่เป็นประจำ²⁵⁶ ขณะเดียวกันก็เป็นผู้กว้างขวางและเป็นที่นับหน้าถือตาในสังคม

นายฮ้อยในฐานะผู้นำกองคาราวานยังเป็นผู้รับผิดชอบติดต่อกับทางราชการเพื่อขออนุญาตตั้งแต่ก่อนออกเดินทาง ระหว่างทาง และจนถึงปลายทาง เช่น การทำหนังสือยืนยันตัวบุคคลของสมาชิกกองคาราวาน ตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์พาหนะ การชำระภาษีอากรต่างๆ เป็นต้น นายฮ้อยจึงจำเป็นจะต้องพอรู้หนังสือและเข้าใจการทำงานของระบบราชการได้ดีพอสมควร ยิ่งหากมีสายสัมพันธ์อันดีกับเจ้าหน้าที่แล้วก็จะทำให้การดำเนินการต่างๆ เหล่านี้เป็นไปโดยสะดวกมากขึ้น ขณะเดียวกันความรู้ทางธรรมของนายฮ้อยก็มีความสำคัญไม่แพ้กัน เพื่อสร้างความมั่นใจและปลุกความกล้าหาญให้กับลูกขบวนในการเสี่ยงชีวิตฝ่าฟันอันตรายต่างๆ ในระหว่างการเดินทาง นายฮ้อยจะต้องเป็นผู้มีศีลธรรม รู้กาลอาคม มีความสามารถในการใช้เครื่องรางและอาวุธ บางท่านยังสามารถทำน้ำมันต์เพื่อรักษาโรคหรือแก้อาถรรพ์ต่างๆ สามารถปลุกขวัญและสร้างกำลังใจให้กับผู้ติดตามในกองคาราวานได้

ด้วยเหตุนี้จึงไม่ใช่ชาวบ้านทุกคนที่จะมีความรู้ เป็นที่นับหน้าถือตาและมีทุนทรัพย์เพียงพอที่จะลงทุนเช่นเดียวกับนายฮ้อย ยิ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงผูกติดอยู่กับการผลิตในครัวเรือนมากกว่าที่จะมุ่งมั่นผลิตเพื่อขาย ทำให้ความรู้และประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการค้าค่อนข้างมีจำกัด รวมถึงไม่มีเครือข่ายทั้งทางสังคม ทำให้การสะสมทุนเพื่อก้าวขึ้นมาเป็นพ่อค้าคนกลางเป็นไปได้ยากมาก

การอภิปรายที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่า ท่ามกลางการขยายตัวของเศรษฐกิจในภาคอีสานอันก่อให้เกิดการไหลเวียนของสินค้าจาก “ชนบท” สู่ “เมือง” และความแตกต่างทางเศรษฐกิจระหว่าง

²⁵⁶ วิสุทธ์ บุษยกุล, เตียง สิริจันทร์: วีรชนประชาธิปไตย ขุนพลภูพาน, 116-117.

“เมือง” กับ “ชนบท” นั้น กลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าคนกลางทั้งที่เป็นชาวจีนและพ่อค้าพื้นเมือง (นายฮ้อย) สามารถปรับตัวและอาศัยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เสริมสร้างสถานะของตนให้มั่นคงขึ้นทั้งในแง่ของทรัพย์สินและอิทธิพลทางเศรษฐกิจ ขณะที่ชาวบ้านซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ที่สุดในสังคมสามารถเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจได้น้อยที่สุด การขยายตัวทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นจึงไม่อาจสร้างความเปลี่ยนแปลงในระดับรากฐานได้มากนัก ชาวบ้านยังคงมีวิถีชีวิตไม่ต่างไปจากเดิม ยังคงใช้เครื่องมือและมีกระบวนการผลิตที่ล้าหลัง หัวข้อต่อไป จะพิจารณาต่อไปว่าเงื่อนไขหรือข้อจำกัดอะไรที่ทำให้ชาวบ้านเหล่านั้นมีโอกาสเข้าถึงหรือมีส่วนร่วมต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้น้อยที่สุด

1.1.3 ความเป็นอยู่ของชาวบ้านในชนบทและข้อจำกัดการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจ

ภาพวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้านในภาคอีสานปรากฏในรายงานและเอกสารต่างๆ ของชนชั้นนำสยามซึ่งเดินทางเข้ามาปฏิบัติภารกิจเพื่อสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังตัวอย่างจากปลายทศวรรษ 2440 เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (พระยศ ณ ขณะนั้น) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้เสด็จตรวจราชการพร้อมด้วยข้าราชการจากกระทรวงมหาดไทยเป็นจำนวนมาก ในระหว่างเสด็จถึงมณฑลอุดรพระองค์ได้มีโอกาสเยี่ยมชมหมู่บ้านต่างๆ ในชนบทอีสาน พระองค์ได้พรรณาน้ำที่ปรากฏในสายพระเนตรไว้ด้วยความแปลกประหลาดว่า

ความประหลาดน้ำพิศวงอย่าง 1 คือชาวบ้านเหล่านี้ครัวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่ง 1 มีเห้าเรือนพอกันอยู่ และมีขี้วัวเก็บไว้พอกินปี 1 ในลานบ้านปลูกพริกมะเขือข่าตะไคร้สำหรับต้มแกง นอกบ้านมีสวนผลไม้ เช่นกล้วย อ้อย หนาก มะพร้าว และมีที่ปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ต่อเขตสวนออกไปถึงทุ่งนา ต่างมีเนื้อนาและโคกระบือพอทำได้ขี้วัวกินทุกครัวเรือน

ถึงฤดูทํานาก็ช่วยกันทํานาทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ ล้วนดูนาผู้ชายไปเที่ยวขายของ ผู้หญิงอยู่บ้านเลี้ยงไหมและทอผ้าทำเครื่องนุ่งห่มเสวยอาหารที่เหลือบริโภคน้ำใช้เลี้ยงไก่และสุกรไว้ขาย...

การกินอยู่ของชาวบ้านจึง “...เกือบไม่ต้องซื้อหาสิ่งใด...ต่างครัวต่างอยู่เป็นอิสระแก่กันไม่มีใครเป็นบ่าว ไม่มีใครเป็นนาย...เพราะเหตุว่าชาวบ้านทำไร่นาหาเลี้ยงตัวได้ โดยไม่จำเป็นต้องใช้เงิน ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่รุนแรง...”²⁵⁷ สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านในภาคอีสานตามความเข้าใจของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคงจะเป็นที่ประทับใจของพระองค์เป็นอย่างมาก อีกหลายปีต่อมาเมื่อทรงนิพนธ์หนังสือ “นิทาน โบราณคดี” ในราว พ.ศ. 2485 ภาพความทรงจำของพระองค์ซึ่งกล่าวถึงวิถีชาวบ้านอีสานเช่นนี้ก็สอดแทรกอยู่ในพระนิพนธ์ชิ้นสำคัญนี้ด้วย อีกทั้งยังทรงให้คำจำกัดความเพิ่มเติมไว้ว่าสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านอีสานเช่นนี้เป็นลักษณะของ “สมาคมไทยอย่างโบราณ” กล่าวคือ “...คนในตำบลนั้นมีที่อยู่ และมีที่ทำมาหากินพอกัน ไม่มีใครอดอยาก...ทั้งตำบลไม่มีเศรษฐีและไม่มีคนจนขี้ใจ...อยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันหมด จึงเห็นควรว่าถึงวัฒนธรรมอย่างสูงตามสมควรแก่ท้องถิ่น...” พระองค์ยังเปรียบเทียบต่อไปด้วยความชื่นชมว่า

เมื่อคิดถึงคุณประสงค์ของพวกฝรั่งไซเชิลลิสต์ ซึ่งเห็นว่าต้องเฉลี่ย
ทรัพย์และสิทธิต่างๆ ให้นุชนย์เสมอภาคกันจึงจะเป็นสุขนั้น หากสำเร็จ
ดังว่า ก็จะเป็นอย่างเช่นชาวมณฑลอุดรนี้เอง ถ้าจะอวดว่าสมาคม
ไซเชิลลิสต์มีมาในไทยหลายร้อยปีแล้วก็ได้กระมัง²⁵⁸

“สมาคมไทยอย่างโบราณ” ของชาวบ้านอีสานตามที่สนะสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพจึงเป็นสังคมอุดมคติที่มีความสงบสุข เรียบง่าย มีความเสมอภาค และมีความสามารถในการพึ่งตนเองซึ่ง “สมควรแก่ท้องถิ่น” ในฐานะเจ้านายชั้นสูงและเป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างมากในการวางรากฐานอำนาจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทัศนะของพระองค์จึงอาจนับเป็นตัวแทนของรัฐซึ่งมองข้ามความทุกข์ยาก ความลำบากของชาวบ้านทั้งหลายผู้ต้องดิ้นรนต่อสู้กับภัยธรรมชาติหรือต้องรับมือกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบนเงื่อนไขและข้อจำกัดต่างๆ เพื่อปากท้องของตนและครอบครัวอันเป็นที่รัก ดังจะได้วิเคราะห์ให้พิจาดังนี้

1.1.3.1 ข้อจำกัดด้านสภาพภูมิศาสตร์ แม้กระแสน้ำที่ไหลเวียนจากชนบทสู่เมือง จนถึงจุดมุ่งหมายปลายทางบริเวณภาคกลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะเอื้อให้เศรษฐกิจ

257

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน, 77-78

258

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, 374-376.

ในภาคอีสานมีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้น กระนั้น ในกระบวนการผลิตระดับครัวเรือนของชาวบ้าน อีสานยังคงไม่ต่างไปจากเดิมมากนัก วิธีการผลิตยังคงตั้งอยู่บนเงื่อนไขของดินฟ้าอากาศ กรรมวิธีการผลิตตลอดจนเครื่องมือเครื่องมือทางการเกษตรที่ล้าหลัง ดังเมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตเสด็จตรวจราชการในปลายทศวรรษ 2460 ทรงตั้งข้อสังเกตว่า

...ราษฎรยังมีความโง่เขลาอยู่มาก...เท่าที่ทำกันอยู่ในปัจจุบันนี้ได้ปุ๋ยแต่เพียงด้วยการเผาฟางข้าวเท่านั้น อนึ่งวิธีการทำนาของราษฎรในท้องถิ่นทางนี้ยังมีประเพณีที่ล้าหลังจากความเจริญ...การนวดข้าวก็ไม่ใช้การนวดในลานด้วยแรงกระบืออย่างเช่นอย่างในมณฑลอื่นใน เขาใช้หีบเป็นฟ่อนๆ ฟาดด้วยแรงคน ซึ่งเป็นการลำบากเหน็ดเหนื่อยมาก²⁵⁹

สถิติตัวเลขพื้นที่เพาะปลูก รวมถึงปริมาณขนส่งสินค้าเกษตรผ่านทางรถไฟที่เพิ่มขึ้น หลังจากทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา²⁶⁰ อาจทำให้เข้าใจว่าการเพาะปลูกในภาคอีสานเพื่อการค้านั้นได้ขยายตัวในวงกว้างอย่างทั่วถึง ซึ่งในความเป็นจริงแล้วด้วยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ทำให้อาณาบริเวณแห่งนี้มีข้อจำกัดอยู่มาก และทำให้การขยายตัวของพื้นที่เกษตรกรรมมีเพียงบางแห่ง ไม่ได้ขยายไปอย่างทั่วถึงดังเช่นที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยา บันทึกการสำรวจของเซอร์เบิร์ด วาริงตัน สมิธ (Herbert Warington Smyth) เจ้ากรมเหมืองแร่ ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสาน เมื่อครั้งออกสำรวจอาณาบริเวณแห่งนี้เมื่อปลายทศวรรษ 2430 ไว้ว่า “...ที่ราบสูงโคราชเป็นอาณาบริเวณที่ต้องประสบกับความยากลำบากอย่างใหญ่หลวงสุดประมาณในการที่จะทำการทดน้ำและเพาะปลูกมากกว่าพื้นที่ใดๆ ในสยามที่ข้าพเจ้าได้เคยพบมา...” ทั้งนี้ อาจเนื่องด้วยปัญหาสำคัญ 2 ประการ

ประการแรก ปัญหาคุณภาพของดิน คุณภาพของดินในภาคอีสานโดยทั่วไปแล้วมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นดินหิน ดินทรายและดินแดงโดยมาก ทำให้เก็บความชุ่มชื้นได้น้อย ไม่อุ้มน้ำ ไม่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก ขณะเดียวกันก็เป็นดินที่เต็มไปด้วยเกลือจำนวนมาก เนื่องจากภาค

²⁵⁹ รัชฎาธิ สุทธิสงคราม, พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก, 675-676.

²⁶⁰ ดูเพิ่มเติมใน Ministry of Finance, *Statistical Year Book of the Kingdom of Siam vol. 1*, 214-217.

อีสานเคยเป็นทะเลมาก่อน หินเกลือในบางพื้นที่อยู่ใกล้ผิวดินมากทำให้การเพาะปลูกต่างๆ เป็นไปได้ยาก สมัชได้วิเคราะห์ไว้ว่า

...จำนวนของเกลือที่แทรกซึมอยู่ในพื้นที่หลายส่วนบนที่ราบสูงแห่งนี้ ทำให้การเจริญเติบโตของข้าวค่อยลง หมู่บ้านจำนวนมากจึงทำการเพาะปลูกข้าวได้อย่างแร้นแค้น หมู่บ้านอันงดงามหลายแห่งที่เห็นอยู่ ประปรายตามบริเวณพื้นที่ซึ่งอุดมสมบูรณ์กว่าก็ไม่สามารถขยายตลาดการเพาะปลูกข้าวออกไปได้...²⁶¹

ประการที่สอง ปัญหาเรื่องน้ำ สภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสานที่ล้อมรอบด้วยเทือกเขาตรงกลางมีแอ่งขนาดใหญ่ซึ่งเป็นพื้นที่ราบที่มีลักษณะเป็นลูกคลื่น คือ มีพื้นที่สูงๆ ต่ำๆ ประกอบไปด้วยเขาและเนินต่างๆ เป็นจำนวนมาก การระบายน้ำจึงไม่สะดวกในฤดูฝน และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบชลประทาน ลักษณะเช่นนี้ทำให้เมื่อเข้าสู่ฤดูฝน บริเวณสองฟากฝั่งของลำน้ำสำคัญคือ ลำน้ำมูล ลำน้ำชี และลำน้ำสงครามจึงเกิดภาวะน้ำท่วมฉับพลัน เนื่องจากสภาพดินที่ไม่อุ้มน้ำและชั้นล่างเป็นหินดินดานที่น้ำซึมออกไม่ได้ทำให้น้ำไหลลงมาเอ่อล้นสองฟากฝั่งลำน้ำสายใหญ่อย่างรวดเร็ว สร้างความเสียหายแก่ผลผลิตทางการเกษตรของชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียง²⁶² ในทางตรงกันข้ามยามฤดูแล้งภาคอีสานก็เกิดปัญหา “กันดารน้ำ” ตามไปด้วย เพราะสภาพดินที่ไม่อุ้มน้ำทำให้ดินแห้งแล้งขาดความอุดมสมบูรณ์ ประกอบกับทิศทางการไหลเวียนของลำน้ำซึ่งมีต้นทางมาจากเทือกเขาทางตะวันตกและด้านใต้ของภาคอีสานก็ไหลเวียนไปทางตะวันออกสู่ลำน้ำโขง²⁶³ ในยามแล้งพื้นที่ตอนกลางจึงมีปัญหาขาดแคลนน้ำไม่เพียงพอต่อการทำการเพาะปลูก

ปัญหาในเรื่องดินและน้ำ ประกอบกับสภาพภูมิศาสตร์ที่มีความสูงต่ำหลากหลายนั้นทำให้ภาคอีสานมีความเหลื่อมล้ำของความอุดมสมบูรณ์ในแต่ละพื้นที่ เพราะไม่ใช่ทุกพื้นที่ในอาณาบริเวณแห่งนี้จะมีความเหมาะสมต่อการเพาะปลูกและสามารถสร้างผลผลิตส่วนเกินที่เหลือจากการ

²⁶¹ เฮอร์เบิร์ต วาริงตัน สมัช, *ห้าปีในสยาม เล่ม 1*, 250-251.

²⁶² คารารรัตน์ เมตตาริกานนท์, *การเมืองสองฝั่งโขง*, 28.

²⁶³ ประนุช ทรัพย์สาร, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2475”,

บริโภคในปริมาณที่มากที่จะระบายสู่มือพ่อค้าคนกลางได้ ดังรายงานของอุปราชภาคอีสานได้กล่าวถึงปัญหาความแตกต่างของผลผลิตในแต่ละพื้นที่ไว้ว่า

การทำนาของราษฎรในมณฑลอิสานขณะนี้ไม่มีใครจะได้ผลทั่วถึงกัน บางแห่งทำได้มากบางแห่งทำได้น้อย บางแห่งทำไม่ใคร่จะได้ทีเดียว คือในจังหวัดอุบลตามระหว่างทางที่ไปอำเภอชะนะไซย์ทำไม่ใคร่จะได้ผล อำเภอประจิมตลอดจนยโสธรทำได้มากเต็มภูมิที่ แต่ทาง...เข้า (ข้าว) ไม่ใคร่จะแตกออ ออกวงเล็ก ได้ผลไม่บริบูรณ์ ตอนแต่ยโสธรถึงร้อยเอ็จตามฝั่งมีข้าวของงามบริบูรณ์ดี...ตามดอนๆ ไม่ใคร่งาม...ตั้งแต่ร้อยเอ็จถึงสุวรรณภูมิก็เช่นเช่นเดียวกัน²⁶⁴

ข้อมูลสถิติจาก พ.ศ. 2467 ของมณฑลอุบล (แยกมาจากมณฑลอิสาน) เพียงแห่งเดียวพบว่า มีประชากรชายหญิงรวมทั้งสิ้น 990,311 คน ในจำนวนนี้มีประชากรที่ประกอบอาชีพทำนาเป็นหลักมากกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนประชากรในมณฑลอุบลทั้งหมด คือจำนวน 572,737 คนด้วยกัน (ยังไม่รวมประชาชนที่ประกอบอาชีพในภาคเกษตรกรรมอื่นๆ เช่น การปลูกพืชไร่ ทำสวน เป็นต้น)²⁶⁵ ข้อมูลในส่วนนี้ชี้ให้เห็นว่าราษฎรส่วนใหญ่ซึ่งในที่นี้คือเฉพาะมณฑลอุบล ยังคงประกอบอาชีพในภาคเกษตรกรรมเป็นหลัก แน่แน่นอนว่าอาชีพในลักษณะนี้ต้องพึ่งพิงพื้นที่อันมีความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำในการเพาะปลูกและการขยายพื้นที่การผลิต อย่างไรก็ตาม พื้นที่ “ดินดำน้ำชุ่ม” อันอุดมสมบูรณ์นั้นมีอยู่อย่างจำกัด ทำให้จำนวนประชากรที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำเป็นต้นว่าลำน้ำสายหลัก คือ โขง ชี มูลและลำน้ำสงคราม ตลอดจนบริเวณใกล้เคียงกับห้วยหนองคลองบึงต่างๆ จึงค่อนข้างกระจุกตัวหนาแน่น ดังรายงานของอุปราชภาคอีสานตอนหนึ่งว่า “...พวกลาวชอบอยู่กัน

²⁶⁴ “เรื่อง ทำนบในมณฑลอิสาน,” 14 มกราคม 2453-9 ธันวาคม 2465, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม. 15.2/1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁶⁵ ดูเพิ่มเติมใน วิชาศ โปธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 431.

เป็นกลุ่มใหญ่ๆ ...การที่ผู้คนมีวามกันเป็นกลุ่มใหญ่นั้น...คงเป็นอันว่าเกี่ยวข้องกับด้วยความกันดาร
น้ำนั่นเองไม่ใช่เพราะเหตุอื่น”²⁶⁶

ข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์เช่นนี้ทำให้ชาวบ้านไม่อาจหักล้างทางพงเพื่อขยายพื้นที่เกษตรกรรม
ไปได้อย่างกว้างขวางเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นกับบริเวณมณฑลชั้นใน พื้นที่การผลิตจึงมักขยายตัว
เฉพาะบริเวณบ้านดินค้ำน้ำชุ่มอันอุดมสมบูรณ์หรือบริเวณใกล้เคียงที่เส้นทางคมนาคมแผ่ขยายไป
ถึงเท่านั้น ขณะที่พื้นที่อันกว้างใหญ่ไพศาลอีกเป็นจำนวนมากชาวนาไม่สามารถที่จะทำเกษตรกรรม
ได้เจริญงอกงามเทียบเท่าหรือได้ผลผลิตส่วนเกินมากพอที่จะขายจนสามารถสร้างเนื้อสร้างตัวได้
มากนัก การกระจุกตัวของจำนวนประชากรในบริเวณบ้านดินค้ำน้ำชุ่มยังส่งผลให้เกิดความแตกต่าง
ทางสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมขึ้นอีกด้วย เนื่องจากพื้นที่อันมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำ
และคุณภาพดินที่ดีย่อมมีอยู่อย่างจำกัด กลุ่มคนผู้ที่ตั้งรกรากมาก่อนซึ่งอาจเป็นตระกูลเก่าแก่ เป็น
กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมในพื้นที่นั้นๆ หรืออาจเป็นพวกพ่อค้าที่ได้สิทธิ์จากการรับจ้างที่นาของ
ชาวบ้าน ย่อมมีสิทธิ์ในทรัพยากรทั้งหลายมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิต
ขั้นพื้นฐาน เมื่อดินถูกจับจองจนหมดสิ้นผู้อพยพมาใหม่ก็มักจะได้ที่ดินที่ไกลออกไปจากแหล่ง
ความอุดมสมบูรณ์หรือไม่ก็ต้องเช่าที่ดินจากเจ้าของกรรมสิทธิ์เพื่อทำนาเลี้ยงชีพ ทำให้ผลผลิตที่
ควรจะได้ยังคงลดน้อยลงไปอีก บ้างต้องรับจ้างทำนาให้กับกลุ่มผู้มีฐานะของหมู่บ้าน เพราะที่ดินที่
ตนเองได้รับนั้นมีจำนวนน้อยหรือขาดอุดมสมบูรณ์ทำให้ไม่สามารถสร้างผลผลิตได้มากนัก
เดิม วิชาคัพพจนกิจ เจ้าของผลงาน “ประวัติศาสตร์อีสาน” อันโด่งดังได้วิเคราะห์จากประสบการณ์
ซึ่งเขาได้พบเห็นด้วยน้ำเสียงเห็นอกเห็นใจว่า

ตั้งแต่โบราณมาแล้วที่ชาวอีสานประกอบการทำมาหากินตาม
ธรรมชาติ โดยเฉพาะพื้นที่ภาคอีสานเป็นที่ราบสูงแห้งแล้ง การตากถาง
ทำไร่นาก็ต้องเลือกทำเลอันอุดมใกล้บึงใกล้ธารน้ำ

เมื่อทำเลต่างๆ ถูกจับจองหมด...นานวันเข้าคนเพิ่มจำนวน
มากขึ้นก็ต้องขยับขยายหาที่ประกอบอาชีพ แม้จะเป็นที่แห้งแล้งก็จำใจ

²⁶⁶ “เรื่อง ทำนบในมณฑลอีสาน,” 14 มกราคม 2453-9 ธันวาคม 2465, เอกสารกรมราชเลขาธิการ
รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม. 15.2/1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ทำไป ไร่นาทั้งหลายฝากไว้กับธรรมชาติ ถ้าปีใดฝนตกถูกต้องตาม
ฤดูกาลปีนั้นก็ไ้ผลดี ถ้าปีใดน้ำท่วมหรือแห้งแล้งก็หมดปัญหาที่จะ
แก้ไข เป็นดั่งนี้มาตลอด²⁶⁷

เมื่อเกิดปัญหาฝนแล้งไม่ตกต้องตามฤดูกาลก็ยิ่งซ้ำเติมเงื่อนไขสภาพภูมิประเทศซึ่งเป็น
ข้อจำกัดด้านการเพาะปลูกอยู่ก่อนแล้วให้กลายเป็นปัญหาใหญ่ขึ้น ไม่เพียงแต่ผลผลิตจะมีไม่มาก
พอที่จะขายได้แล้ว แต่ยังมีไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือนด้วย กลายเป็นปรากฏการณ์
ทุพภิกขภัยกระจายไปทั่วห้วงแห่ง โดยปัญหาภัยธรรมชาติดังกล่าวก็พบว่ามักเกิดขึ้นอยู่เสมอ
เช่น ใน พ.ศ. 2432-2433 บริเวณมณฑลอีสานเกิดปัญหาฝนแล้งครั้งใหญ่ต่อเนื่องกันถึง 2 ปี และ
เกิดขึ้นอีกครั้งในราว 10 ปีต่อมา คือ พ.ศ. 2446 ในพื้นที่อำเภอด่านซ้ายระหว่าง พ.ศ. 2451-2453 ก็
เกิดปัญหาฝนแล้งต่อเนื่องถึง 3 ปี ผลผลิตเสียหายไม่สามารถทำการเพาะปลูกอะไรได้²⁶⁸
ภาวะอดอยากและปัญหาขาดแคลนข้าวอย่างหนักจึงเกิดขึ้น ซึ่งเปิดโอกาสให้บรรดาพ่อค้า
โดยเฉพาชาวจีนที่มีข้าวสะสมไว้มากถือโอกาสกอบโกยความมั่งคั่งจากอุปสงค์ที่ขยับตัวสูงขึ้น
อย่างรวดเร็วภายในระยะเวลาอันสั้น ตัวอย่างเช่น ราคาข้าวเปลือกในมณฑลอีสานเมื่อ
พ.ศ. 2446 ระหว่างที่เกิดทุพภิกขภัยจากช่วงเดือนเดือนเมษายนตกอยู่ที่ 1 บาทต่อน้ำหนัก 30-40 ชั่ง
พอถึงเดือนพฤษภาคมราคาก็สูงขึ้นไปอีกเท่าตัวคือ 1 บาทต่อ 20 ชั่ง และสูงขึ้นเป็นลำดับจนถึง
เดือนกรกฎาคมราคาอยู่ที่ 1 บาทต่อน้ำหนัก 5 ชั่ง ในพื้นที่มณฑลอุดรปีเดียวกันนั้นก็เกิดทุพภิกขภัย
เช่นเดียวกัน รายงานของข้าราชการท้องถิ่นท่านหนึ่งได้พรรณานถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นว่า

...ราษฎรพลเมืองอดอยากโดยมาก เพราะ ไม่มีที่ขาย ที่มีผู้ขายบ้างก็ไม่มี
เงินจะซื้อ ต้องเที่ยวหาเผือกหากลวยรับประทานผอมโรยถึงกับ
ล้มตายน่าเป็นที่สังเวชนัก...เรื่องเข้านี้ศกน่า ข้าพเจ้ายังนึกเกรงว่าจะอด

²⁶⁷ เดิม วิชาเกษตรพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, 404.

²⁶⁸ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 20-33.

อีก เพราะในสภานี้ผู้ที่ไม่มีกำลังจะทำโดยมาก ก็อดเสมอ...บ้านเมือง
หาได้จัดการสงเคราะห์อย่างใดเลย...²⁶⁹

นอกจากนั้นยังเกิดเหตุความไม่สงบโจรผู้ร้ายปล้นชิงข้าวตามทุ่งฉางและกองคาราวาน
เกวียน ชาวบ้านเป็นจำนวนมากต้องอพยพไปอยู่พื้นที่อื่นที่มีความอุดมสมบูรณ์กว่า รวมถึงในเขต
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ส่วนผู้ที่ยังคงปักหลักในถิ่นฐานเดิมก็ต้องฝ่าฟันกับความยากลำบากในการดำรง
ชีพต่อไป ผู้ที่พอจะมีทุนก็ต้องเที่ยวตระเวนหาซื้อข้าวแม้จะมีราคาสูง บ้างต้องไปกู้กับพวก “เจ๊กจีน
ขายของ” ซึ่งมีข้าวสะสมไว้เป็นจำนวนมากและต้องใช้หนี้เป็นข้าวในภายหลัง ทางด้าน
พ่อใหญ่พูน มณีวรรณ จากจังหวัดบุรีรัมย์ระลึกความหลังถึงสถานการณ์ความอดอยากที่เกิดขึ้นใน
มณฑลอิสานระหว่าง พ.ศ. 2458-2460 ไว้ว่า “...อดอยากถึงกินกลอย กินหัวกล้วย...อดต้องเที่ยวซื้อ
ในเขตที่พอมีข้าว...ข้ามลำชีไปเอาเกวียนไปซื้อ ไม่มีเกวียนทุกบ้าน คนไม่มีก็แบกกระบุงตะกร้าไป
หา...” สำหรับทางตอนเหนือของภาคอีสาน แม่ใหญ่คำพัน บัวมีได้เล่าความหลังครั้งเมื่อภาวะ
อดอยากเกิดขึ้นในเขตอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยว่า

เวลาอดข้าวต้องช่วยตัวเอง เจ้านาย (ข้าราชการท้องถิ่น) ไม่ช่วย...ช่วย
ตัวเองด้วยการกินเผือก มัน กลอย หมากขี้...พากันไปหาขอแลกข้าวหรือ
ซื้อข้าวที่หนองบัวลำภู ผู้ที่มีเกวียนจะบรรทุกเกวียนมา ผู้ที่ไม่มีก็ใช้วิธี
หาบ โดยพยายามหาบมาให้ได้มากที่สุด จนบางครั้งถึงกับปีศาจจะ
ออกมาเป็นเลือด....²⁷⁰

คงไม่เป็นธรรมนักหากมองว่ารัฐไม่ได้ขึ้นมาเข้ามาช่วยเหลือหรือมีความตั้งใจจะยกระดับ
คุณภาพชีวิตของชาวบ้านแต่อย่างใด ความเป็นจริงแล้วรัฐพยายามเข้ามาแก้ไขปัญหาในเรื่อง
ดังกล่าวแต่ความช่วยเหลือนั้นไม่ก่อให้เกิดประสิทธิผลมากนัก เช่น การสร้างฝายและทำนบกั้นน้ำ
ตามลำห้วยต่างๆ เพื่อรับมือกับปัญหาขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภค แต่ก็พบว่าทำนบกั้นน้ำนั้นมักมี
รายงานชำรุดอยู่เสมอ ในบางพื้นที่ยังพบด้วยว่ามีบางคนที่มิทันทรัพย์เข้าไปซ่อมแซมและถือโอกาส

²⁶⁹ “เรื่อง รายงานมณฑลอุดร,” สิงหาคม ร.ศ. 120-กรกฎาคม ร.ศ. 129, เอกสารกรมราชเลขาธิการ
รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.59/41, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁷⁰ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 13- 14.

ยึดเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเรียกเก็บค่าระบายน้ำจากทำนบนั้นกับชาวบ้านที่ต้องการใช้น้ำอีกด้วย²⁷¹ นอกจากนี้การแก้ปัญหาของรัฐก็จะเป็นเรื่องเฉพาะหน้า เช่น การจ่ายแจกข้าวให้กับชาวบ้านตามมณฑลต่างๆ ในยามเมื่อเกิดภัยพิบัติ เป็นต้น ซึ่งก็พบว่าข้าวมักมีไม่พอต่อความต้องการของชาวบ้านผู้เผชิญกับความอดอยากอยู่เสมอ

จากภาพรวมข้างต้นจะเห็นได้ว่า สภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสานมีอาณาบริเวณซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมกับการเพาะปลูกมีจำกัด ประกอบกับความผันผวนทางธรรมชาติ รวมถึงกรรมวิธีการผลิตของชาวบ้านที่ล้าหลังเพราะขาดศักยภาพในการปรับตัวและการสนับสนุนจากรัฐอย่างเป็นทางการเหมือนใจเหล่านี้ทำให้การขยายตัวและการบุกเบิกพื้นที่เกษตรกรรมเป็นไปอย่างมีข้อจำกัดและไม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างเด่นชัดดังเช่นบริเวณมณฑลชั้นในของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปผ่านงานศึกษาหลายชิ้นที่ผ่านมาว่า ชาวนาข้าวไร่นาน้อยในลุ่มน้ำเจ้าพระยามีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจและได้รับประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจนสามารถก้าวพ้นจากระบบไพร่อย่างค่อยเป็นค่อยไปได้ แต่ชาวบ้านในภาคอีสานส่วนใหญ่แล้วยังคงเผชิญโชคกับสภาพดินฟ้าอากาศและความยากลำบากในการดำรงชีวิต โดยมีโอกาสน้อยมากที่จะเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจหรือพัฒนาตนเองจนสามารถเขยิบสถานะทางสังคมของตน หัวข้อต่อไปจะได้พิจารณาต่อไปว่า นอกจากเงื่อนไขทางสภาพภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูก รวมถึงโอกาสทางเศรษฐกิจของชาวบ้านทั้งหลายแล้ว “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ในฐานะผู้ปกครองมีส่วนหรือไม่อย่างไร ต่อการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจของผู้คนเหล่านี้

1.1.3.2 ข้อจำกัดด้านเศรษฐกิจแบบเงินตรา หลักฐานจากรายงานของนักสำรวจชาวตะวันตกซึ่งเดินทางเข้ามายังภาคอีสาน โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ 2420 เป็นต้นมา อาทิ บันทึกการเดินทางในลาว (Voyage dans le Laos) ของเอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) บุกเบิกสยาม : การสำรวจของพระวิภาคภูวดล พ.ศ. 2424-2436 (Surveying and Exploring in Siam From 1881 to 1893) ของพระวิภาคภูวดล (James Mccarthy) และรายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง (Report on A journey in The Me-Kong Valley) โดยดับบลิว. เจ. อาร์เชอร์ (W. J. Archer) ผู้ช่วยสถานกงสุลอังกฤษประจำสยาม รายงานเหล่านี้ให้ภาพในลักษณะเดียวกันว่า สภาพความเป็นอยู่

²⁷¹ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เศรษฐกิจอีสานหลังมีทางรถไฟ พ.ศ. 2443-2488, 90.

ของชาวบ้านในภาคอีสานแม้จะต้องพึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลักและบ่อยครั้งจะต้องเผชิญกับสภาพดินฟ้าอากาศที่แปรปรวนก็ตาม แต่ในสภาวะปกตินี้พวกเขาสามารถปรับตัวอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้ดี นอกจากการทำนาทำสวนซึ่งเป็นอาชีพหลักแล้ว พวกเขายังเลี้ยงสัตว์ และออกล่าสัตว์ในป่าเขา จับกบตามไร่นา จับปลาตามลำน้ำห้วยหนองคลองบึงต่างๆ รวมถึงการแปรรูปอาหารเพื่อเก็บไว้บริโภคในภายหลัง สำหรับเครื่องมือเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันก็สามารถผลิตได้เองในครัวเรือน โดยแทบจะไม่ต้องซื้อหาแต่อย่างใด เช่น ผ้าทอ ภาชนะต่างๆ และเครื่องมือดักสัตว์ เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของชาวบ้านที่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยการเลี้ยงตนเองหรืออาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เศรษฐกิจแบบยังชีพ” ซึ่งนั่นก็คงจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเข้าใจว่าในหมู่บ้านชนบทของภาคอีสานนั้น “ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่สู้จะรุนแรง เงินก็ไม่มีอำนาจเหมือนในเมืองที่ว่าเป็นคิวิไลซ์”²⁷² ดังนั้น ในหัวข้อนี้จะได้อภิปรายในประเด็นที่ว่า “ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่สู้จะรุนแรง” ตามทัศนะของอดีตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้นสอดคล้องกับสภาวะความเป็นจริงของวิถีชาวบ้านหรือไม่ และส่งผลต่อพวกเขาเหล่านี้ภายใต้การเป็นพลเมืองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างไร

เป็นความจริงว่า “เศรษฐกิจเพื่อการตลาด” ซึ่งขยายตัวอย่างมากในมณฑลขึ้นในอันปัจฉิมหนึ่งที่เกื้อหนุนให้สยามวิวัฒน์จากรัฐจารีตสู่การเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นมีความสอดคล้องไปกับพัฒนาการของ “เศรษฐกิจแบบเงินตรา” ดังจะเห็นได้เบื้องต้นจากลักษณะการแลกเปลี่ยนสินค้า ซึ่งเปลี่ยนแปลงรูปแบบการแลกเปลี่ยนของกับสิ่งของไปสู่การมีเงินตราเป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนมากขึ้น ปริมาณของเงินตราในตลาดแม้จะมีปัญหาในเรื่องการหมุนเวียนอยู่บ้าง แต่ก็มีความมากพอที่จะทำให้เงินตราของสยามเป็นสื่อกลางมาตรฐานในการแลกเปลี่ยน ไพร่ทั้งหลายสามารถสะสมเงินตราในปริมาณที่มากพอจะหลีกเลี่ยงจากระบบการเกณฑ์แรงงานเพื่อมุงม่นอย่างเต็มที่ในการสร้างผลผลิตส่วนเกินป้อนตลาดสินค้า ขณะเดียวกันรัฐก็มีแนวโน้มปรับเปลี่ยนรูปแบบการเรียกเก็บผลประโยชน์จากการเก็บเป็นสิ่งที่ของไปเป็นเงินตรามากขึ้น สภาวะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่า “เศรษฐกิจแบบเงินตรา” ในอาณาบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยากำลังทวีความสำคัญขึ้นแทนที่ “เศรษฐกิจ

272

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน, 77.

แบบยังชีพ” เงินตราที่มีความสำคัญมากขึ้นในฐานะตัวกลางการแลกเปลี่ยนสินค้า เมื่อพิจารณาในลักษณะเดียวกันกับบริบทของภาคอีสานดูจะต่างออกไป

ประการแรก เศรษฐกิจแบบเงินตราไม่ได้ขยายไปอย่างทั่วถึง กล่าวคือ แม้การบูรณาการเชิงพื้นที่ที่จะเอื้อให้เศรษฐกิจของภาคอีสานในภาพรวมมีแนวโน้มรวมตัวเป็นส่วนหนึ่งในเศรษฐกิจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มากขึ้น อย่างไรก็ตาม จากการอธิบายที่ผ่านมาสามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่าเศรษฐกิจแบบเงินตราโดยเฉพาะการใช้ค่าเงินบาทเป็นตัวกลางแลกเปลี่ยนสินค้านั้นมีอิทธิพลมากเฉพาะในเขตเมือง ศูนย์กลางการคมนาคมหรือศูนย์กลางทางเศรษฐกิจเท่านั้น สำหรับพื้นที่ชนบทซึ่งไกลออกไป แม้จะมีการใช้เงินตราอยู่บ้าง แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงแลกเปลี่ยนสินค้าด้วยสิ่งของหรือผลผลิตอยู่เป็นปกติ ทั้งแลกกันเองระหว่างหมู่บ้าน เช่น เกลือ ข้าวเปลือก ภาชนะและอุปกรณ์เครื่องใช้ไม้สอยต่างๆ เป็นต้น²⁷³ แลกเปลี่ยนกันระหว่างชาวบ้านกับพ่อค้าคนกลาง ซึ่งจะเห็นในหัวข้อก่อนหน้าที่ว่าพ่อค้าคนกลางทั้งที่เป็นชาวจีนและบรรดานายฮ้อยนั้นมักนำสินค้าจากในเมืองไปแลกเปลี่ยนกับข้าวเปลือกของชาวบ้าน และไปขายต่ออีกทอดหนึ่งตามย่านเศรษฐกิจต่างๆ เพื่อเปลี่ยนสินค้าเป็นเงินตราไว้จับจ่ายใช้สอยและสะสมทุนต่อยอดกิจการ แม้กระทั่งระบบสินเชื่อในท้องถิ่นก็ยังพบว่ามีหลายชุมชนที่ใช้ดอกเบี้ยเป็นผลผลิตโดยเฉพาะข้าวเปลือกให้กับเจ้าหนี้แทนการใช้เงินตราแลกเปลี่ยน ลักษณะเช่นนี้เป็นปัจจัยหนึ่งที่เอื้อให้กลุ่มพ่อค้าคนกลางซึ่งมีโอกาสเข้าถึงเศรษฐกิจแบบเงินตราได้มากกว่ามีโอกาสสร้างสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมให้มั่นคงได้มากกว่าชาวบ้านทั้งหลายที่ยังคงแลกเปลี่ยนสินค้าโดยใช้ผลผลิต

ประการที่สอง ระบบเงินตรายังไม่มีมาตรฐานที่ชัดเจน ภาพรวมการแลกเปลี่ยนสินค้าในภาคอีสานมีทั้งที่เป็นระบบเงินตราและการแลกเปลี่ยนด้วยสิ่งของ เมื่อพิจารณาระบบการแลกเปลี่ยนด้วยเงินตรานั้นก็พบว่าค่าเงินหรือรูปแบบที่ใช้ค่อนข้างจะมีความหลากหลายและไม่เป็นระบบมาตรฐานอันเดียวกัน ดังที่หลวงผดุงแคว้นประจันต์ ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยตั้งข้อสังเกตว่า “เงินทั้งปวงเหล่านั้นมีกำหนดอัตราไม่ว่าใครจะแน่นอนเหมือนอย่างอัตราที่เรียกว่า สลึงเฟื้อง ไพ อัฐ โสฬส...มนุษย์เหล่านั้นไปค้าขายคบค้ากับพวกญวนบ้างพวกจีนฮ้อบ้างการใช้เงินทอง

²⁷³

ดูเพิ่มเติมใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544, 147-

และแบบแผนกำหนดอัตราต่างๆ กัน”²⁷⁴ รวมถึงรูปแบบเงินตราซึ่งใช้กันโดยทั่วไปแต่เดิม เช่น เงินลาด เงินฮ้อย เงินฮางก็มักมีน้ำหนักที่ไม่มาตรฐานแล้วแต่ว่าผลิตขึ้นในท้องถิ่นไหน ขณะที่เงินบาทซึ่งเป็นค่าเงินมาตรฐานเดียวกับส่วนกลางนั้นหลักฐานต่างๆ ชี้ให้เห็นว่ามีปริมาณที่ไม่สม่ำเสมอ “ลางที่ก็น้อยลงลางที่ก็มากขึ้น” และมีไม่เพียงพอทั่วถึง หลวงผดุงแคว้นประจันต์รายงานต่อไปว่า “เงินบาทและเงินเหรียญสยามทั้งเบี้ยทองแดงด้วยนั้นก็โปรดพระราชทานให้ใช้ตลอดพระราชอาณาเขตร์มานานแล้ว แต่หากว่าเงินเหล่านั้นไปไม่ทั่วถึง ถึงจะมีบ้างก็แต่เล็กน้อยไม่เพียงพอแก่ความประสงค์จับจ่ายแลกเปลี่ยนซื้อขายแก่กันและกัน”²⁷⁵

สองประเด็นข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า เศรษฐกิจแบบเงินตรายังไม่เกิดขึ้นอย่างทั่วถึงในภาคอีสาน ซึ่งนั่นก็อาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจเพื่อการตลาดในภาคอีสานไม่ขยายตัวเป็นวงกว้างเช่นที่เกิดในบริเวณมณฑลชั้นใน เช่นนั้นแล้ว การดำรงชีวิตของชาวบ้านอีสานในชนบทคงจะเป็นดังความเห็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงตั้งข้อสังเกตว่า “ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่สู้จะรุนแรง” แต่ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาถึงภาระต่างๆ ที่ชาวบ้านเป็นผู้แบกรับในฐานะพลเมืองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้ว กลับพบข้อเท็จจริงที่ต่างออกไป

1.1.3.3 ภาระด้านภาษีอากร แม้ระบบเศรษฐกิจเพื่อการตลาดและเศรษฐกิจแบบเงินตราในชนบทอีสานจะไม่ได้ขยายตัวไปอย่างเต็มที่และยังมีข้อจำกัดอยู่มาก กระนั้น ไม่ได้หมายความว่า “ความต้องการตัวเงิน” จะไม่เกิดขึ้น จริงอยู่ในขั้นตอนการแลกเปลี่ยนสินค้าชาวบ้านจะสามารถใช้ผลผลิตแลกเปลี่ยนระหว่างกันได้โดยไม่จำเป็นต้องใช้เงินเป็นตัวกลางก็ตามอย่างไรก็ดี ในฐานะราษฎรของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ชาวบ้านมีภาระหน้าที่ในการเสียภาษีอากรต่างๆ ในรูปของเงินตราให้กับรัฐด้วย

ในระบบไพร่รัฐเรียกรับผลประโยชน์ในรูปของส่วย ซึ่งโดยมากมักเป็นสิ่งของหรือทรัพยากรธรรมชาติที่มีมูลค่าในท้องถิ่น แต่เมื่อสยามวิวัฒน์ตนเองสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ซึ่งผูกพันกับระบบเศรษฐกิจโลกมากขึ้น รูปแบบการเรียกรับผลประโยชน์ของรัฐก็เปลี่ยนแปลงรูปแบบจากสิ่งของหรือทรัพยากรธรรมชาติมาเป็นตัวเงิน ทั้งในรูปของเงินค่าราชการหรือเงินรัชชูปการซึ่งคิด

²⁷⁴ หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุตตรนคร), “เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1: ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน,” 51.

²⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, 52-53.

เป็นรายหัวและภาษีอากรทางอ้อมในรูปแบบอื่นๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2435 เป็นต้นมา เมื่อระบบมณฑลเทศาภิบาลได้รับการปรับปรุงให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงมหาดไทย การเก็บเงินค่าราชการซึ่งเป็นเงินผลประโยชน์ของรัฐก็ได้รับการปรับปรุงด้วยเช่นกัน ในภาคอีสานได้มีประกาศห้ามเจ้าหมื่นนายกองเก็บเงินค่าราชการโดยไม่มีกำหนดอัตราแน่นอนและไม่มีใบเสร็จเป็นหลักฐานอีกต่อไป ต่อมาใน พ.ศ. 2439 ให้มีการยกเลิกเก็บส่วยผลเร็วสินค้าของป่าซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญของภาคอีสานมาเป็นการเก็บเงินค่าราชการจากไพร่ในอัตราคนละ 2 บาทต่อปีแทน พร้อมทั้งปันส่วนเงินที่เก็บได้นั้นให้แก่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นตลอดจนถึงกำนันผู้ใหญ่บ้านด้วย และใน พ.ศ. 2440 มีการประกาศแก้ไขเพิ่มเติมการเก็บเงินค่าราชการใหม่ กำหนดเรียกเก็บจากราษฎรในอัตราคนละ 3 บาท 32 อัฐ หรือคิดเป็น 3.50 บาทด้วยกัน²⁷⁶

พ.ศ. 2444 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120 เพื่อวางรากฐานให้ระบบการเก็บเงินผลประโยชน์ของรัฐเป็นไปอย่างเดียวกันทั่วประเทศ พระราชบัญญัติฉบับนี้ระบุอัตราการเก็บเงินค่าราชการไว้สูงสุดปีละ 6 บาทต่อคน โดยเก็บจากชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง 18-60 ปี และได้ทยอยประกาศใช้ตามมณฑลต่างๆ ไปตามลำดับขั้นอยู่กับการพิจารณาความเหมาะสม เช่น ในมณฑลอุดรประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. 2446 มณฑลนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2448 และมณฑลอุบล (แยกมาจากมณฑลอิสาน) ใน พ.ศ. 2454 โดยทั่วไปแล้วเก็บในอัตราคนละ 4 บาทต่อปี²⁷⁷ สาระสำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้เห็นได้ชัดว่ารัฐพยายามเข้าไปดูแลการเก็บเงินผลประโยชน์นี้โดยตรง

แต่เดิมเจ้าหมื่นนายกองตลอดจนกรมการเมืองซึ่งเป็นกลุ่มอำนาจท้องถิ่นจะเป็นผู้เก็บภาษีจากราษฎร แต่พระราชบัญญัติฉบับนี้ให้อำนาจการสำรวจและเก็บเงินค่าราชการแก่พนักงานของรัฐในระบบราชการรูปแบบใหม่ ซึ่งอยู่ภายใต้การกำกับของกระทรวงมหาดไทย กำนัน ผู้ใหญ่บ้านในฐานะเจ้าหน้าที่รัฐระดับล่างสุดได้รับมอบหมายให้เป็นเจ้าพนักงานสำรวจและเก็บเงินค่าราชการจากชาวบ้าน จากนั้นจะนำส่งไปยังอำเภอผ่านมายังผู้ว่าราชการเมืองและข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลตามลำดับ ซึ่งจะมีหน่วยงานสรรพากรที่รับผิดชอบกำกับดูแลเรื่องนี้โดยตรงเป็นการเฉพาะ ซึ่ง

²⁷⁶ สมศักดิ์ มหาทรัพย์กุล, “การเก็บเงินรัฐูปการและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ. 2444-2482”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534), 73.

²⁷⁷ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 97.

กำนันผู้ใหญ่บ้าน ตลอดจนข้าราชการในระดับต่างๆ ทั้งชั้นประทวนและสัญญาบัตร ตลอดจนกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ เพราะเงินในส่วนนี้ “ถึงจะไม่มากก็เป็นเครื่องล่อใจ...” เนื่องจาก “ราชการทั้งปวงในเวลานี้กำลังกวัดข้นได้อาสรีย์พวกเหล่านี้เป็นกำลังมาก...”²⁷⁸ แม่ใหญ่ทองเลี่ยม เวียงแก้ว เชื้อสายอำนาจท้องถิ่นจากจังหวัดมหาสารคามได้เล่าว่ารัฐได้แบ่งเงินค่าราชการนี้ให้กับพวกกรมการเมืองต่างๆ ด้วย ตามแต่จำนวนเงินที่เก็บจากราษฎรได้ในแต่ละปี เรียกว่า “เงินสามสอง” คือ แบ่งให้เจ้าเมืองและกรมการเมือง 1 ส่วน ส่งเข้ากรุงเทพฯ 2 ส่วน (ส่งเข้ากรุงเทพฯ อัตรา 2 ใน 3 ของเงินที่เก็บได้ทั้งหมด) โดยในระหว่าง พ.ศ. 2453-2454 ในมณฑลอีสานพบว่ามียกเว้นท้องถิ่นได้รับเงินสามสองนี้จำนวนทั้งสิ้น 687 คน มีผู้ที่ได้รับเงินมากที่สุดจำนวนมากถึง 1,938.87 บาทและผู้ได้รับต่ำที่สุดคือ 25 สตางค์²⁷⁹

ต่อมา พ.ศ. 2462 ทางราชการได้ประกาศเปลี่ยนแปลงการเก็บเงินผลประโยชน์ของรัฐนี้ โดยเรียกใหม่ว่าเงิน “รัฐชูปการ” มีการปรับปรุงรูปแบบและข้อกำหนดการเก็บเงินในส่วนนี้ให้รัดกุมมากขึ้น แต่โดยสาระสำคัญแล้วไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก “เงินค่าราชการ” หรือ “เงินรัฐชูปการ” นั้น ชาวบ้านเรียกติดปากกันทั่วไปว่า “เงินค่าหัว” เพราะรัฐเรียกเก็บเป็นรายหัวจากชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีอายุเข้าเกณฑ์ ต่อมารัฐยังเรียกเก็บเงินเป็นรายหัวลักษณะเช่นนี้เพิ่มเติมอีกคือ “เงินศึกษาพลี” เพื่อเป็นค่าบำรุงการศึกษาของรัฐ เริ่มเก็บราว พ.ศ. 2465-2473 อัตราคนละ 2 บาทต่อปีจากชายฉกรรจ์อายุ 18-20 ปี ยกเว้นเพียงนักบวชและกลุ่มข้าราชการเท่านั้น²⁸⁰ ทั้งเงินค่าหัวและเงินศึกษาพลีเป็นเงินที่ชาวบ้านต้องเสียให้กับรัฐอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยไม่ได้คำนึงว่าเขาเหล่านั้นจะมีรายได้เป็น “เงินตรา” จากการประกอบอาชีพหรือไม่ มากน้อยอย่างไร โดยสรุปแล้วชาวบ้านที่เข้าเกณฑ์จะต้องเสียเงินรายหัวนี้ในอัตราคนละ 4-6 บาท ต่อปี ดังนั้น หากครอบครัวใดมีจำนวนชายฉกรรจ์มากภาระทางภาษีในส่วนนี้ก็เพิ่มมากขึ้นเป็นเงาตามตัว

เราอาจเข้าใจภาระในส่วนนี้ของชาวบ้านได้ดีขึ้นเมื่อพิจารณาต่อไปว่า จำนวนเงิน 4-6 บาทในสมัยนั้นมีมูลค่ามากน้อยเพียงใด งานศึกษาของสุวิทย์ ธีรศาสน์ได้เปรียบเทียบมูลค่าของเงิน

²⁷⁸ “เรื่อง ยกเว้นเก็บภาษีอากรแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านและสารวัตร,” 6 สิงหาคม ร.ศ. 129, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, ร.5 ค. 14/30, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁷⁹ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 100.

²⁸⁰ สุวิทย์ ธีรศาสน์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544, 186.

จำนวนดังกล่าวกับราคาสั่งของต่างๆ ในช่วงทศวรรษ 2470 ไปได้เห็นภาพ กล่าวคือ เงินจำนวน 4 บาทขณะนั้นเฉลี่ยแล้วสามารถซื้อไก่ได้ประมาณ 16 ตัว (ราคาตลาดนครราชสีมา) ซื้อข้าวเปลือกได้ 192-435 กิโลกรัม (ราคาโรงสีที่ขอนแก่น) ซื้อแม่วัวได้ 1 ตัว (ราคา ณ บ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่น) ซื้อเสื้อผ้าได้ราว 20-27 ตัว สำหรับเงินมูลค่า 6 บาท สามารถซื้อไก่ได้ 24 ตัว ซื้อข้าวเปลือกได้ 288-652 กิโลกรัม ซื้อแม่วัวได้ 2 ตัว และสามารถซื้อเสื้อผ้าได้ราว 30-40 ตัวด้วยกัน เมื่อเปรียบเทียบกับปริมาณผลผลิตข้าวของชาวบ้าน ณ ขณะนั้นก็พบว่าเงินค่าหัวจำนวน 4 บาท คิดเป็น 8.7-19.7 % ของผลผลิตทั้งหมด ทั้งนี้ หากคิดเงินค่าหัวรวมกับเงินศึกษาพลีซึ่งรัฐเรียกเก็บในกลางทศวรรษ 2460 เป็นต้นไป พบว่าเงินจำนวน 6 บาทนั้นคิดเป็นมูลค่าราว 13- 29.6 % ของผลผลิตข้าวทั้งหมดในครัวเรือนเลยทีเดียว ทั้งนี้ ต้องคำนึงด้วยว่าในจำนวนผลผลิตทั้งหมดของชาวบ้านจะสามารถขายได้ราคามากน้อยแค่ไหนในปีๆ หนึ่ง หรือบางปีอาจขายไม่ได้เลยก็มี หากชาวบ้านนำผลผลิตไปขายเองตามตลาดหรือโรงสีต่างๆ โดยไม่ผ่านการรับซื้อจากพ่อค้าคนกลาง สำหรับผู้ที่ไม่มีเกวียนก็จะต้องมีค่าไถหุ้ยเป็นต้นทุนอีกตกเกี่ยวละ 1 บาท รวมไปถึงค่าธรรมเนียมราชการอื่นๆ ด้วย²⁸¹

จะเห็นว่ามูลค่าของเงินค่าหัวและเงินศึกษาพลีที่ชาวบ้านต้องเสียให้กับรัฐเป็นภาระที่หนักหนาอยู่ไม่น้อย หากเทียบกับรายได้ ผลผลิตและข้อจำกัดอื่นๆ ของชาวบ้านดังที่ได้อภิปรายมาแล้ว นอกจากนี้ภาษีทางตรงอันเป็นภาระหลักของชาวบ้าน ภาษีทางอ้อมในรูปแบบอื่นๆ ก็ดูจะสร้างปัญหาให้กับชาวบ้านด้วยเช่นกัน เพราะเท่ากับว่าหากจะค้าขายหรือประกอบกิจการใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งของจำเป็นในการอุปโภคบริโภคก็จะต้องเสียเงินเพิ่มอีกตามที่รัฐได้กำหนดไว้ ตัวอย่างเช่น มีข้อมูลว่าในทศวรรษ 2430 สมัยรัชกาลที่ 5 มีการเก็บอากรค่านา ภาษีสุรา อากรสมภัก ภาษีน้ำมันเชื้อเพลิง ป่าไม้ ภาษียาสูบ ภาษีเกลือ ฯลฯ ซึ่งภาษีเกลือและยาสูบจะต้องเสียในอัตรา 10 ซัก 1 ปลาบึก 24 บาท ซัก 8 บาท เป็นต้น²⁸² นอกจากนี้การทำธุระต่างๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับราชการชาวบ้านก็ต้องเสียภาษีหรือเงินค่าธรรมเนียมให้กับรัฐเพิ่มเติมจากเงินค่าหัวซึ่งถูกเรียกเก็บอยู่ก่อนแล้ว เช่น ค่าธรรมเนียมโอนย้ายจดทะเบียนกรรมสิทธิ์ที่ดิน ค่าขนย้ายหรือขายสัตว์พาหนะ เช่น สุกร และโค-กระบือ โดยการออกตัวพิมพ์รูปพรรณ เพื่อยืนยันกรรมสิทธิ์ของผู้ครอบครองหรือผู้ทำการ

²⁸¹ เรื่องเดียวกัน, 188.

²⁸² ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 88.

เคลื่อนย้ายสัตว์เหล่านี้ พร้อมทั้งกำหนดอัตราการเก็บค่าธรรมเนียมไว้อย่างชัดเจนที่โคตัวละ 1 เฟื้อง และกระบือตัวละ 1 สลึง²⁸³ เป็นต้น บันทึกของข้าราชการกระทรวงมหาดไทยท่านหนึ่งได้รายงานความเดือดร้อนใจของชาวบ้านเมื่อเขาเดินทางไปตรวจราชการในมณฑลนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. 2439 ว่า “มีสุกรอยู่จะมารับพระราชทาน (รับประทาน) ก็ต้องเสียภาษีสุกรหนึ่ง 3 บาทบ้าง 1 บาทบ้าง 50 สตางค์บ้าง เสียภาษีแล้วจะซื้อขายกับผู้อื่นผู้ใดก็ไม่ใครจะได้ จะรับพระราชทานก็ไม่หมด...”²⁸⁴

การดำเนินการเหล่านี้ต้องขออนุญาตจากทางราชการและชำระภาษีตลอดจนค่าธรรมเนียมต่างๆ ให้เรียบร้อยเสียก่อนจึงจะถูกต้องตามกฎหมาย โดยเจ้าหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยซึ่งประจำอยู่ตามที่ว่าการอำเภอ ตลอดจนเจ้าหน้าที่ตามด่านต่างๆ มีบทบาทอย่างมากในการควบคุมและตรวจสอบ ทั้งนี้ บางครั้งชาวบ้านอาจต้องเสียเงินเพิ่มมากขึ้นกว่าที่ทางราชการกำหนดให้กับเจ้าหน้าที่บางคนที่ยื้อราษฎรบังหลวง เพื่อความสะดวกไม่ล่าช้าในการจัดการเรื่องต่างๆ เพราะในฐานะผู้ได้ปกครองแล้วชาวบ้านไม่ได้มีอำนาจต่อรองกับเจ้าหน้าที่มากนัก สิ่งเหล่านี้ล้วนสะสมเป็นความไม่พอใจให้กับคนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก

ภาระทางภาษีเป็นหนึ่งในอุปสรรคการสะสมทุนของชาวบ้าน นอกจากนั้นยังแสดงให้เห็นว่าโอกาสทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในภาคอีสาน ไม่ได้เป็นไปอย่างเท่าเทียม ขณะที่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นได้รับการผ่อนปรนจากรัฐ ชาวบ้านกลับเป็นผู้รับภาระในส่วนนี้โดยตรง มีข้อมูลที่น่าสนใจด้วยว่าแม้ระบบการเกณฑ์แรงงานจะค่อยๆ ลดความสำคัญลงเมื่อสยามวิวัฒน์ตนเองสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่แล้ว แต่จากหลักฐานได้พบว่าชาวบ้านในภาคอีสานยังคงถูกเกณฑ์แรงงานอยู่ในหลายโอกาส เป็นต้นว่า การทำถนนหนทาง สะพาน ทำฝาย ทำนบกั้นน้ำ ซึ่งมีทั้งที่ได้รับผลตอบแทนและไม่ได้รับผลตอบแทน เพราะ “...ราษฎรจึงยังล่าหลังในอารยธรรม จะบังคับจะเกณฑ์กันอย่างไรก็ทำได้ง่าย ไม่มีปากเสียง”²⁸⁵ ไม่มีหลักฐานที่ชี้ชัดได้โดยตรงว่าชาวบ้านอีสานในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์คิดเห็นอย่างไรต่อภาระทางภาษีที่พวกเขาต้องแบกรับ อยากรู้ดี จากข้อมูล

283 วิจารณ์ ชนบุญเรือง, “การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-2433”, 106-107.

284 “เรื่อง พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา,” 4 กันยายน ร.ศ. 115, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 2.14/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

285 ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก, 680-681.

สัมภาษณ์ของฉัตรทิพย์ นาถสุภาและพรพิไล เลิศวิชาใน พ.ศ. 2532 ชาวบ้านจากอำเภอ
แวงน้อย จังหวัดขอนแก่นได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องนี้จากคำบอกเล่าของบิดา มารดาและ
ประสบการณ์ในวัยเด็กของเขา ซึ่งคาบเกี่ยวกับสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็พอจะสะท้อน
ความรู้สึกเบื้องต้นบางประการของชาวบ้านได้อย่างน่าขบคิด ความว่า

ชาวบ้านปั้นคันทนาเอง ทำนาเอง สร้างบ้านเอง บุกเบิกทำถนน สร้างวัด
เอง เมื่อไรนาเสียหาย น้ำท่วม ฝนแล้งก็ต้องรับผิดชอบครอบครัวไรนา
ของตนเอง แล้วทำไมจึงต้องเสียเงินค่าหัว...เมื่อชาวนาต้องการขายวัว
ควายก็ยังคงเสียค่าธรรมเนียมต่างๆ ที่เป็นวัวควายที่พวกเขาเลี้ยง
มาเอง?²⁸⁶

1.1.4 การปรับตัวของชาวบ้านและปฏิสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การอภิปรายก่อนหน้านี้อาจชวนให้เกิดคำถามว่า การดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดของชาวบ้าน
ท่ามกลางสถานะดินฟ้าอากาศที่ผันผวน สภาพเศรษฐกิจในท้องถิ่นที่ยังไม่ก้าวพ้นจากเศรษฐกิจแบบ
ยังชีพไปสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราหรือเศรษฐกิจเพื่อการตลาด ตลอดจนภาระทางภาษีและการเกณฑ์
แรงงานนั้นเป็นเรื่องปกติในภาคอีสานอยู่แล้วใช่หรือไม่ ซึ่งไม่ได้มีความแตกต่างกับยุคก่อนที่
ภาคอีสานจะรวมตัวเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แต่อย่างใด เช่นนั้นแล้ว สภาพชีวิต
ความเป็นอยู่ของชาวบ้านก่อนทศวรรษ 2430 คงไม่แตกต่างอะไรอย่างมีนัยยะสำคัญมากนัก แต่เมื่อ
พิจารณาอย่างถี่ถ้วนขึ้นจะเห็นได้ว่า การบูรณาการรัฐที่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมตั้งแต่ทศวรรษ
2430 เป็นต้นมา ล้วนก่อร่างให้อำนาจรัฐส่วนกลางค่อยๆ เข้มแข็งและสามารถแผ่ขยายไปใน
วงกว้างจนอาจกล่าวได้ว่า “พื้นที่อีสาน” ได้แปรเปลี่ยนจากปริมณฑลแห่งอำนาจเป็นอาณาบริเวณ
ในการบังคับใช้อำนาจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การบูรณาการเชิงอำนาจทำให้อำนาจการปกครองของท้องถิ่นกลายเป็นอำนาจของ
ส่วนกลาง ขณะที่การบูรณาการเชิงพื้นที่ทำให้อำนาจของรัฐลงหลักปักฐานในท้องถิ่น เช่นเดียวกับ
ศักยภาพการรับรู้ข้อมูลต่างๆ ของรัฐก็มีขอบข่ายกว้างขวางมากขึ้น หน่วยการปกครองตั้งแต่ระดับ
ล่างสุดจนถึงบนสุด คือ หมู่บ้าน อำเภอ จังหวัด มณฑลและภาค จึงมีแนวโน้มอยู่ภายใต้การควบคุม

²⁸⁶ ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและ พรพิไล เลิศวิชา, *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย* (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2537),

ของรัฐมากขึ้น สภาพการณ์เช่นนี้ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในความสัมพันธ์เชิงอำนาจยุคจารีต ขณะเดียวกันก็ทำให้ช่องว่างในระบบการคุมกำลังคนซึ่งไพร่หรือชาวบ้านนั้นใช้หลีกเลี่ยงการควบคุมจากผู้ปกครองลดแคบลง ปัญหาความคับสนของจำนวนประชากร สังกัดระหว่างเมือง การย้ายถิ่นฐาน การหลบหนีของชาวบ้านไปอยู่ในท้องที่ห่างไกล ปัญหาเหล่านี้ได้รับการจัดเก็บข้อมูลเชิงสถิติ การรายงานข้อมูลที่สะดวกรวดเร็ว มีการตรวจสอบและการแก้ไขอย่างเป็นระบบภายใต้โครงสร้างการปกครองและระบบราชการรูปแบบใหม่ อำนาจและสายตาของรัฐที่เข้มข้นและกว้างไกลขึ้นนี้เองทำให้ชาวบ้านยากที่จะหลบเลี่ยงภาระทางภาษี ขณะเดียวกันระบบการตรวจสอบเงินผลประโยชน์ของรัฐซึ่งมีข้าราชการจากส่วนกลางคอยกำกับควบคุมก็ลดโอกาสที่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นซึ่งบางส่วนแปรผันเป็นข้าราชการในระดับล่าง โดยเฉพาะพวกกำนันและผู้ใหญ่บ้านจะสามารถเบียดบังเงินภาษีไปเป็นของตนเองได้ ทั้งยังกระตุ้นให้ต้องทำงานอย่างเข้มข้นมากขึ้นด้วย

ศักราชของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เข้าถึงได้แม้กระทั่งชาติพันธุ์ส่วนน้อยในพื้นที่ห่างไกล มีรายงานว่าเผ่ากะเลิง บ้านโนนสังข์ศรี แห่งเขากุพานก็อยู่ในขอบข่ายที่ต้องเสียเงินค่าหัวด้วยเช่นกัน โดยฝากผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันไปเสียที่ตัวอำเภอคำชะอี จังหวัดมุกดาหาร หรือชาวกูยที่บ้านอาหวาด ตำบลดินแดง จังหวัดศรีสะเกษก็ต้องเสียเงินค่าหัวปีละ 4 บาทเช่นเดียวกับชาวบ้านทั่วไปในภาคอีสาน²⁸⁷ ไม่ต่างกับนักกับกลุ่มชาติพันธุ์บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งก่อนหน้าวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 ยังคงเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลลาวพวน หลวงมดโยชานุโยคได้บันทึกเหตุการณ์การเก็บเงินค่าหัวกับกลุ่มชาวข่าและชาวกูยไทยไว้ว่า “...คนที่ยากจนกลางเรือนมีบุตรแลหลานปนจะกันอยู่ 3-4 คนจะเก็บเงินด้วยเพียงบาทหนึ่งก็ไม่มีเงินจะให้...กลางเรือนมีอยู่คนเดียวจะเก็บช่วยแต่เพียงสลึงหนึ่งก็ไม่มี...ราษฎรมีความเดือดร้อนเป็นอันมาก เพราะข้าแลกูไทยเหล่านี้ เคยมีความสุขมาช้านานหาผู้ใดเบียดเบียนใช้สอยไม่”²⁸⁸

ภาระภาษีทั้งทางตรงและทางอ้อม รวมถึงการเกณฑ์แรงงานเพื่อสาธารณประโยชน์จึงเป็นสิ่งที่ชาวบ้านยากจะหลบเลี่ยงได้ การหลบเลี่ยงพันธะเหล่านี้หากถูกจับได้ก็จะมิบถลงโทษต่างๆ

²⁸⁷ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544, 186-187.

²⁸⁸ “เรื่อง หลวงมดโยชานุโยคเกณฑ์ข้าคนกูไทยเมืองวังคำส่งสะเบียงกองด่านทางลาวพวนและเรื่องเก็บเงินค่าราชการ,” 30 กรกฎาคม ร.ศ. 111-4 พฤศจิกายน ร.ศ. 112, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 59/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ตามมาด้วย กรณีของเงินค่าหัวหรือเงินรัฐอุปการนั้นหากชาวบ้านไม่ชำระตามกำหนดเวลา คือระหว่างเดือนเมษายนไปจนถึงเดือนกรกฎาคมแล้ว ก็จะถูกปรับในอัตราทวิคูณ คือจาก 4 เป็น 12 บาทในเดือนมิถุนายนหากพ้นกำหนดนี้ไปถือว่าเป็นคนหลีกเลี่ยงราชการต้องถูกปรับเป็นเงิน 30 บาท²⁸⁹ กฎหมายยังกำหนดด้วยว่าให้อำนาจนายอำเภอมีสิทธิยึดทรัพย์ของผู้ไม่ชำระเงินรัฐอุปการขายทอดตลาดเพื่อนำเงินมาชำระ รวมถึงค่าใช้จ่ายของรัฐในการขายทรัพย์สินนั้นๆ ด้วยหากบุคคลนั้นไม่มีทรัพย์สินหรือมีมูลค่าไม่เพียงพอที่จะขายทอดตลาดได้ นายอำเภอมีอำนาจนำตัวบุคคลนั้นมาทำงานโยธาเป็นเวลา 30 วัน เช่น ทำถนน ขุดสระ คายหญ้า ตัดไม้ ถางป่า ขนหิน ขนทราย เป็นต้น และในระหว่างไต่สวนหรือทำงานโยธานายอำเภอมีอำนาจสั่งขังไว้ในเรือนจำหรือที่ใดๆ ก็ได้ตามแต่จะเห็นสมควร²⁹⁰ ผู้ที่ไม่ต้องทำงานโยธาเนื่องจากไม่สามารถหาเงินมาชำระในส่วนนี้ได้เรียกกันโดยทั่วไปว่า “อนาถา” ตัวอย่างรายงานสำรวจเฉพาะเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน พ.ศ. 2469 ซึ่งให้เห็นว่ามีผู้ต้องทำงานโยธาเพราะไม่สามารถเสียเงินค่าหัวได้มีมากกว่าจำนวนผู้ที่เสียดั่งมณฑลอุดรพบว่ามีผู้เสียเงินค่าหัว 77 คน แต่มีผู้ต้องทำงานโยธาจำนวนมากถึง 566 คนด้วยกันสำหรับมณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจในภาคอีสานนั้นพบว่าตัวเลขผู้เสียเงินค่าหัวได้มีจำนวนมากกว่อมณฑลอุดร คือ 439 คน แต่ทั้งนี้ จำนวนผู้ทำงานโยธาก็มีมากกว่าเช่นกันคือ 695 คน²⁹¹ โดยในระหว่างทำงานโยธานั้นบางครั้งต้องเตรียมเสบียงอาหารมาเองด้วย จำนวน “อนาถา” หรือผู้ที่ไม่สามารถชำระเงินค่าหัวได้ในแต่ละเดือนนั้นคงมีเป็นจำนวนไม่น้อย ดังจะเห็นว่า สวัสดิ์ ตรีราช พ่อค้าและเชื้อสายข้าราชการท้องถิ่น ซึ่งรับหน้าที่ทำอาหารเลี้ยงอนาถาในจังหวัดอุดรธานีสามารถสร้างเนื้อสร้างตัวได้จากการประกอบอาชีพดังกล่าวสวัสดิ์ยังรับประมูลข้าวเปลือกส่งทางเรือจำอีกด้วย ผลกำไรที่ได้มีมากจนสามารถไปลงทุนต่อยอดซื้อรถยนต์หลายคันไว้รับจ้างบรรทุกโดยสารระหว่างเส้นทางอุดร-ขอนแก่น และต่อยอดทำธุรกิจรับเหมาก่อสร้างจนทำให้ครอบครัวตราหมีชื่อเสียงเป็นคหบดีที่โด่งดังของจังหวัดอุดรธานี²⁹²

289 มณฑลทหารบกที่ 6, พระราชประวัติและพระกรณียกิจ พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์, 111.

290 สมศักดิ์ มหาทรัพย์กุล, “การเก็บเงินรัฐอุปการและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ. 2444-2482”, 120.

291 ประมุข ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 102.

292 สวัสดิ์ ตรีราช, ลับสุดยอด เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสรีไทยกับขุนพลภูพาน เตียง ศิริจันทร์, พิมพ์ครั้งที่ 2

(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533), 34.

สภาพการณ์เช่นนี้เน้นย้ำว่า แท้จริงแล้วเศรษฐกิจแบบยังชีพในชนบทดำรงอยู่ท่ามกลางความต้องการตัวเงินที่เพิ่มสูงขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ชาวบ้านอาจประดิษฐ์ข้าวของเครื่องใช้ เครื่องนุ่งห่มหรือการแสวงหาอาหารไว้เพื่ออุปโภคบริโภคกันได้เองตามอัตภาพ อย่างไรก็ตาม ภาระทางภาษีซึ่งต้องชำระเป็น “เงินบาท” ให้กับทางราชการก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงเช่นกันเพราะศักยภาพการเข้าถึงท้องถิ่นของรัฐมีประสิทธิภาพกว่าระบบคุมกำลังคนในแบบเดิม เช่นนั้นแล้ว “สมาคมไทยอย่างโบราณ” ตามทัศนะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อดีตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ซึ่ง “ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่สู้จะรุนแรง” นั้นอาจห่างไกลกับสภาพความเป็นจริงของชาวบ้านในภาคอีสานและขัดแย้งกับสังคมอุดมคติตามที่พระองค์ท่านเข้าพระทัยไว้ ภาพวิถีชีวิตที่เรียบง่าย พึ่งตนเอง เบียดบังสายตาของชนชั้นนำสยามให้มองข้ามความจริงในเรื่องภาระทางภาษีที่ชาวบ้านต้องแบกรับทั้งภาษีทางตรงและทางอ้อมท่ามกลางสภาพเศรษฐกิจในท้องถิ่นที่ยังคงไม่พัฒนาไปสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราและเศรษฐกิจเพื่อการตลาดอย่างเต็มที่ ทั้งนี้ ชาวบ้านอาจมีความต้องการซื้อสินค้าต่างๆ ที่พ่อค้านำมาขายในท้องถิ่น แต่ก็สามารถใช้ผลผลิตหรือทรัพยากรต่างๆ แลกกับพ่อค้าได้หรือถ้าไม่มีเงินก็ไม่จำเป็นต้องซื้อหาแต่อย่างใด ดังนั้น ความต้องการตัวเงินที่เกิดขึ้นในชนบทขณะนั้นจะเป็นเรื่องภาระทางภาษีที่ชาวบ้านต้องแบกรับมากกว่า

เงินจำนวน 4 บาท ณ ขณะนั้นหาได้ยากยิ่งสำหรับชนบทที่มีการซื้อขายกันน้อยและเงินยังไม่เป็นตัวกลางการซื้อขายที่แพร่หลายมากพอ พระญาณรักจิต ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอิสาน ได้วิเคราะห์ในเรื่องนี้ไว้โดยตรงประเด็นว่า “...ราษฎรมีความคับแค้นเพราะขาดความเจริญแห่งโภคทรัพย์...ทำไร่ทำนาทำสวนได้ผลมากไม่มีราคา ถ้าทำไม่ได้ต้องอด การค้าขายมีผลพอควรแต่สัตว์พาหนะ ในการค้าขายสัตว์พาหนะมีความลำบากหลายประการ...” เนื่องจากต้องเสียภาษีและมีปัญหาเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ในการตรวจสอบตัวพิมพ์รูปพรรณ ปัญหาโจรผู้ร้ายและปัญหาโรคระบาด พระญาณรักจิตยังได้สรุปสภาพเศรษฐกิจในชนบทไว้อย่างชัดเจนว่า “ราษฎรไม่มีทางหาเงินในถิ่นฐานภูมิลำเนาของตน...เป็นต้นว่าทำนาปี 1 ไร่ได้เพียง 5 บาทหรือ 6 บาทเท่านั้น”²⁹³ ซึ่งมีเพียงพอแก่สำหรับการเสียเงินค่าหัว แต่ไม่สามารถสะสมทุนเพื่อต่อยอดหรือลงทุนในการผลิตได้แต่อย่างใด

293

“เรื่อง พระญาณรักจิต ว่าด้วยราชการในมณฑลอิสาน,” 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120-3 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 67/15, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ดังนั้น เมื่อสภาพเศรษฐกิจในชนบทไม่อาจตอบสนองต่อบริบทดังกล่าวได้ ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับโครงสร้างเศรษฐกิจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง รายงานของข้าหลวงมณฑลอิสานได้กล่าวถึงความพยายามปรับตัวของชาวบ้านในเรื่องนี้ ดังความตอนหนึ่งว่า

ทางที่ราษฎรได้เงินเข้าไปในมณฑลมีหลายทาง...ค้าขายทางกรุงเทพฯ ก็
ได้เงินบาท ...มณฑลอิสานมณฑลบูรพา ปาจิณ โคราชก็ได้เงินบาท
เอาแรงมาทำนากรุงเทพฯ กรุงเก่า แลรับจ้างขึ้นล่อง แลทำไหม ทำเสื้อ
ทำครั่ง ทำขี้ผึ้ง ทำเกลือ แลจับช้างม้าวัวควายแลสรรพหาหญ้าฟางในป่า
ขายก็ได้เงินบาท เอาสินค้ามาขายใน 5 มณฑลนี้ก็ได้อีกเงินบาท²⁹⁴

พ่อใหญ่ทอง โสบุญ บ้านเชียงเครือ จังหวัดสกลนครให้ความเห็นในเรื่องนี้ว่า เงินจำนวน 4 บาทนั้นเป็นภาระอันหนักเหลือเกิน ต้องเลี้ยงหมูขายได้ตัวละ 4 บาทก็ต้องเอามาเสียภาษีซึ่งชาวบ้านไม่มีสิทธิ์ต่อรองใดๆ ได้มากนัก พ่อใหญ่ทองยังเปรียบเทียบอย่างเห็นภาพว่า อำนาจอรัชขณะนั้นมีมากเหมือนตั้ง “ดิน ช้างเหยียบปากนก”²⁹⁵ เช่นเดียวกับพ่อใหญ่บุญ สอนนำแห่งบ้านมูลนาค อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น กล่าวว่า ไม่มีเงินบาทจะเสียเงินค่าหัวให้กับทางราชการ พ่อใหญ่ต้องคืนรนาบไก่อี่เลี้ยงไว้ 16 ตัวจากในหมู่บ้านไปขายยังตลาดในตัวเมืองนครราชสีมา ซึ่งมีระยะทางไกลกว่า 140 กิโลเมตร โดยขายในราคาตัวละ 25 สตางค์ได้เป็นเงินจำนวน 4 มาเสียเงินให้กับทางราชการ²⁹⁶ ชาวบ้านบางรายหาเงินค่าหัวไม่ได้ บ้างต้องเอาสิ่งของของตนมี เช่น หม้อทองเหลือง ผ้าขาว น้ำผึ้ง ขี้ผึ้ง เต่า ตะกวด ตามแต่จะหาได้ไปหาแลกเป็นเงินบาทมาเสียค่าหัวให้กับทางอำเภอ หรือบางรายถึงขั้นต้องจำนองที่ดินก็มี ดังเช่น ชาวบ้านที่บ้านตาอุด อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นต้น

การหลั่งไหลของแรงงานจากภาคอีสานสู่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาใจกลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เพื่อรับจ้างทำงานในรูปแบบต่างๆ ทั้งเป็นแรงงานสร้างทางรถไฟ แรงงาน

²⁹⁴ “เรื่อง มณฑลอิสาน,” 11 สิงหาคม ร.ศ. 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 57/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁹⁵ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 87.

²⁹⁶ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544, 187.

รถลาก และโดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานในภาคเกษตรกรรมเป็นตัวอย่างอันดีที่เน้นย้ำให้เห็นสภาวะ ความต้องการตัวเงิน รวมถึงสภาพเศรษฐกิจในชนบทอีสาน ซึ่งไม่เอื้อต่อการแสวงหารายได้เป็น ตัวเงินมากนัก การบูรณาการเชิงพื้นที่ที่ได้หลายข้อจำกัดทางการคมนาคมระหว่างภูมิภาคให้เป็นไป โดยสะดวกขึ้น อีกทั้งยังดึงดูดให้ชายหนุ่มอีสานคืนถิ่นออกจากท้องถิ่นติดสอยห้อยตามนายฮ้อย มายังตัวเมืองนครราชสีมาและโดยสารรถไฟต่อไปยังมณฑลชั้นในเพื่อขายแรงงานหารายได้ ผลจากการบูรณาการเชิงพื้นที่ยังทำให้เส้นเขตแดนระหว่างรัฐเป็นข้อจำกัดต่อการเคลื่อนย้ายของ ผู้คน เพราะต้องมีเอกสารยืนยันตนตัวบุคคล ค่าธรรมเนียมและข้อปฏิบัติต่างๆ ประเด็นนี้ย่อมทำให้ กระแสการเคลื่อนไหวของแรงงานมีแนวโน้มเข้าหาศูนย์กลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มากขึ้น กว่าที่จะหลงไหลไปยังบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงด้วย

จากหลักฐานต่างๆ พบว่า มีแรงงานจากภาคอีสานเดินทางมารับจ้างในที่ราบลุ่มภาคกลางนี้ เป็นจำนวนมาก เฉพาะตัวเลขที่เมืองชัยบุรีเพียงแห่งเดียวใน พ.ศ. 2444 มีจำนวน 1,094 คน และใน พ.ศ. 2447-2448 มีจำนวนราว 5,000 คนด้วยกัน คาดการณ์ว่าปีๆ หนึ่งโดยเฉพาะเขตคลอง รังสิตซึ่งเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวแห่งสำคัญในภาคกลางมีแรงงานรับจากภาคอีสานมากถึง 7,000-8,000 คนด้วยกัน²⁹⁷ ด้านบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่อำเภอบางพระ เมืองชลบุรีก็พบว่ามี “ลาวกุลี” ไปรับจ้างในบริษัทศรีราชาของเอกชนด้วย²⁹⁸ สำหรับแรงงานรับจ้างทำทางรถไฟนั้น ไม่น่าจะว่ามี จำนวนมากนักย่อยเท่าใด อย่างไรก็ดี บันทึกความทรงจำของขุนมหาวิไชยได้พรรณนาภาพความคึกคัก การทำงานของแรงงานรถไฟแถบเมืองนครราชสีมาไว้ว่า “พวกลาวรับจ้างไม่ช่างเรีศ เป็นบ่อเกิดเงิน ทองช่องสถาน...คนทำงานเคลื่อนกลาดไม้ขาดตอน กินที่ทุบให้แตกจนเหล็กนี้ สำหรับที่ถมทาง ตามหว่างหมอน ตลอดทางรถไฟครรไลจร ไม่โยกคลอนสนิทสนมกว่าถมดิน”²⁹⁹

ชาวอีสานบางส่วนยังเป็นแรงงานรถลากในกรุงเทพฯ อันเนื่องมาจากความนิยมใช้บริการ รถลากซึ่งเติบโตขึ้นอย่างมากในช่วงทศวรรษ 2460 จึงมีคนไทยบางคนคิดจะลงทุนทำธุรกิจรถลาก แข่งขันกับผู้ประกอบการชาวจีน จึงต้องการคนจำนวนมากมาทำหน้าที่ลากรถแทนพวก “เจ๊ก” ซึ่ง

²⁹⁷ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การเคลื่อนย้ายแรงงานอีสานเข้าสู่ส่วนกลางในอดีต,” วารสารธรรมศาสตร์ 11, 3 (กันยายน 2525): 61.

²⁹⁸ “เรื่อง จีนทำร้ายพวกลาวกุลีบริษัทศรีราชา,” 7-31 ตุลาคม 2453, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาล ที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม. 3.6ก/1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

²⁹⁹ ขุนมหาวิไชย (จัน อุดรนคร), นิราศเมืองอุบล, 52.

ครองตลาดรถลากอยู่ ณ ขณะนั้น แรงงานอีสานเหล่านี้จะกินอยู่กับผู้จ้าง เพื่อฝึกหัดวิธีลากรถและเรียนรู้ศึกษาเส้นทางในกรุงเทพฯ เมื่อเก็บเงินได้ราว 30-40 บาทก็มักจะเดินทางกลับบ้านเกิด³⁰⁰ อย่างไรก็ตามก็ดีด้วยปัญหาและข้อจำกัดหลายประการทำให้กิจการรถลากของคนไทยไม่ประสบความสำเร็จและต้องเลิกกิจการไป “รถเจ๊ก” จึงครองตลาดสืบมาจนกระทั่งผู้คนเปลี่ยนแปลงความนิยมมาใช้บริการรถสามล้อ

แรงงานต่างถิ่นเหล่านี้แม้จะเป็นกำลังสำคัญของภาคเกษตรกรรมในพื้นที่ภาคกลาง อย่างไรก็ตามก็ดี พวกเขาต้องเผชิญกับความยากลำบากและแรงกดดันจากการทำงานอยู่ไม่น้อย รวมถึงได้รับการดูถูกอันเนื่องมาจากความแตกต่างทางวัฒนธรรมกับคนภาคกลาง เฮอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ เจ้ากรมเหมืองแร่ได้บันทึกถึงแรงงานรถไฟที่เขาได้พบเห็นตอนหนึ่งว่า “...ชาวลาวที่อยู่ที่นี่เป็นพวกลาวพุงขาวใบหน้ากลมตัน เป็นกลุ่มชาวลาวที่ใครๆ พากันดูถูก...ทำงานหนักและไม่ค่อยซักล้างหรืออาบน้ำทำความสะอาด...”³⁰¹ สำหรับการทำงานในเขตคลองรังสิตนั้น แรงงานจะพากันมารับจ้างในราวเดือนเมษายน เพราะนาในภาคกลางจะเริ่มหว่านในราวเดือนพฤษภาคม และจะทำงานโดยพักอยู่กับนายจ้างไปจนถึงเดือนมกราคมหรือกุมภาพันธ์ซึ่งเป็นฤดูเก็บเกี่ยว ได้ค่าจ้างราว 60-80 บาทต่อปี³⁰² แม้อายุได้ของแรงงานเหล่านี้ดูสูงมากหากเทียบกับรายได้ในชนบทอีสาน แต่ทั้งนี้ก็ไม่แน่นอนนัก เพราะอาจถูกนายจ้างออกอุบายคดโกงได้อยู่เสมอ ดังข้อมูลซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงได้รับจากการตรัสถามแรงงานอีสานผู้หนึ่งว่า

เจ้าของนาหรือนายกองนาคิดอ่าน โกงพวกลาว ค่าจ้างคิดไม่ได้จ่ายให้เป็นเดือนๆ ต่อครบปีจึงจ่ายชั่ง 1 ทีเดียว เมื่อทำงานมาได้หลายเดือนจนจะสิ้นปีแล้วกวโนให้พวกลาวนั้นได้รับความลำบากเบื้อหน่ายละทิ้งงานไปเสีย ก็ไม่ต้องให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างกำหนดแล้วก็ผิดไป เมื่อลาวไม่ได้งานก็ไปไม่ได้ หรือเบื้อหน่ายเข้าก็ละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยิ่งได้กำไรมากขึ้น

300 พรรมณี บัวเล็ก, ภูลีสลากรถกับประวัติศาสตร์แรงงานไทย (กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2546), 48.

301 เฮอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ, ห้าปีในสยาม เล่ม 1, 265-266.

302 ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การเคลื่อนย้ายแรงงานอีสานเข้าสู่ส่วนกลางในอดีต,” 59-60.

แรงงานจากที่พระองค์ทรงตรัสถามยังเล่าถึงเหตุผลลงมารับจ้างในภาคกลางด้วยว่า “ชั่วแต่เอาเงินไปให้บิดามารดาบุตรภรรยา ที่จะไปหากินในเมืองลาวไม่มีใครได้อะไร ลำบากมาก”³⁰³ ทั้งนี้ การจากถิ่นฐานมารับจ้างยังต่างถิ่นไม่ใช่ชาวบ้านทุกคนจะสามารถทำได้ เพราะต้องมีต้นทุน เช่น เงินค่าหัวให้กับนายฮ้อยผู้เป็นหัวหน้า และจัดการชำระเงินรัฐชูปการให้เรียบร้อยก่อนออกเดินทาง ไม่เช่นนั้นทางราชการจะไม่อนุญาตให้เดินทางออกจากภูมิลำเนาได้ ประกอบกับการทำงานที่ยากลำบาก การเผชิญกับความแตกต่างทางวัฒนธรรมและความไม่แน่นอนด้านรายได้ อาจทำให้หนุ่มฉกรรจ์จากดินแดนที่ราบสูงเหล่านี้เกิดภาวะกดดันและเป็นเหตุให้ก่ออาชญากรรมต่างๆ รายงานจากทางราชการใน พ.ศ. 2447 พบว่าบริเวณคลองบางหลวงมีผู้ร้ายจำนวนหนึ่งเข้าไปล้นบ้านของนายลี้กับอำแดงอู๊ด อำแดงอู๊ดถูกผู้ร้ายฆ่าตาย ส่วนนายลี้สามารถฆ่าผู้ร้ายรายหนึ่งได้ จากการสอบสวนพบว่าผู้ร้ายเป็นลาวรับจ้างทำนาอยู่แถบคูบางหลวงไหว้พระ อีกกรณีหนึ่งเกิดขึ้นในพื้นที่มณฑลกรุงเก่า ทางกรมรถไฟได้มีการเลิกจ้างแรงงานกว่า 200 คนเนื่องจากขาดงบประมาณ ทำให้แรงงานเหล่านี้ขาดที่พักอาศัยและขาดรายได้ จึงก่ออาชญากรรมขึ้นในละแวกนั้น ทางเจ้าหน้าที่สามารถจับกุมผู้ร้ายได้จำนวนหนึ่ง ปรากฏว่าส่วนใหญ่ล้วนเป็นแรงงานต่างถิ่นจากภาคอีสาน³⁰⁴

เอกสารของโต้ตอบของกระทรวงมหาดไทยฉบับหนึ่งยังพบข้อมูลที่น่าสนใจถึงการจับกุมผู้มีบุญรายหนึ่งชื่อนายบุญฮ้อย แห่งบ้านไผ่ เมืองยโสธร เมื่อตรวจสอบภูมิหลังก็พบว่านายบุญฮ้อยเคยเดินทางจากบ้านเกิดไปเป็นแรงงานรับจ้างทำทางรถไฟสายนครราชสีมาอยู่หลายปีก่อนที่จะเกิดเหตุโรคระบาดขึ้นทำให้ต้องออกจากงานและระหกระเหินเดินทางไปยังที่ต่างๆ ภายหลังนายบุญฮ้อยได้มาบวชเป็นพระภิกษุที่วัดบ้านนาศิริ แขวงเมืองเลย ศึกษาวิชาทำน้ามนต์และคาถาอาคม จนมีผู้นับถือมีลูกศิษย์ลูกหามากจึงได้ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ ต่อมาได้ถูกเจ้าหน้าที่จับกุมด้วย

³⁰³ กรมศิลปากร, พระราชหัตถเลขารื่องเสด็จประพาสลำน้ำปากคลองมะขามเฒ่าและพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ (พระนคร: กรมศิลปากร, 2493. พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช 2493), 3.

³⁰⁴ สายชล สัตยานุรักษ์, “โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย”, 636.

ข้อหาต่อต้านอำนาจรัฐ³⁰⁵ แม้หลักฐานจะไม่ได้ระบุแน่ชัดว่านายบุญฮ้อยได้ดำเนินการต่อต้านอำนาจรัฐในลักษณะอย่างไร แต่กรณีดังกล่าวก็พอจะเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นการคืนชนปรับตัวของชาวบ้านจากชนบทเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ในโครงสร้างเศรษฐกิจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งต้องเผชิญกับความกดดันและความไม่แน่นอนต่างๆ กรณีของนายบุญฮ้อยภายใต้เห็นเหตุวิถึความเชื่อในอุดมคติจนถูกจับกุมในที่สุด

คงไม่เกินไปนักหากมองว่า นอกจากการวางรากฐานทางการเมืองของส่วนกลางแล้ว การรวมตัวทางเศรษฐกิจของรัฐและความต้องการตัวเงิน (เงินบาท) ก็เป็นปัจจัยหนึ่งซึ่งผลักดันให้ผู้คนในภาคอีสานทั้งกลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าและชาวบ้านพยายามปรับตัวและมีปฏิสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

เศรษฐกิจแบบเงินตราและเศรษฐกิจเพื่อการตลาดขยายตัวอย่างมากในเขตเมืองและศูนย์กลางการคมนาคมส่งผลให้เกิดการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจ นั่นก็เป็นโอกาสให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้า (ชาวจีน พ่อค้าพื้นเมือง ซึ่งบางส่วนก็มีสถานะเป็นอำนาจท้องถิ่นเดิมด้วย) ซึ่งมีทุนทรัพย์และอิทธิพลเข้าไปมีผลประโยชน์ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น การลงทุนในธุรกิจและกิจการการค้าต่างๆ ในเมือง บ้างทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางขับเคลื่อนกระแสสินค้าไหลเวียนระหว่างเมืองกับชนบทอันมีปลายทางไป คือ กรุงเทพฯ ศูนย์กลางของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ขณะเดียวกันเศรษฐกิจในชนบทอันเป็นถิ่นฐานของชาวบ้านซึ่งเป็นผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมจะสวนทางกัน กล่าวคือ สภาพเศรษฐกิจในท้องถิ่นยังคงเป็นแบบยังชีพ รวมถึงมีข้อจำกัดด้วยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์และดินฟ้าอากาศ ทำให้ชาวบ้านไม่อาจแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงิน (เงินบาท) ได้มากนัก แต่ความต้องการตัวเงินในชนบทกลับสูงขึ้นอันเนื่องมาจากภาระทางภาษีทั้งทางตรงและทางอ้อม บีบบังคับให้ชาวบ้านต้องคืนเงินแสวงหาเงินตราท่ามกลางภาวะเศรษฐกิจที่ยังไม่พัฒนาไปสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราและเศรษฐกิจเพื่อการตลาดอย่างเต็มที่ ประเด็นเหล่านี้ล้วนเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจของชาวบ้านทำให้ปรับตัวได้ล่าช้าและยากที่จะสั่งสมทุนเพื่อยกระดับสถานะของตนเองได้

³⁰⁵ “เรื่อง ฝิบญู-หนังสือมีไปมาทางกระทรวงมหาดไทย (มณฑลอีสาน-อุดร),” 22 พฤษภาคม-29 มิถุนายน ร.ศ. 121, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม.2.18/10, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระโพธิวงศาจารย์ เจ้าคณะมณฑลอุบลได้ตั้งข้อสังเกตถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ในภาคอีสานและการปรับตัวของผู้คนในสังคมไว้ชวนขบคิดว่า

สังเกตเห็นความเป็นไปของพลเมืองภาคอีสานโดยมากการอาชีพยังอ่อน
เมื่อถึงคราวเปลี่ยนแปลงไปตามสมัย กิจการที่ประกอบก็ไม่ทันสมัย
เพราะขาดความสามารถที่ไม่ได้ฝึกฝนตัวของตนไว้ บางเหล่าถึงแก่
ยากจนคั่นแค้นขายบ้านขายช่องอันเป็นหลักแหล่งของบรรพบุรุษ
ระหกระเหินไปตามวิสัย...³⁰⁶

1.2 การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางการศึกษา

การบูรณาการเชิงความคิดทำให้การเรียนการสอนโดยใช้ภาษาไทยและตัวอักษรไทย กลายเป็นหัวใจของการศึกษาแบบแผนใหม่ซึ่งได้รับการยอมรับจากรัฐ ขณะเดียวกันก็เป็นการตัด วงจรการสั่งสมสืบทอดอำนาจของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เพราะการมี “คุณวุฒิ” (ที่ได้รับการยอมรับ จากรัฐ) กลายเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากกว่าการมี “ชาติวุฒิ” ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อดีตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ผู้วางรากฐานการปกครองและ การจัดการศึกษาในหัวเมืองได้อธิบายหลักการศึกษาและการเข้ารับราชการในท้องถิ่นไว้ว่า

...ผู้ใดมีคุณวุฒิควรรับราชการชั้นใด ก็ตั้งแต่งไปรับราชการตามควรแก่
คุณวุฒิ แต่การแต่งตั้งนี้มีความที่ต้องกำหนดไว้อย่างหนึ่ง คือ คนเมืองใด
ไม่ให้รับราชการเมืองนั้น เพื่อที่จะเลิกสืบทอดความเข้าใจที่ว่า เป็นชาติวงศ์
เจ้าบ้านผ่านเมืองนั้นๆ ได้รับสมบัติตระกูลวงศ์สืบต่อกันมา แต่ผู้ที่
ฝึกสอนขึ้นรับราชการได้เต็มแบบแผนอย่างใหม่เหล่านี้จะได้ให้รับ
พระราชทานเงินเดือนเสมอเหมือนข้าราชการหัวเมืองชั้นใน ไม่ให้ขาด
ผลประโยชน์...³⁰⁷

³⁰⁶ “เรื่อง โรงงานชุกชาติ มณฑลอุบลราชธานี,” 18 เมษายน 2466-เมษายน 2469, เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สบ. 2.28/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁰⁷ “เรื่อง มณฑลอิสาน,” 11 สิงหาคม ร.ศ. 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวง มหาดไทย, ร.5 ม. 57/14, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สภาพการณ์เช่นนี้มีความสำคัญมาก เนื่องจากรัฐได้กำหนดกฎเกณฑ์และสร้างบรรทัดฐานในการเลื่อนสถานะทางสังคมให้กับผู้คนทุกระดับชั้นตั้งแต่กลุ่มอำนาจท้องถิ่น พระสงฆ์ พ่อค้าและชาวบ้าน การศึกษาแบบแผนของรัฐเป็นหนทางเดียวที่จะเกื้อหนุนให้พวกเขาเหล่านั้นสามารถเข้าถึงหรือเติบโตในระบบราชการหรือการมีบทบาททางการปกครองคณะสงฆ์ได้ ดังนั้น ประเด็นต่อมาที่จะพิจารณาก็คือ การเข้าถึงโอกาสทางการศึกษาของพวกเขาเหล่านั้นมีลักษณะอย่างไร

เมื่อพิจารณานโยบายการส่งเสริมการศึกษาแก่ราษฎรของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะเห็นว่าค่อนข้างบรรลุตามเป้าหมายอย่างน้อยที่สุดก็ในแง่การขยายตัวทางการศึกษา โดยเฉพาะการศึกษาขั้นพื้นฐานในระดับประถมศึกษาที่มุ่งเน้นให้ราษฎรชายหญิงสามารถอ่านเขียนภาษาไทยได้และมีความรู้พอควร “ตามอัธยาศัย” สถิติจำนวนนักเรียนจากโรงเรียนทั้ง 3 ประเภท คือ โรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาลและโรงเรียนราษฎร์เฉพาะมณฑลอีสาน (มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุบลแยกออกจากมณฑลอีสานไปเมื่อ พ.ศ. 2455) เพียงมณฑลเดียว พบว่าในระยะเวลาเพียง 1 ศตวรรษนับแต่การประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 จำนวนนักเรียนมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นจากเดิมกว่าสิบเท่า กล่าวคือ จากจำนวนนักเรียน 23,243 คนใน พ.ศ. 2464 เพิ่มขึ้นเป็น 109,291 คนใน พ.ศ. 2468 และมากถึง 240,766 คนด้วยกันเมื่อถึง พ.ศ. 2474 ในจำนวนนี้สถิตินักเรียนจากโรงเรียนประชาบาลซึ่งโดยมากเป็นโรงเรียนตามท้องถิ่นห่างไกล เนื่องจากสามารถตั้งขึ้นเองได้ด้วยความร่วมมือของราษฎรหรือทางอำเภอเป็นผู้ดำเนินการจัดตั้งนั้นมีจำนวนมากที่สุดกว่าโรงเรียนประเภทอื่นๆ คือจำนวนกว่า 235,672 คนใน พ.ศ. 2474 ขณะที่โรงเรียนรัฐบาลมีนักเรียน 4,597 คนและโรงเรียนราษฎร์มี 497 คนเท่านั้น³⁰⁸

สถิตินักเรียนโรงเรียนประชาบาลสะท้อนให้เห็นว่าในแง่ปริมาณนั้นผู้คนในภาคอีสานรวมถึงลูกหลานของชาวบ้านซึ่งเป็นกลุ่มคนระดับล่างสุดในสังคมเข้าไปข้องเกี่ยวกับการศึกษาแบบแผนใหม่ของรัฐมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาขั้นพื้นฐานในระดับประถมศึกษา สอดคล้องกับสถิติของจำนวนตำบลท้องที่ได้มีการประกาศใช้การศึกษาภาคบังคับก็พบว่ามิ้อตราขยายตัวเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน ใน พ.ศ. 2464 เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาสามารถขยายการศึกษาได้เพียง 27 ตำบลคิดเป็นร้อยละ 7.1 ของจำนวนตำบลที่มีอยู่แต่พอถึง พ.ศ. 2474 จากตำบลทั้งหมดของมณฑลอีสานจำนวน 670 ตำบล ทางราชการสามารถ

³⁰⁸ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475”, 102.

ประกาศใช้การศึกษาภาคบังคับได้ทั้งสิ้น 660 ตำบลด้วยกัน หรือคิดเป็นร้อยละ 99.85 เท่ากับว่าก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เฉพาะมณฑลอีสานเพียงแห่งเดียวรัฐบาลสามารถขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานได้เกือบทุกตำบล ซึ่งหากนับตามสถิตินี้จะถือว่ามี การขยายตัวโดยเฉลี่ยเป็นอันดับที่ 2 ของประเทศรองจากมณฑลกรุงเทพฯ เพียงแห่งเดียว

เมื่อพิจารณาในแง่ของคุณภาพการศึกษา ตัวเลขจำนวนนักเรียนที่กล่าวมาข้างต้นบ่งบอกเพียงจำนวนนักเรียนที่กำลังศึกษาหรืออยู่ในสังกัดของโรงเรียนต่างๆ ณ ขณะนั้น แต่ไม่ได้ระบุแน่ชัดถึงจำนวนผู้สำเร็จการศึกษาแต่อย่างใด นั่นก็แปลว่าจำนวนนักเรียนทั้งหมดไม่ใช่ทุกคนที่จะบรรลุเป้าหมายทางการศึกษาแม้จะเป็นขั้นพื้นฐานคือการอ่านเขียนภาษาไทยหรือคิดเลขได้ซึ่งไม่มีหลักฐานบอกแน่ชัดนักในกรณีนี้ อำ บัญไทย ครุมัธยมจากโรงเรียนกสิกรรมประจำมณฑลอุบล คาดการณ์ว่าในทศวรรษ 2470 มีนักเรียนที่สามารถเรียนจบได้ตามเกณฑ์ของหลักสูตรประมาณ 5 % ของนักเรียนในภาคอีสานทั้งหมดเท่านั้น³⁰⁹ สอดคล้องกับตัวอย่างรายชื่อ นักเรียนจากมณฑลอีสาน ซึ่งสามารถสอบประมวลความรู้ได้เมื่อ พ.ศ. 2453 พบข้อมูลที่น่าสนใจ ดังจะสังเกตได้จากตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1 ตัวอย่างบัญชีรายชื่อนักเรียนที่สอบประมวลความรู้ได้ พ.ศ. 2453 (จำนวน 31 คน)

ชื่อนักเรียน	บิดา	อำเภอ	โรงเรียน	สอบได้ที่
นายบุญตา	ราชวงศ์	อุดร	วชิรสถาน	1
พระทองดี	ขุนประนม	อุดร	วชิรสถาน	2
พระพมา	ชามาต	อุดร	วชิรสถาน	3
นายน้อย	จันทิม	อุดร	วัดเหนือ	2
นายไต่	เมืองแพน	อุดร	วัดบึง	4
นายเสรีจ	หลวงเพชร	ธวัช	ธวัช	2
สามเณรคอน	ท้าวพรหมสาร	อุดร	สารคาม	2
นายเสง	จันทน์	อุไทย	สารคาม	4

ที่มา : “เรื่อง จัดการคณะสงฆ์มณฑลอีสาน,” 20 ตุลาคม ร.ศ. 120-28 พฤษภาคม ร.ศ. 129, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ, ร.5 ศ. 12/59, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁰⁹ “เรื่อง สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน,” 2-13 เมษายน 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 26. 4/78, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พิจารณาจากชื่อนักเรียนและภูมิลำเนาของบิดาจากตารางข้างต้นจะเห็นได้ว่านักเรียนที่สามารถสอบผ่านเกณฑ์ความรู้ตามระบบการศึกษาที่รัฐกำหนดจากจำนวนนักเรียนทั้งหมด 31 คน ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นเชื้อสายของข้าราชการหรือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมมากที่สุดคือ 24 คนด้วยกัน เป็นลูกหลานชาวจีนจำนวน 2 คน และที่คาดว่าเป็นชาวบ้านทั่วไปอีก 5 คนซึ่งอาศัยการบวชเรียนช่องทางให้ได้รับการศึกษา เช่น พระคุณ บุตรนายหล้า จากอำเภอประจิม โรงเรียนวัดกลาง สามเณรปิ่น บุตรนายอ่อน จากอำเภออุไทย โรงเรียนธรรมทายโสภและสามเณรหม่น บุตรนายสัง จากอำเภอเสละภูมิ โรงเรียนธรรมทายโสภ เป็นต้น ข้อมูลนี้เป็นตัวอย่างหนึ่งซึ่งชี้ให้เห็นว่า เมื่อการศึกษาแบบแผนใหม่ของรัฐกลายเป็นสิ่งสำคัญ เป็นบรรทัดฐานรับรอง “คุณวุฒิ” อันเป็นใบเบิกทางสู่การเติบโตในระบบราชการ รวมถึงเป็นมาตรการเชิงบังคับหลังการออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เป็นผลให้ผู้คนในสังคมต้องเข้าสู่ระบบการศึกษาตามหลักสูตรของรัฐ กลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมแม้จะต้องสูญเสียอำนาจการปกครองในพื้นที่ของตนไป แต่ก็ยังคงมีทุนทรัพย์และอำนาจบารมีก็พยายามปรับตัวด้วยการส่งบุตรหลานเข้าสู่ระบบการศึกษาของรัฐเพื่อโอกาสในการรักษาบทบาทหน้าที่ทางการปกครองและสถานะทางสังคมของกลุ่มตนไว้ จำนวนนักเรียนที่เป็นเชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่นซึ่งสามารถสอบประมวลความรู้ได้คิดเป็นร้อยละ 77. 41 จากจำนวนนักเรียนที่สอบได้ทั้งหมด สถิตินี้แสดงให้เห็นว่านอกจากศักยภาพทางเศรษฐกิจและอำนาจบารมีที่เกื้อหนุนให้กลุ่มคนดังกล่าวมีโอกาสเข้าสู่ระบบการศึกษาแล้ว คนกลุ่มนี้ยังมีศักยภาพในการเรียนรู้และสามารถปรับตัวเข้ากับการศึกษานี้ได้เป็นอย่างดี ดังความสามารถในการสอบประมวลความรู้ได้ตามเกณฑ์ของทางราชการตามที่ปรากฏในตัวอย่างข้างต้น

จากหลักฐานต่างๆ ยังแสดงให้เห็นว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมค่อนข้างให้ความสำคัญมากกับการสนับสนุนการศึกษาของรัฐ ดังตัวอย่างรายชื่อผู้ร่วมบริจาคเงินก่อสร้างโรงเรียนสอนภาษาไทยแห่งหนึ่งในเขตอำเภออุไทยสารคาม จังหวัดร้อยเอ็ด และเป็นทุนสำหรับจ่ายเงินเดือนครูผู้สอน ปรากฏว่ารายชื่อทั้งหมดล้วนเป็นข้าราชการหรือกลุ่มอำนาจท้องถิ่นทั้งสิ้น เช่น หลวงสารคามกนิษฐาภิบาล (นายอำเภอ) ขุนนารถบุรภักดี ท้าวนิน (ปลัดอำเภอ) ท้าวอุปชิต ชานาตย์ ชานนตรี ท้าวบุญศรีและท้าวคง เป็นต้น³¹⁰ อาจเป็นเพราะกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเหล่านี้

³¹⁰ “เรื่อง โรงเรียนและการเล่าเรียนมณฑลอิสาน,” 25 ตุลาคม 2453-3 ตุลาคม 2456, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ, ร.6 ศ. 4/22, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ต้องการสร้างสัมพันธ์อันดีกับทางราชการ อีกแห่งหนึ่งเป็นเพราะการศึกษาแบบแผนใหม่นี้เองคือ ปัจจัยที่จะช่วยเกื้อหนุนสถานะของพวกเขาและลูกหลานที่จะต้องปรับตัวและเติบโตต่อไปในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ถึงแม้ว่ารัฐจะพยายามขยายการศึกษาไปให้กว้างไกลและครอบคลุมผู้คนทุกระดับชั้นมากที่สุด อย่างไรก็ดี การศึกษาขั้นสูงขึ้นไปนอกเหนือจากการศึกษาภาคบังคับ หรือ การประสบความสำเร็จจากการศึกษา มีความรู้ความสามารถในการเข้ารับราชการได้คาดว่าส่วนใหญ่แล้ว จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มผู้มีทุนทรัพย์หรือมีความพร้อมแล้วเท่านั้น ซึ่งโดยมากแล้วก็คือบุตรหลานของครอบครัวกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและกลุ่มพ่อค้า ทั้งสองกลุ่มนี้ค่อนข้างจะมีสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจที่คาบเกี่ยวกัน เพราะกลุ่มอำนาจท้องถิ่นบางส่วนก็ผันตัวไปทำการค้าหรือประกอบธุรกิจบ้างก็รับราชการไปด้วย เช่นเดียวกับกลุ่มพ่อค้าบางครั้งก็มีพื้นเพมาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่น หรือเป็นคหบดีที่ได้รับขสถาบรราคาศักดิ์ เพราะมีสายสัมพันธ์เป็นที่นับหน้าถือตาของผู้ปกครองและคนในท้องถิ่นโดยทั่วไป

กรณีของชาวบ้านซึ่งต้องแบกรับภาระทางภาษี ความกดดันจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการคืนร่นต่อสู้อภัยธรรมชาติย่อมเข้าถึงโอกาสทางการศึกษาที่มีคุณภาพได้น้อยกว่า และโดยมากก็ไม่ค่อยเห็นสำคัญมากนัก อีกโศกหนึ่งการศึกษาแบบแผนใหม่โดยเฉพาะในชั้นสูงจึงเป็นการคัดกรองสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้คนทางอ้อมไปในตัว สถิติจำนวนนักเรียนของมณฑลอีสานในระดับการศึกษาขั้นสูง คือ ระดับมัธยมศึกษา (ม.1-ม.3) เห็นได้ชัดถึงความเป็นจริงในแง่นี้ ดังจะเห็นว่าตัวเลขมีความแตกต่างโดยสิ้นเชิงกับการศึกษาขั้นพื้นฐาน สถิติจำนวนนักเรียนมัธยมศึกษาของมณฑลอีสานเมื่อ พ.ศ. 2464 มีจำนวนนักเรียนชายและหญิงรวมกันเพียง 213 คน ส่วนตัวเลขมากที่สุดอยู่ที่ 1,314 คนใน พ.ศ. 2470 เท่านั้น³¹¹ ขณะที่จำนวนนักเรียนการศึกษาขั้นพื้นฐานใน พ.ศ. 2468 มีจำนวนมากกว่าเกือบร้อยเท่าคือ 109,291 คน ทั้งนี้ โรงเรียนมัธยมซึ่งเป็นการศึกษาขั้นสูงจะมีเฉพาะศูนย์กลางของจังหวัดหรือมณฑลนั้นๆ โดยส่วนใหญ่แล้วจะเปิดสอนเฉพาะมัธยมศึกษาปีที่ 1-3 เว้นแต่จังหวัดที่เป็นที่ตั้งมณฑลจึงจะมีโรงเรียนที่เปิดสอนถึงระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 เช่น โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย จังหวัดร้อยเอ็ด โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช จังหวัดอุบลราชธานีและโรงเรียนอุดรพิทยานุกูล จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น หากนักเรียนต้องการจะศึกษาต่อในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 7-8 หรือในระดับอุดมศึกษาต้องเข้าไปเรียนที่กรุงเทพฯ เท่านั้น ซึ่ง

³¹¹ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475”, 108.

จะเห็นได้ว่าเป็นความยากลำบากอย่างยิ่งที่ชาวบ้านโดยทั่วไปจะสามารถเข้าถึงการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นไปกว่าการมีความรู้ “ตามอัธยาศัย” เราอาจเห็นภาพการปรับตัวทางการศึกษาของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและกลุ่มพ่อค้าได้ลึกซึ้งขึ้นจากรื่องราวของพวกเขาเหล่านี้

อ่ำ บุญไทย บุตรของท้าวไชยสงครามและนางจันทร์ ถือกำเนิดเมื่อ พ.ศ. 2445 จากครอบครัวฐานะดีแห่งบ้านพลเมืองมะทัน อำเภอกะฉะพุมิมา (อำเภอม่วงสามสิบ) จังหวัดอุบลราชธานี บิดาของนายอ่ำ คือ ท้าวไชยสงครามเป็นเชื้อสายขุนนางเก่าแก่จากนครเวียงจันทน์ เมื่ออายุ 25 ปีบิดาของนายอ่ำได้รับการแต่งตั้งเป็นกำนันแห่งตำบลหนองเหล่าและทำหน้าที่นี้เรื่อยมาจนกระทั่งอายุ 61 ปี นอกจากนั้นเขายังประกอบอาชีพหมอความควบคู่ไปด้วยก่อนที่จะมีการปฏิรูปการศาลอย่างเป็นทางการเป็นระบบตามหลักสากลในเวลาต่อมา

ด้วยฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจที่ค่อนข้างดี ประกอบกับการเห็นความสำคัญของการศึกษาแบบแผนใหม่ท้าวไชยสงครามจึงสนับสนุนให้บุตรของตนได้รับการศึกษาที่ดีมาโดยตลอด อ่ำเริ่มต้นการศึกษาครั้งแรกที่โรงเรียนบ้านพลเมืองมะทันเช่นเดียวกับเด็กชายในละแวกใกล้เคียง โดยศึกษาวิชาธรรมะและหนังสือขอมจากพระอาจารย์ในวัดจนมีความสามารถพอที่จะอ่านออกเขียนได้ จากนั้นท้าวไชยสงครามได้ส่งบุตรชายไปเรียนหนังสือไทยกับพระอาจารย์สีนวลที่วัดบ้านดอนแดง โดยส่งหนังสือมาจากกรุงเทพฯ เพื่อใช้เป็นแบบเรียน เพราะตำราหนังสือภาษาไทยในท้องถิ่นขณะนั้นหาได้ยากมาก เมื่ออายุได้ 13 ปีท้าวไชยสงครามส่งให้อ่ำไปเรียนหนังสือที่วัดสุปฏิหารามในตัวจังหวัดอุบลราชธานี คือ โรงเรียนอุบลวิทยาคมซึ่งมีพระครูสมุห์ทองจันทร์และเจ้าคุณราชมุณี (พระมหาอ้วน ดิสฺโส) เป็นผู้ดูแล อ่ำสามารถสำเร็จการศึกษาในชั้นประถมศึกษาปีที่ 1-3 โดยใช้เวลาเพียงปีเดียวเท่านั้น และเข้าศึกษาต่อในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1-2 ณ โรงเรียนเดิม ต่อมาท้าวไชยสงครามได้สนับสนุนให้บุตรชายของตนย้ายไปศึกษาต่อระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 ที่โรงเรียนตัวอย่างของมณฑลอุบล คือ โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช โดยอ่ำสามารถสอบเข้าได้เป็นที่หนึ่งของโรงเรียนและสอบวิชาสามัญชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ได้เป็นที่สองจึงสามารถข้ามชั้นไปเรียนต่อในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 4 ได้เลย

ความสามารถทางการศึกษาของอ่ำซึ่งได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากผู้เป็นบิดามาโดยตลอด ทำให้อ่ำความสามารถของอ่ำโดดเด่นในฐานะนักเรียนตัวอย่างของมณฑลอุบล พ.ศ. 2463 อ่ำได้รับทุนจากทางมณฑลไปศึกษาต่อที่โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมที่กรุงเทพฯ ซึ่งเขาสามารถ

ผ่านสอบสอบไล่ใหญ่ทั่วประเทศด้วยคะแนนเป็นอันดับที่หนึ่งและได้รับการบรรจุเป็นครูสอนวิชาภาษาไทย ประจำอยู่โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช ต่อมาใน พ.ศ. 2466 ได้รับการแต่งตั้งเป็นครูใหญ่ของโรงเรียนฝึกหัดครูกสิกรรม ประจำมณฑลอุบลราชธานี³¹²

วันทอง พรหมกสิกรหรือวรรณ พรหมกสิกร บุตรของท้าวอินทร์ชมภู (อินทร์ พรหมกสิกร) กับนางกองใจแก้ว เชื้อสายตระกูลคหบดี ถือกำเนิดเมื่อ พ.ศ. 2439 ณ อำเภอพนานิคม จังหวัดอุบลราชธานี บิดาของนายวันทองมีสถานะเป็นผู้ใหญ่บ้านท้องถิ่นเป็นผู้กว้างขวางท่านหนึ่ง

ท้าวอินทร์ชมภูเห็นความสำคัญของการศึกษาแบบแผนใหม่ เพราะเห็นว่าเป็นหนทางที่จะทำให้นุตรชายของตนมีความเจริญก้าวหน้าในสายอาชีพการปกครองเช่นเดียวกับที่ตนเป็นผู้ปกครองท้องถิ่นมาก่อน ท้าวอินทร์ชมภูปราศอนบุตรชายเสมอว่าอาชีพใดๆ ก็ไม่สำคัญเท่ากับการเป็นผู้ปกครอง เพราะมีทั้งเกียรติยศ ชื่อเสียงและเงินทองดังคำกล่าวเป็นภาษิตของท่านว่า “สิบพ่อค้ามาไหว้พ่อนา สิบพ่อนา บ่อต่ออัญญาเลี้ยง”³¹³ ในวัยเด็กวันทองจึงได้ติดตามบิดาไปทำงานต่างๆ อยู่เสมอ ทำให้เขามีโอกาสซึมซับการทำงานและผูกพันกับค่านิยมดังกล่าว จนเมื่อเจริญวัยขึ้นอายุได้ 10 ปี ท้าวอินทร์ชมภูได้นำบุตรชายไปฝากฝังเป็นศิษย์วัดอยู่กับพระครูโสภาษธรรมกาญ (สา) ครูใหญ่โรงเรียนอุดมวิทยากรณ์และเป็นเจ้าอาวาสวัดสุปฏิภูมิรามด้วย เพื่อให้วันทองได้เข้ารับการศึกษารัฐซึ่งใช้ภาษาไทยเป็นหลักในการเรียนการสอน วันทองเริ่มศึกษาตั้งแต่ขั้นพื้นฐานตามระบบที่รัฐได้กำหนด คือ ชั้นมูล ก. มูล ข. ขณะเดียวกันก็ได้ศึกษาพระธรรมวินัย อักษรธรรมและอักษรขอมตลอดจนวรรณคดี กาพย์กลอนต่างๆ ควบคู่ไปด้วยอันเป็นผลให้วันทองมีความเชี่ยวชาญในการประพันธ์วรรณคดีในเวลาต่อมา วันทองมีผลการเรียนที่ดีและเป็นທີ່พอใจของครูอาจารย์เสมอมา ทำให้เขามีโอกาสเล่าเรียนในระดับชั้นที่สูงขึ้นมาโดยลำดับจากชั้นมูล ก. มูล ข. ประถมศึกษาจนสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2453 จากนั้นได้เข้าฝึกงานเป็นเสมียนอำเภอพนานิคมด้วยความปรารถนาที่จะเติบโตในระบบราชการ ต่อมาสามารถสอบไล่ได้ตำแหน่งปลัดซ้ายอำเภออำนาจเจริญเมื่อ พ.ศ. 2458 และเจริญก้าวหน้าในสายการปกครองมาโดยลำดับจน

³¹² อ๋ บัญไทย, *กฤดาการบนที่ราบสูง* (กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพไทย-ญี่ปุ่น, 2543), (11)-(12).

³¹³ ขุนพรมประศาสน์, *กาพย์ห้าแผ่นดิน* (อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ผดุงสาระอุบล, ม.ป.ป.), 2 อ้างถึงใน *เพ็ญพิไลลักษณ์ มณีภาค, “วรรณกรรมการเมืองของขุนพรมประศาสน์”* (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2535), 3.

ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “ขุนพรมประศาสน์” นายอำเภอเมืองใน จังหวัดอุบลราชธานีในที่สุด วันทองหรือขุนพรมประศาสน์ได้กล่าวถึงเหตุผลที่เขามุ่งมั่นปรารถนาที่จะมีอาชีพในสายการปกครองว่า เพราะ “การทำงานเป็นขุนนางเบาแรง มีความสุขสบายดีกว่างานอื่น และมีเกียรติยศชื่อเสียง มีคนนับหน้าถือตามาก”³¹⁴ ซึ่งเป็นค่านิยมที่ได้รับอิทธิพลมาจากท้าวอินทร์ชมภูผู้เป็นบิดามาตั้งแต่เด็ก

ยังมีตัวอย่างอื่นๆ ที่แสดงให้เห็นความพยายามปรับตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นด้วยการตอบสนองต่อการศึกษาแบบแผนใหม่ของรัฐ เช่น พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสื่อ ณ อุบล) อดีตเจ้าเมืองอุบลราชธานีส่งหลานชายของตนทั้งสองคน คือ สุนและเสียง ณ อุบล ไปเข้ารับการศึกษที่กรุงเทพฯ โดยฝากฝังไว้กับบ้านของพระยามหาอำมาตยาธิบดี ซึ่งขณะนั้นสุนมีอายุได้ 12 ปีและเสียงมีอายุเพียง 8 ปีเท่านั้น เช่นเดียวกับเชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่นอื่นๆ ซึ่งมีบทบาททางการเมืองเป็นที่ประจักษ์ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ก็ล้วนแต่เป็นผู้มีภูมิหลังทางการศึกษาที่ดีทั้งสิ้น เช่น เสียง ไชยกาล หลานของพระอุบลเดชประชารักษ์ ทองม้วนและบุญช่วย อัครถาวร หลานของพระเจริญราชเดช เจ้าเมืองมหาสารคาม จารุบุตร เรืองสุวรรณเชื้อสายอีกคนหนึ่งของพระเจริญเดช และหลวงวรนิติปริชา เชื้อสายเจ้าเมืองสกลนคร เป็นต้น³¹⁵

พ่อค้าเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เข้าถึงความพยายามปรับตัวเป็นส่วนหนึ่งในการศึกษาแบบแผนใหม่ คนกลุ่มนี้แม้จะไม่ได้มีพื้นเพมาจากเชื้อสายขุนนางเก่าแก่ กระนั้นกำไรจากประกอบธุรกิจและการทำการค้าโดยเฉพาะการเป็นพ่อค้าคนกลางก็ทำให้พวกเขามีสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดี มีทุนทรัพย์และเครือข่ายทางสังคมที่กว้างขวางสามารถจะสนับสนุนให้บุตรหลานของตนเข้าถึงการศึกษาตั้งแต่ระดับชั้นพื้นฐานจนถึงในระดับสูงได้ ควรกล่าวด้วยว่าพ่อค้าพื้นเมืองเหล่านี้มีความแตกต่างกับพ่อค้าชาวจีนตรงที่ไม่ได้ประกอบธุรกิจหรือทำการค้าเพียงอย่างเดียว แต่ยังคงทำอาชีพเกษตรกรรมควบคู่ไปด้วย สถานะของพวกเขาจึงก้ำกึ่งระหว่างพ่อค้ากับชาวนา อย่างไรก็ตาม สถานะทางสังคมและเศรษฐกิจของพวกเขาก็แตกต่างจากชาวบ้านทั่วไปมาก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ถือกำเนิดเมื่อ พ.ศ. 2449 ณ บ้านหนองยาง อำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี เป็นบุตรคนที่ 3 จากจำนวนพี่น้องทั้งหมด 4 คนซึ่งเกิดแก่นายชูและนางหอม ภูริพัฒน์

³¹⁴ เพ็ญพิไลลักษณ์ มณีภาค, “วรรณกรรมการเมืองของขุนพรมประศาสน์”, 3.

³¹⁵ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 108.

(บุตรชายคนสุดท้ายที่เสียชีวิตตั้งแต่ยังเล็ก) นายชูมีอาชีพทำนาและค้าขาย ซึ่งที่นาของครอบครัวนั้น นอกจากจะทำกินเองแล้วยังมีบางส่วนแบ่งให้เช่าเป็นรายได้เพิ่มเติม นายชูยังเป็นพ่อค้าคนกลางซื้อหาสินค้าจำเป็น โดยเฉพาะเครื่องอุปโภคบริโภคจากในเมืองไปขายให้กับชาวบ้านในชนบท และแลกเปลี่ยนหรือซื้อข้าวจากชาวบ้านกลับเข้ามาขายในเมืองอีกทอดหนึ่ง รายได้หลายทางทั้งจากการทำนาและกำไรจากการเป็นพ่อค้าคนกลางนั้นส่งผลให้ครอบครัวชูพัฒนาที่มีความมั่งคั่งจนอาจเรียกได้ว่าเป็นครอบครัวที่มีชื่อเสียงและเป็นที่นับหน้าถือตาครอบครัวหนึ่ง

จากฐานะดังกล่าวประกอบกับการเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาทุกๆ ทุกคนของนายชู จึงได้รับการส่งเสริมอย่างเต็มที่ ทิม ภูริพัฒน์บุตรชายคนโต จบการศึกษาหลักสูตรประโยคครูประถม (ป.ป.) จากโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศวิหารเมื่อ พ.ศ. 2463 แล้วกลับมารับราชการเป็นครูที่บ้านเกิด ส่วนสิมบุตรสาวคนถัดมาได้มีโอกาสเข้าเรียนในหลักสูตรการศึกษาภาคบังคับในชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 และกลับมาช่วยครอบครัวทำอาชีพค้าขายในเมือง ทางด้านทองอินทร์เมื่อจบการศึกษาในระดับชั้นประถมศึกษาแล้ว นายชูได้ส่งไปเรียนในระดับชั้นมัธยมศึกษา ณ โรงเรียนประจำจังหวัดที่มีชื่อเสียงที่สุดของอุบลราชธานี คือ โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช จนสามารถจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 ใน พ.ศ. 2466 ซึ่งเป็นการศึกษาขั้นสูงสุดที่มีในตัวจังหวัด ณ ขณะนั้น ผลการเรียนรู้ที่อยู่ในเกณฑ์ดีสม่ำเสมอและความมุ่งมั่นของทองอินทร์ทำให้บิดามารดาตัดสินใจส่งเขาไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ โดยเข้าศึกษาต่อชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 7-8 ณ โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ขณะเดียวกันก็เรียนหลักสูตรครูประโยคมัธยม (ป.ม.)ควบคู่ไปด้วย หลังจากสำเร็จการศึกษาทั้งสองหลักสูตรเมื่อ พ.ศ. 2468 ก็ได้รับการบรรจุแต่งตั้งเป็นครู ณ โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช ซึ่งในระหว่างที่รับราชการครูอยู่นั้นทองอินทร์ก็สมัครเรียนกฎหมายทางไปรษณีย์ไปด้วยและสามารถสอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิตเมื่อ พ.ศ. 2473 ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้เขาเริ่มหันเหเข้าสู่สายอาชีพทางการปกครองในเวลาต่อมา³¹⁶

เตียง ศิริจันทร์ ถือกำเนิดเมื่อ พ.ศ. 2452 ในตระกูลคหบดีของจังหวัดสกลนคร เป็นบุตรของนายฮ้อยบุคดี ศิริจันทร์หรือขุนนิเทศพานิช กับนางอัม ศิริจันทร์ เชื้อสายชาวภูไทสกลนคร

³¹⁶ พิรยามหากิตติคุณ, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์,” ใน **ปรีดี พนมยงค์ และ 4 รัฐมนตรีอีสาน+1**, ชาญวิทย์ เกษตรศิริและ ชำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544), 28-29.

นายฮ้อยบุคดีให้ความสำคัญมากกับการสนับสนุนให้บุตรของตนได้รับการศึกษาที่ดีที่สุด ดังจะเห็นว่านายเตียง ศิริขันธ์บุตรชายได้มีโอกาสเข้าเรียนในโรงเรียนสกลราชวิทยานุกูล ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำจังหวัดตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาจนสามารถจบการศึกษาชั้นสูงสุดของโรงเรียนในระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2465

ด้วยฐานะที่มั่งคั่งและความเป็นผู้กว้างขวางของนายฮ้อยบุคดี เตียงผู้เป็นบุตรชายจึงมีโอกาสเดินทางไปศึกษาต่อในระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4-6 ณ โรงเรียนอุดรพิทยานุกูล จังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำมณฑลอุดร โดยฝากฝังไว้กับขุนศรีธนานนทร์และขุนรักษ์นิกรคนคุ้นเคยซึ่งรู้จักกันมาก่อน เมื่อเตียงสำเร็จการศึกษาชั้นสูงสุดของโรงเรียนแล้ว นายฮ้อยบุคดีได้ตัดสินใจส่งบุตรชายเข้ากรุงเทพฯ เพื่อศึกษาต่อในระดับประโยคครูประถม (ป.ป.) ที่โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศวิหาร โดยสำเร็จการศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2470 และเข้าศึกษาต่อเป็นนิสิตรุ่นแรกของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในหลักสูตรครูประโยคมัธยม (ป.ม.) ซึ่งเป็นประกาศนียบัตรชั้นสูงสุดของสายอาชีพครู ณ ขณะนั้น หลังจากจบการศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2472 เตียงเข้ารับราชการสอนหนังสือที่โรงเรียนหลายแห่งในกรุงเทพฯ เช่น โรงเรียนมัธยมหอวัง โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศวิหาร ก่อนที่จะย้ายมาเป็นผู้ช่วยครูใหญ่ที่โรงเรียนอุดรพิทยานุกูล จังหวัดอุดรธานีเมื่อ พ.ศ. 2477³¹⁷

จะเห็นได้ว่าบุตรหลานของตระกูลกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้ามีศักยภาพในการปรับตัวและเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาแบบแผนใหม่ของรัฐ ขณะเดียวกันการให้ความสำคัญและโอกาสเข้าถึงการศึกษาในระดับสูงของลูกหลานชาวบ้านจะประสบปัญหาอยู่มาก แม้ภายหลังทศวรรษ 2430 เป็นต้นมาสืบเนื่องมาจนถึงการประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2464 การศึกษาขั้นพื้นฐานในภาคอีสานจะขยายตัวอย่างค่อยเป็นค่อยไปตามลำดับจนครอบคลุมเกือบทุกตำบลก็ตาม ทั้งนี้ จากรายงานของผู้ตรวจการมณฑลนครราชสีมาที่สะท้อนให้เห็นว่าโรงเรียนท้องถิ่นห่างไกลหลายแห่งไม่ได้มีมาตรฐานที่ดีหรือมีการเรียนการสอนตรงตามหลักสูตรนักดังตัวอย่างจากรายงานของขุนวิเทศคุณการ ข้าหลวงตรวจการจากกระทรวงมหาดไทยว่า

³¹⁷ อภิลิทธิ กิจเจริญสิน, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายเตียง ศิริขันธ์,” ใน ปรีดี พนมยงค์ และ 4 รัฐมนตรีอีสาน+1, 196-197.

(บ้านขามเวียง)...เมื่อพบพุดจกกันกับผู้ใหญ่บ้านแล้ว ไปดูที่วัด
พบกำลังทั้งพระและเด็กช่วยกันเล่นว่าว...ขึ้นไปไต่ถามได้ความว่ามีศิษย์
4 คน ถามหาผู้สอนไม่มีใครรับ อุบๆ อิบๆ ดูเหมือนไม่ใครได้สอนกัน
จริงจึงตามหน้าที่....

(บ้านหนองแดง) บ้านนี้มีวัดที่ได้จัดการสอนหนังสือแล้ว...
เรียกมาให้เขียนหนังสือให้ดู อ่านให้ฟัง...อาจารย์บอกให้เพียงใดก็อ่าน
ได้เพียงนั้น ให้อ่านต่อไปถึงจะง่ายกว่าก็อ่านไม่ออก เพราะสอนให้
ท่องจำเหมือนนกแก้วหัดพูด สอนอย่างนี้เรียนกันนานเท่าใดก็อ่านไม่
ออก หนังสือที่นักเรียนเขียนให้ดูก็ผิดทั้งสิ้น

(บ้านนครสวรรค์) ...การสอนของวัดนี้อาจารย์ไม่มีความรู้ทาง
เลข...ส่วนวิชาหนังสือพอจะสอนให้เด็กมีความรู้ได้ ต้องแก้อ่านผิดเพียง
บ้างบางอย่าง³¹⁸

การเรียนการสอนในชั้นเรียนยังปัญหาด้านการสื่อสาร เมื่อรัฐพยายามผลักดันการเรียน
การสอนที่ใช้ภาษาไทยเป็นหลักอันเป็นส่วนหนึ่งของมาตรการบูรณาการเชิงความคิดจึงไม่
สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงในแง่ความหลากหลายทางกลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มต่างๆ ของภาคอีสาน
ซึ่งชาวบ้านใช้ภาษาอื่นที่ไม่ใช่ภาษาไทยแบบภาคกลางในชีวิตประจำวัน เป็นต้นว่า ภาษาลาวและ
ภาษาเขมร ทำให้การเรียนการสอนที่ใช้ภาษาไทยเป็นมักหลักประสบปัญหาอยู่เสมอ ตัวครูผู้สอน
เองก็ไม่ได้มีความรู้ในภาษาไทยที่ถูกต้องมากนัก ขณะเดียวกันก็ใช้ภาษาถิ่นในการเรียนการสอนกับ
นักเรียน ทำให้เด็กนักเรียนไม่สามารถพูด อ่านหรือเขียนภาษาไทยได้ดีเท่าที่ควร³¹⁹ ชาวบ้านมักจะ
ให้ความสำคัญและสนับสนุนให้บุตรหลานของตนได้ศึกษาอักษรธรรม อักษรไทยน้อยหรืออักษร
ขอมเสียมากกว่า เพราะอักษรหรือภาษาเหล่านี้สอดคล้องกับ “พลังท้องถิ่น” อันหมายถึง ีตคอง
วิถีชีวิต ความเชื่อและพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน เนื่องจากเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ที่จารึกพระธรรม
คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า รวมถึงคาถาอาคมต่างๆ ดังนั้นผู้ที่ศึกษาเขี้ยวชาญในภาษาและอักขระ

³¹⁸ “เรื่อง รายงานการจัดการคณะศาสนาและการศึกษามณฑลนครราชสีมา,” 5 กันยายน-7 ธันวาคม
2453, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ, ร.6 ศ. 10/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³¹⁹ “เรื่อง ข่าหหลวงตรวจการศึกษามณฑลนครราชสีมา,” 3 ตุลาคม 2454, เอกสารกรมราชเลขาธิการ
รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ, ร.6 ศ. 10/8, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ไทยน้อยและอักษรขอมจะถือเป็นผู้รู้เป็นที่นับหน้าถือตาของคนทั้งหลาย ขณะที่การใช้ภาษาไทย ณ ขณะนั้นจะไม่ได้มีความสำคัญอะไรมากนักในโลกทัศน์สังคมชนบท

การเรียนการสอนตามวัดหรือโรงเรียนต่างๆ ในชนบทห่างไกลซึ่งไม่ได้มีมาตรฐานตามหลักสูตรการศึกษาของรัฐที่ดีมากนัก จึงเป็นธรรมดาที่กลุ่มอำนาจท้องถิ่นหรือพ่อค้าผู้มีทุนทรัพย์จึงพยายามส่งเสริมให้บุตรหลานของตนเข้าไปเรียนต่อยัง โรงเรียนที่มีชื่อเสียงในเมืองหรือในกรุงเทพฯ ประเด็นนี้ในแง่หนึ่งย่อมชี้ให้เห็นเรื่องการให้ความสำคัญของการศึกษาที่แตกต่างกัน อีกแง่หนึ่งก็เป็นเพราะโอกาสการเข้าถึงการศึกษาในระดับสูงของชาวบ้านเป็นไปได้ยากมาก ในสังคมชนบทซึ่งระบบการผลิตยังผูกติดอยู่กับที่ดิน การทำไร่ไถนา การเลี้ยงสุกรและโค-กระบืออันเป็นรายได้หลักของชาวบ้านทั่วไปนั้น แรงงานในครัวเรือนถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ขาดไม่ได้ สมุดบันทึกประจำวันของครูใหญ่โรงเรียนบ้านจัวบา อำเภอบึงสามพัน จังหวัดมหาสารคาม รายงานอยู่บ่อยครั้งว่านักเรียนของเขามักขาดเรียนอยู่เสมอเพราะต้องไปช่วยบิดามารดาเลี้ยงควาย บ้างต้องลาออกจากโรงเรียนเพราะครอบครัวโยกย้ายไปอยู่ที่อื่น เพราะในท้องถิ่นประสบปัญหาทำนาไม่ได้ผล มีจำนวนไม่น้อยที่มลาออกโดยให้เหตุผลว่า “ไม่สมักเรียนต่อไป อยากจะลาไปฝึกทำมาหากินเลี้ยงบิดา มารดา”³²⁰ สอดคล้องกับรายงานของขุนวิเทศคุณการเมื่อคราวเขากลับตรวจราชการในชนบท ได้แสดงความแปลกใจเมื่อพบเห็นเด็กๆ ที่อยู่ในวัยเรียนไม่ได้เข้าเรียนเป็นจำนวนมาก เมื่อสอบถามกับผู้ใหญ่บ้านจึงได้ความว่า “ปนหน้าเกี่ยวข้าว บิดามารดามาช่วยเกี่ยวข้าว”

ตามที่ได้อภิปรายไปแล้ว “เงินตรา” ถือเป็นภาระหนักของชาวบ้านซึ่งต้องดิ้นรนแสวงหาด้วยความยากลำบากเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของรัฐ ดังนั้น เมื่อรัฐไม่อาจสรรหางบประมาณมาสนับสนุนการขยายตัวของการศึกษาแผนใหม่ได้ทั้งหมด แง่หนึ่งการศึกษาจึงเป็นภาระของชาวบ้านที่เพิ่มเติมขึ้นจากภาระภาษีที่มีอยู่เดิม ทั้งการเก็บค่าเล่าเรียนเพื่อเป็นค่าจ้างครูในท้องถิ่น รวมถึงการเก็บเงินศึกษาพลีเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ขุนวิเทศคุณการได้รายงานต่อไปว่ามีนักเรียนอีกจำนวนไม่น้อยที่ต้องลาออกจากโรงเรียน เพราะไม่

320

The Isaander, สารคามก่อนอภิวัฒน์สยาม 2475: แะประวัติศาสตร์จากบันทึกครูใหญ่ที่นัก

ประวัติศาสตร์ไม่เคยอ่าน, เข้าถึงเมื่อ 31 กรกฎาคม 2562, เข้าถึงได้จาก https://www.theisaander.com/post/906241beforedemocracy?fbclid=IwAR3qOhom30_HtdRaYIFW3_ZuD80_guMvEltUAg7nUVeqDiiux-VIX4gxkZ4

ต้องการจะเสียเงินค่าเล่าเรียน³²¹ น่าสังเกตว่า จำนวนของชาวบ้านที่โดนเจ้าหน้าที่ดำเนินคดีความ เนื่องจากขัดขืนไม่ยอมส่งบุตรหลานเข้าเรียนมีเพิ่มมากขึ้นตามลำดับเมื่อการศึกษาภาคบังคับขยายตัวออกไป ข้อมูลสถิติในมณฑลอิสานระบุว่าเมื่อ พ.ศ. 2466 มีชาวบ้านถูกดำเนินความเพียง 1 ราย ถูกปรับเป็นเงิน 4 บาท ปีถัดมาเพิ่มเป็น 20 ราย ถูกปรับเป็นเงิน 54 บาท ต่อมาใน พ.ศ. 2468 ตัวเลขเพิ่มขึ้นเป็น 176 ราย ถูกปรับเป็นเงิน 343 บาท ในจำนวนนี้มีบางส่วนที่ถูกภาคทัณฑ์ด้วย³²²

ภาระที่เพิ่มขึ้น รวมถึงข้อจำกัดต่างๆ นอกจากจะทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาแล้ว ยังสร้างความไม่พอใจและก่อให้เกิดแรงต่อต้านจากชาวบ้าน บันทึกของหลวงวิจิตรถาวร ปลัดอำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี ได้เล่าชีวิตการทำงานของเขาว่าต้องเผชิญกับความไม่พอใจและความขัดแย้งกับชาวบ้านในพื้นที่อยู่หลายครั้ง ดังความว่า

นายจาร์ นายอ่อนสีและพรรคพวก...ยุ่งราษฎรไม่ให้เชื่อฟังเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง...เวลากรมการอำเภอไปประชุมตามท้องที่เพื่อชักชวนราษฎรจัดตั้งโรงเรียน โดยชี้แจงประโยชน์ของการศึกษาและขอให้ราษฎรสละทรัพย์สินออกเงินคร่าวเรือนละ 1 บาท ช่วยการศึกษา...ก็พูดอวดดีว่า “ไปเสียเงินทำไม เอาเงินไปซื้อขนมกินดีกว่า” หรือเวลาเจ้าหน้าที่ชักชวนให้เด็กส่งเข้าโรงเรียนก็พูดขัดขวางว่า “เสียเวลาทำมาหากินเอาไว้เลี้ยงควายดีกว่า”...เนื่องจากถูกขู่หลายครั้งเข้าอดโทษะไม่ได้ก็ทำการจับกุมทบทวจึงเกิดมีเรื่องขึ้น³²³

จะเห็นได้ว่า ในแง่ของศักยภาพการเข้าถึงและการเล็งเห็นความสำคัญกับระบบการศึกษาของรัฐ บุตรหลานของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้า และชาวบ้านโดยทั่วไปในชนบทมีความแตกต่างกันมาก กลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้ามีทุนทรัพย์และเครือข่ายที่จะสามารถส่งเสริมบุตรหลานของตนให้ได้รับการศึกษาที่ดีที่สุด ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่เกื้อหนุนให้สามารถเหยียบฐานะหรือเข้าสู่การทำงาน

³²¹ “เรื่อง รายงานการจัดการคณะศาสนาและการศึกษามณฑลนครราชสีมา,” 5 กันยายน-7 ธันวาคม 2453, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ, ร.6 ศ. 10/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³²² พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอิสาน พ.ศ. 2442-2475”, 133-134.

³²³ ประวัตินิพนธ์ของหลวงวิจิตรถาวร (พระนคร: มิตรไทย, 2510. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงวิจิตรถาวร 21 ตุลาคม 2510), 11.

ในระบบราชการของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ ขณะที่การปรับตัวของชาวบ้านส่วนใหญ่ล้วนเป็นไปด้วยความยากลำบาก ด้วยภาระและข้อจำกัดต่างๆ รวมถึงโลกทัศน์ที่มองว่าการศึกษาแผนใหม่นี้ไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของพวกเขามากนัก โอกาสที่ลูกหลานของชาวบ้านจะเข้าถึงการศึกษาในระดับสูงจนได้รับคุณวุฒิเพื่อประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม เช่น การรับราชการหรืออาชีพอิสระอื่นๆ เช่น ทุนความ นักหนังสือพิมพ์ ฯลฯ จึงมีจำนวนน้อยมาก อย่างไรก็ตามบางรายอาจอาศัยการบวชเรียนในพระพุทธศาสนาทำให้ได้รับการศึกษาที่ดี เช่น นายสวัสดิ์ พึ่งคน นายนิวัฒน์ พ. ศรีสุวรรณ เป็นต้น³²⁴ หรือกรณีของนายจำลอง ดาวเรือง ซึ่งได้ไปฝากตัวเป็นศิษย์วัดก่อนที่จะใช้ชีวิตตระหกระเหินบวชอยู่นู่นอยู่ระยะหนึ่งกว่าจะสำเร็จการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 5 แต่ทั้งนี้ เนื่องจากแรงงานในครัวเรือนเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับกระบวนการผลิตในชนบท ดังนั้นการบวชเรียนหรือการเป็นศิษย์วัดในพื้นที่ห่างไกลจากภูมิลำเนา ก็จะทำให้ครอบครัวก็ต้องสูญเสียแรงงานในการผลิตไป ซึ่งนั่นก็อาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่จุดรั้งให้ลูกหลานชาวบ้านจำนวนมากไม่อาจอาศัยช่องทางดังกล่าวเข้าถึงโอกาสทางการศึกษาในระดับสูงได้

1.3 การปรับตัวสู่ระบบราชการ

การบูรณาการรัฐตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา ยังผลให้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ปรากฏขึ้นอย่างเป็นทางการในฐานะรัฐราชการสมัยใหม่ที่ส่วนกลางมีอำนาจทางการเมืองครอบงำเหนือท้องถิ่น เขตอิทธิพลและผลประโยชน์ที่สืบทอดผ่านสายวงศ์ตระกูลในภาคอีสานอันเป็นอุปสรรคต่อการกระชับอำนาจมาแต่เดิมถูกรื้อสร้างและปรับเปลี่ยนไปจนนานใหญ่ทั้งในแง่ของโครงสร้างการปกครองและการแบ่งเขตพื้นที่ อิทธิพลของรัฐสามารถขยายขอบเขตไปครอบคลุมแทบทุกมิติชีวิตของผู้คน ขณะเดียวกันได้สร้างแรงผลักดันให้คนเหล่านั้นเข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์เป็นส่วนหนึ่งกับรัฐอย่างค่อยเป็นค่อยไป ภายใต้บริบทดังกล่าวระบบราชการและข้าราชการถือเป็นหัวใจสำคัญให้การขับเคลื่อนของรัฐสามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ ภาวะเช่นนี้ได้สร้างแรงดึงดูดให้ผู้คนจำนวนไม่น้อยต่างปรารถนาเข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ “ข้าราชการ” ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในทางใดทางหนึ่ง เพราะการเป็นส่วนหนึ่งในระบบราชการนั้นเป็นหนทางที่จะเกื้อหนุนให้เขาเหล่านั้นสามารถดำรงหรือเลื่อนสถานภาพของตนท่ามกลาง

³²⁴ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 117.

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ได้ เน้นอนว่าการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจและการศึกษาโดยรัฐย่อมเป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการเข้าถึงระบบราชการนี้ด้วย ดังนั้น เนื้อหาในหัวข้อนี้จึงมีจุดประสงค์จะพิจารณาว่า การปรับตัวสู่ระบบราชการของผู้คนในภาคอีสานก่อน พ.ศ. 2475 มีลักษณะอย่างไร และผลที่เกิดขึ้นนั้นได้ส่งผลต่อการเกิด “พลังทางสังคมใหม่”³²⁵ ในภาคอีสานอย่างไร ตลอดจนแนวคิดสำคัญของพลังทางสังคมใหม่นี้

1.3.1 การปรับตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นสู่ระบบราชการ

ความพยายามในการสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แม้จะทำให้อำนาจของรัฐส่วนกลางมีความมั่นคงขึ้นเป็นลำดับ ขณะที่ความสำคัญของ “คุณวุฒิ” เริ่มมีบทบาทมากขึ้นในการคัดกรองหรือการเลื่อนตำแหน่งในระบบราชการ แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งขึ้นกลับพบว่า ในขั้นตอนการรวมอำนาจสู่ส่วนกลางที่ปรากฏในระยะแรกนั้นไม่ได้เป็นไปโดยแตกหักรุนแรงกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นแต่อย่างใด โดยเฉพาะกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่เป็นระดับกรมการเมืองสำคัญๆ ความสัมพันธ์ในลักษณะอุปถัมภ์แบบจารีตยังคงดำรงอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของระบบราชการและโครงสร้างการปกครองแบบใหม่ ถึงแม้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นจะต้องสูญเสียบทบาททางการเมืองและผลประโยชน์ที่พึงจะได้ไปบ้าง แต่ก็ยังคงมีเกียรติยศ มีเงินเดือนและอำนาจบาบริ รวมถึงตำแหน่งหน้าที่ในทางราชการด้วย เพื่อที่จะ “เอาอกเอาใจกรมการเมืองชั้นเก่า”³²⁶ ไม่ให้เกิดแรงต่อต้านในช่วงเวลาที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์กำลังก่อร่างสร้างตัวขึ้น

³²⁵ “พลังทางสังคมใหม่” หมายถึงกลุ่มคนรุ่นใหม่ซึ่งส่วนใหญ่มีเชื้อสายมาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมและกลุ่มพ่อค้าคหบดีในภาคอีสาน ถือกำเนิดประมาณทศวรรษ 2440-2450 และเติบโตในช่วงที่การบูรณาการรัฐเป็นไปอย่างเข้มข้นคือประมาณทศวรรษ 2460 คนเหล่านี้เข้าสู่ระบบราชการหรือมีความก้าวหน้าในอาชีพการงานด้วยศักยภาพของตนเอง จึงมีลักษณะเป็น “คุณวุฒินิยม” รวมถึงมีสำนึก “พลเมือง” ในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งนี้ พลังทางสังคมใหม่นี้มีทั้งภายในและภายนอกระบบราชการ แต่จากการพิจารณาภูมิหลังและบทบาททางการเมืองของพวกเขาซึ่งปรากฏชัดเจนมากขึ้นหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 พบว่าส่วนใหญ่แล้วมีพื้นฐานมาจากข้าราชการระดับกลางและระดับล่าง ทำให้เข้าใจได้ว่าพลังทางสังคมใหม่ในภาคอีสานนี้น่าจะก่อตัวขึ้นภายใต้ระบบราชการมากกว่า เนื้อหาในหัวข้อนี้จึงมุ่งประเด็นไปที่การทำความเข้าใจกับความสัมพันธ์และการปรับตัวของผู้คนสู่ระบบราชการ รวมถึงพลังทางสังคมใหม่ที่มีพื้นฐานมาจากอาชีพข้าราชการเป็นหลัก

³²⁶ “เรื่อง รายงานมณฑลอุดร,” 7 สิงหาคม ร.ศ. 120-7 กรกฎาคม ร.ศ. 129, เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 59/41, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 121 ได้ยกเลิกตำแหน่งกรรมการเมืองระดับสูงในระบบอาญาสี่ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร แต่ยังคงให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่มีความสำคัญตามเมืองใหญ่ๆ มีบทบาทในทางปกครองภายใต้การแต่งตั้งและควบคุมของข้าหลวงต่างพระองค์ มีเงินเดือนและบรรดาศักดิ์ในฐานะข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ โดยเปลี่ยนชื่อตำแหน่งใหม่เป็นผู้ว่าราชการเมือง/จังหวัด ปลัดเมือง/จังหวัด ยกกระบัตร และผู้ช่วยราชการเมืองไล่เรียงไปตามลำดับความสำคัญ³²⁷ ส่วนอำนาจท้องถิ่นที่ชราภาพหรือไม่มีความรู้ความสามารถที่จะปฏิบัติงานได้ก็ยังคงได้รับเบี้ยบำนาญ พร้อมกับได้รับตำแหน่งเป็นข้าหลวงประจำเมืองหรือจางวางกำกับราชการเพื่อเป็นเกียรติยศ แต่ไม่ได้มีหน้าที่หรือบทบาททางการปกครองใดๆ อย่างเป็นจริงเป็นจังมากนัก³²⁸ สำหรับเมืองเล็กๆ ที่มีอยู่กระจัดกระจายเป็นจำนวนมากก่อนหน้านี้ได้จัดการเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมกับโครงสร้างการปกครองมากขึ้น โดยระบุชัดเจนว่าเมืองนั้นๆ เป็นหน่วยการปกครองระดับอำเภอ ตำบลหรือหมู่บ้าน สังกัดกับเมือง/จังหวัดหรือมณฑลใด อำนาจหน้าที่ของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็จะลดระดับลงตามสายการบังคับบัญชา คือ เป็นนายอำเภอ กำนัน หรือผู้ใหญ่บ้าน โดยตำแหน่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในระยะแรกนี้คาดว่ามิทั้งที่ได้รับการแต่งตั้งและการคัดเลือกจากชาวบ้านในพื้นที่ ซึ่งกลุ่มอำนาจท้องถิ่นก็มักจะได้รับการโอกาสในการทำหน้าที่ดังกล่าว โดยชาวบ้านจะเรียกขานนายอำเภอและกำนันด้วยความเคารพยำเกรงว่า “ยาพ่ออำเภอ” หรือ “ยาพ่อกำนัน”³²⁹

การแต่งตั้งตำแหน่งและบทบาทหน้าที่ในทางราชการของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมนั้นจะพิจารณาจากความเหมาะสม ความจงรักภักดีและความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างกลุ่มอำนาจท้องถิ่นกับข้าหลวงต่างพระองค์ รวมถึงข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่ปฏิบัติงานอยู่ในพื้นที่ จริงอยู่ว่าบางพื้นที่พบว่าผู้เป็นบุตรได้รับการแต่งตั้งทำหน้าที่ต่อจากบิดาที่ชราภาพ อย่างไรก็ตาม การแต่งตั้งก็ต้องผ่านการพิจารณาสอบถามจากข้าราชการอื่นๆ ว่ามีความเหมาะสมหรือจงรักภักดีต่อรัฐบาลหรือไม่ และไม่ใช่ว่าหลักประกันว่าต่อไปนี้ตำแหน่งทางราชการจะยังคงสืบทอดกันตามสายเลือดดังเช่นที่เป็นมา

³²⁷ ประนุช ทรัพย์สาร, “พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25”, 157.

³²⁸ “เรื่อง รายงานราชการมณฑลอุดร (ลาวพวน),” 5 พฤศจิกายน 2453- 31 ตุลาคม 2461, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย, ร.6 ม. 28/1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³²⁹ เลียง ไชยกาล, “ความรู้เรื่องเมืองไทย (ภาคอีสาน),” ใน ประวัติมหาดไทยของหลวงวิจิตรถาวร, 25.

ในอดีต การแต่งตั้งบุตรต่อจากบิดาจะเป็นเรื่องเฉพาะหน้าตามความเหมาะสมของแต่ละพื้นที่ ณ ขณะนั้นมากกว่า หลักฐานต่างๆ ยังแสดงให้เห็นว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นบางส่วนได้พยายามอาศัยความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์เพื่อที่จะให้ตนเองยังคงมีหน้าที่การงานภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้น ดังเช่น ท้าวพรหมสาร บุตรท้าวโพธิสาร เพี้ยกรมการเมืองอุบลราชธานีได้ขอให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวกาวมีพระเมตตาแต่งตั้งให้ตนเองเป็น “พระยาพิชัยบาล” นายอำเภอแห่งหนึ่งในเมืองอุบลราชธานี ซึ่งพระองค์ก็ได้ทรงช่วยเหลือเพราะเห็นว่าท้าวพรหมสารนั้น “เป็นคนเรียบร้อยดีและได้ราชการ”³³⁰ หรือกรณีของราชวงศ์เหล็ก อดีตกรมการเมืองเกษตรสมบูรณ์ได้ยื่นหนังสือต่อพระฤไทย ข้าหลวงเมืองชัยภูมิโดยอ้างว่าวงศ์ตระกูลเก่าแก่ของตนนั้นได้รับใช้ราชวงศ์จักรีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 “แต่ครั้นมาเวลานี้ราชการบ้านเมืองเปลี่ยนแปลง...ราชการเมืองเกษตรสมบูรณ์ก็รวมอยู่ในอำเภอภูเขียวทั้งสิ้น ข้าพเจ้าก็เลยหาช่องทางที่จะเข้าทำการฉลองพระเดชพระคุณไม่...” ทางด้านข้าหลวงเมืองชัยภูมิจึงได้รับให้ราชวงศ์เหล็กได้มีตำแหน่งหน้าที่ในสังกัดของอำเภอภูเขียว เพราะเห็นว่าราชวงศ์เหล็กเป็นที่นับหน้าถือตาของคนในอำเภออยู่มาก³³¹

กลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่ปรับตัวเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งกับระบบราชการคงมีอยู่ไม่น้อย จริงอยู่ว่ามีบางส่วนที่ไม่ปรับตัวเพราะเห็นว่าผลประโยชน์ที่ตนเองพึงจะได้ต้องหลุดลอยไป คนเหล่านี้บ้างก็ชักชวนชาวบ้านและกรมการเมืองอื่นๆ ข้ามไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเพื่อขอเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ด้วยเข้าใจว่าฝรั่งเศสจะอนุญาตให้ตั้งเมืองได้ดังที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ก่อน ไม่มีข้อมูลสถิติยืนยันแน่ชัดว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นจำนวนมากน้อยเท่าใดที่ได้ปรับตัวเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการและโครงสร้างการปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างไรก็ดี หลักฐานหนึ่งซึ่งปรากฏรายนามผู้สร้างโรงเรียนในอำเภอทักษิณอุบล (อำเภอวารินชำราบ) จังหวัดอุบลราชธานีพอจะให้ภาพว่าในหลายพื้นที่ตำแหน่งสำคัญๆ ทางราชการในส่วนอำเภอหรือตำบล ซึ่งเคยเป็นเมืองเล็กเมืองน้อยมาก่อนนั้นล้วนแต่มีกลุ่มอำนาจท้องถิ่นแฝงฝังอยู่ในระบบราชการแบบใหม่

³³⁰ “เรื่อง ตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองมณฑลอุบลราชธานี,” 14 กรกฎาคม ร.ศ. 113-26 มกราคม ร.ศ. 115, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 2.3/19, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³³¹ “เรื่อง ราชวงศ์เหล็กเข้าทำการในกองอำเภอ,” 13-15 มกราคม ร.ศ. 118, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5ม. 1/17, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เป็นจำนวนไม่น้อย ดังพบว่าในอำเภอทักษิณอุบลตำแหน่งสำคัญๆ นั้นมีเพียงสามาตย์ รับราชการ เป็นนายอำเภอ ท้าวปู่เป็นปลัดขวาอำเภอ ท้าวราช เป็นเสมียนอำเภอและท้าวมรรคาคำนวณ (ท้าวสิงห์) เป็นพนักงานโยธา เป็นต้น³³² สภาพการณ์เช่นนี้ยังสะท้อนให้เห็นในพระราชหัตถเลขา ของรัชกาลที่ 5 ซึ่งพระองค์ได้รับสั่งถึงการปรับตัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นตอนหนึ่งว่า “ตามความจริงตำแหน่งที่แต่ก่อน...นับว่าเป็นเจ้าจะได้ดีกว่าเปนพรยา (พระยา) แต่เดี๋ยวนี้เป็นที่น่ายินดีใน การเปนพรยา ความนิยมเปลี่ยนแปลงไปก็คงจะต้องเปลี่ยนไปตาม”³³³ ข้อมูลสถิติจาก พ.ศ. 2467 เฉพาะของมณฑลอีสานพบว่าจำนวนพลเมืองที่ประกอบขึ้นรับราชการมีจำนวน 6,723 คน จากพลเมืองทั้งสิ้น 990,331 คน คิดเป็นอันดับที่ 4 รองจากอาชีพดั้งเดิมของคนในพื้นที่คืออาชีพ ทำนา ค้าขายและทำสวนตามลำดับ³³⁴

จากภาพรวมข้างต้นพอจะเห็นได้ว่า ท่ามกลางการก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมี ระบบราชการเป็นกลไกขับเคลื่อนนั้นกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมมี โอกาสและศักยภาพในการปรับตัว เข้าเป็นส่วนหนึ่งในระบบราชการรูปแบบใหม่ ดังนั้น โครงสร้างการปกครองหรือหน่วยงานต่างๆ ของรัฐจึงประกอบด้วยข้าราชการทั้งที่มาจากกรุงเทพฯ และข้าราชการที่มีภูมิลำเนาเป็นกลุ่มอำนาจ ท้องถิ่นเดิม คนเหล่านี้ส่วนใหญ่มักเป็นข้าราชการระดับสูงที่มีตำแหน่งหน้าที่ทางการปกครอง เช่น เป็นข้าหลวงประจำเมือง/จังหวัด ปลัดเมือง/จังหวัด นายอำเภอหรือปลัดอำเภอ ฯลฯ เป็นผู้มีความ ใกล้ชิดกับความสัมพันธ์อันดีกับข้าหลวงต่างพระองค์หรือข้าราชการระดับสูงจากกรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังเติบโตในช่วงเวลาที่ร่วมสมัยกับการบูรณาการรัฐ คนเหล่านี้ยังคงรับราชการสืบมา จนกระทั่งทยอยปลดเกษียณออกไปในปลายทศวรรษ 2460-2470 เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้น เราอาจจำกัดความข้าราชการท้องถิ่นเหล่านี้ว่า “ข้าราชการรุ่นเก่า” เช่น เช่น พระวิภาคพจนกิจย์ นายอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานีผู้เคยถวายงานรับใช้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพรสทิธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลอีสาน พระอุบลกิจประชากร ผู้ช่วย

³³² “เรื่อง โรงเรียนและการเล่าเรียนมณฑลอีสาน,” 23 ตุลาคม 2453-3 ตุลาคม 2456, เอกสารกรมราช เลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ, ร.6 ศ. 4/22, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³³³ “เรื่อง ตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองมณฑลอุดร,” 12 กรกฎาคม ร.ศ. 114-14 พฤษภาคม ร.ศ. 119, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย, ร.5 ม. 2. 3/30, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³³⁴ วิลาศ โทธิสาร, “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484”, 431.

ราชการจังหวัดอุบลราชธานีเชื้อสายอดีตเจ้าเมืองอุบลราชธานี และพระอนุบาลสกลนคร ปลัดจังหวัดสกลนครเชื้อสายอดีตเจ้าเมืองสกลนคร เป็นต้น³³⁵

1.3.2 การปรากฏตัวของ “พลังทางสังคมใหม่” ในภาคอีสาน ทศวรรษ 2460-2470

ระบบราชการที่กำลังขยายตัวออกไปและหยั่งรากลึกในโครงสร้างการปกครองของภาคอีสาน กอปรกับการเติบโตทางเศรษฐกิจในเขตเมืองและการขยายตัวของการศึกษาแบบแผนใหม่ได้เปิดโอกาสให้ “คนหนุ่ม” ซึ่งมีภูมิหลังเป็นบุตรหลานของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นหรือกลุ่มพ่อค้าคหบดีได้มีหนทางเข้าสู่ระบบราชการ คนเหล่านี้มักถือกำเนิดประมาณช่วงทศวรรษ 2440-2450 และเติบโตในช่วงที่การบูรณาการรัฐเป็นไปอย่างเข้มข้นคือประมาณทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา เช่น อำ บัญไทย วันทอง (วรรณ) พรหมกสิกร ทองอินทร์ ภูริพัฒน์และเตียง ศิริจันทร์ ฯลฯ คนเหล่านี้เป็นคนที่สองในกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แตกต่างจากข้าราชการรุ่นเก่าที่สามารถอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวช่วยอุปถัมภ์หรือการมีชาติวุฒิที่ดีเข้าไปมีบทบาทในทางราชการได้ คนหนุ่มเหล่านี้แม้จะมีภูมิหลังทางเศรษฐกิจหรือสถานะทางสังคมที่ดีเพราะถือกำเนิดในครอบครัวของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น คหบดี หรือบางรายอาจมีภูมิหลังเป็นครอบครัวชวานาก็ตาม (แต่มีจำนวนน้อยมาก) แต่ที่สำคัญก็คือว่าพวกเขาต้องบากบั่นพากเพียรในการศึกษาเล่าเรียนตั้งแต่ระดับชั้นพื้นฐานในท้องถิ่นจนถึงในระดับสูงในเมืองใหญ่หรืออาจเดินทางไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ ทั้งโรงเรียนวัดและโรงเรียนสมัยใหม่ต่างก็เน้นย้ำให้คนหนุ่มเหล่านี้ตระหนักถึงความสำเร็จที่วัดได้จาก การสอบ อันนำมาซึ่ง “วุฒิการศึกษา” เป็นใบเบิกทางสู่ระบบราชการ สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นจากความรู้อาสาสมัครของตนเองในฐานะมนุษย์ผู้หนึ่งซึ่งเป็นองค์ประกอบของสังคม จึงไม่น่าแปลกใจว่าเหตุใดบุคคลเหล่านี้จึงมักให้ความสำคัญกับ “คุณวุฒิ” มากกว่าการมี “ชาติวุฒิ” ที่ดี และเห็นว่าการศึกษานั้นเป็นหนทางที่จะนำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าในชีวิตและประเทศชาติ ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ครูหนุ่มจากโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช โรงเรียนประจำมณฑลอุบลซึ่งภายหลังได้เติบโตในสายงานราชการกระทรวงมหาดไทยได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาครั้งหนึ่งว่า “ในทาง

³³⁵

พิทยา คุ้มณะสิริ, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533), 9.

การศึกษาเราลงทุนแล้วก็ลงท้ายไม่ขึ้นมา แต่เป็นผลที่เราจะได้รับในอนาคต เป็นผลซึ่งเราจะอบรมพลเมืองของประเทศชาติให้ก้าวขึ้นสู่บันไดแห่งความเจริญ”³³⁶

การอุทิศตนเพื่อการศึกษาประกอบกับประสบการณ์ที่กว้างขวางมากขึ้น เพราะบางรายต้องเข้าไปเรียนต่อในเมืองหรือในกรุงเทพฯ ทำให้คนหนุ่มเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะใฝ่หาความรู้อยู่เสมอและสนใจในศาสตร์หลายแขนง อ่ำ บุญไทย ครูหนุ่มจากโรงเรียนฝึกหัดครูประถม ประจํามณฑลอุบลได้บอกเล่าความสนใจในการศึกษาวิชาการต่างๆ ของตนเองว่า “นอกจากวิชาซึ่งฝึกหัดกรรม ข้าพเจ้าได้ศึกษาวิชาโภคศาสตร์ วิทยาศาสตร์ พงศาวดารโลก...การบัญชี ตรีทวิทยา จิตตวิทยา ธรรมศาสตร์” ครูอ่ำยังได้เน้นย้ำต่อไปว่า “...ข้าพเจ้าชอบศึกษาวิทยาศาสตร์ และอ่านหนังสือทั่วไป ข้าพเจ้าติดหนังสือประจักษ์...เพราะข้าพเจ้ารักหนังสือมากกว่าเมีย...”³³⁷ เช่นเดียวกับเตียง ศิริจันทร์ บุตรนายฮ้อยผู้มีฐานะดีจากจังหวัดสกลนครซึ่งเริ่มต้นชีวิตราชการด้วยการเป็นครูในกรุงเทพฯ ช่วงปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอีกผู้หนึ่งที่มีความใฝ่ใจศึกษาองค์ความรู้ที่กว้างขวาง ดังที่คนใกล้ชิดของเขาได้เล่าไว้ว่า

นายเตียงเป็นนักอ่านหนังสือ...ที่นับว่ามีมากได้แก่หนังสือวรรณคดี อังกฤษ ซึ่งมีหลายร้อยเล่มนอกนั้นเป็นประวัติศาสตร์และการเมืองยุโรป วิชาการศึกษาและจิตวิทยา มีสารานุกรมภาษาอังกฤษอยู่ 4 ชุด ทั้งชุดเล็กและชุดใหญ่...นายเตียงเล่าให้นักเรียนฟังว่า เมื่อยังเรียนอยู่ปีสองในคณะอักษรศาสตร์ นายเตียงอ่านหนังสือชุด Everyman's classics เฉลี่ยแล้วเดือนละสามเล่ม ถ้างานหนักก็จะไม่น้อยกว่าเดือนละสองเล่ม ที่อ่านได้เดือนละสี่เล่มก็มีบ้าง³³⁸

น่าสังเกตว่าชีวิตราชการของคนหนุ่มเหล่านี้มักเริ่มต้นจากการเป็นครู ซึ่งเป็นข้าราชการระดับล่าง (ครูประจำบาล) และระดับกลาง (ครูใหญ่ ครูน้อย) เพราะสายงานปกครองระดับสูงส่วนใหญ่มักเป็นข้าราชการที่มาจากกรุงเทพฯ หรือเป็นข้าราชการรุ่นเก่าที่ปรับตัวมาจากกลุ่มอำนาจ

³³⁶ “รงส. 32/2476 สามัญ: 2052,” อ้างถึงใน พิทยา คุ้มณะศิริ, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์”, 32.

³³⁷ อ่ำ บุญไทย, กฤดาการบนที่ราบสูง, 136-137.

³³⁸ วิสุทธิ์ บุษยกุล, เตียง ศิริจันทร์: วีรชนประชาธิปไตย ขุนพลภูพาน, 121-122.

ห้องถิ่นเดิม อีกประการหนึ่งอาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากมาตรการจัดการศึกษาโดยรัฐ ทำให้การศึกษาแผนใหม่ขยายไปในวงกว้างและต้องการครูเป็นจำนวนมาก เนื่องจากโรงเรียนของรัฐและโรงเรียนประชาบาลเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะตั้งแต่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือจำนวนครูมีไม่เพียงพอต่อจำนวนนักเรียน ค่าเฉลี่ยของครูต่อจำนวนนักเรียนเฉพาะในมณฑลอีสานสูงมากขึ้นเป็นลำดับ คิดเป็นอัตราครู 1 คนต่อนักเรียน 49 คนใน พ.ศ. 2464 และอัตราครู 1 คนต่อนักเรียน 63 คนใน พ.ศ. 2468 ต่อมาใน พ.ศ. 2469 นั้นค่าเฉลี่ยครูหนึ่งคนต่อนักเรียนของมณฑลอีสานก็มีอัตราสูงมากที่สุดในประเทศ³³⁹ ดังนั้น ความต้องการครูผู้สอนเพื่อสนับสนุนการขยายตัวทางการศึกษาจึงมีสูงมาก ครูกลายเป็นอาชีพที่หลายคนเห็นว่าเป็นบันไดขั้นแรกที่จะก้าวไปสู่ชีวิตข้าราชการได้ ค่านิยมเช่นนี้คงสืบทอดต่อมาถึงสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ความสำเร็จของคนรุ่นก่อนหน้านี้อาจกลายเป็นแรงปรารถนาให้คนรุ่นหลังใฝ่ฝันและดำเนินรอยตาม รวมถึงลูกหลานของชาวบ้านในชนบทที่มีความมุ่งมั่นจะยกฐานะของตนเองและครอบครัวให้ดีขึ้น

ชวลิต ทับขวา ลูกหลานชาวนายากจนแห่งบ้านหนองโก อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งภายหลังได้ชวนขวายนั่นจนสำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและสามารถสอบเป็นครูประชาบาลได้เมื่อ พ.ศ. 2485 กล่าวถึงเรื่องนี้ในบันทึกของเขาว่า

ตั้งคมชนบททั่วๆ ไปในเวลานั้น...ใฝ่ใจในการส่งเสริมลูกหลานให้ได้เล่าเรียน เพื่อจะได้มีความรู้ดีกว่ารุ่นปู่ ย่า ตา ยาย และรุ่นพ่อแม่ จะได้เป็นสง่าราศีแก่หมู่บ้าน ร่วมกันพัฒนาหมู่บ้านตนให้ก้าวไปสู่ความเจริญ พวกฐานะการเงินไม่ค่อยดีบวชเรียนและสึกออกมารับราชการ...ส่วนใหญ่ส่งเสริมให้เรียนระดับมัธยม จบออกมารับราชการเป็นครูยิ่งกว่าอาชีพอื่นๆ กระจายกันไปอยู่ในหลายจังหวัด

ชวลิต ยังได้เล่าถึงเหตุผลส่วนตัวของเขาที่ปรารถนาจะเป็นครูว่า “ข้าพเจ้าจึงได้วุฒิ ม. 3 ไปหาสมัครงาน โดยเจาะจงอยากเป็นครู หากได้เป็นครูมีเงินเดือนจะได้เงินจือครอบครัวไม่ให้ลำบาก

³³⁹ พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475”, 128.

จนเกินไป เพราะบางปีครอบครัวอดอยาก กินข้าวปนกลอย ปนผักทองเป็นเดือนๆ³⁴⁰ ด้วยความเป็นคนหนุ่มซึ่งเติบโตในช่วงเวลาที่โครงสร้างสังคมกำลังวิวัฒน์เปลี่ยนแปลงไป ประกอบกับความรู้สึกยึดมั่นในคุณวุฒินิยมจึงเป็นธรรมดาที่พวกเขาจะคาดหวังต่อความเจริญก้าวหน้าและเริ่มเห็นว่าระบบราชการที่เป็นอยู่ล้าวนเต็มไปดด้วยปัญหา ทั้งจากระบบอุปถัมภ์และทัศนคติที่แตกต่างกันกับพวกข้าราชการรุ่นเก่า ความผิดหวังเหล่านี้นำไปสู่การตั้งข้อสังเกตและการตั้งคำถามต่อสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ มีข้อมูลว่าอำมาตย์ไทยอดีตนักเรียนตัวอย่าง ซึ่งภายหลังรับราชการเป็นครูโรงเรียนฝึกหัดศิษย์ธรรม มักมีปัญหาในการทำงานกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อยู่เสมอ เขาถูกคุณพระวิเทศฯ และคุณหลวงอักษรฯ เรียกไปตักเตือนเพราะเห็นว่าเป็นคนที่ปกครองยาก มักชอบแสดงความคิดเห็นในลักษณะคุยโว อวดรู้ และชอบขัดคอ ทำให้ผู้ใหญ่หนักใจจนถูกคาดโทษถึงขั้นอาจต้องออกจากราชการถ้าหากยังกระทำเช่นนี้อีกเพียงครั้งเดียว ครูอำมาตย์บันทึกในเรื่องนี้ว่า “เราคงได้ดีทางราชการต่อไปไม่ได้แล้ว จงเตรียมเก็บเงินออกค้าขาย ต้องประหยัดทุกสตางค์ จงทำตัวให้อ่อนน้อมไว้”³⁴¹ ไม่ต่างกันมากนักกับทองอินทร์ ฐิริพัฒน์ แม้จะเหมือนว่าเขาค่อนข้างประสบความสำเร็จในชีวิตราชการ อย่างไรก็ดี ตลอดชีวิตข้าราชการของทองอินทร์ก็คงจะเผชิญกับแรงกดดันอยู่พอสมควร เขาได้ตั้งข้อสังเกตถึงปัญหาการเติบโตในระบบราชการครั้งหนึ่งว่า “ข้อสำคัญที่ข้าพเจ้าลำเนียมานานก็คือว่า บุคคลที่เป็นคนพื้นเมือง ถ้าหากจะเข้ารับราชการก็จะถูกกดโดยธรรมชาติ นี่เป็นความจริงแท้ๆ”³⁴²

ความกดดันในชีวิตราชการซึ่งต้องเผชิญกับระบบอุปถัมภ์และการแตกต่างทางความคิดกับข้าราชการรุ่นเก่าทำให้คนหนุ่มจำนวนไม่น้อยซึ่งเริ่มต้นชีวิตราชการด้วยการเป็นครูตัดสินใจเปลี่ยนหน้าที่การงานของตนของตนไปสายงานอื่น ตัวอย่างเช่น ทองอินทร์ ฐิริพัฒน์ เมื่อสอบเป็นเนติบัณฑิตได้ใน พ.ศ. 2471 ได้โอนย้ายจากตำแหน่งครูใหญ่ในกระทรวงธรรมการ ไปสังกัดกระทรวงมหาดไทยได้รับการบรรจุเป็นเลขานุการมณฑลนครราชสีมา ก่อนที่จะย้ายไปทำหน้าที่เป็นผู้รั้งนายอำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ นายอำเภอม่วงสามสิบ และนายอำเภอท่าอุเทน จังหวัด

340 วรรณ นันทจักร, บรรณาธิการ, “ลวงวัฒนา” บันทึกประวัติศาสตร์ประชาชน: จากเสรีไทยถึงพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (มหาสารคาม: ม.ป.พ., 2533), 2-3.

341 อำมาตย์ไทย, กฤดาการบนที่ราบสูง, (13).

342 “สร.02010.5/12 เล่ม 4,” อ้างถึงใน พิรยา คุ้มณะสิริ, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ฐิริพัฒน์”, 16.

นครพนมตามลำดับ เช่นเดียวกับฟอง สิทธิธรรม บุตรนายฮ้อยฐานะดีจากอำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 8 และประโยคครูมัธยม (ป.ม.) เมื่อ พ.ศ. 2469 ต่อมารับราชการเป็นครูประจำชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5-6 ที่โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราชและย้ายไปเป็นครูใหญ่ ณ โรงเรียนประจำจังหวัดศรีสะเกษ ก่อนที่จะสอบเป็นเนติบัณฑิตและเปลี่ยนสายงานไปรับราชการเป็นเสมียนตุลาการที่จังหวัดสวรรคโลกเมื่อ พ.ศ. 2478³⁴³ หรือบางคนก็ออกจากราชการหันไปประกอบอาชีพอิสระอื่นๆ เช่น เลียง ไชยกาล ครูหนุ่มการศึกษาดีจากโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช ภายหลังได้ตัดสินใจเรียนต่อด้านกฎหมายจนสามารถสอบกฎหมายได้ในระดับ 2 สามารถมีอาชีพทนายความและว่าความได้ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี สาเหตุหนึ่งอาจเป็นเพราะนโยบายจำกัดการเติบโตของข้าราชการในช่วงปลายทศวรรษ 2460 ถึงต้นทศวรรษ 2470 ด้วย ทำให้มีการคุลข้าราชการออกในบางปี รวมถึงมีนโยบายให้ข้าราชการลาออกเพื่อไปประกอบอาชีพอื่น

สายงานด้านกฎหมายเป็นอีกอาชีพอิสระที่มีความสำคัญมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในเขตเมืองอันนำมาซึ่งการขยายตัวของการค้าและการลงทุน ตลอดจนอิทธิพลทางการเมืองของรัฐที่ครอบคลุมทุกมิติชีวิตมากขึ้นผลักดันให้ผู้คนในภาคอีสานเข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์กันภายใต้ระเบียบและกฎหมายสมัยใหม่ ความขัดแย้งต่างๆ ทั้งที่เกิดจากการทำธุรกิจหรือความขัดแย้งส่วนตัวระหว่างผู้คนกลายเป็นปัญหาที่ต้องตัดสินใจด้วยตัวบทกฎหมาย ด้วยเหตุนี้ อาชีพทนายหรือสายงานทางด้านกฎหมายจึงเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น นั่นก็ทำให้ค่าตอบแทนที่ได้รับก็มีสูงมากขึ้น เช่นเดียวกัน ผู้จบเนติบัณฑิตจะได้รับเงินเดือนราว 240 บาท ขณะที่เงินเดือนครูระดับมัธยมอยู่ที่ประมาณ 80 บาทเท่านั้น³⁴⁴ ด้านอ่า บุญไทย ครูโรงเรียนฝึกหัดครูจากจังหวัดอุบลราชธานีให้ข้อมูลด้วยว่า อาชีพข้าราชการครูในสมัยนั้นทำการเลื่อนวิทยฐานะได้ช้าและยากมาก โดยที่การสอบแต่ละครั้งผู้สอบจะต้องมีความรู้กว้างขวาง ซึ่งในทัศนะของอ่าแล้วการสอบวิชาชุดในหลักสูตรครูยากยิ่งกว่าเรียนกฎหมายเสียอีก ทำให้ข้าราชการครูจำนวนไม่น้อยเปลี่ยนสายงานไปกระทรวงอื่นหรือหันไปประกอบอาชีพอิสระ³⁴⁵

³⁴³ สุเชาวน์ มีหนองหัวและกิติรัตน์ สีหพันธ์, *นักการเมืองท้องถิ่นจังหวัดอุบลราชธานี* (กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า, 2549), 44.

³⁴⁴ สายชล ตัญยานุรักษ์, “โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย”, 516.

³⁴⁵ อ่า บุญไทย, *กฤดาการบนที่ราบสูง*, 136.

คนหนุ่มการศึกษาดีบางรายก็มุ่งมั่นที่จะทำอาชีพด้านกฎหมายโดยตรง เช่น ถวิล อุดล ลูกหลานคหบดีจากจังหวัดร้อยเอ็ด จบการศึกษาระดับ ม.8 จากโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย กรุงเทพฯ ก่อนที่จะสอบเนติบัณฑิตได้และทำอาชีพทนายความที่กรุงเทพฯ และที่จังหวัด อุบลราชธานี เนย สุจิมา บุตรหลานตระกูลเจ้าเมืองอุบลราชธานี ซึ่งเป็นญาติกับเลียง ไชยกาลก็ ประกอบอาชีพทนายความเช่นเดียวกันก่อนที่จะเข้าสู่เวทีการเมืองเมื่อ พ.ศ. 2476

อาชีพนักเขียนหรือนักหนังสือพิมพ์เป็นอีกอาชีพอิสระที่คนหนุ่มผู้มีการศึกษาสมัยนั้นให้ความสนใจ แต่สำหรับภาคอีสานนั้นคาดว่ามีสัดส่วนไม่มากนักหากเทียบกับอาชีพข้าราชการและอาชีพด้านกฎหมาย ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ความนิยมหนังสือพิมพ์ยังจำกัดอยู่ในแวดวงของเจ้านายและข้าราชการชั้นสูง ต่อมาความสนใจได้ขยายไปสู่ข้าราชการระดับกลาง ระดับล่างและสามัญชนผู้มีการศึกษาดีในฐานะช่องทางรับรู้ข่าวสารของบ้านเมือง เห็นได้จากจำนวนหนังสือพิมพ์และวารสารเฉพาะทางที่แตกแขนงออกไปอีกหลายฉบับ สมัยรัชกาลที่ 5 มีจำนวนหนังสือพิมพ์ทั้งสิ้น 59 ฉบับ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 6 หนังสือพิมพ์ประเภทต่างๆ ทั้งรายวัน รายปักษ์ ฯลฯ ภาษาไทย จีน อังกฤษก็เพิ่มขึ้นเป็น 133 ฉบับด้วยกัน หนังสือพิมพ์และวารสารเหล่านี้ เช่น หนังสือพิมพ์คัดข่าวราชการ สยามประเภท นารีรมย์ จดหมายเหตุสยามสมัย ฯลฯ รวมถึงวารสารเฉพาะทาง เช่น ธรรมศาสตร์วินิจนัย ธรรมศาสตร์สมัย จดหมายเหตุแสงอรุณ วิทยากรย์และธรรมจักร เป็นต้น³⁴⁶ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 6-7 หนังสือพิมพ์ที่ออกโดยเอกชนเกิดขึ้นอีกเป็นพิเศษ เพราะสื่อสิ่งพิมพ์เหล่านี้เป็นกระบอกเสียงอย่างดีของปัญญาชนที่กล้าแสดงความคิดเห็นต่อสถานการณ์บ้านเมืองและวิพากษ์การทำงานของรัฐบาลอย่างเผ็ดร้อน นั่นก็ดึงดูดให้คนหนุ่มการศึกษาดีจำนวนไม่น้อยที่มีความสนใจต่อข่าวสารบ้านเมืองปรารถนาที่จะใช้ช่องทางนี้เป็นพื้นที่แสดงออกทางความคิดและแสดงฝีมือการประพันธ์ของตน

สนิท เจริญรัฐหรือในนามปากกา “ศรีสุรินทร์” อดีตข้าราชการแผนกอัยการ จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งมีพื้นเพเป็นชาวจังหวัดนครราชสีมา ภายหลังได้มุ่งมั่นในอาชีพนักหนังสือพิมพ์ สนิทเป็นหนึ่งในนักเขียนฝีมือดีของหนังสือพิมพ์ “สุภาพบุรุษ” หนังสือพิมพ์รายปักษ์ที่ดีพิมพ์ในช่วง พ.ศ. 2472-2473 ซึ่งเกิดจากการก่อตั้งของคนหนุ่มรุ่นราวคราวเดียวกันที่พึ่งจบการศึกษาจาก

³⁴⁶ มาลี บุญศิริพันธ์, เสรีภาพหนังสือพิมพ์ไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548), 18-20.

โรงเรียนเทพศิรินทร์ โรงเรียนสวนกุหลาบและโรงเรียนอัสสัมชัญ เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา) อป ไชยวสุ (อิวมอร์ริสต์) มาลัย ชูพินิจ (แม่อนงค์, เรียมเอง) โชติ แพร่พันธุ์ (ยาขอบ) ฯลฯ โดยมีกุหลาบ สายประดิษฐ์เป็นเจ้าของและบรรณาธิการ ต่อมาสนิทยังได้ทำงานอยู่ในแวดวงนักเขียนนักหนังสือพิมพ์อยู่หลายโอกาส เช่น เป็นหนึ่งในคณะทำงานของหนังสือพิมพ์บางกอกการเมืองเมื่อ พ.ศ. 2473 รับหน้าที่เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ไทยใหม่เมื่อ พ.ศ. 2474 และเป็นผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ประชาชาติรายวันเมื่อ พ.ศ. 2475 ก่อนที่จะเข้าสู่เวทีการเมืองใน พ.ศ. 2476 ด้วยวัยเพียง 26 ปีเท่านั้น³⁴⁷

จากภูมิหลังจะเห็นได้ว่าคนหนุ่มเหล่านี้ส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากระบบราชการก่อนที่จะเห็นเหไปสู่สายอาชีพอิสระอื่นๆ โดยเฉพาะอาชีพทนายความและนักหนังสือพิมพ์ ทั้งนี้ อาชีพทนายและอาชีพนักเขียนนักหนังสือพิมพ์แม้จะเป็นอาชีพอิสระนอกระบบราชการ แต่ก็ไม่ได้แตกต่างไปจากกลุ่มข้าราชการรุ่นใหม่ระดับกลางและระดับล่างเสียทีเดียว

ประการแรก พวกเขาเป็นคนหนุ่มที่มุ่งมั่นต่อการศึกษาและให้ความสำคัญกับ “คุณวุฒิ”

ประการที่สอง พวกเขามีประสบการณ์ที่กว้างขวางเพราะช่วงหนึ่งของชีวิตได้มีปฏิสัมพันธ์กับ “เมือง” กล่าวคือ มีโอกาสได้ไปศึกษาหรือทำงานตามเมืองใหญ่หรือในกรุงเทพฯ ทำให้ได้พบเห็นความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบท ความแตกต่างระหว่างกรุงเทพฯ และภาคอีสาน

ประการสุดท้าย บทบาทหน้าที่ในสายงานของพวกเขานั้นมีลักษณะเป็นตัวกลางระหว่างรัฐกับประชาชน เช่น การทำหน้าที่ว่าความต่างๆ ของทนายจะต้องมีปฏิสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่รัฐ รวมถึงลูกความของตนซึ่งอาจเป็นพ่อค้า นักธุรกิจ หรือเป็นชาวบ้านในบางกรณี ในแง่หนึ่งอาชีพทนายจึงถือเป็นตัวกลางระหว่างรัฐกับประชาชน เช่นเดียวกับข้าราชการระดับกลางและระดับล่างที่ต้องมีปฏิสัมพันธ์กับข้าราชการชั้นสูง ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาและประชาชนในสังคม โดยเฉพาะข้าราชการครูในชนบทห่างไกลซึ่งมีความใกล้ชิดมากกับชาวบ้านและรับรู้ปัญหาของท้องถิ่น ไม่ต่างกันนักกับนักหนังสือพิมพ์ที่ต้องติดตามการเคลื่อนไหวของสถานการณ์ต่างๆ อยู่เสมอ ต้องคอยรับฟังและนำเสนอปัญหาของท้องถิ่นและผู้คนอื่นๆ ในสังคมสู่สาธารณะ รวมถึงการตั้งข้อสังเกตและตรวจสอบการทำงานของรัฐบาลและข้าราชการระดับสูง

347

ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, ความเป็นสมัยใหม่ในวรรณกรรมของคณะสุภาพบุรุษ, เข้าถึงเมื่อ 15

กันยายน 2562, เข้าถึงได้จาก <https://prachatai.com/journal/2015/01/57469>

ด้วยโลกทัศน์ ค่านิยม ตลอดจนเส้นทางการเข้าสู่ระบบราชการหรือการมีความก้าวหน้าในอาชีพการงานอิสระ ซึ่งต้องฝ่าฟันอุปสรรคนานัปการด้วยความสามารถของตน ทำให้คนหนุ่มเหล่านี้มีความโดดเด่นและต่างไปจากคนรุ่นเก่าโดยเฉพาะพวกข้าราชการระดับสูงที่มีอำนาจหน้าที่ทางการปกครองและส่วนหนึ่งเติบโตขึ้นในระบบราชการด้วยการอุปถัมภ์ สิ่งเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับการกระทำและการแสดงออกทางทางการเมืองของพวกเขาด้วย เพื่อให้เกิดความชัดเจนมากขึ้นจะนิยามคนกลุ่มนี้ว่า “พลังทางสังคมใหม่”

1.3.3 “เมือง” : พื้นที่แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร

คนหนุ่มซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงของภาคอีสานเติบโตขึ้นพร้อมกับค่านิยมที่ต่างไปจากคนรุ่นเก่าอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะโลกทัศน์ด้านการศึกษาและการให้ความสำคัญกับคุณวุฒิ นอกจากนั้นพวกเขายังเปิดรับแนวคิด ตลอดจนวัฒนธรรมรูปแบบใหม่ที่ทันสมัยและเน้นความเป็นสากล เพราะมีโอกาสได้ไปศึกษาต่อในเมืองหรือในกรุงเทพฯ ทำให้ได้พบเห็น ชิมชั๊บ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารตลอดค่านิยมดังกล่าวกันอยู่เสมอ มีข้อมูลว่าสมัยเป็นนักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบที่กรุงเทพฯ มีหลายครั้งที่ทองอินทร์ ภูริพัฒน์แอบหนีโรงเรียนไปชมภาพยนตร์ซึ่งเป็นที่นิยม ณ ขณะนั้น แต่เมื่อถึงคราวสอบไล่ทองอินทร์ก็ตั้งใจทบทวนบทเรียน และสามารถทำคะแนนได้ดี สนิท เจริญรัฐ ผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ประชาชาติ ซึ่งภายหลังได้หันเหชีวิตเข้าสู่เวทีการเมืองได้อธิบายถึงอิทธิพลของภาพยนตร์ในช่วงทศวรรษ 2460-2470 ที่มีต่อคนหนุ่มยุคนั้นว่า “ความอบรมโน้มน้าวจิตที่เรื่องภาพยนตร์ยุคแรกๆ ให้แก่ผู้ดูมีอาทิ คือ เตือนให้เป็นผู้ตั้งอยู่ในศีลธรรม ยุให้เป็นผู้รู้จักเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ตลอดจนกระทั่งเร้าให้เป็นคนกล้าหาญ”³⁴⁸ ต่อมาเมื่อรับราชการเป็นครูอยู่ที่โรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราชนายทองอินทร์มักจะนิยมเล่นกีฬากับเพื่อนฝูง โดยเฉพาะกีฬามวย ฟุตบอล และปิงปอง ซึ่งกีฬาปิงปองนี้เขาเป็นคนนำมาเผยแพร่ในจังหวัดอุบลราชธานีเป็นคนแรก เช่นเดียวกับเตียง ศิริจันทร์ขณะที่เป็นนักเรียนนั้นนอกจากจะมีความโดดเด่นเรื่องการเรียนแล้ว เตียงยังเป็นนักกีฬาที่มีชื่อเสียงของโรงเรียนอีกด้วย การเล่นกีฬาในแง่หนึ่งจึงเป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนหนุ่มรุ่นราวคราวเดียวกัน ทำให้ได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนความรู้ ข้อมูลข่าวสารที่ทันสมัย ตลอดจนค่านิยมต่างๆ ซึ่งในกรณีของทองอินทร์นั้น

³⁴⁸ สนิท เจริญรัฐ, โฉวว่า...อาณาประชาราษฎร์ : ชุดความหลังของนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่ง (พระนคร: แพร่พิทยา, 2507), 6.

เป็นคนกว้างขวางมาก เพื่อนฝูงในแวดวงที่คบหาเล่นกีฬาด้วยนั้นมีทั้งพ่อค้า นักธุรกิจ ข้าราชการ และนักกฎหมาย³⁴⁹

ขณะเดียวกันการพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพื่อเชื่อมโยงระหว่างท้องถิ่นกับศูนย์กลางได้ทำให้เมืองกลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและสังคมของภูมิภาค โดยเฉพาะเมืองขนาดใหญ่ที่เป็นที่ตั้งของมณฑล เช่น จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดอุดรธานีและจังหวัดอุบลราชธานี หรืออาจรวมถึงตัวอำเภอที่เป็นศูนย์กลางความเจริญและชุมทางคมนาคม เช่น อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น นี่ปัจจัยหนึ่งที่เอื้อให้คนหนุ่มเหล่านี้มีพื้นที่แลกเปลี่ยนความรู้และข่าวสารกันในวงกว้างมากขึ้น พื้นที่ส่วนราชการในเขตเมืองหรืออำเภอใหญ่ๆ ซึ่งประกอบไปด้วยสถานีราชการ บ้านพักข้าราชการ สโมสรข้าราชการ หรือแม้กระทั่งโรงเรียนใหญ่ๆ ก็เป็นแหล่งพบปะพูดคุยและคลุกคลีทำกิจกรรมร่วมกันของบรรดาคนหนุ่มทั้งหลาย สนิท เจริญรัฐได้เล่าถึงความทรงจำของเขาว่าพื้นที่ส่วนราชการเหล่านี้บางครั้งก็ใช้เป็นที่จี่ม้่า เล่นกีฬาหรือจัดงานขายของระหว่างหน่วยงาน³⁵⁰ นอกเหนือไปจากนั้น ตลาด ร้านของชำ ร้านอาหาร ร้านกาแฟ โรงภาพยนตร์ สำนักงานหนังสือพิมพ์ ตลอดจนสำนักงานทนายความ ซึ่งล้วนเป็นความเจริญที่เกิดขึ้นจากแรงดึงดูดทางเศรษฐกิจของเมือง กลายเป็นพื้นที่ที่ทำให้ผู้คนมีโอกาสได้จับกลุ่มพูดคุย แลกเปลี่ยนข่าวสารและแนวคิดต่างๆ กันในวงกว้าง ทั้งจากปากต่อปากหรือในรูปแบบสื่อต่างๆ เช่น วิทยุ หนังสือ หนังสือพิมพ์และวารสารของหน่วยงานราชการ เป็นต้น โดยวารสารเฉพาะทางที่ออกโดยกลุ่มข้าราชการหรือกลุ่มวิชาชีพเฉพาะด้านก็ถือเป็นสื่อสำคัญให้คนรุ่นใหม่ได้มีโอกาสติดตามข่าวสารทั้งในและต่างประเทศ ได้ศึกษาเรียนรู้หลักวิชาของตนหรือเป็นช่องทางหนึ่งในการแสดงความคิดเห็น ตัวอย่างเช่น ในแวดวงทหารมีวารสารยุทธโยธย เสนาศึกษา และแผ่วิทยาศาสตร์ เป็นสื่อกลางสำคัญ ข้าราชการสายปกครองมีวารสารเทศาภิบาลเป็นที่แสดงความคิดเห็น ส่วนนักกฎหมายมีวารสารคูลพาหะ ธรรมศาสตร์วินิจัย ฯลฯ สำหรับครุมีส โมสรสามัคยาจารย์เป็นพื้นที่แสดงปาฐกถาซึ่งเปิดเป็นสาธารณะแก่บุคคลทั่วไป รวมถึงมีวารสารวิทยาจารย์เป็นช่องทางเผยแพร่ความรู้ด้วย ซึ่งปรากฏว่าวารสารวิทยาจารย์เป็นที่

349 พิรยา คุ้มณะศิริ, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์”, 28.

350 สนิท เจริญรัฐ, โอ้ว่า...อาณาประชาราษฎร์ : ชุดความหลังของนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่ง, 13.

นิยมของคนอ่านมากที่สุดกว่าวารสารอื่นๆ ของทางราชการ³⁵¹ เพราะขอบเขตเนื้อหาของวารสาร นอกจากจะเกี่ยวข้องกับครู โดยเฉพาะแล้ว ยังเปิดกว้างสำหรับการเผยแพร่องค์ความรู้ของศาสตร์ หลายแขนงด้วย แตกต่างกับกลุ่มข้าราชการอื่นๆ ที่ค่อนข้างมีลักษณะเป็นวิชาชีพเฉพาะกลุ่มเป็น ส่วนใหญ่ น่าสังเกตด้วยว่าสำหรับช่องทางการเผยแพร่ความรู้หรือแนวคิดต่างๆ นั้น อาชีพครูจะ เปิดกว้างมากที่สุดในบรรดากลุ่มข้าราชการทั้งหมด สาเหตุหนึ่งอาจเป็นเพราะลักษณะวิชาชีพของ ครูนั้นนอกจากจะเป็นผู้ให้ความรู้ตามหลักวิชาแล้ว อีกบทบาทหนึ่งยังเป็นปัญญาชนผู้ตั้งคำถามและ วิพากษ์สังคมด้วย

เมืองจึงไม่เพียงแต่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการเมืองเท่านั้นแต่ยังพื้นที่ที่ข้อมูล ข่าวสารต่างๆ มีการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนอยู่เสมอ แน่แน่นอนว่าการพัฒนาระบบสื่อสารใน ช่วงที่ผ่านมาโดยเฉพาะการขนส่งทางไปรษณีย์ โทรเลขและโทรศัพท์ก็มีส่วนอย่างยิ่งต่อการ สนับสนุนให้การส่งผ่านข้อมูลข่าวสารต่างๆ เป็นไปโดยสะดวกรวดเร็วขึ้น การแลกเปลี่ยนข่าวสาร ดังกล่าวนี้อาจมีขอบข่ายรวมถึงกลุ่มพ่อค้าและราษฎรในเขตเมืองหรือผู้คนที่เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์กับ เมืองด้วย ดังกรณีของครูประชาบาลที่อยู่ในชนบทห่างไกล แม้ภาระหน้าที่ของเขาจะอยู่ในชนบทก็ ตาม แต่การติดต่อทางด้านราชการหรือการซื้อขายสินค้าต่างๆ ที่ไม่มีในท้องถิ่นนั้นก็ดึงให้พวกเขา ต้องมีปฏิสัมพันธ์กับเมืองอันเป็นแหล่งรวมของข้อมูลข่าวสารไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

2. การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน ก่อน พ.ศ. 2475 : การแสดงออกทางความคิดของ “พลังทางสังคมใหม่”

การปรากฏตัวของกลุ่มพลังทางสังคมใหม่ในช่วงทศวรรษ 2460-2470 น่าสนใจว่าสัมพันธ์ กับช่วงเวลาที่ยี่สิบปีมีบทบาทอย่างมากในสังคม หนังสือพิมพ์เป็นตัวอย่างอันดีที่ชี้ให้เห็นว่าใน สังคมอีสาน ณ ขณะนั้นมีการตื่นตัวทางความคิดที่เด่นชัดขึ้น เพราะเป็นพื้นที่ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้คน ได้มีโอกาสได้แสดงความคิดเห็นต่อสภาพเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมที่ปรากฏในช่วงเวลานั้น เป็นต้นว่า ปัญหาความทุกข์ร้อนต่างๆ ของชาวบ้าน การตั้งคำถามต่อการทำงานของรัฐบาล การรายงาน พฤติกรรมไม่ชอบมาพากลของข้าราชการระดับสูงหรือกระทั่งข้อเสนอแนวทางการพัฒนาท้องถิ่น

³⁵¹ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2560),

และประเทศชาติ กลายเป็นองค์ความรู้สาธารณะที่ผู้มีความสามารถพอจะอ่านออกเขียนได้สามารถเข้าถึงได้ไม่ยากนัก ขณะเดียวกันการแสดงออกทางความคิดเหล่านี้ก็สามารถเห็นอิทธิพลอันสืบเนื่องมาจากมาตรการบูรณาการเชิงความคิดของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ดี คนหนุ่มซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่ในช่วงทศวรรษ 2460-2470 ส่วนเคิบโตมาในช่วงที่รัฐกำลังปลุกถ่ายอุคมการณ์แห่งรัฐและวัฒนธรรมจากส่วนกลางอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะในระบบการศึกษาในระดับต่างๆ ซึ่งพวกเขาต้องฝ่าฟันมาด้วยความพากเพียรเพื่อ “คุณวุฒิ” ในการประกอบอาชีพ คนเหล่านี้จึงตระหนักและสำนึกในหน้าที่ของ “พลเมือง” ที่พึงปฏิบัติเพื่อความเจริญของประเทศชาติ อันประกอบไปด้วย “ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์”⁵² สำนึกพลเมืองดังกล่าวส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการซึมซับว่าอาณาบริเวณที่ราบสูงโคราชซึ่งกลายมาเป็น “ภาคอีสาน” รวมถึง “ชาวอีสาน” ทั้งหลายซึ่งก็คือพวกเขาและพี่น้องร่วมภาคนั้นเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญในฐานะสมาชิกพลเมืองของรัฐ ดังนั้นรัฐก็พึงมีหน้าที่ตอบแทนด้วยการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้พี่น้องชาวอีสานมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี รวมถึงการพัฒนาถิ่นฐานบ้านเกิดของพวกเขาให้มีความเจริญทัดเทียมกับประชาชนในภาคอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทัดเทียมกับภาคกลางซึ่งพวกเขาเห็นว่าเป็นศูนย์กลางของความเจริญ อย่างไรก็ตามการตื่นตัวทางความคิดและการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ไม่ได้มีลักษณะก้าวร้าวรุนแรงมากนัก แต่เป็นการคาดหวังการเปลี่ยนแปลงที่มิมีน้ำเสียงในเชิงขอมรับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ทรงอำนาจสูงสุดที่จะพระราชทานความช่วยเหลือหรือยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่พวกเขาและชาวอีสานได้ ทั้งนี้

352

ระบบการศึกษาโดยรัฐได้อบรมให้นักเรียนมีสำนึกในอุดมการณ์แห่งรัฐบนพื้นฐานค่านิยมที่ให้คุณค่ากับ “ชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์” อันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่รัฐอธิบายว่าจะขาดเสียมิได้ แนวคิดดังกล่าวมีต้นเค้ามาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้วิวัฒนาการไปอย่างเต็มที่ในสมัยรัชกาลที่ 6 ในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมให้กับการสถาปนาอำนาจของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตลอดจนกำหนดความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างระหว่าง “รัฐ” กับ “พลเมือง” ภายใต้การปกครองที่ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจสูงสุด ทั้งนี้พระมหากษัตริย์จะเป็นสิ่งที่รัฐให้การเน้นย้ำความสำคัญมากที่สุด ในฐานะผู้ทำหน้าที่ปกครองและผู้อุปถัมภ์ราษฎรพลเมืองอันเป็นสมาชิกของรัฐ ดังนั้น ราษฎรพึงตอบแทนด้วยความจงรักภักดี อันเป็นการแสดงความกตัญญูต่อบุคคลที่ต่อพระมหากษัตริย์ด้วย เพื่อความสงบสุขและความเจริญของชาติ (“เรื่อง โรงงานชุมชน มณฑลอุบลราชธานี,” 18 เมษายน 2466-เมษายน 2469, เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สบ. 2.28/3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.)

หนังสือพิมพ์ก็เป็นช่องทางอันดีที่ทำให้พวกเขาสามารถสื่อสารและแสดงความคิดเห็นได้ ปัญหาหรือข้อเสนอต่างๆ เหล่านี้ไม่เพียงจะปรากฏในความรับรู้แต่เฉพาะคนอีสานเท่านั้น แต่ยังสามารถเผยแพร่ในทางสาธารณะที่ซึ่ง “พลเมือง” ทุกภาคส่วนของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถรับรู้ได้ด้วยเช่นกัน

ในหน้าหนังสือพิมพ์เริ่มมีการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาของชาวอีสานและการพัฒนาภาคอีสาน เป็นต้นว่า³⁵³ มีผู้ใช้นามปากกาว่า “ณ โคราช” เขียนลงในหนังสือพิมพ์หลักเมืองฉบับวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2471 และฉบับวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2472³⁵⁴ และมีผู้ใช้นามปากกาว่า “ชาวบ้านดง” จังหวัดขอนแก่น ได้ส่งจดหมายเขียนลงในหนังสือพิมพ์ศรีกรุงฉบับวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2471 เรื่องการเกณฑ์แรงงานราษฎรในจังหวัดขอนแก่นมิได้เป็นไปตาม พ.ร.บ. เกณฑ์จ้าง มีเนื้อหากล่าวถึงข้าราชการในท้องถิ่นกะเกณฑ์ชาวบ้านไปทำงานโยธาโดยไม่ได้ให้ค่าจ้างแต่อย่างใด รวมถึงต้องเตรียมเสบียงอาหารไปเองด้วย ชาวบ้านบางคนต้องทำงานโยธา 3-4 ครั้งต่อเดือน เป็นเวลาครั้งละ 3-4 วันเป็นอย่างน้อยจนไม่เป็นอันได้ทำมาหากินอย่างอื่น ถ้าหากขัด

³⁵³ เป็นไปได้ยากที่ชาวบ้านโดยทั่วไปในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะสามารถอ่านออกเขียนได้หรือเข้าใจช่องทางการเรียนต่างๆ ผ่านหน้าหนังสือพิมพ์หรือการถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ การนำเสนอความทุกข์ยากและปัญหาของท้องถิ่นตามที่ปรากฏนั้นเมื่อสังเกตจากสำนวนภาษา การพรรณนา การตั้งคำถาม ตลอดจนขนบการเขียนที่บ่งบอกถึงสำนึกพลเมืองของผู้เขียน ทำให้เข้าใจได้ว่าจะต้องมีตัวกลางรับสารจากชาวบ้านแล้วนำผ่านพื้นที่สาธารณะเหล่านี้อีกต่อหนึ่ง อย่างไรก็ดี ไม่มีหลักฐานชี้ชัดว่าเขาเหล่านั้นเป็นใครบ้าง แต่คาดว่าจะเป็นผู้มีการศึกษาดีและอยู่ในแวดวงที่เข้าใจการทำงานของระบบราชการจึงสามารถนำเสนอปัญหาหรือเรียกร้องให้ผู้มีอำนาจแก้ไขในลักษณะที่เป็นหลักการได้ ที่สำคัญคือจะต้องมีความใกล้ชิดกับชาวบ้านด้วย จึงเป็นไปได้ว่าคนหนุ่มซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องนี้ไม่มากนักน้อย โดยเฉพาะพวกข้าราชการระดับล่าง ครูประชาบาล ทนายหรือนักหนังสือพิมพ์ การนำเสนอข่าวคราวและการวิพากษ์สังคมตามหน้าหนังสือพิมพ์แม้ไม่อาจสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านได้ทั้งหมด แต่ทั้งนี้ก็ไม่อาจปฏิเสธว่าสารที่สื่อมานั้นไม่มีคุณค่าเสียทีเดียว เพราะเป็นเหตุการณ์ ปัญหาและสถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นจริงในสังคม นครินทร์ เมฆไตรรัตน์มองในเรื่องนี้ว่า ปากเสียงชาวบ้านเหล่านี้นำเสนอความคิดเห็นแทนชาวบ้านในพื้นที่ฐานประสบการณ์ร่วมของสังคม ซึ่งแม้ว่าคนพวกนั้นจะคิดด้วยตัวของเขาเอง แต่ความคิดของเขาจะแอบอิงกับประสบการณ์และความเชื่อมั่นของกลุ่มสังคมที่เขาใกล้ชิดอยู่ด้วย (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475, 133)

³⁵⁴ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 81.

จีนก็จะต้องได้รับโทษถูกปรับคนละ 1 บาทหรือมิฉะนั้นก็ต้องถูกกุมตัวไปคุมขังไว้ ทำให้ชาวบ้านคงมีความเดือดร้อนมาก ผู้ใช้นามแฝงว่า “ชาวบ้านคง” ได้เรียกร้องให้รัฐบาลเข้ามาช่วยแก้ปัญหาด้วยน้ำเสียงอ่อนน้อมและแสดงความน้อยเนื้อต่ำใจว่า

ข้าพเจ้าเป็นพลเมืองของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาบัดนี้ได้บังเกิดความเดือดร้อนขึ้นกับพวกข้าพเจ้า แต่ความเดือดร้อนของข้าพเจ้านี้ไม่ทราบว่าจะร้องเรียนขึ้นไปสถานใด...ข้าพเจ้าจึงขอพึ่งหน้ากระดาศของท่าน (หนังสือพิมพ์ศรีกรุง) เพื่อเป็นทางสื่อสารให้ทรงทราบถึงทูลกระหม่อมฯ เสนาบดีพระองค์นั้น (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ณ ขณะนั้น) เพื่อพระองค์จักได้บำบัดทุกข์บำรุงสุขของพวกข้าพเจ้าให้บรรเทา³⁵⁵

มีผู้ใช้นามแฝงว่า “เสื่อตะวันออก” นำเสนอเรื่องมหาสารคามงานของเจ้าเมือง ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์หลักเมืองฉบับวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2471 มีเนื้อหากล่าวถึงพฤติกรรมและตั้งข้อสังเกตต่อการทำงานของพระสำเร็จคุณูปการ ผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคามและพวกพ้อง เนื้อความส่วนหนึ่งระบุว่า “(ขุนประคิษฐ์โอสถการ) สาธารณสุขจังหวัดมหาสารคามนำเงินของโอสถสภาจังหวัดไปใช้ส่วนตัว แล้วออกอุบายเรียรายเอาเงินจากรายราษฎรมาชดเชยเงินส่วนนี้...ต่อไปคุณพระ (พระสำเร็จคุณูปการ) ควรจะทำสาขาค่าให้ยาวสักหน่อย เรื่องเงินๆ ทองๆ ของราษฎรนี้ คุณพระต้องหมั่นดูแลบ้าง”

“เสื่อตะวันออก” ยังได้ตั้งคำถามต่อไปถึงการใช้อิทธิพลของพระสำเร็จฯ เข้าไปจับจองที่ดินเพื่อประโยชน์ส่วนตัว “ที่ดินคุณพระที่ไปจองป่าไว้...ได้ลงมือถากถางเตียนหรือยัง หรือคุณพระจองป่าไว้เพื่อกันราษฎร...” จากนั้นได้ทิ้งท้ายเชิงแนะนำเกมเสียดสีว่า “เมื่อคุณพระจะสมัครทำสวนนุ่นจริงๆ แล้ว ก็ลาออกไปทำเสียดจริงๆ จังๆ ให้มันรู้แล้วไปจะมีดีหรือ จะได้ไม่มีห้วงหน้า

355

“เรื่อง จังหวัดขอนแก่น,” 9 มิถุนายน 2471-15 กันยายน 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนในหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 26. 5ก/30, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ห้วงหลังอีก...”³⁵⁶ ในลักษณะเดียวกัน หนังสือพิมพ์ศรีกรุงฉบับวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2471 มีบทความเรื่องพฤติกรรมของอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด เนื้อหากล่าวถึงการปล่อยปละละเลยให้ชาวบ้านในพื้นที่ถูกพ่อค้าเอาแร่เอาเปรียบด้วยการแลกเปลี่ยนสินค้าที่ไม่มีราคาหรือไม่สมเหตุผลกับข้าวเปลือกของชาวบ้าน บทความนี้ได้แสดงความเห็นอกเห็นใจชาวบ้านและเรียกร้องให้ทางราชการเข้าไปแก้ปัญหาโดยเร็ว “..เพราะเกี่ยวกับการประกอบอาชีพของชาวชนบทไหนจะต้องเสียค่าภาษีอากรให้แก่รัฐบาล...” โดยได้ระบุถึงทำด้วยการเปรียบเปรยตนเองว่า “เราผู้เป็นปากเสียงของชาติ”³⁵⁷

มีผู้ใช้นามปากกาว่า “ผู้เสียศึกษาพลิ” เขียนจดหมายไปลงในหนังสือพิมพ์ไทยหนุ่มฉบับวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2471 เรื่องเงินศึกษาพลิ จังหวัดร้อยเอ็ด มีเนื้อหาตั้งคำถามต่อการใช้จ่ายเงินศึกษาพลิของจังหวัดที่ไม่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ เพราะได้นำไปให้พ่อค้าในตลาดคู่ออกดอกเบี่ย นอกจากนี้การใช้จ่ายเงินศึกษาพลิก็ดูไม่โปร่งใสสัก เพราะทางจังหวัดไม่ยอมเปิดเผยรายละเอียดให้สาธารณชนได้ทราบ “ผู้เสียศึกษาพลิ” ได้แสดงความคิดเห็นวิจารณ์พฤติกรรมเช่นนี้ว่า “...นี่เงินศึกษาพลิมิใช่เงินของเอกชน เป็นเงินรวมกันพลีมาบำรุงการศึกษาเป็นกุศล เอาไปให้เขากู้เงินของตนเป็นการควรหรือ ข้าพเจ้าราษฎรผู้เสียสละศึกษาพลิมิเห็นพ้องด้วย...”³⁵⁸ สำหรับประเด็นด้านการศึกษานี้ มีผู้ใช้นามปากกาว่า “ชาวอุบล” เขียนจดหมายลงในหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง ฉบับวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2471 เรื่องการศึกษาในจังหวัดอุบล มีเนื้อหาอธิบายการขาดโอกาสทางการศึกษาของลูกหลานชาวบ้านในชนบท รวมถึงคุณภาพทางการศึกษาที่ไม่มีประสิทธิภาพ ซึ่ง “ชาวอุบล” ได้แสดงความเห็นอกเห็นใจในเรื่องนี้และวิเคราะห์ว่าส่วนหนึ่งเป็นเพราะปัญหาสภาพเศรษฐกิจ ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถสนับสนุนบุตรหลานของตนให้ได้รับการศึกษาที่ดีมีคุณภาพ จึงได้เรียกร้องให้รัฐบาลให้การศึกษากับประชาชนทุกคนโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายและให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของครูให้ดีขึ้น “ชาวอุบล” ได้ทิ้งท้ายใน

³⁵⁶ “เรื่อง จังหวัดมหาสารคาม,” 19 พฤษภาคม-27 ตุลาคม 2471, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 26. 5ก/19, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁵⁷ “เรื่อง จังหวัดร้อยเอ็ด,” 5 มิถุนายน 2471-30 กันยายน 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 26ก/28, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁵⁸ เรื่องเดียวกัน.

จดหมายฉบับนี้ว่า “ข้าพเจ้าเห็นว่า ถึงเวลาแล้วที่เจ้าหน้าที่แผนกศึกษาจงจัดการศึกษาและสถานที่ให้ดีขึ้น พลเมืองจะได้รับความรู้ให้เปล่งกำลังของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์สืบไป”³⁵⁹

อ่า บุญไทยเป็นอีกผู้หนึ่งที่มีผลงานเผยแพร่สม่ำเสมอในช่วงก่อนเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ทั้งบทความให้ความรู้เชิงวิชาการและบทความเชิงวิพากษ์สังคม สำหรับผลงานเชิงวิชาการของอ่า นั้นได้รับการตีพิมพ์อย่างต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ. 2468 เป็นต้นมาในวารสารวิทยากร เช่น บทความเรื่องแบคทีเรียในการกลีกรรรม บทความเรื่องว่าด้วยสุรา และบทความเรื่องกฎการกลีกรรรม ฯลฯ ส่วนงานเขียนเชิงวิพากษ์สังคมอ่า มักจะใช้นามแฝงแทนตนเอง เช่น ใช้ชื่อ “แม่น้ำโขง” เขียนงานลงในหนังสือพิมพ์ประชาชาติ และนามปากกา “ศักดิ์รามมา” ในโอกาสอื่นๆ ฯลฯ เพราะเกรงว่าการแสดงความคิดเห็นของตนจะส่งผลกระทบต่อหน้าที่การงาน³⁶⁰

ภายใต้นามแฝง “แม่น้ำโขง” อ่า ได้สร้างสรรค์ผลงานวิพากษ์สังคมชิ้นสำคัญเรื่อง “สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน” ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประชาชาติระหว่างวันที่ 2-3 เมษายน พ.ศ. 2472 นอกจากภาษาที่กระชับ เข้าใจง่ายและมักสอดแทรกคำคมของนักคิดต่างๆ ที่มีชื่อเสียงระดับโลกอันเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งในผลงานของอ่า ซึ่งสะท้อนให้เห็นอุปนิสัยใฝ่หาความรู้ของเขา งานชิ้นนี้ยังโดดเด่นมากในแง่ของกระบวนการนำเสนอ ทั้งการให้ข้อมูลในประเด็นต่างๆ การตั้งข้อสังเกต คำถาม ตลอดจนการวิเคราะห์วิจารณ์นำไปการเสนอแนวทางแก้ไขทั้งปัญหาของภาคอีสานและปัญหาระดับชาติ เราอาจเข้าใจความคิดของอ่า หรือ “แม่น้ำโขง” ซึ่งเป็นตัวอย่างหนึ่งในการแสดงออกทางความคิดของ “พลังทางสังคมใหม่” ได้ลึกซึ้งขึ้นเมื่อหยิบยก “สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน” ขึ้นมาพิจารณา โดยสามารถจับใจความแนวคิดที่ “แม่น้ำโขง” ได้นำเสนอไว้ใน 3 ประเด็นสำคัญ ได้แก่³⁶¹

แนวคิดด้านกลีกรรรม (เกษตรกรรม) “แม่น้ำโขง” เปิดการนำเสนอด้วยการให้ข้อมูลว่า ภาคอีสานเป็นภูมิภาคที่มีความเหมาะสมต่อการทำเกษตรกรรมทั้งเลี้ยงสัตว์และการปลูกพืช

³⁵⁹ “เรื่อง จังหวัดอุบลราชธานี,” 21 มิถุนายน 2471-8 กรกฎาคม 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวกในหนังสือพิมพ์, ร.7 ม.26 5ก/38, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁶⁰ อ่า บุญไทย, *กฤดาการบนที่ราบสูง*, (12-13).

³⁶¹ “เรื่อง สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน,” 2-13 เมษายน 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวกในหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 26. 4/78, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เศรษฐกิจ เช่น ยาสูบ ปอ ป่าน ฝ้าย ฯลฯ พืชเหล่านี้ล้วนเป็นวัตถุดิบหลักที่สามารถต่อยอดไปสู่การพัฒนาภาคอีสานให้มีความเจริญด้านอุตสาหกรรมโดยเฉพาะการผลิตสินค้าประเภทอุปโภคบริโภค “แม่ น้ำ โขง” เห็นว่าหากรัฐบาลสามารถพัฒนาให้แนวทางดังกล่าวเป็นจริงขึ้นมา “ภาคอีสานต่อไปจะเป็นบ่อเกิดแห่งโภคทรัพย์” ซึ่งผลประโยชน์ทั้งหลายจะเกิดขึ้นกับชาติ รวมถึงชาวอีสานซึ่งเป็นผู้ผลิตก็จะสามารถเลี้ยงตนเองได้ด้วยการทำเกษตรกรรม แต่ทั้งนี้จำเป็นต้องอาศัยรัฐให้การสนับสนุน “แม่ น้ำ โขง” เสนอต่อการพัฒนาดังกล่าวต้องกระทำในลักษณะองค์รวม ให้กระทรวงธรรมการ กระทรวงเกษตรกับกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมทำงานร่วมกัน โดยกระทรวงธรรมการควรจะต้องวางหลักสูตรให้นักเรียนได้มีโอกาสเรียนรู้การทำเกษตรกรรมอย่างถูกหลักวิชา ด้านกระทรวงเกษตรควรมีหน้าที่ประชาสัมพันธ์ให้ความรู้กับชาวบ้านชาวไร่ทั้งหลาย เช่น การประกาศฤดูกาลต่างๆ การให้ความรู้ด้านเทคโนโลยีการเกษตร เพื่อลดต้นทุน โดยเฉพาะค่าไถหุ้ย การคัดเลือกพันธุ์สัตว์และพันธุ์พืชที่มีความเหมาะสมกับท้องถิ่นและเป็นที่ต้องการของตลาด ฯลฯ ส่วนกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมนั้นมีหน้าที่จะต้อง “เปิดตลาดให้แก่ภาคอีสาน... จัดการก่อสร้างทางรถไฟเคเบิลติดต่อถึงพระนครหลวง”

“แม่ น้ำ โขง” เห็นว่า “กลีกรรมผสม” หรือการทำเกษตรแบบผสมผสานนั้นมีความเหมาะสมกับภาคอีสานมากที่สุด เพราะจะทำให้ชาวบ้านสามารถเลี้ยงตนเองได้ อีกทั้งยังช่วยแก้ปัญหาการว่างงานอันเป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาอาชญากรรม เนื่องจากชาวบ้านจะมีกินมีรายได้ และมีงานทำตลอดทั้งปี “แม่ น้ำ โขง” ได้ให้เหตุผลว่า “แม่ที่คินนา ตกถึงฤดูแล้วเราก็งยังมีบั้ง มีหนองน้ำอยู่เป็นระยะไป หากส่งเสริมให้เกิดความนิยม เช่น ชาวจังหวัดอุษัณธ์ปลูกหอมที่คินนา ในฤดูแล้ง ก็ได้รับผลเป็นจำนวนมาก ฯลฯ เหล่านี้ราชการจะต้องนำ พลเมืองจึงจะดำเนินตาม”

แนวคิดด้านการศึกษา “แม่ น้ำ โขง” ตั้งข้อสังเกตว่าการจัดการศึกษาของรัฐในภาคอีสาน ขณะนั้น “เป็นไปอย่างช้าจนน่าสงสาร” เพราะเหตุอันเกิดจากการจัดการที่ไม่เหมาะสม ทำให้เกิดปัญหาหลายอย่างขึ้น เช่น ปัญหาเด็กนักเรียนและชาวบ้านไม่ให้ความสำคัญกับการศึกษา ปัญหาหลักสูตรการศึกษาไม่ก้าวหน้า และปัญหาจำนวนนักเรียนที่สามารถจบการศึกษาจนถึงขั้นสามารถนำความรู้จากโรงเรียนไปประกอบอาชีพได้มีน้อย “แม่ น้ำ โขง” ได้เสนอการแก้ปัญหาดังกล่าวในหลายแนวทางด้วยกัน โดยสรุปดังนี้

1. รัฐต้องมีมาตรการบังคับที่เข้มข้นกว่าเดิม เช่น ควรเปลี่ยนเกณฑ์ให้เด็กเข้าเรียนตั้งแต่อายุน้อยกว่าที่กำหนด ควรเก็บเงินศึกษาพละในอัตราที่สูงขึ้น นอกจากจะทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มขึ้นเพื่อที่จะใช้สร้างโรงเรียนและพัฒนาคุณภาพของครูแล้ว ผลทางอ้อมนั้น “แม่น้ำโจง” เห็นว่าจะช่วยบีบบังคับให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการศึกษาและการทำงานมากขึ้นด้วย เพราะจะต้อง “ชวนขวยหางานทำ ไม่นอนกลางวัน ไม่เคียดเนิบๆ ” ข้อเสนอแนะสะท้อนให้เห็นแนวคิดคุณวุฒินิยมของผู้เขียนได้เป็นอย่างดี

2. รัฐจะต้องปรับหลักสูตรการศึกษาให้มีความเหมาะสม เช่น ต้องสร้างแรงจูงใจให้นักเรียน ต้องพัฒนาหลักสูตรครูให้มีความรู้ด้านวิชาชีพเกษตรกรรม ต้องปรับหลักสูตรให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน โดยเฉพาะการให้ความรู้ด้านวิชาชีพ การเพาะปลูกพืชต่างๆ การแปรรูปผลผลิตเป็นสินค้าอุปโภคบริโภค และการทำเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ปั่นอัญญา กระเบื้องถ้วย ชาม หม้อ ไห ฯลฯ ซึ่งจะทำให้เด็กนักเรียน ได้เรียนรู้และฝึกหัดอย่างถูกต้อง สามารถนำความรู้ที่เรียนไปช่วยงานในครอบครัวได้จริง เมื่อจบการศึกษาแล้วก็จะสามารถเลี้ยงตนเองได้ ซึ่ง “แม่น้ำโจง” มีความเห็นว่าสิ่งเหล่านี้จะทำให้ชาวบ้านค่อยๆ เห็นความสำคัญของการศึกษามากขึ้น เพราะประจักษ์แล้วว่าความรู้ความสามารถจากการศึกษาในโรงเรียนสามารถสร้างงานสร้างอาชีพได้ ซึ่งก็จะยังผลให้เศรษฐกิจของภาคอีสานขยายตัวมากขึ้นตามไปด้วย

แนวคิดชาตินิยมทางเศรษฐกิจ “แม่น้ำโจง” ตั้งข้อสังเกตว่าสภาพเศรษฐกิจของประเทศรวมถึงภาคอีสานนั้นอยู่ภายใต้อิทธิพลของทุนต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีน ดังนั้นควรที่รัฐบาลจะต้องแก้ปัญหาเพื่อให้คนไทยได้มีส่วนร่วมในเศรษฐกิจมากที่สุด ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจะได้ตกอยู่ในมือคนไทยมากกว่าที่จะไหลไปสู่มือของต่างชาติ “แม่น้ำโจง” เห็นควรว่ารัฐบาลนอกจากจะเป็นมีหน้าที่เป็นผู้ปกครองแล้วจะต้องเป็น “เจ้าแห่งทรัพย์สินในขอบเขต” ด้วย ซึ่งแนวทางที่รัฐบาลควรจะต้องทำ คือ

1. ส่งเสริมให้คนไทยได้มีบทบาททางเศรษฐกิจมากขึ้น เช่น งดเว้นหรือลดการเก็บภาษีบางชนิด เพื่อให้คนไทยสามารถผลิตสินค้าเองและสามารถนำไปแข่งขันได้ในตลาด ส่งเสริมอาชีพเกษตรกรรมให้มั่นคง โดยเฉพาะการทำ “กิจกรรมผสม”

2. ส่งเสริมให้คนไทยนิยมใช้สินค้าที่ผลิตโดยคนไทย “แม่น้ำโจง” ให้เหตุผลว่า “สิ่งของคนไทยทำเราต้องพร้อมกันใช้ แม้จะไม่สะดวกบ้างก็ทนเอา...จะทำให้สินค้าพื้นเมืองอยู่ในความ

นิยมได้” ซึ่งการส่งเสริมนั้น ต้องปลูกความนิยมให้เกิดขึ้นด้วยวิธีการต่างๆ เช่น เจ้านายซึ่งเป็นชนชั้นนำของสังคมควรจะเป็นแบบอย่างหันมาใช้สินค้าพื้นเมืองให้กับราษฎร “แม่น้ำโจง” ได้วิจารณ์ในเรื่องนี้ค่อนข้างจะรุนแรงแถมเสียดสีว่า “เจ้านายของเราหาได้กระทำพระองค์ตั้งนั้นกลับเป็นผู้นำทางนิยมของต่างประเทศเสียเอง สาธุ! แต่นี่ขอให้เจ้านายของเราได้ทรงวัดค่าแห่งผลของความเสื่อมในส่วนสินค้าพื้นเมืองด้วยความใส่พระทัย นับแต่การคาบพระ โอสถมวนขึ้น ไปเกิด” ทางด้านกระทรวงธรรมการต้องมีมาตรการเชิงบังคับในเรื่องนี้กับนักเรียนด้วย หากนักเรียนคนใดใช้ของต่างประเทศโดยไม่มีเหตุจำเป็นจะต้องถูกหักคะแนน นอกจากนี้ค่านิยมนี้การใช้สินค้าพื้นเมืองจะต้องช่วยกันปลูกฝังให้แพร่หลายในสังคม เช่น การเลือกคู่ครองควรจะต้องเลือกผู้ที่นิยมใช้ของไทย หรือนักประพันธ์ควรจะต้องสร้างผลงานที่สอดแทรกความสำคัญในเรื่องนี้ด้วย

ข่าวสารจากหน้าหนังสือพิมพ์ และ “สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน” เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นกระแสการตื่นตัวทางความคิดและการแสดงออกทางการเมืองในภาคอีสานก่อนจะเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ร่องรอยเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าปรากฏการณ์ตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานในยุคประชาธิปไตยนั้นไม่ได้เกิดขึ้นอย่างทันทีทันใด แต่เป็นห้วงหนึ่งของพัฒนาการที่มีความสืบเนื่องสัมพันธ์กับยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ด้วยความเป็นคนรุ่นที่สองในกระบวนการเปลี่ยนแปลง ผนวกกับภูมิหลังโลกทัศน์และแนวคิดที่ต่างไปจากคนรุ่นเก่า จึงเป็นธรรมดา “พลังทางสังคมใหม่” ในภาคอีสานจะคาดหวังและตั้งคำถามว่าการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายเหล่านี้จะสามารถนำพา “อีสาน” (ชาวอีสานและภาคอีสาน) และประเทศชาติไปสู่หนทางที่ถูกต้องได้หรือไม่ พวกเขาเองและพี่น้องร่วมท้องถิ่นของตนในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พึงได้รับการบำบัดทุกข์บำรุงสุขที่ดีจากรัฐบาล นอกจากนั้นประสบการณ์ที่กว้างขวางอันเกิดจากการศึกษาเรียนรู้และปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอก (เมืองในภาคอีสานและกรุงเทพฯ) ยิ่งเน้นย้ำให้พวกเขาตระหนักว่า “อีสาน” ยังขาดโอกาสและศักยภาพที่จะตั้งรับกับกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้อย่างทันทั่วทั้งที่ ดังที่อ่า บุญไทยได้สะท้อนความรู้สึกและเน้นย้ำในผลงานของเขาว่า “ภาคอีสานเป็นยุคหัวต่อเก่ากับใหม่ ถ้าพลเมืองกลับตัวทัน ผลแห่งความเจริญก็จะตกได้แก่พลเมือง ถ้าไม่ทันนำเกรงจะถึงหายนะ”³⁶² เช่นเดียวกับ

³⁶² “เรื่อง สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน,” 2-13 เมษายน 2472, เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนในหนังสือพิมพ์, ร.7 ม. 26. 4/78, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เลียง ไชยกาล ครูหนุ่มจากจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งภายหลังได้ผันตัวสู่อาชีพทนายความและงานด้านการเมือง ได้วิเคราะห์การก่อตัวทางความคิดของพลังสังคมใหม่ในภาคอีสานไว้อย่างน่าสนใจว่า

ชาวอีสาน...มีประวัติแห่งความเร้นแค้นได้รับการพัฒนาไม่เท่ากับภาคกลาง...เลยผสมกับจากความรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจเป็นเดิมพันอยู่แล้วนั้นให้น้อยเนื้อต่ำใจยิ่งขึ้น ทั้งอีกอย่างหนึ่งชาวอีสานได้รับการเดือดร้อนกว่าชาวภาคกลาง นัยหนึ่งชาวภาคกลางสบายกว่า จึงเป็นภาวะที่ถูกกดคั้นทางจิตใจ ทำให้เกิดปฏิกิริยาขึ้นในยอดปรารถนาให้มีสิทธิ ฐานะและความสุขความเจริญให้เสมอภาค...ชาวอีสานสนใจการเมืองมากเพราะเมื่อมีภาวะทางจิตไร้สำนึกมานาน พอมีโอกาสพุ่งใหญ่³⁶³

สิ่งเหล่านี้ผลักดันให้กลุ่มพลังทางสังคมใหม่ ผู้ซึ่งเชื่อมั่นในศักยภาพและความสามารถของตนพยายามที่จะเน้นย้ำให้สังคมเห็นว่า “อีสาน” ก็เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีความสำคัญเช่นเดียวกัน รวมถึงการนำเสนอเรื่องราว ปัญหาและแนวทางการพัฒนา “อีสาน” ให้เป็นที่รับรู้ในวงกว้าง แม้บรรยากาศทางการเมือง ณ ขณะนั้นอาจยังไม่อำนวยให้เป็นไปโดยอิสระมากนัก อย่างไรก็ตาม กระแสการตื่นตัวทางความคิดที่เกิดขึ้นกับคนกลุ่มนี้กำลังบ่มเพาะเติบโตขึ้นและจะสำแดงให้เห็นอย่างเด่นชัดเมื่อสังคมกำลังวิวัฒน์ไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกระลอกหนึ่งเมื่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลงพร้อมกับการเกิดขึ้นของรัฐประชาธิปไตยเมื่อ พ.ศ. 2475

การหยิบยกประเด็นการเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวของผู้คนกลุ่มต่างๆ ในสังคมขึ้นมาพิจารณาทำให้เราเห็นความสำคัญของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มากขึ้นในฐานะตัวแปรที่ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอันไพศาลแก่ชาวอีสานและภาคอีสาน ในมิติหนึ่งก็สะท้อนให้เห็นการดำรงอยู่ การปรับตัวและการเคลื่อนไหวของพวกเขาภายใต้ปฏิสัมพันธ์กับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่แตกต่างกันไปในแต่ละเงื่อนไข ทั้งนี้ จากการอภิปรายที่ผ่านมาเราได้เห็นแล้วว่ากระแสการตื่นตัวและการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานด้วยสำนึกว่าตนเองเป็นพลเมืองของรัฐไทยเริ่ม

³⁶³ เลียง ไชยกาล, “ความรู้เรื่องเมืองไทย (ภาคอีสาน),” ใน ประวัตินิพนธ์ของหลวงวิจิตรวาทการ,

ปรากฏชัดขึ้นในช่วงปลายทศวรรษ 2460-2470 แต่ว่ายังคงจำกัดอยู่ในกลุ่มพลังทางสังคมใหม่ซึ่งมี
ภูมิลำเนาจากครอบครัวกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและกลุ่มพ่อค้าเป็นส่วนใหญ่

อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ข้อพิสูจน์ว่าชาวบ้านในชนบท ซึ่งดูเหมือนว่าจะมีศักยภาพใน
การปรับตัวและตอบสนองเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงได้น้อยที่สุดจะไม่เกิดการตื่นตัวทางการเมือง
ขึ้นแต่อย่างใด การเปลี่ยนแปลงในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้บ่มเพาะ ความรู้สึก ความคิด
และกลายเป็นแรงผลักดันการแสดงออกทางการเมืองตามแนวทางของพวกเขาในเวลาต่อมา ดังนั้น
บทต่อไปจะพิจารณาว่า ปรากฏการณ์การตื่นตัวและการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานกลุ่ม
ต่างๆ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 มีลักษณะอย่างไร โดยใช้ประเด็นการเข้าถึง
โอกาสและการปรับตัวของชาวอีสานภายใต้การบูรณาการรัฐตั้งได้อภิปรายในบทนี้เป็นพื้นฐานใน
การวิเคราะห์

บทที่ 4

การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2475-2489 : ภาพสะท้อนการปรับตัว ของชาวอีสานภายใต้การบูรณาการรัฐ

การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในหน้าประวัติศาสตร์ซึ่งส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนลักษณะและกลไกการปกครองของรัฐ รวมถึงอุดมการณ์ทางการเมืองที่ให้คุณค่ากับชาติและพลเมืองมากกว่าการยึดติดกับตัวบุคคลหรือคณะบุคคลคณะใดคณะหนึ่งดังเช่นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การมีส่วนร่วมในทางการเมืองของพลเมืองในรูปแบบต่างๆ เช่น การแสดงความคิดเห็น การเข้าร่วมกิจกรรมของรัฐ การใช้สิทธิและลงสมัครรับเลือกตั้ง ฯลฯ เป็นสิ่งสำคัญที่ได้รับการเชิดชูขึ้นอย่างเด่นชัดในยุคนี้ ส่งผลให้บรรยากาศทางการเมืองที่เคยถูกปิดกั้นมานานเต็มไปด้วยความคึกคักและมีชีวิตชีวา อย่างไรก็ดี หากมองในมิติที่ให้ความสำคัญกับ “พื้นที่อีสาน” หรือ “ภาคอีสาน” เป็นที่ตั้ง จะเห็นว่าไม่ว่าจะเป็นการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์หรือระบอบรัฐธรรมนูญก็ตาม ชาวอีสานและภาคอีสานก็ยังคงเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย ในมุมมองนี้จึงอาจมองได้ว่า แง่หนึ่งของการเปลี่ยนผ่านจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญนั้นก็เป็นห้วงหนึ่งของการบูรณาการรัฐไทยที่มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่องและเป็นผลโน้มนำให้ชาวอีสานมีความยึดโยงกับรัฐไทยมากขึ้นภายใต้ระบบกลไกการปกครองและอุดมการณ์ทางการเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญ

บทที่ 3 ได้อภิปรายให้เห็นแล้วว่า การบูรณาการรัฐไทยที่เริ่มตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา ได้ส่งผลอันไพศาลแก่ชาวอีสานซึ่งล้วนต้องปรับตัวภายใต้สภาวะและเงื่อนไขที่แตกต่างกัน ประเด็นนี้เป็นพื้นฐานที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์การแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขาซึ่งสำแดงอย่างเด่นชัดหลังการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 อันเป็นหลักใหญ่ใจความของการอภิปรายในบทนี้

1. ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2475-2489

หัวข้อนี้มีจุดมุ่งหมายพิจารณาความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ว่าส่งผลต่อการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานอย่างไร โดยจะเน้นไปที่ประเด็นการเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางการเมืองการปกครองของระบอบรัฐธรรมนูญ (ประชาธิปไตย) ซึ่งมีความแตกต่างไปจากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และการดำเนินการของรัฐเพื่อประชาสัมพันธระบอบใหม่ให้เป็นที่ยอมรับของชาวอีสาน

1.1 การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 และความสำคัญของ “พลเมือง” ในระบอบรัฐธรรมนูญ

“ณ วันที่ 24 มิถุนายน 2475 เวลาเช้ารุ่ง คณะราษฎรได้ก่อกำเนิกรัฐธรรมนูญเพื่อความเจริญของชาติ” ความข้างต้นปรากฏบนหมุดโลหะตัวเล็กๆ ณ ลานพระบรมรูปทรงม้า หน้าพระราชวังดุสิต ศูนย์กลางการปกครองของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อันเป็นจุดที่พันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา หัวหน้าคณะทหารและพลเรือนกลุ่มหนึ่งซึ่งเรียกตนเองว่า “คณะราษฎร” ยืนอ่านแถลงการณ์ยึดอำนาจการปกครองจากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 แห่งพระราชวงศ์จักรี และประกาศเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศ ยังผลให้ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” (Absolute Monarchy State) สิ้นสุดลงพร้อมๆ กับการก่อตัวขึ้นของ “รัฐประชาชาติ” (Nation State) ซึ่งได้เริ่มต้นขึ้น ณ เวลานั้นและเป็นรากฐานของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขที่สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน เหตุการณ์ดังกล่าวจึงถือเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์การเมืองสมัยใหม่ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในเวลาต่อมาว่า “การปฏิวัติสยาม”

ปฏิบัติการที่รวดเร็วและเฉียบขาดทำให้คณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองสามารถกุมสถานการณ์ในกรุงเทพฯ ไว้ได้ทั้งหมดโดยที่ฝ่ายรัฐบาลเดิมไม่ทันตั้งตัว พร้อมกันนั้นเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงซึ่งมีบทบาทสำคัญในรัฐบาลก่อน อาทิ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ประธานอภิรัฐมนตรีสภาและผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อภิรัฐมนตรีสภา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ อภิรัฐมนตรีสภา ฯลฯ ถูกกลุ่มผู้ก่อการอัญเชิญมาเป็นองค์ประกันเพื่อเพิ่มอำนาจการต่อรองของคณะราษฎรกับรัชกาลที่ 7 ซึ่งขณะนั้นกำลังเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่ที่

วังไกลกังวล หัวหิน³⁶⁴ ไม่นานนักข่าวการการปฏิวัติสยามก็แพร่กระจายไปทั่วพระนครและกลายเป็นประเด็นที่อยู่ในความสนใจของราษฎรเป็นจำนวนไม่น้อย

ห้วงเวลาเดียวกัน ณ ภาคอีสานซึ่งไกลออกไปจากศูนย์กลางของรัฐ หลักฐานร่วมสมัยจำนวนหนึ่งก็พอจะสะท้อนให้เห็นร่องรอยของการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานที่เกิดขึ้นในเขตเมืองต่างๆ อย่างน้อยก็ในแง่กระแสความสนใจต่อสถานการณ์บ้านเมือง สิบโทสุพรรณ อนันตะโสภณ ข้าราชการชั้นผู้น้อยจากจังหวัดอุดรธานี (คาดว่าน่าจะเป็นข้าราชการตำรวจ เพราะระบุสถานที่เขียนจดหมายว่าบ้านพักหลังสถานีตำรวจภูธร จังหวัดอุดรธานี) ได้เขียนจดหมายถึงคณะราษฎรรายงานบรรยากาศในตัวเมืองอุดรธานีในระหว่างวันที่ 24-27 มิถุนายนว่า

เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เวลาเที่ยงวัน เสียงโฆกักกันอย่างตื้นตื้นกลาหล่าที่กรุงเทพฯ เกิดเรื่องกันใหญ่หลวงด้วยราษฎรคณะหนึ่งทำการจับพระเจ้าอยู่หัว เจ้านาย ข้าราชการคนสำคัญกักขังไว้เพื่อจะบังคับให้พระเจ้าอยู่หัวยอมลดอำนาจลงอยู่ใต้กฎหมาย...สุดแต่จะโฆกักเล่าลือกันด้วยนาๆ ประการและมีข่าวทางวิทยุราษฎรพากันไปฟังอย่างลั่นหลาม...ที่บ้านใดมีวิทยุกระจายเสียงจะลั่นหลามด้วยฝูงชนพากันไปฟังข่าวการเมืองและเป็นเช่นนี้ตลอดมาจนข่าวหนังสือพิมพ์แพร่หลาย...³⁶⁵

นอกจากบรรยากาศความสนใจต่อกระแสข่าวการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น จดหมายของสิบโทสุพรรณยังเป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นการตื่นตัวทางการเมืองที่เกิดขึ้นในกลุ่มคนหนุ่มผู้เป็น “พลังทางสังคมใหม่” ของภาคอีสาน เขาเหล่านี้เข้าสู่ระบบราชการหรือมีความก้าวหน้าในอาชีพการงานด้วยศักยภาพของตนเอง จึงมีลักษณะเป็น “คุณวุฒินิยม” รวมถึงมีสำนึก “พลเมือง” ในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐ ทำนองเดียวกัน สวงวน ศิลปะเจริญข้าราชการพลเรือนชั้นผู้น้อยซึ่งปฏิบัติ

³⁶⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ประวัติการเมืองไทยสยาม พ.ศ. 2475-2500, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2559), 35-36.

³⁶⁵ “เรื่อง ส.ท. สุพรรณเล่าเรื่องความรู้สึกรู้สึกของพลเมืองในจังหวัดอุดรครารวเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475),” 2 กันยายน 2475, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/436 ก่อต่อง 12, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ราชการอยู่ ณ ที่ว่าการอำเภอชัยบุรี จังหวัดหนองคาย ได้เขียนบรรยายถึงเหตุการณ์วันที่ 24 มิถุนายน ว่า “...ตอนหัวค่ำได้รับข่าวทางเครื่องกระจายเสียง ณ ที่ว่าการอำเภอชัยบุรี มีราษฎร พ่อค้าและพระสงฆ์องค์เจ้าไปฟังกันเนืองแน่น...” สวงวนได้อ่านประกาศของคณะราษฎรและช่วยชี้แจงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแก่บรรดาพ่อค้าและราษฎรในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งในสายตาของสวงวนนั้นเห็นว่า

วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ราษฎรทั้งหลายถือว่าเป็นวันสำคัญของชาติ ซึ่งคณะราษฎรได้กระทำเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นผลสำเร็จ... ราษฎรทั้งหลายต่างมีความปิติยินดีสรรเสริญทั่วไปตลอดทั้งประเทศ ข้าพเจ้าผู้หนึ่งรู้สึกมีความปลื้มอกปลื้มใจอย่างล้นเหลือ จึงได้กระทำ ความช่วยเหลือแก่คณะราษฎรตามความสามารถที่จะกระทำได้³⁶⁶

ด้านสิบตำรวจเอกเจิม หารราชวงศ์ ข้าราชการตำรวจสถานีตำรวจภูธรเมืองที่ 9 จังหวัด ชุขันธ์ทำจดหมายถึงหลวงประดิษฐมนูธรรมหัวหน้าคณะราษฎรฝ่ายพลเรือนและเป็นมันสมองคน สำคัญของคณะราษฎร แสดงความเห็นและความยินดีต่อความสำเร็จของคณะผู้ก่อการฯ เขากล่าวถึง ความสำคัญของการปฏิวัติสยามด้วยความภาคภูมิใจ “เนื่องจากคณะราษฎรได้ทำการเปลี่ยนแปลง การปกครองประเทศสยามโดยมีรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินให้ราษฎรมีสិทธิเสรีภาพเสมอกัน ไม่มีข้าเจ้าป่วนาย นับว่าเป็นบุญลาภของชนชาติไทยอย่างยิ่ง...”³⁶⁷

หลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวมานี้เป็นตัวอย่างเบื้องต้นที่สะท้อนให้เห็นกระแสการตื่นตัวทาง การเมืองในภาคอีสานหลังจากการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 ในบทนี้จะได้พิจารณาว่าการปฏิวัติสยาม มีความสำคัญต่อการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานอย่างไร และเขาเหล่านั้นมีการตื่นตัวหรือการ แสดงออกทางการเมืองในลักษณะใดบ้าง โดยอาศัยประเด็นการเข้าถึงโอกาสและศักยภาพ

³⁶⁶ “เรื่อง นายสวงวน ศิลปะเจริญ อ้างว่าได้ช่วยชี้แจงเผยแพร่ข่าวคณะราษฎรในท้องที่อำเภอชัยบุรี จังหวัดหนองคาย (พ.ศ. 2475,” 13 สิงหาคม 2475, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/239 กล่อง 7, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁶⁷ “เรื่อง ส.ต.อ. เจิม หารราชวงศ์ขอให้ส่งผู้แทนไปปาฐกถาและตั้งกรรมการสอดส่องความประพฤติ ข้าราชการ และแสดงความเห็นเกี่ยวกับเบี้ยเลี้ยงเดินทาง (พ.ศ. 2475),” 12 สิงหาคม 2475, เอกสารสำนัก นายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/303 กล่อง 9, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ชาวอีสานกลุ่มต่างๆ ในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงภายใต้การบูรณาการรัฐคั้งที่ได้อภิปรายใน บทที่แล้วเป็นกรอบการวิเคราะห์ ก่อนที่จะยกประเด็นเหล่านี้มาพิจารณา เราอาจเริ่มต้นทำความเข้าใจก่อนว่าการปฏิวัติสยามมีเจตนารมณ์ทางการปกครองที่แตกต่างไปจากสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างไร รวมถึงความพยายามของรัฐในการเดินหน้าประชาสัมพันธระบอบ ใหม่ซึ่งงานศึกษานี้มองว่าเป็นส่วนหนึ่งของการบูรณาการรัฐที่สืบเนื่องจากสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์ (แต่ในความหมายที่ต่างไปจากระบอบเก่า) จากนั้นจึงจะพิจารณาปฏิกริยา ตอบสนองของชาวอีสานที่เกิดขึ้น

1.1.1 ความสำคัญของ “พลเมือง” ในระบอบรัฐธรรมนูญ

การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 ไม่เพียงเป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างการปกครอง แต่ยัง รวมถึงการสร้างจินตภาพในเรื่อง “ชาติ” และ “พลเมือง” ขึ้นมาใหม่ การนิยามความหมายของ “ชาติ” และ “ราษฎร พลเมืองหรือประชาชน” มีความหมายต่างไปจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างมีนัยยะสำคัญ

“ชาติ” ในความหมายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นส่วนหนึ่งในอุดมการณ์แห่งรัฐที่ แยกขาดจากกัน ไม่ได้กับศาสนาและพระมหากษัตริย์ ชนชั้นนำสยามอธิบายว่า “ชาติ ศาสนา และ พระมหากษัตริย์” คือเสาหลักที่ค้ำจุนรัฐไว้ แนวคิดดังกล่าวนี้เป็นหัวใจของการบูรณาการเชิง ความคิดที่เน้นสร้างสำนึกให้ราษฎรรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ ขณะเดียวกันก็กำหนดความสัมพันธ์ เชิงโครงสร้างที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่าง พระมหากษัตริย์กับราษฎรด้วย เนื่องจากพระมหากษัตริย์คือ ผู้ปกครองชาติ ส่วนราษฎรก็เป็นส่วนหนึ่งของชาติที่อยู่ภายใต้การปกครองและการอุปถัมภ์ค้ำชูของ พระมหากษัตริย์ ดังนั้น ราษฎรพึงตอบแทนด้วยความจงรักภักดี อันเป็นการแสดงความกตัญญู กตเวทิต่อพระมหากษัตริย์เพื่อความสงบสุขและความเจริญของชาติ หรืออาจมองในแง่หนึ่งได้ว่า การปลุกฝังอุดมการณ์แห่งรัฐสู่ราษฎรในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งว่าด้วยการให้คุณค่ากับ สถาบันชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์นั้นตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเน้นย้ำเรื่องชาติกำเนิดและ ความจงรักภักดี (แม้สถาบันศาสนาจะเป็นหนึ่งในองค์ประกอบของอุดมการณ์แห่งรัฐ แต่ดูจะเป็น สิ่งที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้การเน้นย้ำน้อยที่สุด) ซึ่งความจงรักภักดีนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงพยายามเน้นย้ำเสมอผ่านพระราชนิพนธ์ของพระองค์ว่า ชาติเอกราชจะมีอยู่ไม่ได้หากไม่มีพระมหากษัตริย์ การวัดว่าใครเป็นชาติใดนั้นหาได้ดูแต่เพียง

ภาษา หน้าตาและการแต่งกายไม่ แต่ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นศูนย์รวมของชาตินั้นต่างหากเป็นเครื่องชี้วัดว่าใครคนใดเป็นชาติไทยหรือไม่³⁶⁸ จะเห็นได้ว่าการอธิบายเรื่องชาติข้างต้นนี้แม้จะเผยให้เห็นการยอมรับในความแตกต่างหลากหลายและการเป็นพหุสังคมของสยามอยู่บ้าง แต่นั่นไม่ใช่สาระสำคัญเท่ากับความจงรักภักดี นิธิ เอียวศรีวงศ์มองในเรื่องนี้ว่า “ชาติ” ในจินตภาพของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ปฏิเสธซึ่งความเสมอภาค และเป็นชาติที่ไม่เป็นชุมชน เพราะเน้นไปที่บทบาทของสถาบันกษัตริย์เป็นหลัก³⁶⁹ เช่นเดียวกันการปลูกฝังสำนึกพลเมืองของราษฎรที่มีต่อชาติจึงเน้นหนักไปหน้าที่และความจงรักภักดีแต่ไม่ได้เน้นการมีส่วนร่วมทางการเมือง

เมื่อพิจารณาการสร้างจินตภาพเรื่อง “ชาติ” ภายหลังจากปฏิวัติสยามก็พบว่าการนิยามความหมายและการเน้นย้ำคุณค่าในเรื่องชาตินั้นมีความแตกต่างไปจากเดิมอย่างมีนัยสำคัญ ด้านหลวงประดิษฐมนูธรรมหรือปรีดี พนมยงค์ “มันสมอง” คนสำคัญของคณะราษฎรและผู้มีบทบาทในการวางรากฐานการปกครองในระบอบใหม่ ได้อธิบายความหมายของ “ชาติ” ไว้ว่า “ชาติสมัยปัจจุบันชนิดที่ประกอบขึ้นโดยรวมหลายกลุ่มเผ่าพันธุ์ หลายกลุ่มชนชาติ เป็นเวลาช้านาน จนกระทั่งเผ่าพันธุ์และชาติต่างๆ ได้มีความเคยชินและมีสำนึกว่าเป็นสมาชิกของชาติเดียวกัน ชาติดังกล่าวนี้ก็มีฐานะที่จะเป็นหรือเป็น “รัฐ” อันหนึ่งอันเดียวกันของชาตินั้นได้”³⁷⁰

ทัศนะในเรื่องชาติของปรีดีมีความหมายไปในเชิงเปิดกว้างและยอมรับการมีอยู่ซึ่งความหลากหลายของอัตลักษณ์และชาติพันธุ์ กลุ่มเผ่าพันธุ์หรือชนชาติต่างๆ ที่ปรีดีกล่าวถึงนั้น นั่นก็คือราษฎรหรือพลเมืองทั้งหลายของชาติ สอดคล้องกับหนังสือเรื่อง “คู่มือพลเมือง” ของกรมโฆษณาการ ซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐบาลที่ตั้งขึ้นเพื่อรับทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสารต่างๆ แก่สาธารณะได้ดีพิมพ์แจกจ่ายแก่ราษฎรโดยทั่วไปเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจในระบอบใหม่ (ดีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2479 และได้รับการตีพิมพ์อีกหลายครั้งจนถึงทศวรรษ 2490) ได้ขยายความที่มาที่ไปของ “ชาติ” หลังการปฏิวัติสยามได้ชัดเจนขึ้น

³⁶⁸ นกรินทร์ เมฆไตรรัตน์, ความรู้ ความคิด และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2560), 268.

³⁶⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ : ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และรูปการจิตสำนึก, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2557), 109-110.

³⁷⁰ ปรีดี พนมยงค์, รวมข้อเขียนของปรีดี พนมยงค์กับสังคมไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), 33.

คู่มือพลเมืองอธิบายว่า “ชาติ” ว่าเปรียบเสมือนครอบครัวใหญ่ครอบครัวหนึ่ง ซึ่งครอบครัวนั้นเป็นหมู่คณะดั้งเดิมของมนุษย์ นานๆ เข้าเมื่อมีปฏิสัมพันธ์กันหลายๆ ครอบครัวก็กลายเป็นชุมชนหรือสังคมมนุษย์ มีการแบ่งงานกันทำตามหน้าที่และความถนัด กลายเป็นความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกันเพื่อประโยชน์แก่หมู่คณะ ความมั่นคงของชาติอยู่ที่สมาชิกทุกคนมีจิตใจร่วมกันอยู่เสมอ มีความสามัคคีร่วมใจเป็นอันหนึ่งอันเดียว เมื่อชาติเป็นที่รวมกันของผู้คนจำนวนมากจึงจำเป็นต้องมีรัฐบาลปกครอง ซึ่ง “ชาติ” ที่มีรัฐบาลปกครองนั้นก็คือ “ประเทศ”³⁷¹ จากคำอธิบายข้างต้นจะเห็นว่า “ชาติ” ในบริบทหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแม้จะมีส่วนคล้ายคลึงกับสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในเรื่องความแตกต่างหลากหลายของผู้คนกลุ่มต่างๆ ประกอบกันเป็นชาติ แต่ชาติในความหมายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองมีนัยยะให้ความสำคัญกับบทบาทและการมีส่วนร่วมของสมาชิกมากกว่าอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งในหนังสือเล่มนี้ใช้คำว่า “พลเมือง”

คำว่า “พลเมือง” มีนัยยะบางประการที่ต่างไปจากการกล่าวถึงสมาชิกของชาติในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ถึงแม้คำดังกล่าวจะมีการใช้กันบ้างในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองอยู่บ้างแล้ว งานของนครินทร์ เมฆไตรรัตน์ได้สำรวจพัฒนาการของคำที่ใช้เรียกสมาชิกของชาตินี้ไว้อย่างน่าสนใจ ซึ่งคำเหล่านี้ ได้แก่ “ราษฎร พลเมืองและประชาชน” นครินทร์ให้ความเห็นว่า “ราษฎร” มีนัยยะทางการเมืองในการบ่งบอกลักษณะทางชนชั้นด้วยการแบ่งแยกฐานะของผู้คนในสังคม เป็นคำที่เจ้านายใช้เรียกผู้อยู่ใต้การปกครองหรือเป็น “ข้าแผ่นดิน” ของพระมหากษัตริย์ซึ่งไม่แตกต่างมากนักกับคำว่า “ไพร่” ที่เคยใช้ในยุคจารีตซึ่งพ้นสมัยไปแล้ว ส่วนคำว่า “พลเมือง” จะเป็นการบ่งบอกสำนึกทางการเมืองแบบไม่มีการแบ่งแยกฐานะทางสังคม และเน้นไปที่บทบาทหน้าที่หรือความสามัคคีเป็นหลัก เพราะทุกคนล้วนแต่เป็นพลเมืองของประเทศทั้งสิ้น ขณะที่บริบทของคำว่า “ราษฎร” นั้นย่อมไม่อาจนับรวมเจ้านายเข้าไปด้วยได้³⁷² ดังนั้น ทั้งสองคำนี้แม้ผิวเผินจะหมายถึงสมาชิกของชาติหรือประเทศเช่นเดียวกัน แต่เมื่อพิจารณาถึงนัยยะความหมายทางการเมืองจะเห็นได้ว่ามีลักษณะตรงกันข้าม

³⁷¹ ดูเพิ่มเติมใน กรมโฆษณาการ, คู่มือพลเมือง, พิมพ์ครั้งที่ 4 (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งนคร, 2491), 1-10.

³⁷² ดูเพิ่มเติมใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475, 169. และนครินทร์ เมฆไตรรัตน์, ความรู้ ความคิด และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475, 128.

อนึ่ง ควรกล่าวในที่นี้ว่าในช่วงรอยต่อระหว่างยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์และในระยะแรกหลังการปฏิวัติสยาม คำว่า “ราษฎร” ซึ่งมีนัยยะความไม่เท่าเทียมนี้ยังคงมีอิทธิพลอยู่มากและเป็นคำที่นิยมใช้กันแพร่หลายในสังคม ด้วยเหตุนี้การที่คณะผู้ก่อการฯ เรียกตนเองว่า “คณะราษฎร” จึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อสื่อสารไปถึงผู้อยู่เบื้องล่างของสังคม รวมถึงมีเจตนาที่จะกระทำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองนี้ในนามของเขาเหล่านั้นด้วย ดังที่หลวงประดิษฐมนูธรรมหรือปรีดี พนมยงค์ ผู้นำคณะราษฎรสายพลเรือน ได้อธิบายไว้ครั้งหนึ่งว่า

...“ผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง” หรือโดยย่อว่า “ผู้ก่อการ” นั้นก็แสดงอยู่ในตัวแล้วว่า...เป็นเพียง “กองหน้า” ของมวลราษฎรที่มีความต้องการเสรีภาพและความเสมอภาคยิ่งกว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์...People ซึ่งเราแปลว่า “ราษฎร” พลเมืองสยามส่วนมากซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองสมัยนั้นเรียกตนเองว่า “ราษฎร”...คือแสดงถึงลักษณะของพลเมืองส่วนที่ปกครองโดยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์³⁷³

อย่างไรก็ดี ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเริ่มมีการใช้คำอื่นกันมากขึ้นในการกล่าวถึงสมาชิกของประเทศหรือชาติ ดังเช่นในรัฐธรรมนูญฉบับถาวร พ.ศ. 2475 ปรากฏคำว่า “ปวงชนชาวสยาม” “พลเมือง” “ประชาชน” เป็นต้น³⁷⁴ คำเหล่านี้เป็นคำที่ให้ความรู้สึกกลางๆ แสดงถึงความเท่าเทียมความเสมอภาคกันของทุกคนในสังคมมากกว่าคำว่า “ราษฎร” ซึ่งก็สอดคล้องกับการปกครองในระบอบใหม่ และกลายเป็นที่ยอมรับใช้กันแพร่หลายในเวลาต่อมา³⁷⁵

ย้อนกลับมาพิจารณาหนังสือ “คู่มือพลเมือง” ของกรมโฆษณาการ ซึ่งเป็นสื่อประชาสัมพันธ์เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจในเรื่องบทบาทและหน้าที่ของผู้คนในสังคมต่อประเทศ

373 วาณี พนมยงค์ สายประดิษฐ์, บรรณาธิการ, แนวความคิดประชาธิปไตยของปรีดี พนมยงค์ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิปรีดี พนมยงค์, 2535), 5.

374 นรนิติ เศรษฐบุตร, รัฐธรรมนูญกับการเมืองไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2553), 54-56.

375 สำหรับคำที่ใช้แทนสมาชิกภาพของชาติในภาพรวมทั้งหมด เป็นต้นว่า ราษฎร พลเมือง หรือประชาชนนั้น งานศึกษานี้เลือกจะใช้ปะปนกันขึ้นอยู่กับบริบททางประวัติศาสตร์และความเหมาะสมในการอธิบายแต่ละประเด็นที่จะพิจารณา

และของประเทศต่อผู้คนในสังคม การใช้คำว่า “พลเมือง” เมื่อกล่าวถึงสมาชิกของประเทศนั้นดูจะเป็นคำที่เหมาะสมและสามารถสะท้อนอุดมการณ์ทางการเมืองของระบอบใหม่ได้ดี ในหัวข้อที่ว่าด้วยพลเมืองนั้น กรมโฆษณาการได้กล่าวถึงความสำคัญของพลเมืองและหน้าที่ของประเทศต่อพลเมืองว่า

ถ้าไม่มีพลเมือง ประเทศก็เกิดขึ้นไม่ได้และประเทศมีขึ้นก็เพื่อประโยชน์ส่วนรวมของพลเมืองนั่นเอง ฉะนั้น ในฐานะที่เป็นพลเมืองของประเทศประเทศจึงยอมให้สิทธิแก่พลเมืองทุกๆ อย่างโดยสมบูรณ์เท่าที่พึงให้ได้ เช่น พลเมืองมีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายของบ้านเมือง มีสิทธิที่จะเข้ารับราชการ มีเสรีภาพในการทำมาหากิน...สรุปได้ว่าผู้เป็นพลเมืองของประเทศย่อมมีสิทธิที่จะทำอะไรๆ ได้ตามความพอใจ แต่ต้องไม่ผิดกฎหมายเท่านั้น³⁷⁶

เช่นเดียวกันพลเมืองต้องมีหน้าที่ต่อประเทศด้วย เช่น ความรักชาติ เคารพต่อกฎหมาย การเป็นทหาร การเสียภาษี และที่สำคัญอย่างมากก็คือพลเมืองต้องมีส่วนร่วมทางการเมืองด้วย โดยเฉพาะการมีหน้าที่ไปออกเสียงเลือกตั้งผู้แทนของตน ซึ่งสิ่งนี้คือความสำคัญของพลเมืองในระบอบใหม่ที่ต่างไปจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เนื่องจาก

พลเมืองมีแต่หน้าที่เป็นส่วนมาก เช่น ไม่มีสิทธิมีเสียงในการเมือง ไม่มีโอกาสรู้เห็นด้วยในการปกครองบริหารกิจการของประเทศ...ขาดความเสมอภาคพลเมืองถูกแบ่งแยกเป็นชั้นๆ...แต่ทุกวันนี้ประเทศไทยมีรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นกฎหมายสูงสุด เป็นหลักปกครองประเทศ รัฐธรรมนูญได้แสดงการรับรู้สิทธิและหน้าที่ของปวงชนชาวไทยไว้อย่างชัดเจน ทำลายการแบ่งชั้นวรรณะระหว่างบุคคล...รัฐธรรมนูญให้ความเสมอภาคและเสรีภาพแก่บุคคลโดยทั่วหน้ากัน³⁷⁷

จึงอาจกล่าวได้ว่า “ชาติ” หรือ “ประเทศ” ในบริบทหลังเกิดการปฏิวัติสยามมีสัมพันธ์กับ “พลเมือง” ในลักษณะคู่ความสัมพันธ์ที่ต่างฝ่ายต่างมีหน้าที่ตอบแทนซึ่งกันและกัน ประเทศมีหน้าที่

³⁷⁶ กรมโฆษณาการ, *คู่มือพลเมือง*, 16-17.

³⁷⁷ *เรื่องเดียวกัน*, 19-20.

คุ้มครอง บำรุงและให้สิทธิเสรีภาพแก่พลเมือง ขณะที่พลเมืองก็มีหน้าที่และมีส่วนร่วมในการปกครองของประเทศ ซึ่งการมีส่วนร่วมทางการเมืองนี้คือหัวใจสำคัญซึ่งแตกต่างไปจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กลุ่มพลเมืองยังได้อธิบายอีกว่าการปกครองระบอบเก่าเป็นสิ่งที่พินสมัยและทำให้ประเทศเจริญก้าวหน้าได้ช้า แต่ระบอบรัฐธรรมนูญนี้มุ่งให้พลเมืองของชาติมีความสุข ความเจริญเป็นสำคัญ ดังนั้น จึงเป็นการสมควรที่จะให้พลเมืองมีส่วนร่วมในกิจการบ้านเมืองด้วย “เพราะบ้านเมืองเป็นของพลเมืองทุกคน และไม่มีใครจะรู้ทุกข์สุขของพลเมือง ได้ดีกว่าพลเมืองเอง”³⁷⁸ ทั้งนี้ การให้คุณค่าและความสำคัญกับพลเมืองมากขึ้นนี้เองในทางทฤษฎีแล้ว ระยะห่างของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพลเมืองในระบอบใหม่นี้กำลังขยับเข้าหากันมากขึ้น อีกมุมหนึ่งอาจมองว่า การสร้างสำนึกพลเมืองของรัฐบาลในระบอบใหม่นี้ก็คือห้วงหนึ่งของการบูรณาการรัฐที่มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่องต่อจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์แต่ในบริบทและความหมายใหม่ กล่าวคือ เปลี่ยนจุดเน้นจากพระมหากษัตริย์มาเป็นการให้คุณค่ากับพลเมือง แต่ยังคงอยู่ภายใต้กรอบของการสร้างรัฐไทยสมัยใหม่

1.1.2 การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างการเมือง

ในแง่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปฏิวัติสยามทำให้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจสูงสุดนั้นสิ้นสุดลง และสถาปนาระบอบการปกครองแบบใหม่ที่วางรากฐานแนวคิดประชาธิปไตยอันมีราษฎรเป็นศูนย์กลางขึ้นมาแทนที่ โดยมี “รัฐธรรมนูญ” เป็นกฎหมายสูงสุดที่ใช้ในการปกครองประเทศ มีบุคคลหรือคณะบุคคลที่ใช้อำนาจอธิปไตยแทนราษฎร โดยแบ่งอำนาจนั้นออกเป็นฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหารและฝ่ายตุลาการ การปกครองระบอบใหม่นี้มุ่งให้ราษฎรมีความสำคัญสูงสุด มีความเสมอภาค และสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานต่างๆ ซึ่งได้รับการคุ้มครองและการสนับสนุนจากรัฐ และที่สำคัญคือมีหน้าที่และส่วนร่วมในการปกครองประเทศด้วย

หลักประกันเหล่านี้คณะผู้ก่อการฯ ได้ประกาศเจตนารมณ์ไว้อย่างชัดเจนตั้งแต่วันแรกที่มีการยึดอำนาจการปกครองจากรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังจะเห็นได้จากหลัก 6 ประการของคณะราษฎร อันประกอบไปด้วย 1. จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลายของประเทศไว้ให้มั่นคง

³⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, 36.

เช่น เอกราชทางการเมือง การยุติธรรมและเศรษฐกิจ ฯลฯ 2. จะต้องรักษาความปลอดภัยในประเทศ (ความสงบ) 3. ต้องบำรุงความสุขของราษฎรในทางเศรษฐกิจ 4. ต้องให้ราษฎรมีสิทธิเสมอกัน 5. จะต้องให้ราษฎรมีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ และ 6. จะต้องให้การศึกษาแก่ราษฎรอย่างเต็มที่ สำหรับบทบัญญัติในภาพรวมของรัฐธรรมนูญทั้งฉบับชั่วคราวในเดือนมิถุนายนและฉบับถาวรในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2475 นั้น กำหนดให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขสูงสุดและเป็นสัญลักษณ์ของรัฐ (ฉบับชั่วคราวใช้คำว่า “กษัตริย์”) ธรรมนูญการปกครองฉบับชั่วคราวซึ่งประกาศใช้หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่กี่วัน ได้ระบุให้ราษฎรซึ่งเป็นเจ้าของอำนาจสูงสุดนั้น โดยมีบุคคลหรือคณะบุคคลใช้อำนาจนั้นแทนราษฎร ได้แก่ 1. กษัตริย์ 2. สภาผู้แทนราษฎร 3. คณะกรรมการราษฎร และ 4. ศาล ตามหลักการเช่นนี้หมายความว่ากษัตริย์ทรงเป็นหนึ่งในสถาบันที่เทียบเท่ากับสภาผู้แทนราษฎร คณะกรรมการราษฎร และ ศาล การกระทำใดๆ ของกษัตริย์จะต้องมีคณะกรรมการราษฎรผู้หนึ่งผู้ใดลงนามด้วย (สนองพระบรมราชโองการ) มิฉะนั้น จะถือว่าเป็นโมฆะ เช่นเดียวกันนั้นการออกพระราชบัญญัติก็ดี คำวินิจฉัยของศาลก็ดี จะต้องกระทำในพระนามของกษัตริย์ ขณะที่สภาผู้แทนราษฎรซึ่งเป็นองค์กรใหม่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น ธรรมนูญการปกครองได้ให้อำนาจไว้สูงสุดเหนือสถาบันอื่นๆ เพราะถือเป็นองค์กรที่มาจากราษฎรโดยตรง จึงมีอำนาจหน้าที่โดยพฤตินัยเหนือทั้งสามสถาบันข้างต้น สภาผู้แทนราษฎรมีอำนาจในการออกกฎหมาย การควบคุมฝ่ายบริหาร (คณะกรรมการราษฎร) เพราะสามารถแต่งตั้งและถอดถอนคณะกรรมการราษฎรได้ สุชาชัย ยิ้มประเสริฐมองในเรื่องนี้ว่าการตั้งชื่อฝ่ายบริหารว่า คณะกรรมการราษฎรแสดงนัยยะว่าคณะบริหารเป็นเสมือนกรรมาธิการชุดหนึ่งของสภาและมีอำนาจหน้าที่ดำเนินการไปตามวัตถุประสงค์ของสภา ซึ่งเป็นแนวคิดที่มาจากการปฏิวัติฝรั่งเศส³⁷⁹

ต่อมาในวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475 ภายหลังจากต่อรองประนีประนอมระหว่างคณะราษฎรและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐธรรมนูญถาวรฉบับแรกก็ได้ประกาศใช้อย่างเป็นทางการ ข้อความที่ปรากฏในรัฐธรรมนูญฉบับนี้ยังคงเน้นย้ำหลักใหญ่ใจความเรื่องอำนาจสูงสุดหรืออำนาจอธิปไตยเป็นของราษฎรทั้งหลาย แต่มีการปรับเปลี่ยนถ้อยคำและการอธิบายหลักการเหล่านั้นเปลี่ยนไปบ้างอย่างมีนัยยะสำคัญ โดยเฉพาะการยกพระมหากษัตริย์ (รัฐธรรมนูญ

³⁷⁹ สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ, *แผนชิงชาติไทย : ว่าด้วยรัฐและการต่อต้านรัฐสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่สอง (พ.ศ. 2491-2500)*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: พี. เพรส, 2553), 12.

ฉบับชั่วคราวใช้คำว่า “กษัตริย์”) ให้สูงเด่นขึ้นกว่าสถาบันทั้ง 3 คือ คณะรัฐมนตรี (คณะกรรมการราษฎร) สภาผู้แทนราษฎรและศาล ซึ่งทำให้พระมหากษัตริย์มีลักษณะเป็นสถาบันที่อยู่เหนือการเมืองมากขึ้น แต่ทั้งนี้ก็ยังคงยึดโยงกับอำนาจสูงสุดที่เป็นของราษฎรด้วย ดังที่ระบุไว้ในมาตรา 2 ว่า “อำนาจอธิปไตยย่อมมาจากปวงชนชาวสยาม พระมหากษัตริย์ผู้เป็นประมุขทรงใช้อำนาจนั้น แต่โดยบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนี้” เท่ากับว่าโดยหลักการนั้นราษฎรได้มอบอำนาจอธิปไตยให้แก่พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นประมุขซึ่งทรงรับและพระราชทานอำนาจนั้นให้คณะบุคคลหรือสถาบันอื่นๆ อันเป็นตัวแทนของอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารและอำนาจตุลาการ คือ สภาผู้แทนราษฎร คณะรัฐมนตรีและศาล (มาตรา 6, 7 และ 8) ตามลำดับได้ทำหน้าที่ตามอำนาจและบทบาทของตนรัฐธรรมนูญฉบับนี้ยังได้เพิ่มอำนาจให้กับฝ่ายบริหาร โดยมีอำนาจในการยุบสภา เพื่อให้มีการเลือกตั้งใหม่ได้ ซึ่งในฉบับเดิมเป็นอำนาจของฝ่ายนิติบัญญัติเท่านั้น เท่ากับว่าทั้ง 3 สถาบันมีสถานะเท่าเทียมกัน มีการแบ่งแยกบทบาทหน้าที่ของแต่ละองค์อย่างชัดเจนและมีระบบถ่วงดุลอำนาจซึ่งกันและกัน

สำหรับเรื่องสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของพลเมืองซึ่งเป็นหลักการที่คณะราษฎรได้ประกาศไว้ตั้งแต่วันแรกแห่งการยึดอำนาจจากรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้มีการระบุไว้อย่างชัดเจนกว่าในรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว โดยในมาตรา 12, 13 และ 14 ได้รับรองความเสมอภาคของบุคคลในทางกฎหมาย การมีสิทธิเสรีภาพในการนับถือศาสนา หรือการปฏิบัติตนตามพิธีกรรมความเชื่อต่างๆ มีเสรีภาพในการพูดการเขียน การโฆษณา การศึกษาอบรมและการตั้งสมาคม รวมถึงมีเสรีภาพในร่างกาย ทรัพย์สินและเคหะสถานของคน³⁸⁰ นอกจากนี้ยังมีหน้าที่และส่วนร่วมในการปกครองประเทศด้วย ตัวอย่างเช่น การปฏิบัติตนตามกฎหมาย การป้องกันประเทศ การแสดงความคิดเห็น และการใช้สิทธิ์เลือกตั้งผู้แทนราษฎร (ทางอ้อม) ฯลฯ

ดังนั้น การประกาศหลัก 6 ประการของคณะราษฎรและการประกาศใช้รัฐธรรมนูญเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 (ฉบับชั่วคราว) และฉบับถาวรในปลายปีเดียวกันนั้น นอกจากจะเป็นบทบัญญัติเชิงกฎหมายแล้ว ยังเป็นเสมือนสัญญาประชาคมที่คณะผู้ก่อการฯ ได้ให้ไว้ เพื่อยืนยันย้ำให้ประชาชนทั้งหลายตระหนักว่า แท้จริงแล้ว “...ประเทศเรานี้เป็นของราษฎรไม่ใช่ของกษัตริย์...”³⁸¹

380 นรนิติ เศรษฐบุตร, รัฐธรรมนูญกับการเมืองไทย, 54-56.

381 ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา วรรณสูตร, เอกสารการเมืองการปกครองไทย, 209-211.

และ “อำนาจสูงสุดของประเทศนั้นเป็นของราษฎรทั้งหลาย”³⁸² โดยสรุปจึงอาจกล่าวได้ว่าในภาพรวมของหลักการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น “ไพร่ ราษฎร พลเมือง หรือประชาชน” ซึ่งแต่เดิมเป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งของประเทศที่ไร้อำนาจ มีภาระหน้าที่เพียงการเสียภาษี การเกณฑ์แรงงาน การจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ฯลฯ แต่ไม่ได้มีสิทธิมีเสียงการเมืองหรือมีส่วนร่วมในการปกครองได้กลายเป็นเจ้าของประเทศที่ผู้มีอำนาจสูงสุด (อำนาจธิปไตย) มีสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคทั่วถึงกัน ทั้งนี้ เนื่องจากรัฐธรรมนูญเป็นเครื่องกำหนดหลักการและรูปแบบของการปกครองประเทศ รวมถึงเป็นเครื่องยืนยันสิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคของบุคคลทั้งหลาย เราอาจเรียกการปกครองระบอบใหม่นี้ตามบริบท ณ ขณะนั้นว่า “ระบอบรัฐธรรมนูญ” จึงอาจกล่าวได้ว่า “รัฐประชาชาติ” (Nation State) อันหมายถึงรัฐซึ่งให้ความสำคัญสูงสุดแก่พลเมืองและการมีส่วนร่วมของพลเมืองได้ถือกำเนิดและก่อร่างสร้างตัวขึ้นนับตั้งแต่มิการปฏิวัติสยามเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เป็นต้นไป

เมื่อเราทราบการเปลี่ยนแปลงเชิงอุดมการณ์ทางการเมืองและโครงสร้างกลไกการปกครองจากระบอบเก่าสู่ระบอบใหม่ สิ่งที่จะพิจารณาต่อไปก็คือ ภายใต้อุดมการณ์ของระบอบใหม่ซึ่งให้คุณค่ากับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองนั้นเกี่ยวข้องกับกระบวนการรัฐอย่างไรในแง่ที่สามารถดึงให้ชาวอีสานทั้งหลายเข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์หรือหล่อหลอมสำนึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับรัฐไทย รวมถึงผลสืบเนื่องซึ่งสะท้อนออกมาเป็นการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขา

1.2 การบูรณาการรัฐผ่าน “สำนึกพลเมือง” ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ

การปฏิวัติสยามเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 แม้จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกลไกทางการเมืองที่ยึดโยงกับพลเมืองมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การชี้แจงประชาสัมพันธ์เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจกับผู้คนในสังคมทั้งในแง่การอธิบายที่มาของแนวคิดและหลักการปกครอง ความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ตลอดจนโครงสร้างและกลไกการปกครองในระบอบใหม่เป็นสิ่งหนึ่งที่รัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญจะต้องให้ความสำคัญ ทั้งนี้ ต้องยอมรับว่าภาพรวมของการปฏิวัติสยามเมื่อวันที่ 24 มิถุนายนเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในใจกลางพระนครเป็นหลัก อีกทั้ง

³⁸² เรื่องเดียวกัน, 213.

คณะผู้ก่อการฯ ก็เป็นเพียงคณะบุคคลหนึ่งที่ส่วนมากมีภูมิหลังเป็นข้าราชการระดับกลางหรือชนชั้นกลางในเขตเมืองหลวง การรับรู้ในวงกว้างของผู้คนในต่างจังหวัดหรือในชนบทที่ไกลออกไปจึงยังเป็นข้อจำกัดอยู่มากทั้งในแง่การรับทราบข้อมูลข่าวสารและความเข้าใจต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นยังไม่รวมถึงการเปลี่ยนความคิด ความเชื่อ และค่านิยมในการปฏิบัติตนตามครรลองของการปกครองระบอบใหม่ซึ่งแน่นอนว่าแตกต่างไปจากยุคก่อนหน้าซึ่งนั่นก็เป็นปัญหาที่ยากขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง เพราะราษฎรส่วนใหญ่เหล่านั้นได้รับการอบรมสั่งสอนและมีประสบการณ์ร่วมกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาช้านาน สนิท เจริญรัฐ นักหนังสือพิมพ์ผู้มีพื้นเพจากจังหวัดนครราชสีมาได้ให้ความเห็นในยุคเปลี่ยนผ่านทางการเมืองครั้งสำคัญนี้ว่า

การเปลี่ยนระเบียบชีวิต การเมืองของชาติที่เคยชินอยู่เดิมมาช้านานให้ผิดแผกเป็นอย่างใหม่เป็นเรื่องที่ย่อมมีอุปสรรคและมีปัญหาใหญ่หลวงซับซ้อนมาก...ประชาคมชาติไทยประกอบด้วยพลเมืองกสิกรเป็นฐานแต่พลเมืองส่วนใหญ่เหล่านั้นก็ตกอยู่ใต้อิทธิพลการเมืองของข้าราชการซึ่งเป็นชนชั้นนำและอยู่ในระดับบนของประชาคมในระบอบเก่า...³⁸³

ระยะแรกของการสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญอาจกล่าวได้ว่าไม่ได้เป็นไปได้โดยราบรื่นมากนัก ทั้งอุปสรรคจากชนชั้นนำบางกลุ่มจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พยายามต่อรอง ขัดขวาง รวมถึงการใช้กำลังต่อสู้กับรัฐบาลเพื่อที่จะหวนคืนอำนาจกลับมาอีกครั้ง หรือจากปัญหาความขัดแย้งภายในของกลุ่มผู้ก่อการฯ ด้วยกันเองอันนำมาซึ่งการแบ่งฝักแบ่งฝ่าย การย้ายข้างไปสนับสนุนกลุ่มชนชั้นนำเดิม ปัญหาเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความไม่มั่นคงของระบอบใหม่ซึ่งปรากฏแรงเสียดทานจากกลุ่มผู้นิยมระบอบเก่าเป็นระยะๆ รอวันปะทุขึ้นได้เสมอ ดังนั้น การแสวงหาแนวร่วมและแรงสนับสนุนในสังคมจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยค้ำจุนเจตนารมณ์ของคณะราษฎรและพิทักษ์ระบอบรัฐธรรมนูญนี้ให้มั่นคงราบรื่น ตลอดทศวรรษแรกหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจึงเป็นช่วงเวลาที่รัฐบาลมีความพยายามเดินหน้าสื่อสารและเผยแพร่อุดมการณ์ทางการเมืองในระบอบใหม่สู่ราษฎรอย่างต่อเนื่องเพื่อให้ราษฎรทั้งหลายได้ตระหนักและรับรู้ว่ บัดนี้ประเทศ

³⁸³ สนิท เจริญรัฐ, โอ้ว...อาณาประชาราษฎร์ : ชุดความหลังของนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่ง, 355.

สยามได้ก้าวเข้าสู่ยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ตลอดจนการสร้างความรู้ ความเข้าใจถึงบทบาทหน้าที่และการมีส่วนร่วมของตนเองในฐานะพลเมืองภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ

ด้วยเหตุนี้ การเผยแพร่ระบอบใหม่สู่ชาวอีสานและการปลูกสำนึกพลเมือง ซึ่งในอีกแง่หนึ่งคือการบูรณาการรัฐภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญนั้นมิใช่การอย่างไร รวมถึงมีข้อจำกัดอย่างไรบ้างจึงสมควรที่จะหยิบยกมาพิจารณา จากการอภิปรายในบทที่แล้วซึ่งเห็นแล้วว่า ผลสืบเนื่องบางประการจากการบูรณาการรัฐทำให้เกิดความแตกต่างและการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจระหว่าง “เมือง” กับ “ชนบท” ในภาคอีสาน ข้อสังเกตดังกล่าวนำมาซึ่งการตั้งสมมุติฐานเบื้องต้นว่าปฏิบัติการเผยแพร่อุดมการณ์ของระบอบใหม่และการสร้างสำนึกพลเมืองของรัฐนั้นสัมพันธ์อย่างยิ่งกับเมืองและมีแนวโน้มเกิดสัมฤทธิ์ผลกับผู้คนในเขตเมืองมากกว่าในชนบท

ก่อนอื่นต้องเข้าใจว่ากลางทศวรรษ 2470 แม้สยามจะมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไปขนานใหญ่และยังผลให้เกิดรัฐบาลที่มาจากสามัญชนขึ้นมาบริหารประเทศแล้วก็ตาม อย่างไรก็ตาม ทางการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นการเปลี่ยนแปลงระดับบนของโครงสร้างทางการเมือง แต่ในแง่โครงสร้างการปกครองในภาพรวมทั้งหมดของประเทศโดยเฉพาะในส่วนภูมิภาคซึ่งอยู่ในการควบคุมดูแลของกระทรวงมหาดไทยยังคงอยู่บนพื้นฐานของกลไกระบบราชการที่มีรากฐานมาจากการบูรณาการรัฐในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โครงสร้างการปกครองส่วนภูมิภาคตั้งแต่ระดับภาค มณฑล จังหวัด หรืออำเภอยังคงมีลักษณะรวมศูนย์ มีเส้นสายการบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้น โดยมีพื้นที่ส่วนราชการ (และข้าราชการ) เช่น ที่ทำการมณฑล ศาลากลางจังหวัด เทศบาลหรือที่ว่าการอำเภอ เป็นตัวแทนขับเคลื่อนอำนาจรัฐผู้ท้องถิ่นและเป็นแกนหลักที่ประสานงานร่วมกับหน่วยงานอื่นๆ ของรัฐให้เคลื่อนไหวไปในทิศทางเดียวกัน เช่น สถานีตำรวจ หน่วยทหาร สถานีวิทยุกระจายเสียง และโรงเรียน เป็นต้น “เมือง” จึงเป็นศูนย์กลางอำนาจและเครือข่ายของรัฐ ในแง่มุมหนึ่ง “เมือง” ยังมีความสำคัญในฐานะศูนย์กลางการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร เพราะโดยปกติแล้วก็เป็นบริเวณที่ข้อมูลข่าวสารมีการเคลื่อนไหวอยู่เสมอ รวมถึงยังเป็นแหล่งชุมนุมของบรรดาผู้ที่มีความสนใจข่าวสารการเมืองอยู่แล้วด้วย โดยเฉพาะ “พลังทางสังคมใหม่” ซึ่งเป็นคนเมืองหรือวิถีชีวิตที่ข้องเกี่ยวสัมพันธ์กับเมือง เช่น ข้าราชการในระดับกลาง ระดับล่าง ทนายความ และนักหนังสือพิมพ์ เป็นต้น คนกลุ่มนี้โดยมากแล้วมีพื้นฐานมาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมและพ่อค้า มีศักยภาพในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ และตอบสนองต่อการเข้าเป็น

ส่วนหนึ่งของรัฐมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น การเข้าสู่ระบบการศึกษา เข้าสู่ระบบราชการ หรือการแสดงความคิดเห็นทางการเมืองผ่านวารสารวิชาการ หนังสือพิมพ์ ฯลฯ คนเหล่านี้จึงมีแนวโน้มที่จะเข้าร่วมสนับสนุนระบอบใหม่ได้ดี ดังนั้น “เมือง” จึงมีความเหมาะสมที่จะเป็นฐานของการประชาสัมพันธระบอบใหม่ให้เป็นที่รู้จักและการสร้างจิตสำนึกแห่งความเป็นพลเมืองของรัฐไทย

1.2.1 รัฐธรรมนูญ : สัญลักษณ์แห่งยุคใหม่ทางการเมือง

การสร้างความสำเร็จที่ดีที่สุดอย่างหนึ่งคือการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่เป็น “นามธรรม” ให้กลายเป็น “รูปธรรม” มากที่สุด ทั้งนี้ ในแง่ของภาพตัวแทน (Representation) หรือสัญลักษณ์ (Symbolic) ที่สามารถสื่อความหมายถึงการเปลี่ยนแปลงจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบประชาธิปไตย ตลอดจนเจตนารมณ์ของคณะราษฎรและอุดมการณ์เมืองของระบอบใหม่นี้ คงไม่มีสิ่งใดเหมาะสมไปกว่า “รัฐธรรมนูญ” ตัวบทกฎหมายสูงสุดของประเทศ ซึ่งรองรับหลักการอันว่าด้วยความสำคัญของพลเมือง ความเสมอภาคและเสรีภาพ รวมถึงกำหนดรูปแบบและกลไกการปกครองในระบอบใหม่ รัฐธรรมนูญจึงเกี่ยวพันโดยตรงกับพลเมือง รวมถึงการถ่ายทอดสำนึกพลเมืองสู่สังคมด้วย

แม้รัฐธรรมนูญจะเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ใดๆก็ดี ความสำคัญของรัฐธรรมนูญไม่เพียงแต่เป็นตัวบทกฎหมายที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร รัฐธรรมนูญยังเป็นสัญลักษณ์แห่งการเปลี่ยนผ่านทางการเมืองที่มีความสำคัญมากที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ การอธิบายบ่อเกิดแห่งรัฐธรรมนูญได้เปิดพื้นที่แห่งการช่วงชิงระหว่างฝ่ายชนชั้นนำเดิมและฝ่ายคณะราษฎร พิธีพระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับถาวรเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475 ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมมีการจัดงานเฉลิมฉลองอย่างยิ่งใหญ่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ทรงเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยฉลองพระองค์อย่างขัตติยราชประเพณี ประทับเหนือพระราชบัลลังก์ภายใต้ฉัตรพญานาคเสวตฉัตร ณ สถานที่นั้น พระยามโนปกรณนิติธาดาประธานคณะกรรมการราษฎร (นายกรัฐมนตรี) และประธานกรรมการร่างรัฐธรรมนูญได้ทูลเกล้าถวายรัฐธรรมนูญจารีกบนสมุดไทยทอดบนพานแว่นฟ้าเพื่อให้ทรงลงพระปรมาภิไธย จากนั้นได้พระราชทานให้เจ้าพระยาพิชัยญาติ ประธานสภาผู้แทนราษฎรอัญเชิญ

รัฐธรรมนูญซึ่งประดิษฐานอยู่บนพานแว่นฟ้าออกแห่แห่นำให้ราษฎรได้ชื่นชมท่ามกลางกองทหารเกียรติยศและการกระจายเสียงอย่างทั่วถึง³⁸⁴

เมฆา วิรุพหมองว่า พิธีพระราชทานรัฐธรรมนูญเมื่อวันที่ 10 ธันวาคมนั้นถือเป็นความปราชัยของฝ่ายคณะราษฎรซึ่งถูกลดทอนบทบาทเสียจนแทบไม่มีความหมายในฐานะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ขณะเดียวกันก็สถาปนาความสำคัญให้กับพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้พระราชทานรัฐธรรมนูญและยังผลต่อการรับรู้ในสังคมสืบเนื่องต่อมาอีกยาวนาน³⁸⁵ สอดคล้องกับความเห็นของนิธิ เอียวศรีวงศ์ซึ่งมองเรื่องนี้ไปในทำนองเดียวกัน อย่างไรก็ตาม นิธิตั้งข้อสังเกตว่ารัฐธรรมนูญซึ่งปรากฏอยู่บนพานแว่นฟ้ามีนัยยะถึงบ่อกำเนิดแห่งรัฐธรรมนูญที่มาจากเบื้องล่างมากกว่าที่จะเป็นของ “พระราชทาน” จากเบื้องบน³⁸⁶ การทอดรัฐธรรมนูญบนพานแว่นฟ้าจึงเป็นการสื่อความหมายถึงความต้องการของประชาชนซึ่งทูลเกล้าฯ ถวายรัฐธรรมนูญให้พระมหากษัตริย์ทรงลงพระปรมาภิไธยเพื่อทรงรับรองหลักการของระบอบใหม่ซึ่งเน้นความสำคัญของการมีประชาชนเป็นศูนย์กลางและเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย ภาพรัฐธรรมนูญบนพานแว่นฟ้าจึงเป็นสัญลักษณ์เชิงการเมืองที่ชี้ให้เห็นยุคใหม่ทางการเมืองของสยาม ขณะเดียวกันก็เป็นสัญลักษณ์ของรัฐบาลในระบอบใหม่ ซึ่งตอนนี้ไปจะมาจากประชาชนพลเมืองไม่ใช่รัฐบาลที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจเด็ดขาดดังเช่นสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

งานของชาติรี ประกิตนันทการและศราวดี วิสาพรมได้วิเคราะห์ให้เห็นการคลี่คลายของรัฐธรรมนูญจากสถานะกฎหมายสูงสุดของประเทศสู่มิติของการเป็นสัญลักษณ์เชิงการเมือง³⁸⁷

384 ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *ประวัติการเมืองไทยสยาม พ.ศ. 2475-2500*, 130-131.

385 เมฆา วิรุพหมอง, “10 ธันวาคม” วันรัฐธรรมนูญกับพระราชหฤทัย ร. 7 จากฉบับชั่วคราวถึงฉบับถาวร, เข้าถึงเมื่อ 15 พฤศจิกายน 2562, เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/this-day-in-history/article_4732

386 นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ : ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และรูปการจิตสำนึก*, 58.

387 ดูเพิ่มเติมใน ชาติรี ประกิตนันทการ, *การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม: สยามสมัยไทยประยุกต์ ชาตินิยม, พิมพ์ครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2550). ชาติรี ประกิตนันทการ, *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552). และศราวดี วิสาพรม, *ราษฎรสามัญหลังปฏิวัติ 2475* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559).

หลักใหญ่ใจความดังกล่าวอยู่ที่การทำให้รัฐธรรมนูญมีบทบาทในการสร้างจินตนาการร่วมกันของพลเมืองทุกคนในประเทศ จินตนาการร่วมกันในที่นี้ คือ ความรับรู้ ความรู้สึกร่วมว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลง เป็นส่วนหนึ่งของรัฐที่พวกเขาเป็นเจ้าของ มีสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคเท่าเทียมกัน ซึ่งเป็นอุดมการณ์การเมืองของระบอบใหม่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือรัฐธรรมนูญได้รับการผลักดันจากรัฐบาลฝ่ายคณะราษฎรให้มีสถานะเป็นศูนย์รวมจิตใจแทนที่สถาบันพระมหากษัตริย์ดังที่เคยเป็นมา โดยเฉพาะหลังการเกิดขึ้นของเหตุการณ์ “กบฏบวรเดช” อันเป็นความขัดแย้งระหว่างระบอบเก่าและระบอบใหม่ครั้งรุนแรงที่สุด แม้กรณีดังกล่าวจะสิ้นสุดลงด้วยความปราชัยของฝ่ายสนับสนุนระบอบเก่า แต่ผลสืบเนื่องที่เกิดขึ้น ไม่ใช่เพียงแต่ความเสียหายในชีวิตและทรัพย์สินอันเกิดจากสงครามกลางเมืองเท่านั้น แต่ยังทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างรัชกาลที่ 7 กับคณะราษฎรสั้นคลอนอย่างที่สุดจนไม่สามารถกลับมาประนีประนอมได้อีก

รัฐบาลได้มีการออกพระราชบัญญัติจัดการป้องกันรักษารัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2476 และจัดตั้งศาลพิเศษเพื่อพิจารณาลงโทษกบฏอย่างถึงที่สุดด้วยข้อหาที่มีความพยายามล้มล้างรัฐธรรมนูญ³⁸⁸ ศราวุฒิมองกรณีนี้ว่า นอกจากกฎหมายฉบับนี้จะเป็นการจัดการกับฝ่ายตรงข้ามแล้ว ยังเป็นการสถาปนาให้รัฐธรรมนูญกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย³⁸⁹ กล่าวคือ รัฐธรรมนูญได้รับการผลักดันให้กลายเป็นของสูงของขลังที่ใครก็ตามพึงเคารพสักการะ เพราะเป็นแหล่งที่มาแห่งอำนาจของปวงชน (และรัฐบาลในระบอบใหม่) จึงมีความศักดิ์สิทธิ์ไม่ต่างไปจากสถานะของพระมหากษัตริย์ในระบอบเก่า ผู้ใดจะล่วงละเมิดหรือล้มล้างไม่ได้ ในทำนองเดียวกันผู้ใดที่ให้ความร่วมมือช่วยเหลือกับรัฐบาลในการปราบปรามฝ่ายตรงข้าม หรือทำการสนับสนุนรัฐบาลไม่ว่าทางหนึ่งทางใดก็จะได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้พิทักษ์ปกป้องรัฐธรรมนูญ หลังเหตุการณ์กบฏบวรเดช ในระหว่าง พ.ศ. 2476-2483 รัฐบาลยังได้นำภาพรัฐธรรมนูญมาจัดสร้างเป็นเหรียญที่ระลึกเรียกว่า “เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ” เพื่อแจกจ่ายให้กับข้าราชการทหาร พลเรือนและราษฎรทั้งหลายซึ่งให้ความร่วมมือกับรัฐบาลได้รับไว้เป็นเกียรติยศในทำนองเดียวกันกับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ซึ่งเป็นของพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ เหรียญดังกล่าวยังแจกจ่ายให้กับราษฎรที่ส่งจดหมายแสดงความคิดเห็นเรื่องการบริหารการเมืองหรือรายงานสถานการณ์ต่างๆ ในท้องถิ่นมายังรัฐบาลด้วย

388 ชาลววิทย์ เกษตรศิริ, ประวัติการเมืองไทยสยาม พ.ศ. 2475-2500, 152.

389 ศราวุฒิ วิสาพรม, ราษฎรสามัญหลังปฏิวัติ 2475, 65-67.

กรณีข้างต้นแสดงให้เห็นว่ารัฐธรรมนูญได้กลายเป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองที่เป็นสิ่งสูงค่า ไม่เพียงแต่ในแง่ความศักดิ์สิทธิ์ที่จะพึงละเมิดมิได้ แต่ยังสูงค่าในแง่ของการเป็นสัญลักษณ์แห่งเกียรติยศและความดีความงามของพลเมือง ไม่เพียงเท่านั้นยังเป็นการสร้างแรงสนับสนุนจากราษฎร ให้มีความรู้สึกมีส่วนร่วมเป็นส่วนหนึ่งของระบอบใหม่ หรืออาจมองอีกมุมหนึ่งได้ว่าปฏิบัติการดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดแบ่งแยกระหว่างผู้สนับสนุนและไม่สนับสนุนระบอบใหม่ไปโดยปริยาย ดังที่ บุญเรือง จุฬารักษา ราษฎรจากจังหวัดชัยภูมิอ้างถึงวีรกรรมของตนเองอย่างภาคภูมิใจเมื่อครั้งที่เขามีโอกาสเดินทางไปยังตัวเมืองนครราชสีมา ฐานที่มั่นของคณะกู้บ้านกู้เมือง (ฝ่ายพระองค์เจ้าบรมเดช) บุญเรืองเล่าว่า “ในขณะที่เกล้าฯ ได้เคียวเที่ยวเลยไปตามสถานที่สาธารณะชนต่างๆ นั้น เกล้าได้กล้าดัดเข็มรัฐธรรมนูญไปด้วย เพื่อนฝูงชาวโคราชได้แสดงกิริยารังเกียจ (เพราะไม่มีใครกล้าดัดเข็มรัฐธรรมนูญ) บางคนกล่าวแนะนำว่าควรปลดออกเก็บไว้เสีย เพราะอาจเป็นภัยแก่ตัว...” อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่าบุญเรืองได้ปฏิบัติตามคำแนะนำ และยังได้แสดงความคิดเห็นมายังรัฐบาลด้วยว่า

...ชาวโคราชยังมั่นใจในเจ้าบรมเดชอยู่จริงๆ หนทางที่จะแก้ในเรื่องนี้
เกล้าฯ เห็นว่ารัฐบาลควร...ปลุกฝังความนิยมชมชื่นในคุณค่าของ
รัฐธรรมนูญให้มั่นคงในความรู้สึก ชาวนครราชสีมามีชีวิตและวิญญาณ
เป็นไทยแท้ แต่ยังขาดความรอบคอบและใหม่ต่อการเมืองทำนอง
ประชาธิปไตย...³⁹⁰

จินตนาการร่วมกันของพลเมืองในระบอบใหม่ ยังได้รับการปลุกฝังผ่านการสร้างองค์วัตถุเชิงรูปธรรม โดยมีภาพรัฐธรรมนูญบนพานแว่นฟ้าเป็นสัญลักษณ์ตั้งตระหง่านอยู่ใจกลางพื้นที่สาธารณะในเขตเมืองซึ่งเป็นศูนย์กลางของแต่ละท้องถิ่น ลักษณะเช่นนี้เป็นการสร้าง “วัฒนธรรมการมองเห็น” (Visual Culture) ให้กับราษฎร กล่าวคือ แปรเปลี่ยนเนื้อหาสาระของรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นนามธรรมให้มีรูปลักษณะ มองเห็นได้ จับต้องได้ (รูปธรรม) ง่ายต่อการรับรู้และจดจำเพื่อหวังผล

390

วงเล็บจากต้นฉบับ “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็น และขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481),” 26 ธันวาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 7 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

บั้นปลายให้ราษฎรทั้งหลายเกิดความรู้สึกร่วมในฐานะพลเมืองของระบอบรัฐธรรมนูญ³⁹¹ พื้นที่สาธารณะใจกลางเมืองต่างๆ โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ส่วนราชการ ซึ่งเป็นสถานที่ราษฎรต้องเข้ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์อยู่เสมอ จึงเป็นสถานที่จัดงานฉลองรัฐธรรมนูญและมีการอัญเชิญรัฐธรรมนูญจำลองมาประดิษฐานอย่างยิ่งใหญ่ ไพโรจน์ ชัยนาม อธิบดีอธิบดีกรมโฆษณาการได้กล่าวถึงความสำคัญของงานฉลองรัฐธรรมนูญในยุคนั้นว่า

การฉลองรัฐธรรมนูญในจังหวัดต่างๆ ก็มีความมุ่งหมายที่จะให้เป็นการกระตุ้นเตือนความเข้าใจและระลึกถึงบทกฎหมายสำคัญที่ใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศ ซึ่งในชั้นแรกๆ ก็มีการพิมพ์ภาพรัฐธรรมนูญขึ้นอย่างน้อยพอให้เข้าใจด้วยว่าอะไรเป็นอะไร โดยการแสดงปาฐกถาหรือคำพูดชี้แจง...ทางราชการได้มีการจัดให้มีการทำรัฐธรรมนูญจำลองส่งไปประจำจังหวัดต่างๆ ในต้นปี พ.ศ. 2477 และทางราชการได้มอบให้ผู้แทนราษฎรของจังหวัดนั้นนำไปประดิษฐานที่จังหวัดของท่าน...³⁹²

ตามจังหวัดต่างๆ และอีกหลายอำเภอในภาคอีสานจึงได้มีการจัดงานฉลองรัฐธรรมนูญกันอย่างคึกคักเป็นประจำทุกปีตั้งแต่ พ.ศ. 2477 จนถึง พ.ศ. 2500 ส่วนใหญ่แล้วงานจะจัดขึ้นในช่วงวันที่ 10 ธันวาคม ซึ่งเป็นวันที่มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับถาวรอย่างเป็นทางการ มีระยะเวลาจัดงานตั้งแต่ 3-7 วันขึ้นไป โดยทุกจังหวัดและในบางอำเภอจะจัดงานเฉลิมฉลองขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน แต่อาจมีระยะเวลาหรือกิจกรรมมากน้อยแตกต่างกันไปตามแต่งบประมาณของแต่ละพื้นที่ สำหรับรูปแบบของงานนั้นมิตั้งที่เป็นส่วนพิธีกรรมเพื่อเน้นย้ำความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐธรรมนูญ และส่วนที่เป็นงานบันเทิงสนุกสนาน นอกจากนั้นยังมีการแสดงปาฐกถาของบุคคลสำคัญ เช่น ข้าหลวงประจำจังหวัด ผู้แทนราษฎร นายอำเภอหรือเจ้าหน้าที่จากกรมโฆษณาการเพื่อเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจในสาระของรัฐธรรมนูญและการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญด้วย

³⁹¹ ดูความหมายเชิงสัญลักษณ์การเมืองของอนุสาวรีย์ต่างๆ สมัยคณะราษฎรได้ในงานของชาติรี ประภิตนันทการ, *การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม: สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม*, 299-323.

³⁹² ไพโรจน์ ชัยนาม, “กรมโฆษณาการ,” ใน *50 ปี กรมประชาสัมพันธ์* (กรุงเทพฯ: กรมประชาสัมพันธ์, 2526), 40-41.

ตัวอย่างกำหนดการงานฉลองรัฐธรรมนูญของอำเภอจัตุรัส จังหวัดชัยภูมิ เมื่อวันที่ 9-11 ธันวาคม พ.ศ. 2483 อาจทำให้เราเห็นภาพบรรยากาศของงานฉลองรัฐธรรมนูญในยุคนั้น ได้ดีขึ้น สำหรับงานพิธีกรรมมีการจัดขบวนแห่แห่รัฐธรรมนูญจำลองไปตามถนนหนทางต่างๆ รอบเมือง จากนั้นจะอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ โรงพิธีบริเวณหน้าที่ว่าการอำเภอ โดยมีข้าราชการ นักเรียน ลูกเสือ พ่อค้าคหบดีและราษฎรทั้งหลายเข้าร่วมในขบวน ในกำหนดการยังมีข้อความกำกับด้วยว่า “ให้จัดงานในทางส่งเสริมความก้าวหน้าของระบอบรัฐธรรมนูญ” เมื่อการแห่เสร็จสิ้นลงลำดับต่อมาจะเป็นพิธีสมโภชน์รัฐธรรมนูญ มีพระสงฆ์สวดเจริญพระพุทธมนต์ นายอำเภอนำข้าราชการ พ่อค้าและราษฎรถวายภัตตาหารต่อพระสงฆ์ และกล่าวคำปฏิญาณต่อรัฐธรรมนูญ จากนั้นทำการเวียนเทียนสมโภชน์ ในวันสุดท้ายของการจัดงานยังมีพิธีชุมนุมอวยพรแด่รัฐธรรมนูญด้วย

ในส่วนของงานเฉลิมฉลองมีการแสดงมหรสพรื่นเริงต่างๆ เพื่อให้ราษฎรได้รับชมหรือเข้าร่วมกิจกรรม เช่น การแสดงลิเก หมอลำ ฉายหนัง พลุดอกไม้ไฟ การจัดงานประกวดประณีต ศิลปกรรม การจัดสวน การแข่งขันกีฬาและการแจกแจ้มรางวัลแก่ผู้ชนะ โดยมีกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ราษฎรและนักเรียนจากโรงเรียนประชาบาลในพื้นที่ต่างๆ เข้าร่วมประกวดแข่งขัน (ในเขตอำเภอจัตุรัสอาจไม่มีโรงเรียนรัฐบาลหรือโรงเรียนเอกชน)³⁹³ ชาตรี ประภิตนันทการมองกิจกรรมงานประกวดเหล่านี้ว่าเป็นเครื่องมือที่รัฐบาลใช้ดึงราษฎรเข้าร่วมสนับสนุนระบอบใหม่และประชาสัมพันธ์ระบอบใหม่ให้เป็นที่รู้จัก โดยการประกวดล้วนมีหลักเกณฑ์การตัดสินที่เน้นอย่างงานศิลปะเพื่อสื่อสารอุดมการณ์ทางการเมืองมากกว่าที่จะเป็นการมุ่งเน้นเสรีภาพทางความคิดในการสร้างสรรค์ผลงานของศิลปิน เป็นต้นว่า มุ่งเน้นให้ศิลปินสร้างสรรค์ผลงานที่สื่อความหมายของรัฐธรรมนูญ หลัก 6 ประการของคณะราษฎร หรือความสำคัญของพลเมือง ฯลฯ³⁹⁴

แม้การจัดงานฉลองรัฐธรรมนูญจะเน้นย้ำถึงความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐธรรมนูญ แต่ความศักดิ์สิทธิ์นั้นจะมีความต่างกับพระมหากษัตริย์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์อยู่บ้าง รัฐธรรมนูญของระบอบใหม่ถึงจะเป็นของสูงแต่ก็เป็นของทุกคนเท่าเทียมกัน กรณีของการจัดงานฉลอง

³⁹³ “เรื่อง คณะกรรมการจังหวัดชัยภูมิส่งโครงการงานฉลองรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2483 และคำสั่งกำหนดการหน้าที่มาให้ทราบ (พ.ศ. 2483),” เอกสารสำนักปลัดกระทรวงมหาดไทย กองกลาง, มท.2.2.5/136 เล่ม 6, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

³⁹⁴ ชาตรี ประภิตนันทการ, ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร, 175.

รัฐธรรมนูญก็เห็นได้ชัดว่าเปิดโอกาสให้พลเมืองสามารถเข้ามามีส่วนร่วมได้ทั้งในแง่ของการเป็นผู้ชมหรือเป็นผู้เข้าร่วมกิจกรรม ขณะที่การจัดงานพระราชพิธีก็จะเต็มไปด้วยบรรยากาศของความเข้มแข็ง เ็นลับและยากแก่การเข้าถึง โดยราษฎรมิบทบาทเป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งที่เสริมส่งให้สถานะของพระมหากษัตริย์ดูสูงเด่นขึ้นเท่านั้น

ไม่เพียงแต่รัฐธรรมนูญจำลอง (ชั่วคราว) ที่อัญเชิญแห่แหนไปรอบเมืองเมื่อมีเทศกาลเฉลิมฉลอง ยังพบว่าหลายช่วงปลายทศวรรษ 2470-2480 หลายจังหวัดในภาคอีสาน ได้มีการสร้างอนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญขึ้นเป็นการถาวรด้วย ดังเช่น อนุสาวรีย์เทิดรัฐธรรมนูญมหาสารคามและอนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2477) อนุสรณ์รัฐธรรมนูญสุรินทร์ (พ.ศ. 2479) อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยจำลอง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ (พ.ศ. 2484) อนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญขอนแก่น (พ.ศ. 2486) และอนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญบุรีรัมย์ (คาดว่าสร้างแล้วเสร็จ พ.ศ. 2487) อนุสาวรีย์เหล่านี้ปรากฏเป็นรัฐธรรมนูญบนพานแว่นตั้งตระหง่านเป็นป่าสายตา ณ ใจกลางเมือง ทั้งบริเวณพื้นที่ส่วนราชการ เช่น ศาลากลางจังหวัด ที่ว่าการอำเภอ หรือพื้นที่สาธารณะอันเป็นสถานที่สันตนาการหรือเป็นชุมทางสัญจรไปมาของผู้คน เช่น อนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญร้อยเอ็ด ตั้งอยู่บนเกาะกลางบึงพลาญชัย บึงน้ำขนาดใหญ่ใจกลางเมืองร้อยเอ็ด อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยจำลอง อำเภอกุฉินารายณ์ ตั้งอยู่บริเวณสี่แยกถนนราษฎรบำรุงกับตรอกสะควกรราษฎร อนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญขอนแก่นมีลักษณะเป็นวงเวียนตั้งอยู่บริเวณจุดตัดระหว่างถนนศรีจันทร์กับถนนประชาสำราญ เป็นต้น³⁹⁵ สิ่งที่น่าสนใจอยู่ตรงที่ว่าการดำเนินการก่อสร้างอนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญถาวรทั้งหมดนี้ไม่ได้เป็นนโยบายโดยตรงจากรัฐบาล แต่เกิดขึ้นจากการริเริ่มของข้าราชการในท้องถิ่นหรือพลเมืองของจังหวัดนั้นๆ เองด้วย โดยอาศัยวิธีการบริจาคเรียกรายเงินกันสมทบทุนก่อสร้าง

ตัวอย่างรายนามบุคคลและคณะบุคคลที่ร่วมลงขันกันบริจาคเงินก่อสร้างอนุสรณ์รัฐธรรมนูญสุรินทร์เมื่อ พ.ศ. 2479 ซึ่งสามารถจำแนกรายนามผู้บริจาคเงินตามกลุ่มอาชีพได้ดังต่อไปนี้ กลุ่มนักการเมือง เช่น ขุนรักษัรัชฎากร (จาน ไมยรัตน์) ผู้แทนราษฎรจังหวัดสุรินทร์ นายบรรณ สวันตร์จัน (ต่อมาได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎรเมื่อ พ.ศ. 2480) กลุ่มข้าราชการ เช่น พระศรีพิชัยบริหาร (สวัสดี ปัทมดิลก) ข้าหลวงประจำจังหวัด ขุนปริวิทย์เกษมราษฎร (คำตัน

395

ศรีบุญ เทพสงเคราะห์, “มองสำนักพลเมืองยุคคณะราษฎรผ่านอนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญในอีสาน,” ศิลปวัฒนธรรม 39,8 (8 มิถุนายน 2561): 79-98.

ปีประกาย) นายอำเภอชุมพลบุรี พระอินทเบญญา (นักบวชศาตร์ วัตถา) ผู้พิพากษา นายถม สุวัฒน์สุส อัยการจังหวัด กลุ่มครูและกรรมการจังหวัด เช่น มั่น เพ็ชรศรีสม บรรยง จรรย์ยานนท์ ครูโรงเรียนสุรวิทยาคม ทีม ฎิรพัฒน์ กรรมการจังหวัดชุมชน กลุ่มทนายความ เช่น แก้ว กนกนาก แก้ว รุ่งเรือง และกลุ่มพ่อค้าคหบดี เช่น หงยเทียน จินดาประเสริฐ โรงสีไฟไชเซ่งหลี เป็นต้น³⁹⁶ จากข้อมูลข้างต้นแม้จะเห็นได้ว่าผู้ร่วมบริจาคเงินในการก่อสร้างอนุสาวรีย์นี้ค่อนข้างจะมีความหลากหลาย แต่เมื่อพิจารณาให้ดีแล้วน่าสังเกตว่าล้วนเป็นกลุ่มข้าราชการในระดับต่างๆ หรือพ่อค้าคหบดี ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มีวิถีชีวิตข้องเกี่ยวหรือมีปฏิสัมพันธ์กับเมืองทั้งสิ้น ซึ่งนั่นพอจะสะท้อนให้เห็นความกระตือรือร้นของพวกเขาในการแสดงออกซึ่งการเชิดชูระบอบรัฐธรรมนูญ รวมถึงสำนึกพลเมืองที่พร้อมจะเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยภายใต้ระบอบใหม่นี้อย่างเต็มภาคภูมิ

น่าสนใจว่าเทศบาลต่างๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันมักนิยมนำภาพรัฐธรรมนูญมาเป็นตราสัญลักษณ์ประจำเทศบาลเช่นกัน³⁹⁷ เช่น เทศบาลเมืองนครราชสีมา (พ.ศ. 2478) ใช้ตราสัญลักษณ์เป็นภาพรัฐธรรมนูญบนพานแว่นฟ้าประดิษฐานอยู่ในกรอบเสมา เทศบาลเมืองบุรีรัมย์ ใช้ตราสัญลักษณ์เป็นรูปช้างในวงหรีดรัฐธรรมนูญ เทศบาลเมืองร้อยเอ็ดใช้ตราสัญลักษณ์เป็นภาพประตูเมืองร้อยเอ็ดภายในเป็นรูปบึงพลาญชัยซึ่งเป็นที่ตั้งของอนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญร้อยเอ็ด (พ.ศ. 2479) สำหรับเทศบาลตำบลโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา (พ.ศ. 2480) ใช้ตราสัญลักษณ์เป็นภาพรัฐธรรมนูญคู่กับพญานาค ฯลฯ นี่ก็เป็นอีกกรณีหนึ่งแสดงให้เห็นกระแสดความนิยมรัฐธรรมนูญที่เกิดขึ้นในเขตเมือง เนื่องจากเทศบาลมีจุดเริ่มต้นมาจาก “เมือง” และแนวคิดในการบริหารจัดการภายในเมือง การประกาศเขตเทศบาลจะมีแผนที่แนบพร้อมทั้งระบุสถานที่สำคัญในเมืองอันเป็นศูนย์กลางแห่งการบริหารราชการและศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ บทบาทหน้าที่ของเทศบาลมีภารกิจครอบคลุมในการจัดการเมืองอย่างกว้างขวาง รวมถึงเป็นการเปิดโอกาสให้พลเมืองสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองด้วยการใช้สิทธิเลือกตั้งสภาเทศบาล เพื่อเป็นการฝึกฝนให้พลเมืองเข้าใจวิถีทางของระบอบใหม่³⁹⁸

³⁹⁶ เรื่องเดียวกัน 87.

³⁹⁷ ศราวุฒิ วิสาพรหม, *ราษฎรสามัญหลังปฏิวัติ 2475*, 71.

³⁹⁸ ภิญญพันธ์ พจนะลาวัฒน์, *เทศบาล: พื้นที่เมือง และกาลเวลา* (กรุงเทพฯ: ศยาม, 2560), 45-46.

เทศบาลจึงเป็นเกณฑ์หนึ่งซึ่งชี้วัดขอบเขตความเป็นเมืองของอาณาบริเวณนั้นๆ การที่เทศบาลซึ่งเกิดใหม่โดยมีคณะผู้บริหารมาจากการเลือกตั้งของพลเมืองในเขตเมืองเลือกที่จะใช้สัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับรัฐธรรมนูญนั้นอาจมองได้สองด้าน ด้านแรก ชี้ให้เห็นปฏิบัติการของรัฐในการดึงราษฎรเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบอบรัฐธรรมนูญเพื่อสร้างแรงสนับสนุนรัฐบาลในระบอบใหม่ อีกด้านหนึ่งก็สะท้อนให้เห็นบรรยากาศของกระแสความนิยมรัฐธรรมนูญหรือการปกครองระบอบใหม่ที่ปรากฏอยู่ในสังคมเมือง ณ ขณะนั้นอยู่แล้ว คณะผู้บริหารส่วนท้องถิ่นจึงเลือกหยิบยกสัญลักษณ์รัฐธรรมนูญขึ้นมาเป็นตัวแทนความต้องการหรือความนิยมของคนเมืองนั้นๆ

การอภิปรายที่ผ่านมาให้ภาพบรรยากาศทางการเมืองในระบอบใหม่ที่เน้นคุณค่าและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมือง โดยมี “รัฐธรรมนูญ” เป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองและสัญญาประชาคมอันศักดิ์สิทธิ์ซึ่งบูรณาการ “ภาคอีสาน” และ “พลเมืองอีสาน” ไว้ในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐไทยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ อีกทั้งยังเป็นศูนย์รวมจิตใจซึ่งมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าสถาบันชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ (หรืออาจสำคัญมากกว่าสถาบันพระมหากษัตริย์) อันเป็นอุดมการณ์แห่งรัฐที่มีต้นเค้ามาจากสมัยระบอบเก่า หลักฐานจากจดหมายของพลเมืองอีสานที่เขียนมายังรัฐบาลในระบอบใหม่เพื่อแสดงความคิดเห็นด้านการบ้านการเมืองได้สะท้อนให้เห็นความรู้สึกร่วมกันของพวกเขาซึ่งยกย่องให้ “รัฐธรรมนูญ” เป็นศูนย์รวมจิตใจและส่วนหนึ่งของอุดมการณ์แห่งรัฐ เช่น จดหมายของวงศ์ สกฤตมิตฺธิ์ ผู้ช่วยสมุหบัญชชีอำเภอบ่อ จังหวัดหนองคาย อ้างถึงเจตนารมณ์ของเขาอย่างภาคภูมิใจว่าตัวเขานั้นพร้อมอยู่เสมอหากต้อง “...สละชีพเพื่อชาติและรัฐธรรมนูญ” เช่นเดียวกับบุญเรือง จุฬรักษาจากจังหวัดชัยภูมิกล่าวถึงตนเองด้วยความรู้สึกร่วมกับบรรยากาศทางการเมืองขณะนั้นว่า “ด้วยเกล้าฯ เองในฐานะที่เป็นพลเมืองของประเทศสยามผู้หนึ่งซึ่งอยู่ในร่มธงของรัฐธรรมนูญ”³⁹⁹ ทำนองเดียวกับความเห็นของฟ้าฟื้น นิลโชติ ชาวจังหวัดบุรีรัมย์

³⁹⁹ “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็น และขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481),” 26 ธันวาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 7 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ซึ่งสนับสนุนรัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญ เพราะเห็นว่ากระทำการเพื่อ “ชาติ ศาสนา และประชาชน”⁴⁰⁰

อย่างไรก็ดี การผลักดันรัฐธรรมนูญให้กลายเป็นสัญลักษณ์ของยุคสมัยเป็นปฏิบัติการเบื้องต้นเพื่อปูทางไปสู่การเผยแพร่อุดมการณ์การเมืองในระบอบใหม่ โดยเฉพาะบทบาทและหน้าที่ของพลเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญ ซึ่งยังคงมีมิติอื่นๆ ที่น่าสนใจ ดังนั้น เราจะพิจารณาต่อไปว่าการเผยแพร่ใจความสำคัญของระบอบใหม่รัฐบาลดำเนินการอย่างไร รวมถึงพยายามเข้าใจว่าการดำเนินการข้างต้นนั้นมีขอบเขตและข้อจำกัดอย่างไรบ้าง

1.2.2 สื่อวิทยุกระจายเสียง

การกระจายเสียงคลื่นวิทยุไปสู่พลเมืองนับว่าเป็นอีกหนึ่งช่องทางการสื่อสารที่สามารถส่งไปถึงพลเมืองได้โดยตรง นอกจากนี้รัฐยังสามารถควบคุมข้อมูลและเลือกเฟ้นสิ่งที่จะเสนอถ่ายทอดสู่สังคม โดยไม่ต้องผ่านการตีความเชิงสัญลักษณ์ที่มีความซับซ้อน มีนัยยะของการสื่อความหมายต่างๆ ในเชิงนามธรรม การกระจายเสียงยังทำให้ “สาร” สามารถส่งไปถึงผู้รับได้ทีเดียวพร้อมๆ กันหลายคน แตกต่างกับการสื่อสารผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ซึ่งการเดินทางของ “สาร” จำเป็นต้องใช้เวลามากกว่าและยังมีข้อจำกัดด้วยว่าผู้รับสารนั้นจะสามารถอ่านหนังสือได้หรือไม่ ด้วยเหตุนี้สื่อทางวิทยุจึงเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างมากต่อรัฐบาลซึ่งกำลังก่อร่างสร้างตัวขึ้นได้ไม่นานนัก รวมถึงยังต้องเผชิญกับแรงเสียดทานจากฝ่ายตรงข้ามอยู่เสมอ

หน่วยงานที่รับผิดชอบในการเป็นกระบอกเสียงให้กับรัฐบาล คือ “สำนักงานโฆษณาการ” หรือ “กรมโฆษณาการ” ซึ่งต่อมาเป็นที่รู้จักกันดีในนามของ “กรมประชาสัมพันธ์” ก่อตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2476 โดยมีหม่อมเจ้าสกลวรรณกร วรวรรณ เป็นผู้บริหารพระองค์แรกและเป็นผู้วางรากฐานการดำเนินงานให้กับกรมโฆษณาการ สำหรับงานด้านวิทยุกระจายเสียงแต่เดิมนั้นเป็นหน้าที่ของกรมไปรษณีย์โทรเลข ซึ่งมีโครงข่ายการสื่อสารเชื่อมโยงไปถึงหัวเมืองต่างๆ ที่ไกลออกไปจากกรุงเทพฯ โครงข่ายเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของการบูรณาการเชิงพื้นที่ที่มีต้นเค้ามาตั้งแต่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ในยุคนี้มีเป้าประสงค์เพื่อใช้ในกิจการของรัฐเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม

⁴⁰⁰ “เรื่อง นายฟ้าฟื้น นิลโชติแถลงความจริงเรื่องขอพระราชทานเงินให้พระยาพหลฯ (พ.ศ. 2476),” 20 สิงหาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/644 ก่อลง 20, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

หลังการก่อตั้งกรมโฆษณาการเครือข่ายวิทยุกระจายเสียงนอกจากจะเป็นไปเพื่อการดำเนินงานต่างๆ ในกิจการของรัฐแล้ว ยังเป็นพื้นที่สาธารณะที่รัฐใช้สื่อสารไปยังพลเมืองด้วย โดยกรมโฆษณาการมีบทบาทในด้านการจัดทำเนื้อหาสาระและการเผยแพร่ ตั้งแต่การกำหนดหัวเรื่อง กำหนดการของแต่ละเดือน การค้นคว้าข้อมูล และกำหนดรูปแบบการดำเนินรายการ เช่น การเชิญวิทยากรผู้มีความรู้ในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และความรู้ในแขนงต่างๆ มาสัมภาษณ์ เรียบเรียงข้อมูลและนำเสนอ สำหรับบทบาทของกรมไปรษณีย์โทรเลขจะรับผิดชอบด้านเทคนิคและควบคุมการกระจายเสียงเท่านั้น⁴⁰¹ ต่อมาใน พ.ศ. 2481 สมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม งานด้านวิทยุกระจายเสียงได้โอนย้ายมาอยู่ในความรับผิดชอบของกรมโฆษณาการทั้งหมดและมีการตั้งโฆษณาการเขตขึ้นเป็นเขตแรกที่จังหวัดหนองคาย และที่จังหวัดพระตะบองเป็นเขตที่สอง⁴⁰² ไพโรจน์ ชัยนาม ผู้ปฏิบัติงานยุคบุกเบิกได้เล่าถึงการเติบโตของกรมโฆษณาการว่า

กองโฆษณาการมีที่ตั้งแรกเริ่มเดิมทีเป็นการชั่วคราว...ที่ทางไม่ค่อยกว้างขวางนัก เพราะเรายังมีกันไม่กี่คน การแบ่งงานของกองนี้ก็เพียงแค่ระเบียบปฏิบัติกันภายใน...กองโฆษณาการได้ผ่านการทดลองงานอย่างสำคัญเมื่อมีการกบฏเกิดขึ้นในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2476 ซึ่งรู้จักกันอยู่แล้วว่ามี การสู้รบและมีคนตายมาก แต่รัฐบาลเป็นฝ่ายมีชัยชนะ รัฐบาลได้สนับสนุนให้งานของกองนี้ขยายตัวใหญ่ออกไป เป็นหน่วยงานหนึ่งที่มีความสำคัญมากขึ้น⁴⁰³

นอกจากรับผิดชอบค้นหาและเรียบเรียงเนื้อหาการนำเสนอเองแล้ว กรมโฆษณาการยังเปิดโอกาสให้พลเมืองได้มีส่วนร่วมโดยการส่งบทความมาออกอากาศด้วย โดยเนื้อหานั้นจะต้องมีสาระความรู้ มีน่าสนใจสามารถดึงดูดผู้ฟังได้ และที่สำคัญก็คือจะต้องมีความเหมาะสมกับประเทศชาติภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ ซึ่งทางกรมโฆษณาการจะเป็นผู้กำหนดหัวข้ออย่างกว้างๆ อาทิเช่น หน้าทีพลเมือง และการปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดี การลูกเสือ การฝึกเยาวชนให้รู้จักระเบียบ

⁴⁰¹ สุวิมล พลจันทร์, “กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐ (พ.ศ. 2487-2487)” (วิทยานิพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531), 28.

⁴⁰² กรมประชาสัมพันธ์, 50 ปี กรมประชาสัมพันธ์, 24.

⁴⁰³ ไพโรจน์ ชัยนาม, “กรมโฆษณาการ,” ใน 50 ปี กรมประชาสัมพันธ์, 39.

วินัย การทหาร การศาสนา และการให้ความรู้เรื่องเมืองไทย เช่น การเผยแพร่สภาพภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของแต่ละจังหวัด เป็นต้น⁴⁰⁴ การกระจายเสียงจึงไม่เพียงเป็น กระบอกเสียงของรัฐที่ส่งไปถึงพลเมืองเพียงอย่างเดียว ในอีกมุมหนึ่งนั่นก็เป็นพื้นที่ที่พลเมือง สามารถนำเสนอเรื่องราวของท้องถิ่นตนให้พี่น้องต่างภูมิภาคในประเทศได้ทำความรู้จักซึ่งกันและ กัน รวมถึงทำให้เกิดความรู้สึกร่วมกันไปในทิศทางที่สนับสนุนการปกครองในระบอบใหม่

ภาพรวมเนื้อหาการกระจายเสียงงานของสุวิมล พลจันทร์ ได้วิเคราะห์ว่า มีลักษณะเน้นไป ในทางการอธิบายอุดมการณ์การเมือง ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นไปในเชิงทฤษฎีว่าด้วยความสำคัญของ ระบอบรัฐธรรมนูญและหน้าที่พลเมืองที่พึงมีต่อรัฐไทย ข้อมูลสถิติระหว่าง พ.ศ. 2476-2482 พบว่า มีการกระจายเสียงด้วยเรื่องต่างๆ จำนวนทั้งสิ้น 764 ครั้ง เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเมือง การปกครองทั้งสิ้น 114 ครั้ง โดยเมื่อ พ.ศ. 2476 สถิติอยู่ที่จำนวน 7 ครั้ง จากนั้นก็เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ทุกปีเป็น 29 ครั้งใน พ.ศ. 2482 เช่นเดียวกับสถิติการกระจายเสียงเกี่ยวกับการทหารก็เป็นอีกหัวเรื่อง หนึ่งที่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องทุกปี ดังพบว่าใน พ.ศ. 2476 มีการกระจายเสียงจำนวน 5 ครั้ง เพิ่มขึ้นเป็น 13 ครั้งใน พ.ศ. 2477 และสูงถึง 38 ครั้งใน พ.ศ. 2482 รวมทั้งสิ้นจาก พ.ศ. 2476-2482 เป็น จำนวน 83 ครั้งด้วยกัน ส่วนเรื่องอื่นๆ ที่มีสถิติค่อนข้างสูง เช่น การสังคมและศาสนามีจำนวน 142 ครั้ง และหัวข้อที่มีสถิติการกระจายเสียงน้อยที่สุดก็คือเรื่องการวิทยาศาสตร์มีจำนวนเพียง 26 ครั้งเท่านั้น⁴⁰⁵

จากสถิติการกระจายเสียงพอจะสะท้อนในเบื้องต้นให้เห็นถึงสิ่งที่รัฐบาลมีความตั้งใจจะ สื่อสารไปยังพลเมือง สำหรับเนื้อหาโดยละเอียดของแต่ละหัวเรื่องมีข้อจำกัดอยู่ว่าไม่มีหลักฐานตก ทอดมาถึงปัจจุบันทำให้ไม่สามารถนำมาพิจารณาในเชิงลึกได้ อย่างไรก็ตาม เราอาจอาศัยในส่วนของ ชื่อบทความเป็นแนวทางทำความเข้าใจกับทิศทางกรนำเสนอของกรมโฆษณาการสู่สังคม ซึ่ง หัวข้ออันว่าด้วยการเมืองการปกครอง เช่น รัฐธรรมนูญ หน้าที่พลเมือง สภาผู้แทนราษฎร (พ.ศ. 2476) แถลงกิจการของสภาผู้แทนราษฎร ปาฐกถาเรื่องสรรพคุณของรัฐธรรมนูญ (พ.ศ. 2477)

⁴⁰⁴ สุวิมล พลจันทร์, “กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐ (พ.ศ. 2487-2487)”, 28-29.

⁴⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, 44-45.

ลำดับหลัก 6 ประการ สงครามกับหน้าที่พลเมือง (พ.ศ. 2478) พลเมืองดีของชาติ ราษฎรกับรัฐบาล การปฏิบัติของพลเมืองต่อประเทศชาติ การรักษชาติกับการเสียสละ (พ.ศ. 2479) เป็นต้น ส่วนหัวข้อว่าด้วยการทหาร เช่น ทหารกับการเมือง (พ.ศ. 2476) ยูวชนกับการศึกษา ยูวชนกับการทหาร ยูวชนจงตั้งเกิด (พ.ศ. 2478) ยูวชนกับสยามในอนาคต ความสัมพันธ์ระหว่างทหารกับพลเมืองของชาติ (พ.ศ. 2479) ความสำเร็จในการป้องกันประเทศขึ้นอยู่ที่พลเมือง พลเมืองกับการรับราชการทหาร กองทัพจะชนะหรือแพ้สงครามย่อมขึ้นกับพลเมือง (พ.ศ. 2492) ฯลฯ จะเห็นได้ว่าหัวข้อเรื่องส่วนใหญ่เป็นไปในทิศทางสร้างความรู้ความเข้าใจในระบอบใหม่ หน้าที่และการมีส่วนร่วมของพลเมืองในด้านต่างๆ ในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐไทย

เมื่อพิจารณาหัวข้ออื่นๆ ถึงแม้ไม่ได้เป็นการอธิบายแนวคิดทฤษฎีโดยตรงแต่ก็พบว่าหลายๆ บทความมีลักษณะโน้มไปในทางสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือน้อมให้พลเมืองเกิดจินตนาการและความรู้สึกร่วมในการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย ตัวอย่างเช่น หัวข้ออันว่าด้วยการสังคัมและศาสนา อาทิ สนทนากับนครพนม สิ่งที่ต้องรู้สำหรับเที่ยวเชียงใหม่ ตำนานพระพุทธรบาทสระบุรี (พ.ศ. 2476) ปาฐกถาเรื่องความรู้อันเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ ปาฐกถาเรื่องจังหวัดลำพูน (พ.ศ. 2477) ประวัติชงชาติสยาม เรื่องอันเกี่ยวกับวิชาประวัติศาสตร์ว่าด้วยประเพณีศาสนา เทียวพระนครศรีอยุธยา เทียวพิมาย การเดินทางในภาคอีสาน 1, 2, 3 (พ.ศ. 2478) นครราชสีมากับท้าวสุรนารี ไทยสุวรรณภูมิ (พ.ศ. 2479) นำเที่ยวจังหวัดชัยภูมิ นำเที่ยวนครปฐม หลักแห่งความเป็นชาติ ศีลธรรมอันดีของประชาชน (พ.ศ. 2482) เป็นต้น⁴⁰⁶

จะเห็นได้ว่า เทคโนโลยีการกระจายเสียงได้เปิดพื้นที่ให้รัฐบาลสามารถนำเสนออุดมการณ์ทางการเมืองระบอบรัฐธรรมนูญไปสู่พลเมืองได้โดยตรง ทั้งเรื่องความสำคัญของรัฐธรรมนูญ สภาผู้แทนราษฎร สิทธิและหน้าที่ของพลเมือง รวมถึงเรื่องราวต่างๆ ที่เสริมส่งให้พลเมืองเกิดความรู้สึกร่วมในการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย เช่น การให้ความรู้ประวัติศาสตร์กระแสหลัก หรือการสร้างความรู้ให้พลเมืองได้รู้จักจังหวัดต่างๆ ภายนอกภูมิภาคของตนเอง ซึ่งในประเด็นนี้จะได้ขยายความในโอกาสต่อไป อย่างไรก็ตาม สิ่งที่จะต้องพิจารณาต่อไปก็คือว่า การสื่อสารด้วยวิทยุกระจายเสียงนี้สามารถเข้าถึงพลเมืองกลุ่มใดได้บ้าง

⁴⁰⁶ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 165-184.

อันดับแรกคงต้องทำความเข้าใจว่าในช่วงทศวรรษ 2470 ถึงต้นทศวรรษ 2480 เทคโนโลยีการกระจายเสียงของรัฐมีข้อจำกัดอยู่ตรงที่คุณภาพของการเผยแพร่ที่มีกำลังต่ำ คือเพียง 10 กิโลวัตต์เท่านั้น ทำให้ไม่สามารถกระจายเสียงจากสถานีไปในระยะทางไกลๆ ได้อย่างมีคุณภาพ โดยเฉพาะในบริเวณที่มีภูเขาบังกระแสคลื่นจะถูกรบกวน ทำให้การรับฟังชัดซึ้งหรือไม่สามารถรับฟังได้ ซึ่งนั่นก็เป็นข้อจำกัดอย่างมากสำหรับสภาพภูมิศาสตร์ในภาคอีสานซึ่งในหลายพื้นที่นั้นมีเทือกเขาล้อมรอบหรือเต็มไปด้วยภูสูงจำนวนมาก ช่างเทคนิควิทยุของกรมไปรษณีย์โทรเลขในสมัยนั้นยืนยันว่า พื้นที่ซึ่งสามารถรับฟังการกระจายเสียงได้ดีคือกรุงเทพฯ และบริเวณภาคกลาง คือประมาณ 300 กิโลเมตรจากศูนย์การกระจายเสียงที่กรุงเทพฯ ส่วนต่างจังหวัดที่ไกลออกไปต้องใช้คลื่นขนาดยาวและใช้เครื่องรับวิทยุแบบหลอดตั้งแต่ 4 หลอดขึ้นไปถึงจะรับฟังได้ดี อย่างไรก็ตามสมัยนั้นจำนวนเครื่องรับวิทยุที่มีอยู่ในยุคนั้นมีรวมกันทั้งประเทศไม่เกิน 20,000 เครื่อง โดยส่วนใหญ่แล้วเป็นเครื่องรับวิทยุแบบแร่ ซึ่งมีประสิทธิภาพการรับไม่ดี อีกทั้งยังต้องตั้งอยู่ไม่ไกลเกินไปจากสถานีกระจายเสียงด้วย⁴⁰⁷

ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่าขอบเขตของการสื่อสารจากรัฐสู่พลเมืองด้วยเทคโนโลยีกระจายเสียงในยุคนั้นเป็นไปได้ยากที่จะสามารถเข้าถึงกลุ่มชาวบ้านในชนบทซึ่งอาศัยอยู่ไกลห่างออกไปจากศูนย์กลางความเจริญ ทั้งในแง่เทคโนโลยีกำลังส่งที่มีคุณภาพต่ำและในแง่ผู้รับที่ไม่มีกำลังซื้อเครื่องรับวิทยุล้วนแต่เป็นข้อจำกัดในเรื่องนี้ ข้อมูลสถิติจาก พ.ศ. 2505 ระบุว่าในจำนวน 508 คนของภาคอีสานจะมีเพียงหนึ่งคนเท่านั้นที่มีเครื่องรับวิทยุ⁴⁰⁸ น่าเชื่อว่าหากย้อนกลับไปเมื่อสองทศวรรษก่อนหน้านี้อัตราส่วนจำนวนคนต่อวิทยุหนึ่งเครื่องคงจะต้องสูงกว่านี้อีกมากสำหรับภูมิภาคที่ประชาชนมีรายได้โดยเฉลี่ยต่ำที่สุดของประเทศ เช่นนั้นแล้วจึงเป็นไปได้ว่ากลุ่มที่สามารถเข้าถึง “สาร” จากรัฐบาลผ่านวิทยุกระจายเสียงคงจะจำกัดอยู่ในเขตเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งของพื้นที่ส่วนราชการและเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ นอกจากนั้นเมืองยังเป็นแหล่งชุมนุมของบรรดาข้าราชการ พ่อค้าคหบดี และผู้ประกอบการอาชีพอิสระ คนเหล่านี้โดยมากมีกำลังซื้อและมีความกระตือรือร้นติดตามสถานการณ์บ้านเมืองอยู่แล้ว หรือไม่เช่นนั้นก็อาจรับฟังข่าวสารต่างๆ ได้จากพื้นที่ส่วนราชการ เพราะรัฐบาลมีนโยบายที่จะให้ทุกอำเภอมีเครื่องรับวิทยุอย่างน้อยอำเภอละ

⁴⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, 27-36.

⁴⁰⁸ วิทยุพันธุ์ พจนานวณ, กำเนิด “ประเทศไทย” ภายใต้เผด็จการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 127.

1 เครื่อง ดังนั้น พวกข้าราชการหรือผู้ที่มาติดต่อราชการต่างๆ ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วมักจะเป็นคนเมืองหรือเป็นผู้ที่มีปฏิสัมพันธ์กับเมืองย่อมมีโอกาสมากกว่าชาวบ้านตามชนบทในการเข้าถึง “สาร” ต่างๆ ที่ถูกส่งมาจากรัฐบาล

1.2.3 หนังสือ แบบเรียนและวรรณกรรมการเมือง

หนังสือ แบบเรียนและวรรณกรรมการเมืองเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่รัฐบาลใช้เป็นสื่อกลางในการประชาสัมพันธ์ระบอบใหม่ให้เป็นที่รู้จัก เมื่อพิจารณาประกอบไปกับบริบททางการเมืองของภาคอีสาน ซึ่งเริ่มเห็นต้นเค้าของกระแสการตื่นตัวทางการเมืองตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา น่าเชื่อว่าหนังสือและวรรณกรรมการเมืองทั้งในและต่างประเทศคงจะมีส่วนต่อการสร้างจิตสำนึกทางการเมืองให้กับชาวอีสานอยู่ไม่น้อย เพราะการอ่านหนังสือในยุคนั้นเรียกได้ว่าเกือบจะเป็นช่องทางหลักทางเดียวในการแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง ด้วยเหตุนี้ การเผยแพร่สื่อซึ่งเป็นลายลักษณ์อักษรจึงเป็นหนึ่งในพันธกิจของรัฐในการให้ความรู้ทางการเมืองแก่พลเมือง เพื่อชี้แจงแนวปฏิบัติและโน้มนำให้พลเมืองเกิดความเห็นว่าระบอบรัฐธรรมนูญนี้มีความสำคัญต่อพลเมืองอย่างไร ในที่นี้จะหยิบยกตัวอย่างของหนังสือและวรรณกรรมการเมืองส่วนหนึ่งที่มีการเผยแพร่ในยุคนั้นและมีเนื้อหาว่าด้วยการประชาสัมพันธ์ระบอบรัฐธรรมนูญและการสร้างสำนึกพลเมืองขึ้นมาพิจารณา

การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2476 (การเลือกตั้งทางอ้อม) ทางกรมโฆษณาการ ได้จัดทำหนังสือเรื่อง “การเลือกตั้งผู้แทน” ขึ้นแจกจ่ายให้กับพลเมืองตามจังหวัดต่างๆ เป็นจำนวนหลายหมื่นเล่มและได้รับการตีพิมพ์อีกครั้งใน พ.ศ. 2479 ก่อนจะมีการเลือกตั้งครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2480 หนังสือเล่มนี้คงจะเป็นที่นิยมในหมู่ผู้สนใจการเมืองไม่น้อยดังปรากฏว่าเทพ โชติณูชิต ผู้พิพากษาหนุ่มจากจังหวัดชุนช์ (พื้นเพเป็นชาวจังหวัดนครปฐมแต่รับราชการอยู่ในภาคอีสาน) ได้ขออนุญาตกรมโฆษณาการจัดพิมพ์เพิ่มเติมเพื่อแจกจ่ายแก่ราษฎรในจังหวัดชุนช์ด้วย โดยเขาให้เหตุผลว่า “เพื่อให้ท่านทั้งหลายทราบถึงสิทธิและหน้าที่ของท่าน หนังสือนี้มีประโยชน์แก่ชาวสยามอย่างมากมาย จักชี้แนะให้ท่านเลือกผู้แทนของท่านได้...”⁴⁰⁹ เนื้อหาสาระของหนังสือ “การเลือกตั้งผู้แทน” มุ่งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างระบอบรัฐธรรมนูญกับหน้าที่ของพลเมือง โดยเน้นไปที่ความสำคัญของการเลือกตั้ง กรมโฆษณาการได้ให้เหตุผลว่า

⁴⁰⁹ สำนักงานโฆษณาการ, ปาฐกถาเรื่อง “การเลือกตั้งผู้แทน” และลักษณะของผู้แทนราษฎร (ธนบุรี: โรงพิมพ์ดำรงธรรมจำกัด, 2479), ก.

ปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญนี้เป็น “การปกครองโดยราษฎร ของราษฎรและเพื่อราษฎร” ซึ่งเป็นระบอบการปกครองที่ถูกต้องตามหลักมนุษยธรรมมากที่สุด เพราะให้ความสำคัญกับคนหมู่มาก อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้พลเมืองทั้งหลายได้มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น และมีสิทธิ์ในการเลือกผู้แทนราษฎรไปทำหน้าที่เป็นปากเป็นเสียงแทนท้องถิ่นของตนในสภา การไปใช้สิทธิ์เลือกตั้งจึงมีความสำคัญมาก เพราะไม่ใช่แค่เป็นเรื่องส่วนตัว แต่หน้าที่ของพลเมืองที่ดีเพื่อประโยชน์ของ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญ”

การเลือกตั้ง หน้าที่พลเมือง และประเทศชาติจึงมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ดังความตอนหนึ่งว่า “เมื่อราษฎรมีส่วนช่วยกันปกครองประเทศเช่นนี้ก็เท่ากับว่า ตนช่วยกันปกครองตัวของตัวเอง และความเจริญทั้งหลายที่เกิดขึ้นจากอำนาจการปกครองดังนี้ เป็นของราษฎรนั่นเอง”⁴¹⁰ เช่นนั้นแล้ว หากพลเมืองไม่นึกถึงหน้าที่ของตนในการออกเสียงเลือกตั้งก็ไม่อาจเรียกได้เต็มปากว่าการปกครองนี้เป็นการปกครองโดยราษฎรอย่างสมบูรณ์ได้ ในทัศนะของรัฐบาลการใช้สิทธิ์เลือกตั้งจึงเป็นเสมือนข้อชีวิตความเป็นพลเมืองดีในระบอบใหม่ เพราะถ้าหากใครไม่ไปใช้สิทธิ์เลือกตั้งนั้น “ก็เท่ากับผู้นั้นลดฐานะของตนหรือตีค่าตัวเองเท่ากับนักโทษหรือคนวิกลจริต ซึ่งไม่ได้รับเกียรติยศอันสูงใหญ่เช่นนี้ตามกฎหมาย”⁴¹¹ น่าสนใจว่าหนังสือยังได้แนะแนวทางเบื้องต้นสำหรับการพิจารณาเลือกผู้แทนราษฎร โดยเน้นย้ำให้พลเมืองได้ใช้วิจารณญาณอย่างถ่องแท้ก่อนที่จะลงคะแนนเสียงว่าผู้สมัครนั้นๆ จะเป็นผู้ทำประโยชน์แก่ประเทศชาติจริงๆ หรือมิเช่นนั้นให้ใช้เกณฑ์ 2 ประการในการพิจารณา ประการแรก คือ เกณฑ์ด้านความรู้ และถ้าผู้สมัครนั้นเป็นผู้มีความรู้ทางกฎหมายด้วยแล้วก็ถือเป็นเรื่องที่ดี เพราะ “ความรู้ที่สำคัญยิ่งของผู้แทนก็คือกฎหมาย... ควรเลือกเอาผู้ซึ่งมีความรู้กฎหมายเข้าไว้ก่อน” ประการที่สอง ให้ใช้เกณฑ์ด้านสถานะทางเศรษฐกิจ “ใครฐานะมั่นคงมีหลักมีฐานะดีก็ควรเลือกผู้นั้น”⁴¹² ข้อเสนอข้างต้นสะท้อนให้เห็นได้ว่า ถึงแม้ระบอบใหม่จะเปิดกว้างสำหรับการทุกคนก็ตาม แต่กระนั้น การเข้าถึงการเมืองระดับชาติแล้วก็จะต้องมีข้อจำกัดเรื่องฐานะและการศึกษาอยู่มาก

410 เรื่องเดียวกัน, 4.

411 เรื่องเดียวกัน, 24-25.

412 เรื่องเดียวกัน, 18.

“คู่มือพลเมือง” เป็นหนังสืออีกเรื่องหนึ่งซึ่งทางกรมโฆษณาการได้จัดทำขึ้นเพื่อแจกจ่ายและจำหน่ายในราคาถูกให้แก่พลเมืองในวาระโอกาสต่างๆ เช่น งานฉลองรัฐธรรมนูญ งานวันชาติ เป็นต้น โดยจัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2479 เป็นจำนวน 20,000 เล่มและหมดลงอย่างรวดเร็วทำให้ได้รับการตีพิมพ์อย่างต่อเนื่องรวมทั้งสิ้น 4 ครั้งด้วยกัน⁴¹³ สำหรับเนื้อหาของ “คู่มือพลเมือง” มีลักษณะการอธิบายทฤษฎีทางการเมืองควบคู่ไปกับยกเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยประกอบ โดยใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย มีการเรียงลำดับความสำคัญของหัวข้อเรื่องอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ดังตัวอย่างหัวข้อจากสารบัญหนังสือ เช่น ชาติ ประเทศ พลเมือง สิทธิของพลเมือง การปกครองของสยามในสมัยปัจจุบัน-รัฐธรรมนูญ อำนาจอธิปไตย การเลือกตั้งผู้แทน ประเทศสยามภายใต้รัฐธรรมนูญ (มีหัวข้อหน้าที่ของพลเมืองที่พึงปฏิบัติต่อประเทศชาติ) ฯลฯ⁴¹⁴ นอกจากนี้ยังมีคำถามทิ้งท้ายในแต่ละบท เพื่อให้ผู้อ่านได้ใคร่ครวญทำความเข้าใจกับลักษณะการปกครองในระบบใหม่ และกลไกการบริหารราชการแผ่นดิน รวมถึงน้อมนำให้ผู้อ่านตระหนักว่า “ประเทศ” “ชาติ” และ “พลเมือง” มีความสำคัญและเกี่ยวเนื่องกันอย่างไรภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญนี้ ดังความตอนหนึ่งจากคำนำฉบับพิมพ์ครั้งแรกว่า

เนื่องด้วยประเทศสยามได้เปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยซึ่งเป็นการปกครองของพลเมืองและโดยพลเมือง ฉะนั้น จึงเป็นหน้าที่ของพลเมืองที่จะต้องมีความรอบรู้ในเรื่องที่เกี่ยวกับการปกครอง...พลเมืองมีส่วนได้เสียและมีความรับผิดชอบในการปกครองโดยตรง พลเมืองจึงต้องล่วงรู้สิทธิและหน้าที่ที่ตนมีอยู่...แล้วจักได้ช่วยกันสนับสนุนและดำเนินการปกครองในส่วนที่เป็นหน้าที่ของพลเมือง เพื่อให้ประเทศชาติก้าวหน้าไปสู่ความเจริญสถาพร...⁴¹⁵

⁴¹³ ไพโรจน์ ชัยนาม, “กรมโฆษณาการ,” ใน 50 ปี กรมประชาสัมพันธ์, 40.

⁴¹⁴ สุวิมล พลจันทร์, “กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐ (พ.ศ. 2487-2487)”, 211-215.

⁴¹⁵ กรมโฆษณาการ, คู่มือพลเมือง, (จ).

สิทธิและหน้าที่ของพลเมือง (การมีส่วนร่วมทางการเมือง) คือสิ่งที่ “คู่มือพลเมือง” เน้นย้ำ และให้ความสำคัญมากที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ราษฎรเป็นพลเมืองของประเทศอย่างแท้จริง แตกต่างจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ซึ่งไม่รู้ถึงการมีสิทธิของตนเอง ไม่มีโอกาสได้รู้เห็นหรือมีส่วนร่วมในกิจการใดของประเทศจึงไม่อาจเรียกได้ว่าราษฎรคือพลเมืองโดยสมบูรณ์ได้⁴¹⁶ หลักการเหล่านี้ยังปรากฏในแบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการที่ใช้ในการเรียนการสอนของนักเรียนในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาทั้งประเทศ รวมถึงนักเรียนในภาคอีสานด้วย เช่น แบบเรียนประถมจรรยา ใช้ในการเรียนการสอนวิชาจรรยา หนังสือสอนอ่านเรื่องการปกครองของสยาม แบบสอนอ่านหน้าที่ราษฎรเล่ม 2 หนังสืออ่านเรื่องประเทศสยาม ใช้ในการเรียนการสอนวิชาความรู้เมืองไทย หนังสือหน้าที่พลเมือง ใช้ในการสอนวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม เป็นต้น

งานของปวีณา วังมีซึ่งวิเคราะห์แบบเรียนของกระทรวงธรรมการระหว่าง พ.ศ. 2475-2487 ได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่า แบบเรียนมีลักษณะของการกล่อมเกลาคุดมการณ์ทางการเมืองใน 2 ประเด็นใหญ่ๆ ประเด็นแรก คือสร้างสำนึกให้นักเรียนตระหนักในหน้าที่พลเมืองดีตามระบอบรัฐธรรมนูญ โดยแนวคิดเรื่องพลเมืองดีนี้ยังมีความคล้ายคลึงกับในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือ มุ่งสอนให้นักเรียนเป็นคนดี มีความกตัญญูและตระหนักในหน้าที่อันเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง แต่อาจต่างไปตรงที่ว่าแบบเรียนในสมัยรัฐธรรมนูญได้ตัดประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการเทิดทูนพระมหากษัตริย์ออกไป (แต่ไม่ปรากฏชัดว่าแสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อสถาบันพระมหากษัตริย์หรือระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์) ประเด็นที่สอง คือการมุ่งให้นักเรียนเลื่อมใสในการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ และน้อมนำให้เห็นว่าระบอบรัฐธรรมนูญดีกว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยให้เหตุผลทำนองว่าระบอบรัฐธรรมนูญนั้นเป็นระบอบที่เอื้อประโยชน์แก่ประเทศชาติและพลเมืองมากที่สุด⁴¹⁷

ผลงานประพันธ์ของขุนพรหมประศาสน์ (วรรณ หรือวันทอง พรหมกลีกร) นายอำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี เป็นอีกหนึ่งวรรณกรรมการเมืองหลังการปฏิวัติสยามที่น่าสนใจ

⁴¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 19-20.

⁴¹⁷ ปวีณา วังมี, “รัฐไทยกับการกล่อมเกลาก่อนการปฏิวัติสยามในช่วง พ.ศ. 2475-2487” (วิทยานิพนธ์หลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), 176-177.

นอกจากขุนพรหมประศาสน์จะเป็นนักปกครองที่มีชื่อเสียงจนได้รับการขนานนามว่า “ปลัดมือปราบ” และ “ปลัดนักพัฒนา” แล้ว ท่านยังเป็นผู้ที่มีความรู้ในวัฒนธรรมอีสานอย่างลึกซึ้ง รวมถึงมีความเชี่ยวชาญในการประพันธ์กาพย์ กลอนลำต่างๆ เป็นอย่างดี ตลอดชีวิตของท่านได้สร้างสรรค์ผลงานวรรณกรรมไว้หลายเรื่องซึ่งสามารถสะท้อนสังคมอีสานในหลายมิติ ทั้งด้านประวัติศาสตร์ ศาสนา และจารีตประเพณีท้องถิ่น เช่น กาพย์เบญจศีล โลกนิติคำกลอนอีสานพื้นเมืองอุบล ไชยภยติอีสาน และสังข์ศิลป์ชัย (ปริวรรตและเรียบเรียงขึ้นใหม่ด้วยภาษาและฉันทลักษณ์แบบอีสาน) ฯลฯ รวมถึงวรรณกรรมอันเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครอง เช่น เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินสยาม คำกลอนพากย์อีสานบรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม หลักราชการและกาพย์ห้าแผ่นดิน⁴¹⁸

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ภายหลังการปฏิวัติสยามแม้รูปแบบการปกครองจะเปลี่ยนแปลงจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญ แต่กลไกการบริหารราชการแผ่นดินระหว่างส่วนกลางกับส่วนภูมิภาคก็ยังคงอาศัยโครงสร้างของระบบราชการที่มีรากฐานมาจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ด้วยเหตุนี้ ขุนพรหมประศาสน์ในฐานะข้าราชการกระทรวงมหาดไทยจึงมีหน้าที่รับสนองนโยบายของรัฐบาลในระบอบใหม่ ซึ่งในกรณีนี้คือการเผยแพร่ระบอบรัฐธรรมนูญให้เป็นที่รู้จัก รวมถึงการถ่ายทอดอุดมการณ์การเมืองแก่พลเมืองในท้องถิ่นอีสาน วรรณกรรมการเมืองของท่านจึงสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อตอบสนองโดยตรงต่อภารกิจของรัฐบาล ขณะเดียวกันก็เป็นตัวอย่างซึ่งสะท้อนให้เห็นศักยภาพในการปรับตัวของ “พลังทางสังคมใหม่” และทัศนคติทางการเมืองของพวกเขาซึ่งแสดงความรู้สึกริเริ่มคิดในการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยและตอบสนองในทางเห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เขาเหล่านั้นอาศัยความรู้ความสามารถ และหน้าที่การงานของตนเป็นหนทางเคลื่อนไหวเพื่อสนับสนุนหรือแสดงตนเป็นส่วนหนึ่งของระบอบใหม่ สำหรับกรณีขุนพรหมประศาสน์ความรู้ในทางกาพย์กลอนและวรรณกรรมของท่านได้นำมาปรับใช้เพื่อสื่อสารความสำคัญของการปฏิวัติสยามและเนื้อหาสาระของรัฐธรรมนูญจนเกิดเป็นผลงานร้อยกรองภาษาถิ่นเรื่องสำคัญ คือ “เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินสยาม

⁴¹⁸ บาทัน อิ่มสำราญ, “คำกลอนพากย์อีสานบรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามของขุนพรหมประศาสน์,” ใน ภาษาและวรรณกรรมสาร ฉบับ ภาษาและวรรณกรรมกับสังคม, บาทัน อิ่มสำราญ, บรรณาธิการ (นครปฐม: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549), 240-241.

คำกลอนภาษาไทยภาคอีสาน” (พ.ศ. 2475) และ “คำกลอนพากย์อีสานบรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม” (พ.ศ. 2478)

ทั้งสองผลงานข้างต้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อสื่อสารเป็นยังผลเมืองแห่งภาคอีสาน จึงใช้รูปแบบคำประพันธ์เป็น “กลอน” หรือ “กอน” ซึ่งเป็นที่นิยมแพร่หลายในภาคอีสานมากที่สุด อีกทั้งยังมีฉันทลักษณ์ไม่ซับซ้อน ไม่เข้มงวดเรื่องสัมผัสมากนัก⁴¹⁹ ด้านภาษาที่ใช้ก็เป็นภาษาถิ่นที่ชาวอีสานใช้กันอยู่แล้วในชีวิตประจำวัน หรือหากจำเป็นต้องใช้ศัพท์เฉพาะที่ไม่มีในภาษาถิ่น เช่น รัฐธรรมนูญ สภาผู้แทนราษฎร ฯลฯ ก็จะมีการขยายความศัพท์เหล่านี้สอดแทรกไปด้วยควบคู่ไปกับการปูพื้นความรู้ทางประวัติศาสตร์ประกอบการอธิบาย หรือยกตัวอย่างเปรียบเทียบเป็นเรื่องที่ชาวอีสานคุ้นเคย เช่น การเปรียบเทียบการทำหน้าที่ของผู้แทนราษฎรว่าเป็นเหมือนพ่อไปทำหน้าที่เจรจาความต่างๆ แทนเมีย “เฮาบ่อไปผู้แทนนั้นซันไปแทนก็หากแม่น เทียมดั่งพ่อแล่นเว้าความถ้อยแก้ต่างเมีย” หรือเปรียบเทียบการทำงานของคณะรัฐมนตรีและสภาผู้แทนราษฎรว่าเหมือน “รัฐบาลเป็นผู้ใส่สับคว่ำลาบถ้อย แล้วจ้งห้ามหาบให้สภาได้รสชิม ยามเมื่อชิมจางจิดีให้เอาเกลือลงต้ม จนให้หน้าแซบดีแล้วจ้งค่อยเอา”⁴²⁰ นอกจากนี้บางจังหวะคำประพันธ์ยังสอดแทรกด้วยญาโบราณและคติธรรมตามทำนองฮิตคองอีสาน เพื่อสร้างความรู้สึกร่วมให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังไม่รู้สึกละแวกแยกแวกไปจากวรรณกรรมท้องถิ่นอื่นๆ จนเกินไบนัก ขณะที่กลอนก็ค่อยๆ นำพาผู้อ่านหรือผู้ฟังไปสู่เนื้อหาสาระทางการเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญและวิกรมของคณะราษฎรอันเป็นแก่นของเรื่องในวรรณกรรมแห่งยุคสมัยชิ้นนี้ ดังความตอนหนึ่งว่า

บัดนี้ ข้าจักเล่าพากย์พื้นเปลี่ยนการปกครอง ตามทำนองปกครอง
ประเทศ สยามเขตต์บ้านถิ่นเมืองไทย... มิอุวันวันที่ชาวซี้ จำให้ถีปิวอกวัน
ศุกร์... ท่านผู้กล้าเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทั้งผองมีรวมกันหลายเหล่า

⁴¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 243.

⁴²⁰ ขุนพรมประศาสน์, *บรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม* (พระนคร: ไทยเกษม, 2478), 33 อ้างถึงใน บาหยัน อิ่มสำราญ, “คำกลอนพากย์อีสานบรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามของขุนพรมประศาสน์,” 256.

...พร้อมฟ้าหน้าข้าราชการ มีทหารพลเรือนหลายหลั่น นอกว่า
 นั้นยังมีชาวนา กรรมกรชาวสวนส่วนน้อย บ่อคำด้อยล้วนแต่คนดี ล้วนแต่
 มีวิชาความรู้⁴²¹

โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อนำอำนาจการปกครองจากพระมหากษัตริย์มาสู่ราษฎรและเพื่อให้
 ราษฎรได้มีส่วนร่วมในการปกครองเช่นเดียวกับชาติอื่นๆ จึงได้ขอให้พระมหากษัตริย์ทรงอยู่
 ภายใต้รัฐธรรมนูญอันเป็นกฎหมายสูงสุดที่รับรองให้ไพร่ราษฎรกลายเป็นพลเมืองที่มีความเสมอ
 ภาคถ้วนทั่วกันทุกคน ดังความว่า “กฎหมายว่าอำนาจสูงสุด จุดที่หมายเป็นของไพร่ราษฎร เป็น
 อำนาจทั่วๆ กันไป บ่อมีไฟใด้อำนาจคืน”⁴²² ขุนพรหมประศาสน์อธิบายสาเหตุของการเปลี่ยนแปลง
 การปกครองในน้ำเสียงทำนองว่าเป็นห้วงหนึ่งของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ไม่อาจหลีกเลี่ยง
 ได้ ไม่ใช่เพราะว่าผู้ก่อการฯ หมายจะแย่งชิงพระราชอำนาจหรือลดทอนพระเกียรติคุณของ
 พระมหากษัตริย์ แต่เป็นเพราะระบอบเก่าที่ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดอยู่
 เพียงพระองค์เดียว ย่อมไม่อาจจะปกครองดูแลทุกข์สุขของไพร่ฟ้านับล้านคนได้ทั่วถึง
 แม้จะพระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งที่ปรึกษา (เสนาบดี, ข้าหลวง) มาเพื่อช่วยราชการก็ดี แต่ก็มี
 หลายคนที่ประพฤติมิชอบ กอปรด้วยโลภะ โทสะ โมหะ คนพวกนี้ “บ่อฟังเสียงปากกบปากเขียด”
 ไม่สนใจทุกข์สุขของราษฎร อีกทั้ง เวลานี้ประเทศได้กำลังก้าวไปสู่การเปลี่ยนแปลงทุกขณะ
 ราษฎรมีการศึกษามากขึ้น ประชากรมีมากขึ้น ปัญหาของบ้านเมืองก็มีมากขึ้นตามไปด้วย
 ระบอบเก่าจึงไม่อาจตอบสนองได้อีกต่อไป สถานการณ์เช่นนี้นำมาสู่ความจำเป็นในการ
 เปลี่ยนแปลงการปกครองของคณะราษฎร

บัดนี้บ้านเมืองค่อนคนดีผู้มาก	ให้ยากยุ่งหลายอย่างนานา
ปูปลาอีตาดเงินวังน้ำ	ซ้าลำบากการค้าขาย
บ่อสมหมายหากินลำบาก	ทุกข์ยากแค้นผิดจากปางหลัง
บ่อสมหวังรัฐบาลเก่า	คือพระเจ้าผู้อยู่เหนือหัว

⁴²¹ ขุนพรหมประศาสน์, “เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินสยาม คำกลอนภาษาไทยภาค
 อีสาน,” ใน *คือผู้กวีวัฒนธรรมอีสาน ถึงกวีพื้นบ้านคืออุดมการณ์ประชาธิปไตย* (คณะมนุษยศาสตร์และ
 สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2543), 107.

⁴²² เรื่องเดียวกัน, 111.

....

ท่านทั้งหลายก่อการคราวนี้
ตามทำนองประเทศอื่นๆ

คือพูนพีฬมาเปลี่ยนปกครอง
หลายชาติอื่นเขาเปลี่ยนมานาน⁴²³

การปกครองในระบอบใหม่ซึ่งมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดนี้จึงดีกว่าระบอบเก่า เพราะไม่ใช้การปกครองที่ขึ้นอยู่กับคนเพียงคนเดียว แต่ได้แบ่งแยกอำนาจปกครองออกเป็น 4 ชั้น ได้แก่ ชั้นที่ 1 พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นประมุขของบ้านเมือง ชั้นที่ 2 สภาผู้แทนราษฎร มาจากการเลือกตั้งของพลเมือง ซึ่งราษฎรจะเป็นผู้เลือกผู้แทนตำบล จากนั้นผู้แทนตำบลก็จะไปเลือกผู้แทนจังหวัด ซึ่งก็คือผู้แทนราษฎรของจังหวัดนั้นๆ (การเลือกตั้งทางอ้อมใน พ.ศ. 2476 และทางตรง พ.ศ. 2480) ให้ทำหน้าที่ “เป็นผู้ชี้เป็นปากเป็นเสียง เป็นผู้เยื้องกิจการบ้านเมือง” ด้วยเหตุนี้ ขุนพรมประศาสน์จึงเน้นย้ำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังตระหนักว่า “เขาทุกคนเจ้าของอำนาจ” ชั้นที่ 3 คณะกรรมการราษฎรหรือคณะรัฐมนตรีมีหน้าที่จัดการบริหารราชการแผ่นดินรับผิดชอบต่อสภาผู้แทนราษฎร และชั้นที่ 4 ศาล มีอำนาจพิจารณาคดีต่างๆ ตามกฎหมายที่วางไว้ รวมถึงพลเมืองยังมีสิทธิ เสรีภาพและความเสมอภาคกัน ดังนั้น ระบอบรัฐธรรมนูญและหลัก 6 ประการของคณะราษฎรจึงเป็นของดีของสูงที่พี่น้องทุกคนต้องช่วยกันรักษา ด้วยการสนับสนุนแนวทางของรัฐบาล ตั้งใจทำมาหากิน ปฏิบัติตนตามกฎหมาย และใส่ใจศึกษาพากเพียร เพื่อให้ระบอบรัฐธรรมนูญสถิตสถาพรและประเทศชาติเจริญรุ่งเรืองสืบไป⁴²⁴

จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมการเมืองของขุนพรมประศาสน์มีบทบาทในการสร้างความรู้ความเข้าใจในระบอบใหม่แก่พลเมืองภาคอีสานและโน้มน้าวให้เกิดความรู้สึกที่ดีต่อระบอบรัฐธรรมนูญ ทั้งในด้านการอธิบายคำศัพท์ หลักการและกลไกการปกครอง ตลอดจนการอธิบายจุดมุ่งหมายและความจำเป็นของคณะราษฎรในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เพื่อลบล้างข้อกล่าวหาหรือตอบโต้ข่าวลือไปในทางเสียหายในช่วงเวลาที่สยามกำลังเปลี่ยนผ่านจากระบอบเก่าสู่ระบอบใหม่ “สาร” จากงานของขุนพรมประศาสน์จึงสื่อออกมาในลักษณะของการสร้างความสมานฉันท์ และเน้นไปที่การวิพากษ์ปัญหาเชิงโครงสร้างของระบอบการปกครองมากกว่าที่จะเน้นโจมตีที่ตัวบุคคลเป็นการเฉพาะ ขุนพรมประศาสน์ย้ำอยู่เสมอว่าอย่ากล่าวโทษพระมหากษัตริย์ แต่ขอให้เข้าใจว่า

⁴²³ เรื่องเดียวกัน, 110.

⁴²⁴ เรื่องเดียวกัน, 111-121.

การเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นธรรมาของสังคมที่กำลังก้าวไปข้างหน้า ระบบรัฐธรรมนูญเป็นสิ่งสำคัญและเป็นความหวังที่จะนำพาประเทศไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองได้ งานของขุนพรหมประศาสน์เป็นประจักษ์พยานอันดีที่สะท้อนให้เห็นความพยายามของรัฐบาลในระบบใหม่ที่จะสร้างกระแสการตื่นตัวทางการเมืองให้กับชาวอีสาน ขณะเดียวกันก็เป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นทัศนคติทางการเมืองของพลังทางสังคมใหม่ซึ่งแสดงความคาดหวังและร่วมเคลื่อนไหวสนับสนุนระบบรัฐธรรมนูญภายใต้สำนักพลเมืองซึ่งยึดโยงกับรัฐไทย

อย่างไรก็ดี สิ่งที่เราไม่ควรละเลยที่จะตั้งข้อสังเกตก็คือ หนังสือ แบบเรียนและวรรณกรรมการเมืองจากรัฐที่มีเนื้อหาสนับสนุนระบบรัฐธรรมนูญและการสร้างสำนักพลเมืองดังที่กล่าวมาข้างต้น สามารถเข้าถึงพลเมืองอีสานกลุ่มต่างๆ ทั้งในเมืองและชนบทได้มากน้อยเพียงใด การทำความเข้าใจกับสมมุติฐานนี้อาจต้องหยิบยกบริบทท้องถิ่นอีสานขึ้นมาประกอบการพิจารณา

หากมองในแง่การถ่ายทอดสู่สังคม หนังสือและวรรณกรรมการเมืองอาจสื่อสารได้ใน 2 ลักษณะ คือ การสื่อสารผ่านตัวหนังสือ (การอ่าน) และการสื่อสารแบบมุขปาฐะ (ปากต่อปาก) สำหรับลักษณะแรกคือการสื่อสารผ่านตัวหนังสือ นั้นแน่นอนว่าผู้ที่จะสามารถรับ “สาร” เหล่านี้จะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาที่ดีพอจนอยู่ในระดับที่สามารถอ่านออกเขียนได้ ในขณะที่พลเมืองภาคอีสานโดยเฉพาะชาวบ้านตามชนบทซึ่งยังคงไม่ได้รับการศึกษาที่ดีพอ รวมถึงยังไม่เห็นคุณค่าของการศึกษาในระบบของรัฐ จึงเป็นข้อจำกัดอย่างมากในการเข้าถึงสำนักพลเมืองที่ได้รับการปลูกฝังผ่านงานเขียน ซึ่งขุนพรหมประศาสน์ก็ได้แสดงความกังวลในเรื่องนี้ไว้ในงานของเขาว่า “สารพัดแต่ข้อแก้พ้อได้ห่างเขียน หัดอ่านเขียนไปทันได้เขียนไปขอลาออก แสนที่บอกกล่าวซื้บมิได้เชื่อฟัง การที่ยังเขียนเว้าการเขียนหลายเหล่าหวังให้เจ้าพี่น้องยังล้าให้ตื่นโต”⁴²⁵ ลูกหลานของชาวบ้านในชนบทซึ่งส่วนใหญ่ไม่ได้รับการศึกษา หรือแม้ส่วนหนึ่งอาจผ่านระบบการศึกษาภาคบังคับตาม พ.ร.บ. ประถมศึกษาก็ตาม แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าทุกคนจะสามารถร่ำเรียนไปได้ตลอดรอดฝั่งจนสามารถอ่านออกเขียนได้ ดังนั้น การที่ชาวบ้านในชนบทจะสามารถซึมซับสำนักพลเมืองและอุดมการณ์การเมืองของระบบใหม่ที่ปลูกฝังผ่านระบบการศึกษานั้นจึงอาจมองได้ว่า

⁴²⁵ ขุนพรหมประศาสน์, *บรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม* (พระนคร: ไทยเกษม, 2478), 18 อ้างถึงใน บาทัน อิมสาราญ, “คำกลอนพากย์อีสานบรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามของขุนพรหมประศาสน์,” 255.

ยังคงมีข้อจำกัดอยู่มาก ในทำนองเดียวกันกลุ่มคนที่อ่านออกเขียนได้และมีการศึกษาที่ดีส่วนใหญ่แล้วก็คือผู้ที่มีภูมิลำเนาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นหรือพ่อค้าคหบดีซึ่งมีศักยภาพในการปรับตัวเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐทั้งในแง่การตอบสนองต่อการศึกษาหรือการเข้าสู่ระบบราชการ คนเหล่านี้อาศัยอยู่ในเมืองหรือมีภาระหน้าที่ที่ต้องข้องเกี่ยวกับเมืองอยู่เสมอ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีกระแสการตื่นตัวทางการเมืองและเป็นแหล่งแพร่กระจายของข่าวสารต่างๆ จึงมีโอกาสและศักยภาพในการเข้าถึงหนังสือ แบบเรียนและวรรณกรรมการเมืองเหล่านี้มากกว่า

อีกด้านหนึ่งหากพิจารณาในการเผยแพร่กระจายแบบปากต่อปากหรือที่เรียกว่า “มุขปาฐะ” ผลงานของขุนพรหมประศาสน์ซึ่งเป็นกลอนลำคูจะเข้าเค้ามามากที่สุด กลอนลำนี้เป็นมหรสพพื้นบ้านอันเก่าแก่และเป็นที่ยอมรับแพร่หลายอยู่แล้วในภาคอีสาน โดยมี “หมอลำ” ทำหน้าที่ขับลำนำด้วยภาษาถิ่นเคล้าคลอไปกับท่วงทำนองของเสียงแคนถ่ายทอดเป็นเรื่องราวต่างๆ เช่น บทไหว้ครู ไหว้ผีฟ้าเทวดา ในพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ หรือการนำเสนอภูมิความรู้ของท้องถิ่น เช่น จาริตขนบธรรมเนียมประเพณี หลักธรรมในพระพุทธศาสนา บาปบุญคุณโทษ คำสอน นิทานพื้นบ้านและชาดก ฯลฯ หมอลำจึงจะต้องเป็นผู้รอบรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม เกรงครัดในจาริตธรรมเนียมต่างๆ รวมถึงต้องมีสติปัญญาและปฏิภาณไหวพริบดีจึงจะสามารถสร้างความบันเทิงและดึงดูดใจผู้ฟังได้⁴²⁶ ในช่วงก่อนยุคพัฒนา พ.ศ. 2500 แห่งนั้นบทบาทของหมอลำจึงเป็นผู้รักษาภูมิปัญญาของท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็เป็นผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญานั้นสู่สังคมอีสานจากรุ่นสู่รุ่น จึงไม่น่าแปลกใจว่าผู้เป็นหมอลำจะค่อนข้างมีลักษณะอนุรักษ์นิยมและเป็นผู้รู้ท้องถิ่นที่ซึ่งเป็นที่นับหน้าถือตาของชาวบ้าน สิ่งที่หมอลำถ่ายทอดผ่านกลอนลำที่มีทั้งพิธีกรรมและความบันเทิงจึงมีอิทธิพลอย่างมากต่อการหล่อหลอมความคิดความเชื่อของชาวบ้าน และเป็นเหตุให้ “สาร” ที่ส่งผ่านมานั้นสามารถแพร่กระจายไปได้อย่างรวดเร็วด้วยปากต่อปากจากพื้นที่หนึ่งสู่อีกพื้นที่หนึ่ง กรณีการเกิดกบฏผู้มีบุญในช่วงต้นทศวรรษ 2440 เป็นตัวอย่างอันดีที่ยืนยันในเรื่องนี้

ปัญหามีอยู่ว่าวรรณกรรมการเมืองของขุนพรหมประศาสน์จะสามารถแพร่กระจายสู่สังคม โดยเฉพาะตามชนบทในลักษณะเดียวกับกลอนลำอื่นๆ ได้หรือไม่ เบื้องต้นจากหลักฐานเท่าที่ปรากฏไม่สามารถยืนยันได้แน่ชัดในเรื่องนี้ โดยปกติแล้วการแสดงของหมอลำในส่วนที่เป็น

426

จาวรธรรม ธรรมวัตร, “บทบาทของหมอลำต่อสังคมอีสานในช่วงกึ่งศตวรรษ” (รายงานวิจัยสถาบันวิจัยศิลป์และวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2528), 62.

ตัวบทตายตัวจะเป็นบทพิธีกรรมซึ่งอยู่ในส่วนต้นเสียเป็นส่วนใหญ่ ส่วนช่วงหลังซึ่งเป็นการนำเสนอเรื่องราวต่างๆ ก็จะเป็นการใช้ปฏิภาณไหวพริบค้นกลอนสดขึ้นตามสถานการณ์เคล้าคลอไปกับเสียงแคนและการหยอกล้อกับผู้ฟัง การถ่ายทอดบทวรรณกรรมของขุนพรมประศาสน์ซึ่งมีลักษณะตายตัวและยืดยาวจึงจะไม่สอดคล้องกับธรรมเนียมการแสดงของหมอลำในยุคนั้นเท่าไรนัก นอกจากนี้หมอลำยุคนี้โดยส่วนใหญ่ยังมีลักษณะอนุรักษ์นิยม การเปิดรับแนวคิดทางการเมืองใหม่ๆ ที่แหวกไปจากยึดครองของท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องยากอยู่พอสมควร ขณะเดียวกันก็ไม่ปรากฏหลักฐานยืนยันว่าทางราชการหรือทางขุนพรมประศาสน์ได้ฝึกหัดหมอลำให้ท่องจำกลอนลำเหล่านี้เพื่อเผยแพร่ต่อไปแต่อย่างใด เพราะการตอบทจนผู้ลำสามารถเข้าใจเนื้อหา จำขึ้นใจและออกแสดงแก่ผู้ฟังผู้ชมได้จะต้องใช้เวลาค่อนข้างมาก ซึ่งโดยส่วนใหญ่ผู้หัดก็ต้องมากินอยู่หลับนอนกับผู้ถ่ายทอดด้วย ดังนั้น จึงเป็นไปได้ยากว่าวรรณกรรมการเมืองของขุนพรมประศาสน์จะสามารถแพร่กระจายสู่สังคมชนบทอีสานกันปากต่อปากได้อย่างทั่วถึง ผลงานของท่านจึงน่าจะสื่อสารผ่านตัวหนังสือหรือการเผยแพร่ทางวิทยุกระจายเสียง ซึ่งนั่นก็มีข้อจำกัดอยู่ว่าแล้วสามารถเข้าถึงได้เฉพาะราษฎรที่อ่านออกเขียนได้หรือในกลุ่มคนเมืองเท่านั้น

การอภิปรายที่ผ่านมาม่าจะเห็นได้ว่าหลังการปฏิวัติสยาม รัฐบาลในระบอบใหม่ยังคงมีนโยบายบูรณาการพลเมืองจากทุกภาคส่วนให้ยึดโยงเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย แต่ในรูปแบบและความหมายเชิงอุดมการณ์ที่ต่างออกไปจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเผยแพร่ระบอบรัฐธรรมนูญและสร้างสำนึกพลเมืองให้เป็นที่ประจักษ์ต่อการรับรู้ของราษฎรผ่านช่องทางต่างๆ เช่น การสร้างสัญลักษณ์รัฐธรรมนูญ การเผยแพร่ผ่านทางวิทยุกระจายเสียง และการเผยแพร่ผ่านหนังสือแบบเรียนและวรรณกรรมการเมือง เป็นสิ่งที่รัฐให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตาม สำหรับภาคอีสานนั้นปฏิบัติการดังกล่าวจะเกิดสัมฤทธิ์ผลอย่างชัดเจนเฉพาะในเขตเมือง รวมถึงผู้คนที่เคลื่อนไหวปฏิสัมพันธ์กับเมือง อันได้แก่ ข้าราชการ ทนายความ นักหนังสือพิมพ์ พ่อค้าคหบดี ฯลฯ มากกว่าใน “ชนบท” ซึ่งทางรัฐบาลก็คงตระหนักในเรื่องนี้ดีดังปรากฏว่ามีความพยายามผลักดันให้กรมโฆษณาการส่งบุคลากรไปเผยแพร่ระบอบใหม่ให้กับชาวบ้านตามชนบทในทุกจังหวัด รวมถึงผู้แทนราษฎรบางพื้นที่ก็อาสาไปช่วยชี้แจงด้วย (ภายหลังรัฐบาลได้ยกเลิกไปเพราะติดขัดหลายปัญหา เช่น การเบิกจ่ายงบประมาณ การสื่อสารที่ไม่ตรงกับเจตนารมณ์ของรัฐ และ

ปัญหาการติดภารกิจของผู้แทนราษฎร) ไพโรจน์ ชัยนาม เจ้าหน้าที่กรมโฆษณาการได้เล่าถึงสถานการณ์ ณ ตอนนั้นความว่า

...ที่มีข่าวลือในสมัยนั้นว่าผู้คนที่อยู่ในชนบทโดยเฉพาะในที่ห่างไกลนั้นนึกว่า รัฐธรรมนูญเป็นบุตรของพระยาพลพลพยุหเสนาหรือเป็นเจ้านายองค์ใหม่ นั่นก็เป็นความจริงอยู่มาก...รัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญจำต้องแก้ไขหาทางทำให้ประชาชนที่อยู่ห่างไกลเข้าใจว่ารัฐธรรมนูญคืออะไร

อย่างไรก็ดี จากบันทึกของไพโรจน์ให้ข้อมูลว่าการทำงานในภาคอีสานนั้นเต็มไปด้วยความยากลำบาก ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติการได้ทั่วถึงทุกพื้นที่ จะทำได้เฉพาะบางอำเภอหรือตามตำบลใหญ่ๆ เท่านั้น

การแสดงปาฐกถาในต่างจังหวัดซึ่งจะจัดเป็นหน่วยประจำนั้น...ได้ตกลงกำหนดปฏิบัติการในภาคอีสานก่อน เพราะเห็นว่ากันดารมากกว่าที่อื่น... เราได้เริ่มที่จังหวัดขอนแก่น อุดร หนองคาย ร้อยเอ็ด มหาสารคาม อุบลนครพนม สกลนคร เลย ขุขันธ์ (ศรีสะเกษ) สุรินทร์ บุรีรัมย์ (แต่สี่จังหวัดนี้ไปน้อยมากเพียงผิวเผิน) ...ตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2477- 2478-2479 เฉพาะหน้าแล้ง...บางแห่งต้องขี่ม้าไป บางแห่งต้องใช้เกวียน แต่ส่วนใหญ่ใช้รถบรรทุก เรามีเครื่องทำไฟไปด้วย แต่ก็ลำบากมากเพราะขณะนั้นเครื่องยังไม่กะทัดรัด

...หน่วยบางหน่วยของเราต้องลงเรือต่อจากหนองคายไปตามลำน้ำโขงเพื่อแสดงปาฐกถาถึงที่อำเภอชัยบุรี (บึงกาฬจันท์)...สถานที่เราไปพักแรมตามอำเภอ โดยเฉพาะตามตำบลต่างๆ ต้องค้างแรมตามศาลาวัด น้ำอาบหายากมาก น้ำฝนสำหรับดื่มนั้นต้องใส่ขวดติดตัวไปด้วยจากจังหวัด⁴²⁷

ด้วยเหตุนี้ การประชาสัมพันธ์ระบอบรัฐธรรมนูญและการสร้างสำนึกพลเมืองของรัฐไทยสำหรับชาวบ้านตามชนบทในยุคนั้นจะยังเป็นข้อจำกัดอยู่มาก หัวข้อต่อไปจะได้วิเคราะห์ว่า

⁴²⁷ วงเล็บจากต้นฉบับ ไพโรจน์ ชัยนาม, “กรมโฆษณาการ,” ใน 50 ปี กรมประชาสัมพันธ์, 40-41.

ความแตกต่างดังกล่าวระหว่างเมืองกับชนบทส่งผลต่อการตื่นตัวและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานทั้งสองกลุ่มในลักษณะอย่างไร

2. การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานผู้เป็น “พลังทางสังคมใหม่”

ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ

ภายใต้บรรยากาศการปกครองของรัฐไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ การแสดงความคิดเห็นและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองคือสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่รัฐให้การเน้นย้ำผ่านการประชาสัมพันธ์ระบอบใหม่และการปลูกฝังสำนึกพลเมือง สอดรับไปกับกระแสการตื่นตัวทางการเมืองในภาคอีสานที่มีต้นเค้าอยู่บางแล้วตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้กระตุ้นให้ชาวอีสานผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่ซึ่งตระหนักว่าตนเองนั้นเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและมีความรับผิดชอบที่พึงปฏิบัติต่อรัฐและท้องถิ่นของตนตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองดังกล่าวอย่างคึกคักในฐานะพลเมืองของรัฐไทยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ ทั้งในรูปแบบการแสดงความคิดเห็น การสร้างสรรค์ผลงานวรรณกรรมและการเคลื่อนไหวทางการเมืองต่างๆ คนเหล่านี้โดยมากเป็นผู้ที่มีวิถีชีวิตเกี่ยวข้องกับปฏิสัมพันธ์กับเมือง ได้แก่ กลุ่มข้าราชการระดับกลางระดับล่าง ผู้ประกอบอาชีพอิสระ เช่น ทนายความ นักหนังสือพิมพ์และพ่อค้าคหบดี เป็นต้น การตอบสนองทางการเมืองของพวกเขาเป็นผลสะท้อนอันดีจากอิทธิพลการเปลี่ยนแปลงในช่วงที่ผ่านมา ทั้งจากศักยภาพในการปรับตัวของกลุ่มคนต่างๆ ภายใต้การบูรณาการรัฐจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และการเดินหน้าสร้างสำนึกพลเมืองของรัฐบาลในระบอบใหม่ซึ่งเกิดสัมฤทธิ์ผลอย่างเด่นชัดในเขตเมือง ดังจะได้นำเสนอต่อไป

2.1 การเคลื่อนไหวต่อต้านคณะผู้บ้านกู้เมือง

หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแม้จะดูเหมือนว่าระบอบรัฐธรรมนูญกำลังดำเนินไปได้ดีอย่างไรก็ดี เบื้องหลังความสัมพันธ์ระหว่างคณะราษฎรและฝ่ายผู้นิยมระบอบเก่ากลับเต็มไปด้วยความตึงเครียดที่สะสมเป็นความขัดแย้งร้ายลึกจนยากจะประสาน เริ่มจากข้อโต้แย้งเรื่องเค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติของหลวงประดิษฐมนูธรรมหรือปรีดี พนมยงค์ ผู้การกล่าวหาว่าปรีดีเป็นคอมมิวนิสต์ พระยามโนปกรณนิติธาดาในฐานะประธานคณะกรรมการราษฎร (นายกรัฐมนตรี) ซึ่งมีภูมิหลังเป็นข้าราชการอาวุโสในระบอบเก่า

เดินหมากด้วยการบีบให้ปริดีต้องถอยไปต่างประเทศและถือโอกาสนั้นลดบทบาทของสมาชิกคณะราษฎรให้พ้นไปจากเวทีการเมือง ดูเหมือนว่าทิศทางการเมืองของสยามกำลังหวนกลับไปอยู่ในมือของฝ่ายนิยมระบอบเก่าอีกครั้งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม สถานการณ์กลับร้อนแรงขึ้นไปอีกเมื่อพระยาพลพลพยุหเสนาหัวหน้าคณะราษฎรและอดีตรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทยตอบโต้ด้วยการทำรัฐประหารยึดอำนาจการปกครองจากรัฐบาลของพระยามโนปกรณนิติธาดาเมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2476 พระยาพลพลพยุหเสนาได้รับความไว้วางใจให้เป็นหัวหน้ารัฐบาลชุดใหม่และดึงปริดี พนมยงค์ ซึ่งขณะนั้นกำลังลี้ภัยอยู่ประเทศฝรั่งเศสให้กลับมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีทันที

พระยาพลพลพยุหเสนาดำเนินการอย่างเต็มที่เพื่อจะสร้างเสถียรภาพให้กับรัฐบาลในระบบรัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะการใช้มาตรการทางกฎหมายเป็นเครื่องมือควบคุมและปราบปรามฝ่ายนิยมระบอบเก่า สถานการณ์เช่นนี้ผนวกกับการกลับมามีบทบาททางการเมืองอีกครั้งหนึ่งของนายปริดียอมเป็นเสมือนเชื้อไฟที่โหมให้ฝ่ายต่อต้านตัดสินใจใช้กำลังขั้นเด็ดขาด ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2476 รัฐบาลพระยาพลพลพยุหเสนาก็ต้องเผชิญกับการทำร้ายครั้งใหญ่เมื่อพลเอกพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช อดีตเสนาบดีกระทรวงกลาโหมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พร้อมด้วยพันเอกพระยาศรีสิทธิสงคราม (ดิน ท่าราบ) อดีตผู้รักษาการเจ้ากรมยุทธการทหารบกนำกำลังทหารจากหัวเมือง ได้แก่ อุบลราชธานี ลพบุรี สระบุรี อยุธยา และที่สำคัญคือกำลังจากนครราชสีมาฐานที่มั่นหลัก เคลื่อนพลมาทางรถไฟเพื่อปิดล้อมพระนครในนามของ “คณะกู้บ้านกู้เมือง” พร้อมกันนั้นได้ยื่นคำขาดไปยังรัฐบาลให้ลาออกทันทีเพื่อเปิดทางให้คณะกู้บ้านกู้เมืองเข้าจัดการประเทศชั่วคราว ด้วยเหตุผลว่ารัฐบาลนั้นปล่อยให้มีการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกำลังจะพาประเทศไปสู่การปกครองแบบคอมมิวนิสต์⁴²⁸

รัฐบาลไม่มีทางเลือกอื่นนอกจากการใช้กำลังตอบโต้อย่างรุนแรง พันโทหลวงพิบูลสงครามหนึ่งในสมาชิกคณะราษฎรได้รับการแต่งตั้งให้รับหน้าที่ผู้บังคับบัญชากองผสมนำกำลังเข้าปราบปรามฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมือง กองผสมได้เคลื่อนตัวเข้าโจมตีฝ่ายตรงข้ามตามแนวสถานีรถไฟบางซื่อ สนามเป้า สามเสนและมักกะสัน ทำให้พระองค์เจ้าบวรเดชทรงมีบัญชาให้ถอนทัพออกจากหลักสี่ บางเขน และดอนเมืองตามลำดับ ในวันที่ 16 ตุลาคมกองทหารของรัฐบาลก็สามารถยึด

⁴²⁸ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ประวัติการเมืองไทยสยาม พ.ศ. 2475-2500, 152-155.

ดอนเมืองกลับคืนมาจากฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองได้และเดินทางรถไฟสายสระบุรี- นครราชสีมา ขณะที่ทหารฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองก็ถอยร่นกลับฐานที่มั่นที่นครราชสีมา การรบที่ดุเดือด ณ สมรภูมิต่างกันหลายแห่ง ทำให้ฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองต้องสูญเสียอย่างหนัก พระยาสิทธิสงคราม เสนาธิการคนสำคัญของฝ่ายกบฏถูกยิงเสียชีวิตในที่รบ ต่อมาวันที่ 25 ตุลาคม กองทหารของรัฐบาลก็สามารถยึดจังหวัดนครราชสีมาได้เป็นผลสำเร็จ พระองค์เจ้าบวรเดชทรงขึ้นเครื่องบินหลบหนีไปยังอินโดจีนของฝรั่งเศส ส่วนนายทหารคนสำคัญๆ ก็แตกพ่ายหลบหนีไป ชัยชนะจึงตกเป็นของฝ่ายรัฐบาลอย่างเด็ดขาด⁴²⁹

สำหรับบทบาทของชาวอีสานในเหตุการณ์ครั้งนี้ ผลงานของกันย์ ชโลธรรังษิมุ่งประเด็นไปที่การเคลื่อนไหวของกลุ่มข้าราชการทหารชั้นสูงในภาคอีสานที่สนับสนุนการเคลื่อนไหวของฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมือง เช่น พันเอกพระยาอุทริรงค์ธนะ (ทองคำ ไทยไชโย) พันเอกพระยาศรีสุรศักดิ์ (ทองอยู่ ตูวานนท์) พันเอกพระปัจจาณีกริพ่าย ฯลฯ ท่านเหล่านี้เป็นนายทหารระดับสูงที่สังกัดอยู่มณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นพื้นที่ที่พระองค์เจ้าบวรเดชทรงดำรงตำแหน่งแม่ทัพมาก่อนและมีบทบาทสำคัญในการปรับปรุงกองทัพจนทันสมัย พระองค์จึงเป็นที่เคารพยำเกรงอย่างมากของบรรดานายทหารชั้นสูง การใช้จังหวัดนครราชสีมาเป็นฐานที่มั่นและเป็นชุมก้ำกึ่งหลักของการเคลื่อนไหวจึงเป็นไปได้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับสายสัมพันธ์ส่วนพระองค์ระหว่างพระองค์เจ้าบวรเดชและนายทหารในฐานะอดีตผู้ใต้บังคับบัญชา ซึ่งก็ส่งผลให้นายทหารชั้นรองลงมาเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวครั้งนี้ด้วยทั้งที่โดยสมัครใจและไม่สมัครใจ กันย์สรุปว่าภาพรวมของเหตุการณ์ครั้งนี้เป็นไปในลักษณะความคิดที่เป็นปฏิปักษ์ต่อระบอบใหม่ และบทบาทของชาวอีสานที่มีส่วนร่วมเคลื่อนไหวนั้นจำกัดอยู่เฉพาะนายทหารระดับสูง ไม่ได้แพร่หลายสู่ชาวอีสานกลุ่มอื่นๆ⁴³⁰

อย่างไรก็ดี จากการศึกษาเอกสารร่วมสมัยพบว่าวิวัฒนาการของชาวอีสานซึ่งปรากฏในเหตุการณ์ครั้งนั้นไม่ได้มีแต่เพียงกลุ่มนายทหารชั้นสูง แต่ยังขยายวงกว้างไปถึงกลุ่มข้าราชการพลเรือน พ่อค้าคหบดี ราษฎรสามัญหรือแม้กระทั่งพระภิกษุด้วย พวกเขาเหล่านี้มีส่วนช่วยเหลือ

⁴²⁹ เรื่องเดียวกัน, 158-159.

⁴³⁰ กันย์ ชโลธรรังษิ, “การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475-2500”, 99-101.

รัฐบาลในการสนับสนุนหรือร่วมเคลื่อนไหวต่อต้านฝ่ายกบฏอย่างแข็งขัน ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงกระแสการตื่นตัวทางการเมืองของพลเมืองอีสานเหล่านี้ที่มีต่อรัฐไทยได้เป็นอย่างดี ขณะเดียวกันก็อาจแสดงให้เห็นว่าระบอบรัฐธรรมนูญเป็นสิ่งสำคัญและมีความหมายยิ่งในความรู้สึกนึกคิดของพวกเขา

หลังจากวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2476 เมื่อพระองค์เจ้าวรเดชแม่ทัพของฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองเคลื่อนกำลังทหารจากนครราชสีมาเข้าปิดล้อมกรุงเทพฯ ในระยะแรกนั้นข่าวสารการเคลื่อนไหวยังไม่แน่ชัด ทหารฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองได้ตัดสายโทรเลขที่เชื่อมมาจากกรุงเทพฯ ขาดลงทำให้การสื่อสารระหว่างหน่วยงานต่างๆ ในภาคอีสานและรัฐบาลที่กรุงเทพฯ เป็นไปด้วยความยากลำบาก ที่จังหวัดอุดรธานี แจ่ม กุสุมภ์ นายไปรษณีย์ประจำจังหวัดปฏิบัติหน้าที่พนักงานรับส่งโทรเลขและคำ วิสุทธิ ผู้ช่วย เกิดความสงสัยขึ้นเมื่อการรับส่งโทรเลขผ่านไปยังนครราชสีมาไม่สามารถใช้การได้ จึงได้พยายามสืบหาข้อเท็จจริงจนเมื่อทราบที่เกิดเหตุวุ่นวายขึ้นในพระนครจึงตัดสินใจหาทางเคลื่อนไหวเพื่อช่วยเหลือฝ่ายรัฐบาลทันที โดยใช้ความรู้ความสามารถและหน้าที่การงานของตนคอยสืบความจากโทรเลขที่ถูกส่งมาจากจังหวัดอุบลราชธานี ขอนแก่น หนองคาย นครพนม เมืองปากเซ ท่าแขก (สันนิษฐานว่ามาจากฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมือง) เมื่อเจอว่าข้อความใดอาจเป็นพิรุณก็นำมาบอกเล่าเป็นทางลับแก่ร้อยโทโส วิมุตตายน นายทหารสืบราชการลับของฝ่ายรัฐบาลซึ่งประจำอยู่มณฑลอุดร ต่อมาเมื่อทางราชการได้ประกาศรับสมัครทหารอาสาสมัครเพื่อช่วยเหลือในการปราบกบฏ แจ่ม กุสุมภ์พร้อมนายผัน นิลเชษฐ เพื่อนร่วมงานก็สมัครใจเข้าร่วมเป็นหนึ่งในอาสาสมัครด้วยทันทีเพื่อไปปฏิบัติงานในพื้นที่จังหวัดนครราชสีมาอันเป็นฐานที่มั่นของฝ่ายกบฏ โดยมีภารกิจหลักคือคอยสืบข่าวในเมืองนครราชสีมาที่จะเป็นประโยชน์แก่รัฐบาลและเพื่อเกลี้ยกล่อมชาวเมืองโคราชบางส่วนที่ให้การสนับสนุนฝ่ายกบฏให้กลับใจมาสามัคคีแก่ฝ่ายรัฐบาล แจ่ม กุสุมภ์ได้บอกเล่าถึงความรู้สึกถึงวีรกรรมของตนเองว่า

จริงอยู่การนำข้อความในโทรเลขไปให้ผู้อื่นทราบนั้นเป็นการผิดระเบียบ...แต่ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าในเวลานั้นเป็นเวลาที่บ้านเมืองไม่สงบ รัฐบาลจำเป็นต้องอาศัยกำลังทหารปราบกบฏ...และการจำเป็นที่ทหารจะต้องทราบเรื่องนี้ให้ละเอียดจึงจะปฏิบัติการได้ดี หากว่าทหารไม่

ทราบความจริงละเอียดแล้ว ผลร้ายย่อมจะนำมาซึ่งความเสียชีวิตของ
พลเมืองและทหารของรัฐบาลได้

แจ้ยังได้ทิ้งท้ายไว้ด้วยว่า “...ข้าพเจ้ามีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์
และรัฐธรรมนูญ โดยยอมเสียสละซึ่งชีวิต เลือดเนื้อเพื่อชาติ ศาสน พระมหากษัตริย์ แลรัฐธรรมนูญ
อันเป็นที่สักการะบูชาอย่างสูงสุดของข้าพเจ้าและปวงชนชาวสยาม”⁴³¹ ด้านทองดี อินนุโชติ
นายไปรษณีย์จากจังหวัดบุรีรัมย์และแดง ณรงค์เดช เสมียนไปรษณีย์ได้รับอาสาช่วยเหลือรัฐบาล
ด้วยการสืบข่าวด้วยเช่นกัน โดยได้ “...ผลัดเปลี่ยนเวรกันเฝ้าเครื่องโทรเลขทำการสื่อสารติดต่อ
ระหว่างสุรินทร์ บุขันธุ์ อุบล ทั้งกลางวันกลางคืนโดยมิได้เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยแม้แต่น้อย”
ทองดียังคอยช่วยเหลือรัฐบาลในการชี้แจงข้อมูลข่าวสารต่างๆ ให้กับราษฎรที่มาชุมนุมเพื่อติดตาม
สถานการณ์อยู่ที่สำนักงานไปรษณีย์ได้ทราบ และชี้ชวนให้ราษฎรเกิดความเชื่อมั่นในรัฐบาล⁴³²

ไม่เพียงเท่านั้น เมื่อข่าวสารแพร่กระจายเป็นที่ประจักษ์แล้วว่าขณะนั้นรัฐบาลกำลังทำการ
ต่อสู้กับฝ่ายกบฏเพื่อพิทักษ์ซึ่งระบอบรัฐธรรมนูญ ยังปรากฏว่ามีชาวอีสานจากจังหวัดต่างๆ สมัคร
ใจเข้าร่วมเป็นพลเมืองอาสาสมัครเพื่อช่วยเหลือรัฐบาลด้วย แม้ว่าภาคอีสานจะไม่ใช่สมรภูมิหลัก
โดยตรง อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่คณะกู้บ้านกู้เมืองใช้จังหวัดนครราชสีมาซึ่งเป็นประตูสู่ภาคอีสาน
เป็นฐานที่มั่นส่งผลให้พลเมืองในจังหวัดอื่นๆ ของภาคอีสานไม่อาจหลีกเลี่ยงผลกระทบได้
เนื่องจากการเคลื่อนไหวต่างๆ ของฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมือง เช่น การติดต่อสื่อสาร การเคลื่อนย้าย
กำลังพล การขนอาวุธยุทโธปกรณ์ ตลอดจนเส้นทางถนนที่จำเป็นต้องอาศัยโครงข่ายการ
คมนาคมในหลายจังหวัดของภาคอีสานเป็นทางผ่านทั้งสิ้น

เมื่อฝ่ายกบฏถอนทัพออกจากนครราชสีมาเคลื่อนกำลังมาตามแนวทางรถไฟในเขตจังหวัด
บุรีรัมย์ ร้อยเอกหลวงหัวหาญพลพร้อมทั้งกำลังตำรวจจำนวนหนึ่งได้เข้าการขัดขวางฝ่ายกบฏที่
สถานีรถไฟบุรีรัมย์ และได้ระเบิดทางรถไฟและสะพานบางตอนเพื่อป้องกันไม่ให้ฝ่ายคณะกู้บ้าน

⁴³¹ “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็น และขอบำเหน็จความชอบในการปราบ
กบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481),” 20 ธันวาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี
, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 3 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴³² “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็น และขอบำเหน็จความชอบในการปราบ
กบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481),” 17 พฤศจิกายน 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการ
คณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 2 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

กู้เมืองสามารถเคลื่อนกำลังเข้ายึดบุรีรัมย์ได้ เลียบ วัฒนสุข เสมียนจังหวัดได้ช่วยเหลือฝ่ายหลวงห้าวหาญพลอย่างเต็มที่ด้วยการรายงานข้อมูลข่าวสารต่างๆ ให้กับทางผู้ว่าราชการจังหวัดและทางตำรวจเป็นระยะๆ ส่วนในยามค่ำคืนขณะที่สถานการณ์กำลังคับขันนั้นเลียบได้รวบรวมสมัครพรรคพวก ได้แก่ พนักงานไปรษณีย์ นายหมูลูกเสือ และครูประจำบาร่วมกันจัดเวรยามเฝ้าระวังไม่ให้ทหารม้าของฝ่ายกบฏลอบเคลื่อนกำลังมาทางเกวียนเข้ายึดบุรีรัมย์เป็นฐานที่มั่นได้⁴³³

ด้านจังหวัดมหาสารคาม ทางผู้ว่าราชการได้จัดให้เจ้าหน้าที่อำเภอพร้อมด้วยตำรวจธรผู้กำกับลูกเสือ ลูกเสือ และกำนันผู้ใหญ่บ้านออกลาดตระเวนคอยสกัดทหารฝ่ายกบฏที่แตกพ่ายไปยังหมู่บ้านต่างๆ⁴³⁴ สำหรับพื้นที่จังหวัดอุดรธานีนั้นพระชัยบัญชา (คาดว่าน่าจะเป็นผู้พิพากษา) ได้เปิดบ้านพักของตนซึ่งมีวิทยุกระจายเสียงเพื่อให้ข้าราชการ พ่อค้า ตลอดจนราษฎรที่สนใจได้ฟังแถลงการณ์ต่างๆ จากทางรัฐบาล ซึ่งปรากฏว่ามีผู้สนใจมารับฟังกันๆ หนึ่งไม่ต่ำกว่า 400 คน นอกจากนี้พระชัยบัญชายังรับผิดชอบเป็นหัวหน้าคณะอาสาสมัครของมณฑลอุดรดำเนินการจัดขบวนฝ้ายยาคณะกู้บ้านกู้เมืองในพื้นที่อีกด้วย ท่านได้บอกเล่าความรู้สึกและบรรยากาศในการทำงานครั้งนั้นไว้ว่า “...เกล้ากระผมเห็นว่าผู้ซึ่งเปผลเมืองที่ดีจักต้องเคารพและเชื่อมั่นในรัฐบาล...(กองอาสาสมัคร) ได้ทำงานกันทั้งกลางวันกลางคืนแต่ไม่มีใครย่อท้อ เพราะเห็นว่าเปงานส่วนสำคัญของชาติ ทุกคนตั้งใจแน่วแนในอันจะต่อสู้ด้านทานพวกขบถจนสุดความสามารถ”⁴³⁵

จังหวัดขอนแก่นเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีการเคลื่อนไหวของฝ่ายกบฏและการต่อต้านจากพลเมืองอีสานผู้มีความ “ใฝ่ใจรักรัฐธรรมนูญ” วันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2476 เมื่อโทรเลขสายพระนคร-ขอนแก่นถูกฝ่ายกบฏตัดขาดทำให้ข่าวสารที่มาจากรัฐบาลไม่สามารถส่งถึงได้โดยสะดวกในภาวะคับขันเช่นนี้เหล่าข้าราชการและพลเรือนที่ให้ความสนใจต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจึง

433 “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็น และขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481),” 15 พฤศจิกายน 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 2 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

434 “เรื่อง ประชาชนจังหวัดต่างๆ ช่วยเหลือในการปราบกบฏ (18 ต.ค. 2476-17 ก.ค. 2477),” 17 พฤศจิกายน 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร. 0201.1.3/9 ปีก 7 กล่อง 4, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

435 “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค.2476-12 ก.ย.2481),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 6 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เดินทางมาติดตามแถลงการณ์ของทางรัฐบาลผ่านทางวิทยุที่สถานีวิทยุโทรทัศน์กองทัพบกช่อง 5 โมสรข้าราชการจังหวัดขอนแก่น ด้านพระณรงค์ฤทธิ ผู้ว่าราชการจังหวัดได้เรียกประชุมข้าราชการทั้งหมดและเห็นควรว่าจะต้องจัดตั้งกองอาสาสมัครเพื่อป้องกันตัวเมืองขอนแก่นไม่ให้ฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองเข้ายึดเป็นฐานที่มั่น

อุดม บุญประกอบ อัยการจังหวัด (พื้นเพเป็นชาวจังหวัดปราจีนบุรีรับราชการอยู่ในภาคอีสานตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์) หนึ่งในผู้ร่วมประชุมได้รับมอบหมายให้เป็นหัวหน้าจัดตั้ง “หน่วยอาสาสมัครเพื่อต่อต้านฝ่ายขบถ” ขึ้น ปราบกฏว่ามีพลเมืองชาวขอนแก่นสมัครเข้าร่วมเป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นข้าราชการในจังหวัดขอนแก่นและเจ้าหน้าที่ของการรถไฟ พระณรงค์ฤทธิและอุดมสั่งการให้หน่วยอาสาสมัครฯ รวบรวมอาวุธปืน หินและดินระเบิดที่มีอยู่ไว้ให้มากที่สุดเพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการเคลื่อนไหว ในวันที่ 18 ตุลาคม เมื่อหน่วยอาสาสมัครฯ สืบทราบข่าวทหารฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองซึ่งถูกรัฐบาลตีแตกพ่ายมานั้นกำลังจะถอยหนีไปทางจังหวัดนครราชสีมาและเตรียมการจะเข้ายึดขอนแก่นเป็นฐานที่มั่น พระณรงค์ฤทธิและอุดมจึงตัดสินใจดำเนินการจัดขวางกันที่โดยให้หน่วยอาสาสมัครฯ และตำรวจนำกำลังไปลอบระเบิดรางรถไฟและสะพานเชื่อมระหว่างสถานีเมืองพลกับสถานีบ้านหัน ก่อนที่รถไฟของฝ่ายกบฏซึ่งบรรทุกทหารมาเต็มอัตราจะสามารถแล่นเข้าสู่ตัวเมืองขอนแก่น ขบวนรถไฟจึงหยุดชะงักไม่สามารถไปต่อได้ ฝ่ายกบฏจึงทำได้เพียงทิ้งกำลังไว้ส่วนหนึ่งเพื่อยึดสถานีเมืองพลเท่านั้นและต้องถอนตัวกลับไปทางนครราชสีมาเนื่องจากพิจารณาแล้วว่าจังหวัดขอนแก่นได้เตรียมการตั้งรับเป็นอย่างดีไม่สามารถที่จะเข้ายึดได้โดยง่าย ในเวลาต่อมานายทหารฝ่ายรัฐบาลจากจังหวัดอุดรธานีได้นำกำลังมาสมทบกับหน่วยอาสาสมัครฯ และตัดสินใจสนธิกำลังกันเข้าโจมตีสถานีเมืองพลซึ่งฝ่ายกบฏได้ยึดไว้ ผลสุดท้ายทหารกบฏเป็นฝ่ายยอมจำนนวางอาวุธและถูกกุมตัวส่งให้ทางรัฐบาลต่อไป เป็นอันว่าพลเมืองขอนแก่นสามารถต้านทานการเคลื่อนไหวของฝ่ายกบฏไว้ได้

อย่างไรก็ดี เนื่องจากระบบโทรคมนาคมซึ่งถูกตัดขาดยังใช้การไม่ได้ ทำให้รัฐบาลไม่อาจประเมินสถานการณ์ต่างๆ ในภาคอีสานได้เท่าที่ควร ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อการตัดสินใจของรัฐบาลว่าจะสามารถโจมตีฐานที่มั่นของคณะกู้บ้านกู้เมืองที่นครราชสีมาได้หรือไม่ อุดม บุญประกอบจึงตัดสินใจเสี่ยงตายโดยสารเครื่องบินของรัฐบาลที่ใช้นำจดหมายจากพระยาพหลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรีมายังผู้ว่าราชการจังหวัดขอนแก่นกลับไปยังพระนครด้วย เพื่อรายงานสถานการณ์ต่างๆ โดยละเอียดให้กับทางรัฐบาล โดยไม่ทราบว่ามีน้ำมันเครื่องบินที่เหลืออยู่นั้นจะเพียงพอต่อ

การเดินทางหรือไม่ ทำยี่ที่สุดเครื่องบินที่นายอุดมโดยสารไปนั่นก็ถึงที่หมายได้อย่างปลอดภัย อุดมสามารถแจ้งข่าวได้อย่างทันท่วงที ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างมากแก่ฝ่ายรัฐบาลในการวางยุทธวิธีปราบปรามฝ่ายกบฏจนราบคาบ⁴³⁶

ไม่เพียงเหล่าอาสาสมัครที่ร่วมเคลื่อนไหวด้านฝ่ายกบฏโดยตรง ยังปรากฏหลักฐานว่าพลเมืองอีสานจำนวนหนึ่งได้ร่วมสนับสนุนรัฐบาลในการปราบกบฏตามกำลังและความสามารถของตน เช่น พระธรรมฐิติญาณรับอาสาจะจัดการให้พระมหาเปรียญออกไปเทศนาชี้แจงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแก่ชาวบ้านในตำบลสำคัญต่างๆ เวทย์ ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม ข้าราชการกองช่างไฟฟ้าสมัครใจจะเข้าไปปาฐกถาชี้แจงข้อเท็จจริงของเหตุกบฏในครั้งนี้แก่ชาวบ้านไม่ให้ตื่นตระหนกและเชื่อมั่นในรัฐบาล⁴³⁷ มุขดา ปราณีทรัพย์ พลเมืองจากจังหวัดชัยภูมิและพรรคพวก ซึ่งขณะนั้นทำงานขับรถรับจ้างอยู่ในจังหวัดขอนแก่น ได้อาสาสมัครรับจ้างของตนคอยช่วยเหลือฝ่ายรัฐบาลรับส่งทหาร ตำรวจไปปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มกำลังความสามารถ ตลอดจนช่วยเหลือการขนถ่ายสัมภาระและเสบียงอาหารต่างๆ มุขดาได้ให้เหตุผลว่า “การที่ข้าพเจ้าได้ทำการช่วยเหลือรัฐบาล...โดยความมานะอดทน กระทำการช่วยเหลือตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน เพื่อพลีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญด้วยความความบริสุทธิ์ใจทุกประการ”⁴³⁸ นอกจากนี้ยังมีการบริจาคสิ่งของและเงินทองต่างๆ เช่น คณะภรรยาและบุตรหลานข้าราชการ กับครูและนักเรียนประจำจังหวัดขอนแก่นได้ร่วมกันแสดงละครร้องรำเพื่อนำรายได้มาสมทบทุนช่วยเหลือทหารฝ่ายรัฐบาล ด้านคณะศาลและทนายความจังหวัดสุรินทร์ร่วมกันสละเงินตั้งร้านขายของเพื่อนำทั้งทุนและกำไรมอบให้แก่รัฐบาลเพื่อสนับสนุนการบรรเทาทุกข์ทหารที่ไปร่วมรวมในการปราบกบฏ ตลอดจนบรรดาร้านรวงต่างๆ ของชาวจีนก็ร่วมสนับสนุนกับฝ่ายรัฐบาลด้วย เช่น ร้านดงเต่งเฮง

⁴³⁶ สุทิน เกษคุปต์, “รำลึกถึงคุณอุดม บุญประกอบ,” ใน *อุดม บุญประกอบ* (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2512. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายอุดม บุญประกอบ มีนาคม 2512), (22)-(25).

⁴³⁷ “เรื่อง ให้พระสงฆ์และผู้มีชื่อไปปาฐกถาและชี้แจงข่าวอกุศล (พ.ศ. 2476),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1/20 กล่อง 6, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴³⁸ “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค.2476-12 ก.ย.2481),” 6 กรกฎาคม 2478, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 13 กล่อง 2, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

และร้านอยู่จากจังหวัดขอนแก่นร่วมบริจาคเงินจำนวน 2 บาท ร้านยังได้ร่วมบริจาคขนมจำนวน 8 ห่อ และร้านอุซึ่งบริจาคปลา 1 ห่อ เป็นต้น⁴³⁹

จะเห็นได้ว่าการเคลื่อนไหวของชาวอีสานในเหตุการณ์กบฏบวรเดชไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มนายทหารระดับสูงซึ่งเข้าร่วมกับฝ่ายคณะกู้บ้านกู้เมืองในการล้มล้างรัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญเท่านั้น แต่เราเห็นบทบาทของพลเมืองผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่ในอีสานร่วมต่อต้านฝ่ายกบฏหรือให้การช่วยเหลือแก่รัฐบาลตามกำลังและความรู้ความสามารถของตนเพื่อที่จะปกป้องประเทศและสนับสนุนระบอบใหม่ให้ดำรงอยู่ต่อไป ในแง่หนึ่งนั้นกรณีดังกล่าวเป็นตัวอย่างเป็นดีที่สะท้อนให้เห็นผลสืบเนื่องของกระแสการตื่นตัวทางการเมืองซึ่งมีต้นเค้ามาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เนื่องจากเหตุการณ์การต่อต้านระบอบใหม่ในครั้งนี้เกิดขึ้นเพียงหนึ่งปีเท่านั้นหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งภารกิจการสร้างสำนักพลเมืองของรัฐบาลยังคงอยู่ในช่วงแรกที่ยังไม่เป็นหลักเป็นฐานมากนัก การเคลื่อนไหวของพลเมืองอีสานเพื่อต่อต้านฝ่ายกบฏและพิทักษ์ระบอบรัฐธรรมนูญนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่าประเทศและระบอบรัฐธรรมนูญนั้นมีความสำคัญในความรู้สึกนึกคิดของพวกเขาอยู่ไม่น้อย

ขณะเดียวกันเหตุการณ์ครั้งนี้ยังกระตุ้นเตือนให้ชาวอีสานเกิดความรู้สึกผูกพันกับรัฐไทยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญมากขึ้น อย่างไรก็ดี ควรตั้งข้อสังเกตว่ากระแสการตื่นตัวทางการเมืองในลักษณะดังกล่าวจะปรากฏชัดเจนเฉพาะพลเมืองในเขตเมือง ซึ่งส่วนใหญ่ประกอบไปด้วยข้าราชการระดับกลาง ระดับล่าง และผู้ประกอบการอาชีพอิสระ (รวมถึงราษฎรส่วนหนึ่งในเขตเมืองแต่ไม่เด่นชัดนัก) เขาเหล่านี้เป็นพลังทางสังคมใหม่ในการขับเคลื่อนกระแสการตื่นตัวทางการเมืองของภาคอีสาน สำหรับชาวบ้านในชนบทไม่ปรากฏหลักฐานชัดว่าให้การสนับสนุนทางการเมืองแก่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดด้วยเหตุผลเชิงการเมืองเด่นชัดหากเทียบกับพลังทางสังคมใหม่ดังเช่นในกรณีการต่อต้านคณะกู้บ้านกู้เมืองนี้

⁴³⁹ “เรื่อง ประชาชนจังหวัดต่างๆ ช่วยเหลือในการปราบกบฏ (18 ต.ค. 2476-17 ก.ค. 2477),” 15 พฤศจิกายน 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร. 0201.1.3/9 ปีที่ 1,4 ก่อ่ง 3 ปีที่ 4 ก่อ่ง 7, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

2.2 ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวอีสานผู้เป็น “พลังทางสังคมใหม่” ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ

หัวข้อนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะสำรวจความรู้สึกนึกคิดของชาวอีสานผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่ หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ว่ามีลักษณะอย่างไร และพวกเขาได้แสดงออกซึ่งความรู้สึกนึกคิดเหล่านั้นอย่างไรบ้าง อนึ่ง คำว่า “ความรู้สึกนึกคิด” มีความหมายกว้างๆ หมายถึง อารมณ์ ความรู้สึก และความคิดของชาวอีสานที่มีต่อการเปลี่ยนผ่านทางการเมืองครั้งสำคัญ ซึ่งไม่ได้จำกัดอยู่ที่ความรู้สึกนึกคิดของใครเป็นการเฉพาะ แต่เป็นการสำรวจในภาพรวมเท่าที่หลักฐานปรากฏ การทำความเข้าใจกับประเด็นนี้สะท้อนให้เห็นกระแสการตื่นตัวทางการเมืองในภาคอีสานว่ามีทิศทางตอบสนองต่อระบอบรัฐธรรมนูญอย่างไร รวมถึงเป็นประจักษ์พยานที่ชี้ให้เห็นว่ากลุ่มพลังทางสังคมใหม่ไม่ได้เพียงแต่เฝ้ามองการเปลี่ยนแปลงของประเทศและท้องถิ่นของพวกเขาอย่างเฉย แต่แสดงเจตจำนงอย่างกระตือรือร้นที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมด้วยในฐานะพลเมืองอีสานของรัฐไทยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ

แนวทางวิเคราะห์ของประเด็นข้างต้นจะใช้หลักฐานสำคัญ 2 ประเภท ได้แก่ 1. จดหมาย แสดงความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ 2. หนังสือและสารคดีการเมือง

2.2.1 จดหมายแสดงความคิดเห็นและข้อเสนอแนะ

การแสดงความคิดเห็นและข้อเสนอแนะของพลเมืองถือเป็นหนึ่งในการมีส่วนร่วมทางการเมืองตามระบอบรัฐธรรมนูญ ทักษะของเขาเหล่านั้นอาจจะไม่จำเป็นต้องได้รับการตอบสนองหรือมีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายของรัฐบาลโดยตรงเสมอไป แต่อย่างน้อยก็เป็นข้อมูลสำคัญที่สะท้อนให้รัฐบาลได้รู้ว่ากระแสสังคม ณ ขณะนั้นเป็นไปในทิศทางอย่างไร รวมถึงเข้าใจสถานการณ์ต่างๆ ตลอดจนความคิดและความต้องการของพลเมือง ในอีกแง่หนึ่งได้สะท้อนว่าบรรยากาศทางการเมืองยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองได้เปิดกว้างให้พลเมืองผู้เป็นเจ้าของประเทศได้มีส่วนร่วมและมีพื้นที่แสดงออกทางการเมืองมากขึ้น สภาพการณ์เช่นนี้ย่อมส่งผลต่อการหล่อหลอมให้ความรู้สึกนึกคิดของชาวอีสานจำนวนหนึ่งมีความผูกพันกับรัฐไทยและระบอบใหม่อย่างลึกซึ้งไปโดยปริยาย

จากการประเมินของนครินทร์ เมฆไตรรัตน์พบว่า ระหว่าง พ.ศ. 2475-2476 จำนวนฎีกา และจดหมายแสดงความคิดเห็นที่ส่งไปยังรัฐบาลมีมากขึ้นอย่างผิดสังเกต กล่าวคือจากจำนวน

116 เรื่องใน พ.ศ. 2473 เพิ่มเป็น 467 เรื่องใน พ.ศ. 2475 และลดลงเป็น 152 เรื่องใน พ.ศ. 2476 ลักษณะเช่นนี้สะท้อนถึงความรู้สึกนึกคิดของพลเมืองที่มีต่อการปกครองในระบอบใหม่ว่าเต็มไปด้วยความคาดหวัง กระตือรือร้นและอารมณ์ร่วมกับสถานการณ์ต่างๆ ของบ้านเมืองอย่างใจจดใจจ่อ⁴⁴⁰ สำหรับจดหมายแสดงความคิดเห็นและข้อเสนอแนะที่มาจากพลเมืองอีสานผู้กระตือรือร้นพอจะแบ่งกลุ่มอย่างกว้างๆ ได้ดังนี้ 1. ความรู้สึกนึกคิดด้านการเมืองการปกครอง 2. ความรู้สึกนึกคิดด้านเศรษฐกิจและสังคม ทั้งนี้ สำหรับประวัติและภูมิหลังของพลเมืองอีสานผู้กระตือรือร้นที่มาร่วมแสดงความรู้สึกนึกคิดของตนต่อสถานการณ์บ้านเมืองและการปกครองของไทยภายใต้ระบอบใหม่เป็นเรื่องยากที่จะสืบสาวให้แจ่มชัดถึงภูมิหลังของเขาเหล่านั้นได้ทั้งหมด อย่างไรก็ตาม การเลือกใช้หลักฐานจะพยายามประเมินจากบริบทและข้อมูลเท่าที่หลักฐานปรากฏ ทั้งการให้ข้อมูลเพื่อแนะนำตัวของผู้เขียน สถานที่อยู่อาศัย หน้าที่การงาน การใช้ภาษาและวิธีการเขียน ตลอดจนลักษณะการเขียนซึ่งเขียนหรือลงลายมือชื่อด้วยตนเอง (ไม่ใช่การลงรายชื่อหรือพิมพ์ลายนิ้วมือแบบบัญชีหางว่าว) ซึ่งนั่นพอจะสะท้อนให้เห็นในภาพรวมได้ว่า กลุ่มคนเหล่านี้ซึ่งในที่นี่จะเรียกรวมๆ ว่า “พลังทางสังคมใหม่” ส่วนเป็นคนที่มีความใกล้ชิดกับระบบราชการหรือเป็นคนที่มีความรู้ความเข้าใจในระบบราชการพอสมควร ผ่านระบบการศึกษาของรัฐมาเป็นอย่างดีในระดับหนึ่ง หรืออย่างน้อยก็เป็นคนที่มีอาชีพการงานเกี่ยวข้องปฏิสัมพันธ์กับเมืองซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลข่าวสารและเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มต้นตอตัวทางการเมืองสูง จึงสามารถเข้าใจธรรมเนียมการติดต่อข้าราชการ มีความรู้ความเข้าใจในระบบราชการและการปกครองของรัฐสมัยใหม่ได้ดีในระดับหนึ่ง

ความรู้สึกนึกคิดด้านการเมืองการปกครอง จากภาพรวมจดหมายที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองนี้มีจำนวนมากที่สุด ทั้งยังเป็นจดหมายที่เต็มไปด้วยภาษาและวาทศิลป์อันดูเด็ดซึ่งส่องให้เห็นอารมณ์ร่วมของผู้เขียนได้เป็นอย่างดี

เป็นที่ทราบกันว่า การเปลี่ยนผ่านทางการเมืองครั้งนี้นำมาซึ่งความชื่นชมและการคาดหวังต่ออนาคตที่กำลังจะเกิดขึ้นของกลุ่มพลังทางสังคมใหม่ ขณะเดียวกันก็เป็นความกังวลใจว่าระบอบใหม่นี้จะสามารถมั่นคงอยู่ได้ยาวนานหรือไม่ สิบโทสุพรรณ อนันตะโสภณ ข้าราชการชั้นผู้น้อยจากจังหวัดอุดรธานี (คาดว่าจะเป็นข้าราชการตำรวจ เพราะระบุสถานที่เขียนจดหมายว่าบ้านพักหลังสถานีตำรวจภูธร จังหวัดอุดรธานี) และสิบตำรวจเอกเจิม หาราชวงศ์ข้าราชการตำรวจภูธรภาค

⁴⁴⁰ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, ความรู้ ความคิด และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475, 141-142.

ที่ 9 จังหวัดอุษาคเนย์ มีความกังวลว่ากระแสการตื่นตัวทางการเมืองที่เกิดขึ้นนั้นจะจำกัดอยู่เฉพาะในเขตเมืองซึ่งเป็นที่ตั้งของตัวมณฑล จังหวัด หรือบางอำเภอใหญ่ๆ เท่านั้น สำหรับชาวบ้านส่วนใหญ่ในชนบทตามความเห็นของสืบทำรวจเอกเจมแล้ว “ยังโง่งเงลา...หาได้รู้สึกหรือเข้าใจในสิทธิหน้าที่ของตนตามที่รัฐบาลใหม่ได้หยิบยื่นคืนให้ไม่....” ทางด้านสืบทุสพรรณก็แสดงความกังวลต่อสถานการณ์ดังกล่าวว่า “ชาวชนบทซึ่งตั้งภูมิลำเนาประกอบการอาชีพอยู่ตามป่าดงห่างที่ดั่งที่ว่าการอำเภอและจังหวัด...รู้สึกว่ายังมีความงงวย ไม่มีความรู้ความเข้าใจในการเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ มีความสงสัยหลงเชื่อในถ้อยคำที่เล่าลือกันด้วยนาๆ ประการ” นอกจากนี้ตามปกตินิสัยของชาวชนบทแล้วเมื่อมีข้อสงสัยอะไรก็มักจะไม่กล้าไต่ถามความจริง “ด้วยมีความเกรงกลัวผู้เป็นเจ้านาย อันเปนนิสสัยติดสันดานสืบเนื่องมาแต่คึกค้ำบรรพ์” ซึ่งในสายตาของข้าราชการชั้นผู้น้อยทั้งสองท่านแล้ว ความเข้าใจผิดเรื่องเหตุการณ์ปฏิวัติสยามหรือการที่ชาวบ้านไม่มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับหลักการของระบอบใหม่อาจกลายเป็นอุปสรรคที่ทำให้ให้ระบอบรัฐธรรมนูญไม่สามารถดำเนินไปได้โดยราบรื่น ดังนั้น พวกเขาจึงมีความเห็นตรงกันในเชิงว่า ขอให้รัฐบาลเร่งส่งเจ้าหน้าที่ไปชี้แจงทำความเข้าใจและเผยแพร่หลักการของระบอบรัฐธรรมนูญให้กับชาวบ้านทุกคนอย่างรีบด่วนทุกพื้นที่ ตั้งแต่ระดับมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน เพื่อให้ชาวบ้านทั้งหลายได้ตระหนักรู้ถึงสาระสำคัญของการปฏิวัติสยามและหลักการของระบอบใหม่ อันจะทำให้แรงสนับสนุนรัฐบาลขยายวงกว้างไปมากขึ้น⁴⁴¹

ด้านเวทย์ กวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม ข้าราชการกองช่างไฟฟ้า เชื้อสายเจ้าเมืองมหาสารคาม เสนอตัวที่จะช่วยเหลือรัฐบาลด้วยการปาฐกถาชี้แจงระบอบรัฐธรรมนูญและข้อเท็จจริงต่างๆ เกี่ยวกับกบฏบวรเดชให้กับชาวบ้านในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์และขอนแก่นได้รับฟัง ด้วยเหตุผลว่าจะได้ทำคุณประโยชน์แก่ชาติบ้างตามสมควร ในการนี้เวทย์ได้ร่างปาฐกถามาให้ทางกรมโฆษณาการได้ตรวจสอบด้วย ความตอนหนึ่งได้กล่าวถึงความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งนี้ซึ่งก็สะท้อนความรู้สึกนึกคิดของได้เป็นอย่างดี ความว่า

⁴⁴¹ “เรื่อง ส.ท. สุพรรณเล่าเรื่องความรู้สึกของพลเมืองในจังหวัดอุดรคราวเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475),” 2 กันยายน 2475, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/436 ก่อ่ง 12, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. และ “เรื่อง ส.ต.อ. เจม หาราชวงศ์ขอให้ส่งผู้แทนไปปาฐกถาและตั้งกรรมการสอดส่องความประพฤติข้าราชการ และแสดงความเห็นเกี่ยวกับเบียดเบียนเดินทาง (พ.ศ. 2475),” 12 สิงหาคม 2475, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/303 ก่อ่ง 9, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ก่อนวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ก็คือการแบ่งชั้นวรรณะ การถือยศถาบรรดาศักดิ์ การพึงใบบนุญจากผู้มีอำนาจวาสนาอันสมมุติตนเป็นเทวดาคอยปกปักรักษาคนชั้นต่ำ แต่ความจริงบรรพบุรุษของคนชั้นต่ำก็ได้แอบเหี้ยมต่างน้ำยอมพลีชีพเพื่อชาติมาด้วยกันทั้งนั้น...มาเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475...คณะราษฎร...ได้สามัคคีกันยึดอำนาจการปกครอง เหตุทั้งนี้ เพื่อลดอำนาจบุคคลบางพวกและพวกบุชายศศักดิ์เพื่อให้คนไทยทุกคนเป็นอิสระแก่ตัวจริงๆ สมชื่อกับคำว่าไทย...ทุกสิ่งทุกอย่างได้สัมฤทธิ์ผลสมดังปรารถนากระทั่งพวกชาวเราได้รัฐธรรมนูญ แปลอย่างภาษามนุษย์ให้เข้าใจกันที่ว่า ‘กฎหมายเสมอภาค’

น้ำเสียงจากร่างปาฐกถาของเวทย์ปลุกเร้าให้ชาวอีสานตระหนักว่าการเคลื่อนไหวของพระองค์เจ้าบรมวงศ์เธอเข้ามาซึ่งความเสียหายแก่ประเทศชาติ ทำให้พี่น้องชาวโคราชและชาวไทยต้องมาฆ่ากันเอง จึงเป็นภัยอย่างใหญ่หลวง ต่อระบอบรัฐธรรมนูญ สมควรที่พี่น้องทั้งหลายจะต้องร่วมกันต่อต้านและช่วยกันพิทักษ์ระบอบรัฐธรรมนูญนี้ให้มั่นคง⁴⁴²

นอกจากความไม่รู้หรือความรู้ผิดๆ ที่มีต่อระบอบใหม่แล้ว พวกข้าราชการรุ่นเก่าที่ส่อเค้าว่าอาจมีใจฝักใฝ่กับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสายตาของพวกพลังทางสังคมใหม่แล้วอาจสร้างปัญหาและเป็นภัยต่อระบอบรัฐธรรมนูญ ซึ่งรัฐบาลควรต้องจับตาดูคนเหล่านี้อย่างใกล้ชิดหรือปลดออกจากราชการเสีย ทั้งนี้ หลังเกิดเหตุการณ์กบฏบวรเดชจดหมายรายงานพฤติกรรมของพวกข้าราชการกลุ่มนี้เพิ่มมากขึ้นอย่างมีนัยยะสำคัญ สะท้อนให้เห็นความกังวลใจของพลังทางสังคมใหม่ที่หวงแหนในระบอบรัฐธรรมนูญและเกรงว่าโครงสร้างทางการเมืองจะหวนกลับไปสู่จุดเดิมในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พวกเขาไม่อาจมีปากมีเสียงได้มากนัก ดังกรณีของศุขแก้ว สุริยสานต์ จากอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิแสดงความเคลือบแคลงใจต่อพฤติกรรมของหลวงอำพลคดี อัยการจังหวัด เขาระบุในจดหมายที่ส่งมายังรัฐบาลว่า ในระหว่างเหตุการณ์กบฏบวรเดช หลวงอำพลคดีเข้าข้างฝ่ายกบฏอย่างเปิดเผยและยังคอยโอบอุ้มรัฐบาลและ

⁴⁴² “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค.2476-12 ก.ย.2481),” 27 ตุลาคม 2478, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.3.1/1 ปีก 5 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

หลวงประดิษฐฯ (ปรีดี พนมยงค์) ว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ด้านสืบตำรวจโทพริ้ง วัฒนรุ่ง ข้าราชการตำรวจประจำสถานีตำรวจภูธรภาคที่ 10 จังหวัดสุรินทร์ยื่นเรื่องเป็นการลับต่อพระยาพหลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรีในขณะนั้นให้ตรวจสอบนายร้อยตำรวจตรีเล็ก โปษะกะบุตร เนื่องจากในระหว่างสถานการณ์กำลังคับขัน นายร้อยตำรวจตรีเล็กพุดจายองส่งเสริมให้ผู้ได้บังคับบัญชาเข้าข้างฝ่ายพระองค์เจ้าบรมเดช โดยกล่าวหาว่ารัฐบาลของพระยาพหลฯ เป็นกบฏจะทำการโค่นล้มพระราชบัลลังก์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว⁴⁴³

ด้านบุญเรือง จุลรักษา ชาวจังหวัดชัยภูมิได้เขียนจดหมายไปยังรัฐบาลเพื่อตั้งข้อสังเกตและรายงานพฤติกรรมของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในจังหวัดชัยภูมิที่ไม่น่าไว้วางใจ บุญเรืองระบุว่าพระยาภาณุราชพัทพิศ เจ้าเมืองชัยภูมิและข้าราชการคนอื่นๆ เช่น แหยม ณ บางช้าง สรรพากรจังหวัด และแสวง พ่วงพันธ์ ปลัดจังหวัด ฯลฯ เป็นผู้ฝักใฝ่ในระบอบเก่าและยังเป็นผู้มีความใกล้ชิดกับสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีพระองค์สำคัญในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ นอกจากนี้ข้าราชการบางคนทำการไม่น่าไว้วางใจ เช่น บัว เพ็ชรสุข ธรรมการจังหวัด มีพฤติกรรมสนับสนุนฝ่ายพระองค์เจ้าบรมเดชอย่างชัดเจนด้วยการช่วยจัดพิมพ์ใบปลิวแจกจ่ายให้กับราษฎรด้วย นายบุญเรืองจึงเสนอความเห็นให้จัดการกับบุคคลเหล่านี้อย่างเด็ดขาดหรือพยายามอย่าให้มายุ่งเกี่ยวกับงานสำคัญของรัฐบาล เพื่อสกัดกั้นไม่ให้เขาเหล่านี้ได้มีโอกาสคิดการใหญ่จนอาจเป็นภัยต่อระบอบรัฐธรรมนูญได้

ความคลางแคลงใจของบุญเรืองไม่ได้จำกัดอยู่ที่ข้าราชการรุ่นเก่าในจังหวัดชัยภูมิตำนั้น แต่เขายังเปิดเผยอย่างตรงไปตรงมาต่อรัฐบาลว่าลึกๆ แล้วเขาคิดว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราพระองค์นี้ทรงปรารถนาดีต่อรัฐธรรมนูญแน่หรือ?” เนื่องจากรัชกาลที่ 7 ไม่ทรงแสดงพระองค์อย่างเปิดเผยที่จะสนับสนุนระบอบรัฐธรรมนูญอย่างใดเลย เสมือนว่าทรงลี้เลพระทัยอยู่เสมอ ทั้งจากกรณีกบฏบรรเดชที่ทรงเพิกเฉยต่อคำกราบบังคมทูลเชิญของรัฐบาล หรือเมื่อครั้งที่ถวัติ ฤทธิเดช ผู้ก่อตั้งหนังสือพิมพ์ “กรรมกร” ซึ่งเป็นกระบอกเสียงสำคัญที่เรียกร้องความเป็นธรรมให้กับแรงงานในเมืองหลวงได้เดินทางไปขอพระราชทานอภัยโทษ พระองค์กลับทรงมีรับสั่งในทางที่ชวนให้เข้าใจได้ว่าทรงเป็นห่วงพระราชบัลลังก์อย่างมาก เช่น รับสั่งทำนองว่ามหาชนยังคง

⁴⁴³ “เรื่อง รวากกล่าวโทษข้าราชการ พ่อค้า ฯลฯ ในฐานะกบฏหรือขัดต่อรัฐธรรมนูญ (พ.ศ. 2466-2478),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/723 กล่อง 22, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ต้องการกษัตริย์อยู่ หรือสยามไม่เหมาะสมที่จะปกครองโดยมหาชนรัฐ (คาดว่าหมายถึงการปกครองแบบรัฐสภา) อย่างไรก็ดี บุญเรืองได้กล่าวต่อไปในเชิงว่า ตนเอง “ในฐานะผู้เป็นพลเมืองของประเทศสยามผู้หนึ่ง ซึ่งอยู่ในร่มธงของรัฐธรรมนุญ” ไม่ได้หย่อนความเคารพต่อองค์พระมหากษัตริย์แต่อย่างใดตราบที่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นมิทรงเป็นปฏิบัติต่อประเทศชาติและรัฐธรรมนุญ บุญเรืองยังเสนอด้วยว่าเจ้านายที่มีความเหมาะสมสืบราชสมบัติสืบต่อไป คือ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พระราชนัดดาในรัชกาลที่ 7

ตอนจบของจดหมาย บุญเรืองทิ้งท้ายด้วยภาษาอันคุ้นซึ่งสะท้อนความคาดหวังและเจตนารมณ์อันแรงกล้าของคนรุ่นใหม่อย่างเขา ความว่า “เกล้าฯ เป็นเด็กหนุ่ม เป็นโสดและมีความจงรักภักดีต่อชาติประเทศ จึงมิได้สะทกสะท้านและหวั่นไหวในชีวิต ดายเถิด ถ้าได้ตายเพื่อล้างเสี้ยนหนามของรัฐธรรมนุญและศัตรูของบ้านเมือง”⁴⁴⁴ ด้านสนิท เจริญรัฐนักหนังสือพิมพ์ผู้มีพื้นเพจากจังหวัดนครราชสีมาได้แสดงความกังวลใจเกี่ยวกับหนังสือลำตัดเรื่อง “ปราบกบฏบวรเดช” ของปลายนรินทร์ (นามแฝง) ซึ่งทำหน้าที่ปกล้อเลียนเป็นภาพพระองค์เจ้าบวรเดชชี้หมู่ว่า ถ้าหากส่งไปจำหน่ายที่โคราชแล้วอาจทำร้ายความรู้สึกของพลเมืองโคราชที่มีความเคารพในพระองค์เจ้าบวรเดชได้ นอกจากนี้ยังทำให้เกิดความรู้สึกแตกแยกกันภายในประเทศ จึงขอให้รัฐบาลรีบแก้ไขก่อนเหตุการณ์จะบานปลาย⁴⁴⁵

ความรู้สึกนึกคิดด้านการเมืองของพลังทางสังคมใหม่ยังปรากฏลักษณะความเห็นต่อโครงสร้างการปกครอง เขาเหล่านี้เชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองและตระหนักว่าความคิดเห็นในฐานะพลเมืองอย่างพวกเขาจำเป็นอย่างยิ่งต่อการไขปัญหาต่างๆ เพื่อให้ประเทศชาติเดินหน้าไปสู่ความเจริญ พลังทางสังคมใหม่เห็นว่าบรรดาข้าราชการรุ่นเก่าเป็นอุปสรรคต่องานของราชการและขัดขวางความก้าวหน้าของประเทศชาติ สิบตำรวจเอกเจิมให้ความเห็นว่ารัฐบาลควรจะต้องกรรมการสอดส่องความประพฤติของข้าราชการเพื่อดูแลทุกข์สุขของราษฎร เนื่องจากชาวบ้านในชนบทส่วน

⁴⁴⁴ “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็น และขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481),” 26 ธันวาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี , สร.0201.1.3.1/1 ปีก 7 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁴⁵ “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานในเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5ต.ค. 2476 – 12 ก.ย. 2481),” 29 ธันวาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.3.1/1 ปีก 6 กล่อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ใหญ่แล้วมีการศึกษาน้อย ไม่มีปากมีเสียงเป็นช่องให้ข้าราชการบางจำพวกถือโอกาสข่มเหง เอารัดเอาเปรียบให้ได้รับความเดือดร้อนแสนสาหัส⁴⁴⁶

ความเห็นต่อมาเป็นบัตรสนเท่ห์ไม่ปรากฏนามผู้เขียนจากจังหวัดชุนชั๋ง ประเมินจากความเข้าใจการทำงานในระบบราชการของผู้เขียนเป็นอย่างดี สันนิษฐานได้ว่าผู้เขียนอาจเป็นข้าราชการหรือไม่ก็ต้องเป็นผู้ที่มีความใกล้ชิดกับระบบราชการเป็นอย่างมาก เนื้อความในจดหมายเสนอให้รัฐบาลยกเลิกหรือย้ายพวกข้าราชการและเจ้าเมืองชั้นเก่าในภาคอีสานให้พ้นไปจากอำนาจหน้าที่ทางการปกครอง ด้วยเหตุผลว่า “ไม่มีใครมีหัวมาในทางปกครองแบบใหม่” และ “ชอบคนเลี้ยว” อีกทั้งยังคอยกีดกันไม่ให้ผู้น้อยได้มีโอกาสแสดงความรู้ความสามารถ ทำให้ “ก๊กปกครองอย่างเก่ากีดกันก๊กปกครองอย่างใหม่ ไม่ถูกกัน” ขาดความสามัคคีในหมู่คณะ⁴⁴⁷ ด้านสวัสดิ ศตะนาวินมีความเห็นว่าควรเปิดโอกาสให้ข้าราชการชั้นผู้น้อยซึ่งเป็นคนหนุ่มได้มีบทบาทในการทำงานมากกว่านี้ เพราะ “มีสมองเฉียบไว พอจะเข้าใจงานการได้ทันใจ...” ดีกว่าพวกข้าราชการรุ่นเก่า เช่น เจ้ากรม ปลัดกรม ซึ่งได้ดิบได้ดีมาก่อน เพราะอาศัยการ “...เข้าเฝ้าเข้าหามาตั้งแต่สมัยโน้น” นอกจากนี้สวัสดิยังเห็นว่ารัฐบาลควรจะต้องคณะกรรมการตรวจสอบคุณวุฒิและความสามารถของบุคคลเหล่านี้ว่ามีเพียงพอที่จะทำให้งานราชการดำเนินไปได้โดยราบรื่นหรือไม่⁴⁴⁸

บางความเห็นก็ส่อไปในทางท้อถอยนิยมน ขณะเดียวกันได้ประชดประชันแถมด้วยความน้อยเนื้อต่ำใจว่า “ข้าราชการพวกลาว” กับ “ข้าราชการพวกไทย” นี้แต่ไหนแต่ไรมาไม่ได้รับการปฏิบัติจากรัฐบาลอย่างเสมอภาคกัน จึงเรียกร้องให้รัฐบาลให้ความสำคัญกับข้าราชการทั้งหมดอย่างเท่าเทียม ดังตัวอย่างความตอนหนึ่งจากจดหมายของ “นายชื่อตรงต่อรัฐบาลสยาม” ว่า

⁴⁴⁶ “เรื่อง ส.ต.อ. เจริม หารัชยาวงศ์ขอให้ส่งผู้แทนไปปาฐกถาและตั้งกรรมการสอดส่องความประพฤติข้าราชการ และแสดงความเห็นเกี่ยวกับเบี้ยเลี้ยงเดินทาง (พ.ศ. 2475),” 12 สิงหาคม 2475, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/303 กล่อง 9, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁴⁷ “เรื่อง บัตรสนเท่ห์ให้ย้ายข้าหลวงชุนชั๋งว่าไม่รู้การปกครอง (พ.ศ. 2477),” 5 พฤษภาคม 2477, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร .0201.25/33 กล่อง 23, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁴⁸ “เรื่อง นายสวัสดิ ศตะนาวิน เสนอความเห็นให้ตั้งผู้สอดส่องข้าราชการชั้นเจ้ากรมและกรมการเมืองของภาคอีสาน (พ.ศ. 2476),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร .0201.25/ 569 กล่อง 17, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ข้าราชการพวกลาว ทางอุดรอิสานเหตุไรจึงไม่ค่อยได้รับราชการเงินเดือน
 คั้งข้าราชการไปจากกรุงเทพฯ...เห็นจะเป็นด้วยพวกหัวหน้าการไม่รัก
 พวกลาวบ้างเลยการจึงได้เปนไปเช่นนี้ ถ้ารัฐบาลทำไม่เสมอหน้าเช่นนี้ก็
 ควรให้พวกลาวเป็นอิสระเสียต่างหากจะดีกว่า...ข้าราชการพวกลาว
 กระทำผิดเล็กๆ น้อยๆ พลอยหาเหตุเอาออกอย่างนี้เสมอ ส่วนข้าราชการ
 พวกไทยถึงจะมีเรื่องฟ้องร้องมาถึงสภารายฎาก็ไม่จัดการให้อย่างไร...

นายชื้อตรงต่อรัฐบาลสยามยังเสนอต่อว่า พวกข้าราชการชั้นเก่าที่ไม่มีความสามารถ ไม่ได้
 ทำงานให้รัฐบาลปลดออกไปปรับเบี้ยบำนาญเสียเลย จะได้ไม่สิ้นเปลืองเงินเดือนที่จะใช้จ้างตำแหน่ง
 ใหม่ๆ ต่อไป⁴⁴⁹ ด้านบุญชื้อ อัครถาวร ข้าราชการสังกัดกรมศุลกากร ซึ่งมีเชื้อสายเจ้าเมือง
 มหาสารคามมีความเห็นว่า ระบอบใหม่จะดำรงอยู่ถาวรได้ก็ต่อเมื่อพลเมืองมีความเข้าใจและเคารพ
 สักการะรัฐธรรมนูญโดยสุจริต ซึ่งคนรุ่นเก่านั้นเป็นการยากที่จะกล่อมเกลามาให้มีความรู้สึกในทาง
 เทิดทูนได้ จึงได้เสนอให้รัฐบาลมุ่งปลูกฝังให้เยาวชนของประเทศมีความใฝ่ใจในการปกครองตาม
 ระบอบรัฐธรรมนูญ ควรให้บรรจิวชิชารัฐธรรมนูญในการเรียนการสอน และควรที่จะต้องเป็นวิชา
 บังคับด้วย โดยเฉพาะกับพวกลูกเสือ นายบุญชื้อเห็นว่ารัฐบาลน่าจะเพิ่มคำปฏิญาณของลูกเสือ
 เพิ่มเติมไปจากเดิมอีกหนึ่งข้อว่า “ข้าจะเคารพสักการะรัฐธรรมนูญและพลีชีพเพื่อรักษาความถาวร
 และศักดิ์สิทธิ์แห่งรัฐธรรมนูญ”⁴⁵⁰

กลุ่ม ศรีสุวรรณ จากจังหวัดอุบลราชธานี ได้เสนอความเห็นมายังรัฐบาลจำนวนทั้งสิ้น
 13 ข้อด้วยกัน รวมแล้วๆ เขาเห็นว่าเวลานี้สยามยังเป็นประเทศที่เล็กกว่าประเทศอื่นอยู่มาก แต่
 ขณะนี้พลเมืองกำลังมีมากขึ้น ดังนั้น รัฐบาลควรคิดขยายอาณาเขตของประเทศออกไปให้กว้างขวาง
 กว้างเพื่อให้มีทรัพยากรมากขึ้น โดยเฉพาะอาณาบริเวณที่เขาเข้าใจว่าเป็นมรดกของสยามมาแต่เดิม
 และเป็นที่อยู่อาศัยของคนไทยอีกพวกหนึ่ง นั่นคือบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งมีเวียงจันทน์เป็น

⁴⁴⁹ “เรื่อง แดงการณเป็นทำนองร้องทุกข์ว่าลาวไม่ได้รับความเสมอภาคในราชการเช่นคนไทย (พ.ศ.
 2476),” กรกฎาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร. 0201.25/552 กล่อง 17,
 หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁵⁰ “เรื่อง นายบุญชื้อ อัครถาวร เสนอความเห็นเกี่ยวกับการที่จะทำให้รัฐธรรมนูญมั่นคงและถาวร
 (พ.ศ. 2476),” 25 ตุลาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/658
 กล่อง 20, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ศูนย์กลางให้พวกเขาได้อยู่ภายใต้การปกครองของคนไทยเช่นเดียวกัน ดีกว่าตกอยู่มือของพวกต่างชาติ กลุ่มยังเสนอต่อไปว่ารัฐบาลควรจะต้องเก็บภาษีคนเข้าเมืองและภาษีขาเข้าให้เพิ่มมากขึ้นอีก เพื่อให้รัฐบาลมีรายได้มากพอจะใช้ในการบริหารประเทศและทำให้เศรษฐกิจของคนไทยเจริญขึ้น⁴⁵¹

ด้านมานิต ชัยศรี จากจังหวัดสกลนคร กล่าวยกย่องพระยาพหลฯ ว่าเป็นเสมือน “ประมุขของประชาราษฎร” เขาเล่าว่าตนเองและพลเมืองในจังหวัดต่างๆ ทางภาคอีสานที่มีความสนใจต่อการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองได้สนทนาแลกเปลี่ยนเรื่องการเมืองกันอยู่เป็นประจำ บ้างมีความเห็นอยากให้กลับไปคืนสู่ “ลัทธิราชาธิปไตย” แต่มีไม่มาก บ้างเห็นว่า “พวกเจ้า” ควรจะมีสิทธิเสรีภาพในทางการเมืองเช่นเดียวกับคนทั่วไปด้วย มานิตเชื่อมั่นว่าถ้าราษฎรทั้งหลายมีความเคารพต่อกฎหมายและช่วยประเทศด้วยการเสียภาษีแล้วระบอบรัฐธรรมนูญนี้ก็จะมีมั่นคง เขาได้ตั้งท้ายเป็นการขอร้องให้ พระยาพหลฯ นายกรัฐมนตรีได้กรุณา “ถือหางพวงมาลัยของประเทศอยู่จนตราบเท่ากัลปาวสาน”⁴⁵² อีกความเห็นหนึ่งในที่คล้ายคลึงกันเป็นของฟ้าฟื้น นิล โขติ ซึ่งเขาได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลถึงรัชกาลที่ 7 เพื่อขอพระราชทานเงินส่วนพระองค์จำนวน 200,000 บาท เพื่อใช้สำหรับการรักษาความปลอดภัยให้แก่พระยาพหลฯ ฟ้าฟื้นขอร้องให้พระยาพหลฯ จงรับเงินก้อนนี้เพื่อป้องกันภัยจากศัตรูและจะได้ทำประโยชน์ให้กับประเทศชาติต่อไปอีกนานเท่านาน ซึ่งเขาได้ให้เหตุผลว่า “เสมือนหนึ่งเจ้าคุณเป็นนายท้ายเรือผู้มีความสามารถนำเรือฝ่าคลื่นลมที่เป็นอันตรายด้านหน้าอยู่ให้บรรลุถึงฝั่งได้...ราษฎรจะมีความโหม่นสเสียใจหรือไม่ โดยเจ้าคุณพลีชีวิตไปเพราะขาดกำลังทรัพย์ที่จะช่วยตัวเองในเวลาฉุกเฉิน”⁴⁵³

⁴⁵¹ “เรื่อง นายคุ้ม ศรีสุวรรณ แสดงความเห็นเรื่องการเมืองเกี่ยวกับการขยายราชอาณาจักรและเก็บภาษีรวม 13 ข้อ (พ.ศ. 2475),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/109 กล่อง 3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁵² “เรื่อง นายมานิต ชัยศรี ขอให้พระยาพหลฯ คงรับเป็นผู้รับผิดชอบในราชการของประเทศตลอดไป (พ.ศ. 2476),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/619 กล่อง 19, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁵³ “เรื่อง นายฟ้าฟื้น นิล โขติ แลแสดงความจริงเรื่องขอพระราชทานเงินให้พระยาพหลฯ (พ.ศ. 2476),” 20 สิงหาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/644 กล่อง 20, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ความรู้สึกนึกคิดด้านเศรษฐกิจและสังคม ลักษณะเดียวกันกับความรู้สึกนึกคิดด้านการเมือง พลังทางสังคมใหม่ส่วนใหญ่มุ่งไปที่การพัฒนาโครงสร้างเศรษฐกิจ ชาตินิยมทางเศรษฐกิจ รวมถึง การปรับปรุงคุณภาพชีวิตของพลเมืองให้ดีขึ้น

บุญขึ้น อัครถกร เชื่อสายเจ้าเมืองมหาสารคามได้เสนอแนวทางหารายได้เพิ่มเติมของ รัฐบาลเพื่อชดเชยส่วนที่ต้องสิ้นเปลืองไปกับการปราบปรามกบฏบวรเดช เขาเห็นว่ารัฐบาลควร จะหักภาษีจากค่าผ่านประตูของผู้เข้าชมภาพยนตร์และมหรสพต่างๆ เป็นจำนวน 5% หักเงินส่วนหนึ่ง จากข้าราชการ โดยคิดตามสัดส่วนของเงินเดือน เก็บภาษีจากผู้โดยสารรถรางและรถยนต์ให้มากขึ้น อีก เช่น ค่าโดยสาร 5 สตางค์ควรเก็บภาษี 1 สตางค์ เก็บภาษีจากผู้ชอบไปหย่อนใจตามไฮเต็ลและ ผู้นิยมสินค้าฟุ่มเฟือย เช่น เครื่องสำอาง เสื้อผ้าชนิดฟุ่มเฟือย ฯลฯ นอกจากนี้ควรเปิดโอกาสให้ ราษฎรทุกๆ คน ได้มีส่วนร่วมในการบริจาคสมทบทุนกับรัฐบาลด้วย⁴⁵⁴

ความรู้สึกชาตินิยมทางเศรษฐกิจเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่พลังทางสังคมใหม่ให้ความสำคัญ เวทย์ ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคามส่งหนังสือแนะนำให้รัฐบาลช่วยอุดหนุน “สมาคมใช้ เครื่องนุ่งห่มที่คนไทยทำ” ซึ่งเป็นโครงการที่ทองม้วน อัครถกร คหบดีผู้มีชื่อเสียงของจังหวัด มหาสารคามและบรรดาพ่อค้าในภาคอีสานร่วมกันจัดตั้งขึ้น เวทย์เห็นว่าโครงการดังกล่าวเป็น โครงการที่มีจุดประสงค์และยังช่วยสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลในการจรรโลงสยามให้ก้าวหน้า ไปสู่ความเจริญ สมาคมนี้นี้มีเป้าหมายมุ่งปลูกความนิยมให้คนไทยใช้เครื่องนุ่งห่มที่ผลิตโดยคนไทย รวมถึงมีแนวทางที่ชัดเจนในการช่วยเหลือสมาชิกในการผลิตและจัดจำหน่าย เช่น จ่ายพันธุ์พืช ให้ กู้ยืมทุนทรัพย์ ให้คำแนะนำในการผลิต ช่วยหาตลาด เป็นต้น เวทย์ยังได้รับรองด้วยว่า ทองม้วน อัครถกรเป็นคนกว้างขวาง ทำงานจริงจังและเป็นผู้ที่มีความปรารถนาดีต่อประเทศชาติ⁴⁵⁵ ด้าน “นายชื่อตรงต่อรัฐบาลสยาม” กังวลใจว่าเงินที่ไหลออกนอกประเทศปีๆ หนึ่งนั้นมีมูลค่า มหาศาลทั้งจากการที่พวก “เจ๊ก” ส่งกลับไปเมืองจีนและพวกที่ชอบนิยมนำสินค้าจากต่างประเทศ จึง

⁴⁵⁴ “เรื่อง บุญขึ้น อัครถกร เสนอความเห็นเรื่องวิธีหาเงินมาชดเชยในการที่รัฐบาลต้องสิ้นเปลืองไปในการปราบกบฏ (พ.ศ. 2476),” 9 พฤศจิกายน 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/677 กล้อง 21, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁵⁵ “เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.1.1.3.1/1 ปีก 8 กล้อง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ขอให้รัฐบาลปรับปรุงข้อกฎหมายอันเกี่ยวข้องกับการรักษาเสถียรภาพทางการเงินของประเทศให้มั่นคง⁴⁵⁶

สวาสดิ ศตะนาวินแสดงความเห็นว่า ควรที่รัฐบาลจะต้องเร่งบำรุงกสิกรรมและการอนามัย เพื่อให้พี่น้องชาวอีสาน ได้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี ด้วยเกรงว่าจะชาวบ้านหันไปฝึกฝักกับพวกฝรั่งเสส และเป็นการเปิดช่องให้ฝรั่งเสสใช้เป็นข้ออ้างหาทางขยายอิทธิพลจากอิน โดจีนเข้ามาในภาคอีสาน ได้ จึงขอให้รัฐบาลรีบแก้ไขโดยเร็ว⁴⁵⁷

ในความรู้สึกนึกคิดของพลังทางสังคมใหม่ยังด้วยเห็นว่ารัฐบาลควรจะต้องช่วยเหลือพลเมืองที่กำลังเดือดร้อน ตลอดจนลดความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจ ดังความเห็นของพรหม สุตรสุคนธ์ ข้าราชการสังกัดเรือนจำจังหวัดหนองคาย ได้แสดงความเห็นมายังรัฐบาลว่า ปัญหาเรื่องความจนและปากท้องของชาวบ้านในเวลานี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะความจนเป็นเหตุบันดาลให้คนสามารถเห็นผิดเป็นชอบและก่อคดีความต่างๆ ได้ เขาจึงเสนอให้รัฐบาลจัดตั้ง “สมาคมช่วยคนไร้งาน” เพื่อคอยช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ให้สมาชิกที่เกิดเหตุขัดข้อง ไม่มีงานทำสามารถตั้งตัวได้อีกครั้ง โดยอาศัยเงินประกันซึ่งเรียกเก็บจากสมาชิกเป็นรายเดือนมอบให้จนกว่าจะไต่งานทำ นอกจากนี้รัฐบาลยังอาจหาช่องทางอื่นเพื่อนำรายได้มาสมทบทุนเงินประกันการไร้งาน เช่น การออกลอตเตอรี่ การอาศัยดอกเบี้ยจากเงินฝากธนาคาร เป็นต้น⁴⁵⁸ ทางด้านสงวน ศิลปะเจริญ ข้าราชการสังกัดอำเภอชัยบุรี จังหวัดหนองคาย มีความเห็นอกเห็นใจผู้น้อยอย่างกำน้น ผู้ใหญ่บ้าน โดยเฉพาะกำนันนั้นเขาเห็นว่า เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในกิจการต่างๆ ของทางอำเภอทั้งการปราบปรามโจรผู้ร้ายและการดูแลทุกข์สุขของราษฎร แต่กำนันกลับไม่ได้รับค่าตอบแทนที่ดีอย่างที

⁴⁵⁶ “เรื่อง แลกเปลี่ยนเป็นทำนองร้องทุกข์ว่าลาวไม่ได้รับความเสมอภาคในราชการเช่นคนไทย (พ.ศ. 2476),” กรกฎาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร. 0201.25/552 ก่อ่ง 17, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁵⁷ “เรื่อง นายสวาสดิ ศตะนาวิน เสนอความเห็นให้ตั้งผู้สอดส่องข้าราชการชั้นเจ้ากรมและกรมการเมืองของภาคอีสาน (พ.ศ. 2476),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร. 0201.25/ 569 ก่อ่ง 17, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁴⁵⁸ “เรื่อง ความเห็นนายพรหม สุตรสุคนธ์ ว่ารัฐบาลควรตั้งสมาคมช่วยคนไร้งาน โดยให้สมาชิกเสียค่าบำรุงและเงินจำนวนนี้เป็นเงินประกันการไร้งาน จะได้ช่วยอุปถัมภ์สมาชิกที่ไม่มีงานทำในเวลาต่อไป (พ.ศ. 2475),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร. 0201.25/112 ก่อ่ง 3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ควร นายสงวนจึงเห็นควรให้รัฐบาลยกเลิกบางตำแหน่งในทางปกครองที่ไม่จำเป็น เช่น ปลัดซ้าย
 จำจังหวัด เสมียนตราจังหวัดฯ เพื่อเอาเงินไปชดเชยให้กับกำนันและแพทย์อำเภอ รวมถึงให้ตัดเงิน
 ส่วนแบ่งของพวกเจ้าประเทศราชออกเสียเพราะเป็นการสิ้นเปลืองโดยใช่เหตุ รัฐบาลจะได้นำเงิน
 ส่วนนี้มาใช้ให้เกิดประโยชน์ในทางอื่นซึ่งสำคัญมากกว่า⁴⁵⁹

บางความเห็นยังแสดงความเห็นความรู้สึคนึกคิดในด้านมนุษยธรรมต่อผู้อ่อนแอกว่า เช่น
 กรณีของอัมพร ศรีกาพลินธุ์ (จากนามสกุลคาดว่าน่าจะมีเชื้อสายอำนาจท้องถิ่นเดิม) ข้าราชการ
 ท้องถิ่นจากตำบลโนนศิลา จากอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ (ขณะนั้นขึ้นอยู่กับจังหวัด
 มหาสารคาม) ได้แสดงความเห็นออกเห็นใจต่อหญิงชาวอีสาน ซึ่งเป็นเพศที่ไม่ค่อยได้รับความเป็น
 ธรรมในสังคมเท่าไรนัก อัมพรเห็นว่าผู้หญิงในภาคอีสานหลายรายต้องเสียเนื้อเสียตัวให้แก่ฝ่ายชาย
 โดยที่ฝ่ายชายไม่ได้แสดงความรับผิดชอบแต่อย่างใด บางคนถึงกับต้องมีชีวิตลำบากน่าเห็นใจมาก
 ซึ่งฝ่ายปกครองก็ไม่มีอำนาจไปบังคับฝ่ายชายให้รับผิดชอบได้ หรือถ้าจะต้องขึ้นโรงขึ้นศาลกันก็
 จะต้องมีค่าใช้จ่าย ซึ่งนั่นเกินกำลังและตัดทางทำมาหากินของพวกผู้หญิงเหล่านี้ อัมพรจึงเรียกร้อง
 ให้รัฐบาลช่วยเยียวยาแก้ไขด้วยการเพิ่มบทบัญญัติคุ้มครองผู้หญิงและเพิ่มโทษให้ผู้กระทำผิดต้อง
 รับโทษทางอาญาคด้วย อัมพรได้ทิ้งท้ายความเห็นที่น่าสนใจไว้ในจดหมายของเขาว่า
 “...ผู้ที่ชอบกล่าวหาว่าราษฎรภาคนี้โง่ เพราะไม่รู้จักฟ้องในเมื่อตนถูกเสียหาย...เกล้าฯ เห็นว่ายัง
 อ่อนต่อากรู้เห็นความเป็นไปของเขาอยู่เป็นอันมาก ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ที่เขาอดทนอยู่ได้ก็
 โดยมีสิ่งขัดข้องจำป็นนั่นเอง...”

บางความเห็นยังปรากฏว่าได้เสนอครอบคลุมเกือบจะทุกด้านในชีวิตประจำวัน ดังกรณีของ
 เหมริญญ ผิวพุ่ม อายุ 18 ปี ซึ่งจบการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นในจังหวัดขอนแก่น ได้เสนอ
 แนวทางพัฒนาประเทศแก่รัฐบาลเพื่อให้ “ประเทศสยามจงถึงขีดแห่งความศรีวิไลและความเจริญ
 หักเทียมนานาประเทศ...” เขาเสนอว่ารัฐบาลควรจะทำออกพระราชบัญญัติอาหาร ห้ามผู้รับประทาน
 อาหารสุกดิบ ออกพระราชบัญญัติรักษาโรค พระราชบัญญัติรักษาโรคระบาด และพระราชบัญญัติ
 จดทะเบียนสมรส รวมถึงเพิ่มเติมโทษผู้กระทำผิดฐานกระทำชำเราด้วย นอกจากนี้รัฐบาลจะต้อง

⁴⁵⁹ “เรื่อง เสนอความเห็น 2 ฉบับ (ฉบับที่ 6) เห็นสมควรให้เงินเดือนกำนันและเลิกเงินส่วนแบ่งของ
 เจ้าประเทศราช (ฉบับที่ 7) ขอให้รัฐบาลวางอัตราค่าพาหนะและค่าเดินทางผู้ตรวจการเสียใหม่ (พ.ศ. 2476),”
 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/74 กล่อง 3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

กำหนดบทลงโทษแก่ผู้ละเมิดกฎหมายเหล่านี้ให้แน่นอนและเด็ดขาด ควรให้รางวัลแก่ผู้นำจับเงินปลอม ยกเลิกการอนุญาตให้ราษฎรเล่นไพ่กันในระหว่างญาติมิตร ทางด้านกระทรวงเกษตร พาณิชยการควรรีบบังคับการซื้อและจำหน่ายสินค้าจำเป็นแก่ราษฎร ให้ลดอัตราอนุญาตฆ่าสัตว์ และเห็นควรให้มีการจัดตั้งโรงเรียนพาณิชยการอุตสาหกรรมด้วย⁴⁶⁰

นอกจากนี้ความรู้สึกนึกคิดอื่นๆ ที่สำคัญ ซึ่งเกี่ยวข้องกับด้านสังคมและเศรษฐกิจเห็นจะเป็นเรื่อง “เงินภาษีรัฐูปการ” หรือ “เงินค่าหัว” และ “อากรค่านา” แต่ประเมินจากลักษณะการลงรายชื่อซึ่งเป็นบัญชีหางว่าวที่มีทั้งการลงชื่อและการพิมพ์ลายนิ้วมือคาดว่าส่วนใหญ่จะเป็นปัญหาของชาวบ้านในชนบท ซึ่งจะอภิปรายในภายหลัง

จะเห็นได้ว่ากระแสความรู้สึกนึกคิดของพลังทางสังคมใหม่ที่มีต่อสภาพการณ์ของประเทศหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ก่อนข้างมีความหลากหลายและอาจไม่ได้เป็นระบบระเบียบที่ซับซ้อนมากนัก แต่นั่นไม่ใช่สาระสำคัญเท่ากับว่าข้อคิดเห็นต่างๆ เหล่านี้ได้ให้ภาพบรรยากาศทางการเมืองที่ตึกคักและมีชีวิตชีวา ขณะเดียวกันยังส่อให้เห็นว่ากระแสการตื่นตัวทางการเมืองที่มีต้นเค้าอยู่บ้างแล้วก่อนหน้านี้ได้รับการกระตุ้นจากการเปลี่ยนผ่านทางการเมืองครั้งนี้ และกำลังสำแดงออกมาอย่างเด่นชัด พลังทางสังคมใหม่ผู้มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง ไม่ได้เฝ้ามองการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอย่างนิ่งเฉย แต่ได้เคลื่อนไหวและมีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้นในฐานะพลเมืองของรัฐไทยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ ความเห็นส่วนใหญ่แน่นอนจะเห็นได้ว่ามีลักษณะพ้นไปจากเรื่องใกล้ตัวหรือเรื่องของตนเอง แต่เป็นความรู้สึกนึกคิดที่ปรารถนาให้ส่วนรวม อันหมายถึง พลเมือง ประเทศชาติ และระบอบรัฐธรรมนูญมีความมั่นคงก้าวหน้าสืบไป หัวข้อต่อไปจะพิจารณาหลักฐานการแสดงความรู้สึกนึกคิดผ่านอีกช่องทางหนึ่ง นั่นก็คือหนังสือและสารคดีการเมือง

2.2.2 หนังสือและสารคดีการเมือง

หนังสือและสารคดีการเมืองเป็นช่องทางหนึ่งที่รองรับกระแสความรู้สึกนึกคิดและความกระตือรือร้นของพลังทางสังคมใหม่ในยุคสมัยแห่งรัฐธรรมนูญ ช่องทางนี้อาจมีปริมาณน้อยกว่า

⁴⁶⁰ “เรื่อง นายเหรียญ ผิวพุ่ม เสนอเห็นเพื่อความเจริญของประเทศ (พ.ศ. 2475),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.25/89 ก่อ่ง 3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

การแสดงความคิดเห็นผ่านจดหมายตามเสนอไปก่อนหน้านี้นี้มาก เนื่องจากการเขียนหนังสือและสารคดี การเมืองจะต้องใช้ทักษะเฉพาะตัวมากกว่า ไม่ว่าจะเป็นการจัดการข้อมูล การจัดระบบความคิด และ วาทศิลป์ในการเรียบเรียงนำเสนอ จึงปรากฏว่าผู้สร้างสรรค์ผลงานส่วนใหญ่จึงเป็นผู้ที่มีความรู้หรือ ภูมิหลังทางการศึกษาคีมากรวมถึงต้องมีฐานะและเป็นผู้กว้างขวางในสังคมพอสมควร จึงจะสามารถจัดพิมพ์และเผยแพร่หนังสือของตนเองได้ในสมัยนั้น

ลักษณะสำคัญของผลงานกลุ่มนี้ต่างจากการเขียนจดหมายเสนอแนะตรงที่ผู้เขียนมุ่งที่จะ เปิดพื้นที่แสดงความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของตนสู่สาธารณะ ซึ่งหมายมั่นว่าความคิดของเขาจะเป็นที่ยอมรับหรือสร้างข้อถกเถียงให้กับสังคมอันจะเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง โดยไม่ได้ คาดหวังการตอบสนองจากรัฐบาลหรือเรียกร้องความเห็นอกเห็นใจจากรัฐบาลมากนักหากเทียบกับการนำเสนอความคิดเห็นผ่านช่องทางแรก การนำเสนอจึงค่อนข้างเป็นระบบระเบียบชัดเจน มี กรอบโครงทางความคิดที่อ้างอิงกับหลักการเชิงอุดมการณ์ บ้างให้ความรู้หรือวิพากษ์สภาพการณ์ ต่างๆ ณ ขณะนั้นอย่างตรงไปตรงมาเพื่อกระตุ้นให้สังคมเกิดการตั้งข้อสังเกตเรียนรู้ บ้าง เปรียบเทียบบริบทของสยามกับบริบทสังคมตะวันตกซึ่งพวกเขาเห็นว่าสูงกว่าและมีความเจริญ มากกว่าสยามไทยและภาคอีสานซึ่งเป็นภูมิลำเนาของพวกเขา เพื่อหาทางออกกว่าวิธีการหรือ แนวทางใดที่จะเหมาะสมสำหรับการยกระดับความเจริญให้แก่ประเทศชาติและภาคอีสาน ทั้งหมด นั้นนอกจากจะสะท้อนให้เห็นของบรรยากาศทางการเมืองยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ยังแสดงให้เห็นว่า “สำนึกพลเมือง” ซึ่งมีการบ่มเพาะและกระตุ้นอย่างสืบเนื่องตั้งแต่ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จนถึงสมัยรัฐธรรมนูญ ไม่ว่าจะเป็นสำนึกในฐานะพลเมืองอีสานหรือ พลเมืองของประเทศสยามก็ดีกำลังสำแดงพลังให้ “พลังทางสังคมใหม่” เคลื่อนไหวแสดงความคิด ของตนเองอย่างแรงกล้า

งานเขียนเด่นๆ แห่งยุคสมัยซึ่งสร้างสรรค์โดยพลเมืองอีสานผู้กระตือรือร้น ได้แก่ กฤดาการบนที่ราบสูง (พ.ศ. 2476) ของอำ บัญไทย คู่มือการเมือง (พ.ศ. 2477) ของเทพ โชคินุชิต⁴⁶¹

⁴⁶¹ กรณีของเทพ โชคินุชิต เป็นตัวอย่างของคนที่ไม่ใช่ชาวอีสานโดยกำเนิด (พื้นเพเป็นคนนครปฐม) แต่เขาได้เข้ามารับราชการในภาคอีสานตลอดจนเข้าสู่เวทีการเมืองและได้รับเลือกตั้งเป็น ส.ส. ของจังหวัดศรีสะเกษหลายสมัย การแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของเขาล้วนหนีบยกสภาพการณ์และ ปัญหาต่างๆ ของภาคอีสานและชาวอีสานขึ้นเป็นประเด็นการเคลื่อนไหวในนามของชาวอีสาน (มากกว่าในนามของภูมิลำเนาบ้านเกิด) จึงอาจพออนุมานได้ว่า การแสดงความรู้สึกนึกคิดและสำนึกทางการเมืองของเขาไม่ได้แยก

สยามกับอุทัยประเทศ (พ.ศ. 2478) ของสนิท เจริญรัฐ เอมีลหรือการศึกษา (พ.ศ. 2479) แปลโดย เตียง คีรีจันทร์ หัวใจปฏิวัติในฝรั่งเศส (ไม่แน่ชัดปีที่จัดพิมพ์เผยแพร่ แต่เขียนแล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2480) โดยเตียง คีรีจันทร์ร่วมกับจาร์ส สุขุมวัฒนะ ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ (พ.ศ. 2483) ของ บุญ เรื่อง จุลรักษา งานยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เช่น วรรณกรรมมะพร้าวห้าว : คู่มือประวัติศาสตร์ (พ.ศ. 2491) โดยนายเมืองเดิมชื่อเถื่อน (ถวิล อุดล) โชเวียด รัสเซียที่แท้จริง (พ.ศ. 2493) ของเทพ โชติบุชิต เป็นต้น ทั้งนี้ การสำรวจความรู้สึกนึกคิดของพลังทางสังคมใหม่ผ่านผลงานหนังสือและสารคดีการเมืองนี้จะหยิบยกบางผลงานที่โดดเด่นขึ้นมาพิจารณา

คงปฏิเสธไม่ได้ว่าการปฏิวัติสยามมีส่วนสร้างแรงผลักดันให้ผลงานข้างต้นนี้เกิดขึ้นและแพร่กระจายสู่สังคม ด้วยเหตุนี้ เราอาจเริ่มต้นทำความเข้าใจกับความรู้สึกนึกคิดของพลังทางสังคมใหม่ผ่านผลงานของเขาด้วยการเรียนรู้ทัศนะของเขาเหล่านั้นที่มีต่อการปฏิวัติสยามเป็นอันดับแรก

ของอำ บัญไทย ครูหนุ่มนักเรียนทุนจากโรงเรียนฝึกหัดครูกรม จังหวัดอุบลราชธานี ผู้มีผลงานวิชาทางการเกษตรและงานวิพากษ์สังคมอย่างสม่ำเสมอตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้เขาจะออกตัวว่าเป็นผู้ไม่นิยม “ลัทธิการบูชาหัวนอก” ก็ตามที อย่างไรก็ตาม สำหรับการปฏิวัติสยาม อำในฐานะบุคคลร่วมสมัยเห็นว่าไม่ใช่การชิงสุกก่อนห่ามของพวกหัวนอกตามที่ฝ่ายอนุรักษนิยมได้พยายามอธิบายในภายหลังแต่อย่างใด แต่การปฏิวัติสยามเป็นห้วงหนึ่งของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชาติที่กำลังก้าวไปข้างหน้าและไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

ผลงานของอำได้แบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์โดยอาศัยลักษณะของอำนาจการปกครองเป็นเกณฑ์กำหนดขอบเขตเวลา เริ่มต้นจากสมัยอำนาจอัตตวิ ซึ่งเป็นสมัยแห่งความป่าเถื่อนที่มนุษย์มีอำนาจน้อยกว่าสัตว์ สมัยอำนาจธรรมชาติและสมัยศาสนา ที่ซึ่งมนุษย์อยู่ใต้อำนาจของธรรมชาติ ตลอดจนความเชื่อในเรื่องผีसाงเทวดาและพระเจ้า ต่อมาจึงได้มีการนำหลักศาสนามาใช้เป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติของผู้คน จากนั้นจะเข้าสู่สมัยอำนาจอภัยตรีศ ซึ่งชุมชนได้ขยายใหญ่ขึ้น มีกษัตริย์ “ผู้ชกเก่ง ต่อเก่ง คิดเก่ง รบเก่ง” ตั้งตนเป็นหัวหน้าโดยใช้หลักการทางศาสนาและประเพณีนิยมของท้องถิ่นเป็นแนวทางควบคุมสมาชิกของชุมชนนั้นๆ ส่วนสมัยรัฐธรรมนูญเช่นในเวลานี้

ขาดจากชาวอีสานจนกินไปนัก ซึ่งพอจะนับร่วมเป็นการเคลื่อนไหวในนามของชาวอีสานได้ กรณีเช่นนี้อันมานถึงนักการเมืองอีสานยุคแรกคนอื่นซึ่งมีภูมิลำเนาจากต่างถิ่นแต่ได้มารับราชการในภาคอีสานและร่วมเคลื่อนไหวทางการเมืองในนามชาวอีสานด้วย เช่น หลวงนาถนิตธาดา (ส.ส. ชัยภูมิ)) พันเพเป็นคนจังหวัดลพบุรี ขุนวรสิทธิ์ ธรรมเวทย์ (ส.ส. หนองคาย) พันเพเป็นคนจังหวัดธนบุรี เป็นต้น

อำนาจเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านที่ก้าวสู่ “สมัยอำนาจประชาชน” ที่ซึ่งฝูงชนฉลาดขึ้น จึงชอบธรรมที่จะช่วยคิดอ่านจัดการบ้านเมืองด้วยความร่วมมือกับกษัตริย์ โดยใช้การเลือกตั้งผู้แทนเข้าไปออกเสียงแทนตน ดังนั้น ประชาชนจึงต้องมีส่วนร่วมในการปกครอง และกล้าหาญที่พิทักษ์ระบอบการปกครองสมัยอำนาจประชาชนนี้ให้ยั่งยืน ซึ่งในสายตาของอำนาจแล้ว ภัยของระบอบรัฐธรรมนูญหรือระบอบการปกครองในสมัยอำนาจประชาชนนั้น ได้แก่ การแก่งแย่งอำนาจกันจนเกิดการจลาจลและการที่คณะบุคคลใดคณะหนึ่งมีอำนาจมากเกินไป ตลอดจนใช้อำนาจที่ประชาชนไว้วางใจมอบให้ไปโดยสิทธิ์ขาดโดยไม่เหลียวแลเสียงของประชาชน ในเวลานั้นประชาชนจะต้องกล้าหาญที่จะลุกขึ้นพิทักษ์รัฐธรรมนูญอันเป็นสัญลักษณ์อำนาจของประชาชน ดังความว่า “บัดนี้เราเดินทางมาถึงอำนาจประชาชน และท่านจะใช้เสียงเลือกผู้เป็นปากเสียงของท่าน ในแง่นี้เราต้องเคารพรัฐธรรมนูญ พวกเราเคารพแล้วและขอมเสียดเลือกเนื้อเพื่อให้รัฐธรรมนูญตั้งคิด และเจริญ”⁴⁶²

จะเห็นว่า อำมอง “สมัยอำนาจกษัตริย์” และ “สมัยอำนาจประชาชน” เป็นช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านครั้งสำคัญจากยุคเก่าสู่ยุคใหม่ ยุคใหม่นี้เต็มไปด้วยจินตนาการและความใฝ่ฝันว่าประชาชนหรือพลเมืองของสยามจะได้มีส่วนร่วมทางการเมืองในฐานะเจ้าของประเทศ ซึ่งไม่เคยได้รับมาก่อนในสมัยอำนาจกษัตริย์ ทำนองเดียวกันกับความรู้สึกนึกคิดของเตียง ศิริขันธ์ ครูหนุ่มจากจังหวัดสกลนครในผลงานแปลของเขาเรื่อง “เอมิลหรือการศึกษา” (ประพันธ์โดยยัง ยาคส์ รูซโซ ชาวฝรั่งเศส) เตียงได้เขียนบทวิเคราะห์ไว้ในท้ายเนื้อหา เขาตั้งข้อสังเกตและวิพากษ์วิจารณ์ถึงสภาพการณ์ของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งเกิดขึ้นทั่วไปในประวัติศาสตร์โลกว่า

สมาชิกแห่งประชาคมมิได้รับความเสมอหน้า ความเหลื่อมล้ำต่ำสูงมีอยู่ทั่วไป สภาพเช่นนี้มีมาแล้วนานจนฝังคิดเป็นประเพณีนิยม ความแบ่งชั้นวรรณะโดยกำเนิด โดยความมั่งคั่งเป็นของธรรมดาสามัญ ความเป็นเจ้า, ความเป็นขุนนาง, ความเป็นกษัตริย์และความเป็นไพร่ กั้นขวางหน้ามิให้การคบหาสมาคมระหว่างเพื่อนมนุษย์ร่วมชาติ, ร่วมความเป็นมนุษย์มี

⁴⁶² อำ บุญไทย, กฤดาการบนที่ราบสูง, 25-27.

จีน ได้ตามธรรมชาติ ฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งสิทธิพิเศษ ฝ่ายหนึ่งจึงเป็น
ผู้ถูกบีบบังคับอย่างแสนสาหัส⁴⁶³

การปลดปล่อยให้คนไทยเป็นเสรีชนจึงเป็นคุณูปการอันใหญ่หลวงของการปฏิวัติสยาม
เคียงเขาเฝ้ามองการเปลี่ยนแปลงอย่างชื่นชมและอวยพรให้เจตนารมณ์ของคณะราษฎรจงยืนหยัด
ตราប់ชั่วฟ้าดินสลาย⁴⁶⁴ สอดคล้องกับความรู้สึกนึกคิดของถวิล อุคต ทนายความจากจังหวัดร้อยเอ็ด
ภายใต้นามปากกา “นายเมืองเดิมชื่อเถื่อน” ซึ่งมีเจตนาล้อกับตัวละคร “นายเถื่อนเป็นนายเมือง” จาก
หนังสือ “พลเมืองดี” ของเจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งใช้ในการเรียนการสอนนักเรียน
สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ผลงานของเขาจะตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2491 อย่างไรก็ดีในฐานะที่ถวิล
เป็นบุคคลร่วมสมัยกับยุคเปลี่ยนผ่านจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญ
รวมถึงได้แสดงทัศนะถึงการเปลี่ยนแปลง ณ ขณะนั้น จึงเห็นว่าผลงานของเขามีความสำคัญที่จะนำ
มาร่วมประกอบการพิจารณาด้วย ถวิลได้วิพากษ์อย่างตรงไปตรงมาถึงระบอบเก่าที่ผ่านพ้นไปแล้ว

แบ่งแยกมนุษย์ให้เหลื่อมล้ำค่าสูงด้วยกามพันซ์ ใครเป็นทาสเพาะพันซ์มา
เป็นทาส ใครเป็นไพร่ก็เพาะแต่พันซ์ไพร่ ใครเป็นเจ้าของก็เพาะพันซ์เกิดเป็น
เจ้า ระบอบอย่างนี้ดีสำหรับคณา “ฝนตก แดดออก คนดินนั่งเมือง” ใครดี
ใครชั่วเป็นยุติโดยวินิจฉัยตามสายเลือด ช้างจะเป็นม้าไม่ได้ ไพร่ก็เป็น
เจ้าไม่ได้เช่นเดียวกัน มนุษย์ก็เปรียบได้กับสัตว์เดรัจฉาน...⁴⁶⁵

บ้านเมืองจึงเกิดความอึดอัดฝืดเคือง ประชาชนประสบแต่ความยากลำบาก ช้ายังต้องเสีย
ภาษีอากรให้แก่รัฐบาล การปฏิวัติสยามจึงเป็นโอกาสให้พลเมืองผู้อยู่เบื้องล่างได้ลืมตาอ้าปาก
หลังจากที่ได้รับการบีบบังคับมานานตามความชอบธรรมของมติประชาชน นอกจากนี้ยัง
สอดคล้องกับสถานการณ์ต่างๆ ทั่วโลกซึ่งระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กลายเป็นสิ่งพ้นสมัยไป
แล้ว ถวิลได้กล่าวถึงคุณูปการของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งนั้นด้วยน้ำเสียงคุ้ยถ่มต่อไปว่า

463 ยัง ยาคส์ รูซโซ, *เอมีล*, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย ศิริจันทร์ (กรุงเทพฯ: โฉมิต, 2554), 124.

464 เรื่องเดียวกัน, 153.

465 นายเมือง เดิมชื่อเถื่อน [นามแฝง], *วรรณกรรมมะพร้าวห้าว: คู่มือประวัติศาสตร์* (พระนคร:
โรงพิมพ์สุริย์, 2491), 8.

การปฏิวัติเมื่อ พ.ศ. 2475 นั้นจะกระโดดไปทางทฤษฎีหรือไม่ก็ตาม หากไม่เกิดการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ขึ้นแล้ว ข้าพเจ้าก็จะยังคงเป็นนายเถื่อนอยู่ รอดแควจะเก็บฝ้าย รอดฝนจะตกกล้า หากคนเหี้ยแห่งกรุงศรีอยุธยาจะมานั่งเมือง ข้าพเจ้านายเถื่อนก็คงหลงก้มกราบ โดยสำคัญผิดคิดว่าคนดี⁴⁶⁶

จะเห็นได้ว่าพลังทางสังคมใหม่มีทัศนะในเชิงบวกต่อการปฏิวัติสยามและเห็นว่าเหตุการณ์ดังกล่าว ณ ขณะนั้นเป็นห้วงหนึ่งของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่มีความสืบเนื่องกับอดีตนั้นคือ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยุคสมัยแห่งระบอบรัฐธรรมนูญจึงเต็มไปด้วยความคาดหวังว่าจะเป็ ยุคแห่งการมีส่วนร่วมของ “พลเมือง” ผู้เป็นเจ้าของประเทศ ซึ่งนั่นก็รวมไปถึงพวกเขาด้วย อำ บุญไทยมองว่า พลเมืองไม่เพียงแต่เป็นส่วนประกอบหนึ่งของรัฐซึ่งมีหน้าที่เพียงการเสียดา และการเกณฑ์แรงงานดังการอธิบายของผู้มีอำนาจในระบอบเก่า แต่พลเมืองมีบทบาทและความสำคัญในการสร้างความเจริญให้กับชาติ ความเจริญจึงไม่ได้เกิดขึ้นจากมันสมองของชนชั้นนำเท่านั้น แต่ก่อร่างขึ้นจากพลเมืองทั้งหลายซึ่งเป็นคนส่วนมากในสังคม

อ่าแบ่งอาชีพพลเมืองออกเป็น 5 ชั้น ชั้นแรก ได้แก่ เกษตรกร ชาวนา ชาวสวนและ ชาวประมง ซึ่งอ่าย้าว่ารัฐบาลจะต้องอุดหนุนและเห็นความสำคัญมากที่สุด เพราะเป็นอาชีพที่เป็น พื้นฐานแห่งความเจริญของประเทศและไม่ค่อยได้รับการเหลียวแลเท่าที่ควรนักจาก สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ชั้นที่สอง คือ ช่างฝีมือและผู้ประดิษฐ์งานหัตถกรรม ชั้นที่สาม คือพวก พ่อค้า และต่อมาชั้นที่ดี คือพวกรักษาระเบียบ ได้แก่ ข้าราชการ ทหาร ตำรวจ ตุลาการ เป็นต้น อ่าเห็นว่ารัฐบาลควรเร่งบำรุงพลเมืองชั้นที่ 1-3 ให้มากเพราะเป็นผู้ทำความศิวิไลซ์ให้แก่ประเทศ ส่วนพวกข้าราชการส่วนใหญ่นั้นได้รับการบำรุงมาตั้งแต่สมัยก่อนหน้าีมากแล้ว ดังความว่า “ความศิวิไลซ์เราเกือบพอแล้ว กฎหมาย การปกครอง ฯลฯ เหล่านี้พอไปวัดไปวาได้แล้ว แต่รถยนต์, เรือกลไฟ, นาฬิกา, โรงงานทำฝ้าย ฯลฯ ยังไม่เกิด ต่อไปควรบำรุงให้เกิด” ด้วยการสนับสนุนให้ พลเมืองชั้นที่ 1-3 มีชีวิตความเป็นอยู่และการศึกษาในเชิงวิชาชีพที่ดีทั้งในภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ อย่างสมดุลกัน ส่วนพลเมืองชั้นสุดท้ายคือชั้นที่ 5 นั้น คือพวกที่ไม่มีอาชีพอะไร เป็นพวกทุจริต ลักขโมยหรือคอยแต่จะเล่นการพนัน อ่าเห็นว่าควรหาทางตัดคนกลุ่มนี้ออกไปให้มากที่สุด และเป็น

⁴⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, 99.

สาเหตุหนึ่ง que การเก็บเงินรัฐูปการยังมีความจำเป็นอยู่ เพราะจะกระตุ้นไม่ให้คนขี้เกียจทำการทํางาน เอาแต่ “นอนพุงเชียวกันเสียหมด”⁴⁶⁷

สอดคล้องกับความรู้สึกนึกคิดของเตียง ศิริขันธ์ เขาให้ความสำคัญอย่างมากต่อการมีส่วนร่วมของพลเมืองต่อรัฐ และปฏิเสธการการครอบงำทางความคิดจากชนชั้นนำที่ขวางกั้นความคิดและความพยายามมีส่วนร่วมของพลเมือง โดยอาศัยแนวคิด “พลเมืองดี” ที่ชนชั้นนำกำหนดขึ้นเป็นเครื่องมือปลูกฝังให้พลเมืองตระหนักถึงบทบาทและสถานภาพของตนภายใต้กรอบของการรู้จักที่ต่ำที่สูง เตียงแสดงความเห็นว่า

หากรัฐใดเอาใจไปฝักใฝ่ในการอบรมพลเมืองให้เป็นพลเมืองดีจนเกินไป มักไม่วายที่จะก่อให้เกิดการหลงชาติขึ้น...ความเป็นพลเมืองดีจนเกินไปในที่นี้ข้าพเจ้าหมายความว่า การมอบกายมอบใจเห็นตามระบอบที่วางไว้แล้วนั้นจนถอนตัวไม่ขึ้น และไม่ยอมถือเอาความคิดความเห็นของปัจเจกชนแต่เพียงเดียวเสียเลย มีวเฒาและเชื่อตามแนวความคิดที่ชาติวางไว้เป็นบรรทัดฐาน...ถ้าความหมายของพลเมืองดีแคบเข้าๆ ความเป็นคนก็น้อยลงทุกที จนในที่สุดความเป็นคนแก่ตนเองไม่มีเหลือเลย กลายเป็นเครื่องจักรที่จะเดินได้ก็ต่อเมื่อมีคนอื่นมาทำให้เดิน เพราะฉะนั้นเราชาวไทยที่ต้องการความเจริญ จึงควรสำนึกในเรื่องนี้ไว้ เราเป็นเสรีชน เราไม่ใช่เครื่องจักร และเราก็ไม่ใช่สัตว์ป่าหรือสัตว์เลี้ยง เรามีทั้งความเป็นคนและเป็นพลเมือง⁴⁶⁸

ด้าน “นายเมืองเดิมชื่อเถื่อน” หรือถวิล อุคดไม่ได้ไม่ได้กล่าวถึงประเด็นนี้อย่างตรงไปตรงมา แต่เขาระบุเป็นนัยๆ ว่า การปฏิวัติสยามอันนำมาซึ่งระบอบรัฐธรรมนูญนั้นได้ชุบให้คนอย่างเขาและราษฎรทั้งหลายได้มีโอกาสเป็น “พลเมือง” และเป็นแรงผลักดันให้เขาฝืนฝืน มุ่งมั่นที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองในฐานะผู้แทนราษฎรของจังหวัดร้อยเอ็ดบ้านเกิดของเขาในเวลาต่อมา⁴⁶⁹ กล่าวโดยสรุปได้ว่า ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพลเมืองในสายตาของพลังทางสังคม

⁴⁶⁷ อํ่า บุญไทย, กฤดาการบนที่ราบสูง, 23-25, 126.

⁴⁶⁸ ยัง ยาศส์ รัชชโช, เอมิล, 157-158.

⁴⁶⁹ นายเมือง เดิมชื่อเถื่อน [นามแฝง], วรรณกรรมมะพร้าวห้าว: คู่มือประวัติศาสตร์, 4-5.

ใหม่แล้ว พลเมืองถือเป็นผู้ที่มีความสำคัญที่สุดในการขับเคลื่อนและพัฒนาประเทศให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ดังนั้น การมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญจึงเป็นสิ่งสำคัญมากซึ่งแตกต่างอย่างเด่นชัดจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

สำหรับข้อเสนอแนวทางการพัฒนาประเทศ งานของอำมาตย์ โศดเด่นเป็นรูปธรรมและล้ำสมัยที่สุด หนังสือ “กฤดาการบนที่ราบสูง” ซึ่งอำมาตย์คำโฆษณาว่า “อ่านได้รสทางการเมืองดีนัก” ได้เสนอลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐส่วนกลางกับท้องถิ่น ไว้ที่น่าสนใจ

เป็นที่ทราบกันดีว่าการเกิดขึ้นของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีรากฐานมาจากโครงสร้างอำนาจแบบรวมศูนย์ตามสายบังคับบัญชาจากบนลงล่าง ส่งผลให้ที่ผ่านมามีเกิดการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจและการเมืองอันเป็นข้อจำกัดอย่างมากต่อการพัฒนาเศรษฐกิจขั้นฐานราก ขณะที่ความเห็นต่างๆ ไปในเวลานั้นเป็นไปในทางส่งเสริมให้รัฐขยายอำนาจและบทบาทออกไปครอบคลุมมิติชีวิตของพลเมืองมากขึ้น อำมาตย์คำโฆษณาเข้าใจสภาพการณ์ของท้องถิ่นเป็นอย่างดีเห็นว่ารัฐส่วนกลางกับท้องถิ่นควรมีการแบ่งขอบเขตอำนาจอย่างชัดเจนและเป็นอิสระต่อกันในระดับหนึ่ง เพื่อเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นได้มีโอกาสบริหารจัดการตนเองอันจะเป็นรากฐานที่นำพาประเทศไปสู่ความเจริญก้าวหน้า ตามความคิดของอำมาตย์แบ่งระดับความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็น 3 ระดับ ได้แก่ รัฐบาลกลาง องค์กรส่วนท้องถิ่น และชุมชนท้องถิ่น

รัฐบาลกลางมีหน้าที่หลัก 2 ประการเพื่อบำรุงและอุดหนุนพลเมืองของประเทศ คือ 1.งานฝ่ายการศิวไลซ์ ได้แก่ การให้การศึกษา งานศาสนา หลักศีลธรรมของพลเมือง และการออกกฎระเบียบ กฎหมายต่างๆ 2. งานอันเกี่ยวข้องกับวัตถุ คือการสร้างเสริมความเจริญให้กับประเทศ พัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและการบำรุงคุณภาพชีวิตของพลเมือง ซึ่งงานประเภทนี้อำมาตย์เห็นว่าสิ่งที่รัฐบาลสมัยปัจจุบันต้องให้ความสำคัญมากที่สุด เนื่องจากก่อนหน้านี้รัฐบาลในระบอบเก่า “ฝึกไฟในความศิวไลซ์เกินไป ส่วนความเจริญออกจะเปลวๆ ไปหน่อย เพราะถ้าคนเราไม่มีข้าวกิน เราก็จะมีจรรยาดีอยู่ไม่ได้” ซึ่งภารกิจด้านความเจริญทางวัตถุนี้เป็นพื้นฐานที่ประคับประคองให้ภาคองค์กรส่วนท้องถิ่นสามารถตั้งตัวและบริหารจัดการตนเองได้⁴⁷⁰

ถัดมาในระดับองค์กรส่วนท้องถิ่น คือ เทศบาล นั้น อำมาตย์เห็นว่าสิ่งที่พลเมืองผู้มีการศึกษาสูงแล้วจะรักใคร่ยิ่งกว่าหัวแก้วหัวแหวน เพราะสามารถจัดการภาษีของพลเมืองในพื้นที่ให้เกิด

⁴⁷⁰ อำมาตย์ไทย, กฤดาการบนที่ราบสูง, 23.

ประโยชน์กับท้องถิ่นและประเทศมากที่สุด โดยจัดแบ่งเงินส่วนหนึ่งให้กับรัฐบาลกลางเพื่อใช้ในการ
ภารกิจต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้น และนำเงินส่วนที่เหลือมาใช้พัฒนาท้องถิ่น เช่น การศึกษา
การคมนาคม การสาธารณสุข ฯลฯ ซึ่งองค์กรส่วนท้องถิ่นนั้นจะสามารถเข้าใจปัญหาและ
สภาพการณ์ต่างๆ ในพื้นที่ได้มากกว่าจึงสามารถนำเงินไปใช้ให้ตรงจุดและเกิดประโยชน์มากที่สุด
อ่าได้ขยายความตอนหนึ่งในเรื่องนี้ว่า

เทศบาลของเราไม่มุ่งหมายจะแข่งอำนาจกับรัฐบาลกลาง อาทิ การตำรวจ
เราไม่ขอจัดเองเป็นอำนาจ และเงินบำรุงรัฐบาลกลาง เราจะไม่ขัดข้องใน
เปอร์เซ็นต์ที่แม้รัฐบาลกลางขอไปเป็นอย่างสูง แต่ต้องการอย่างมากตรง
เงินที่เหลือจากความต้องการของรัฐบาลกลางให้ได้รับกลับมาบำรุง
ท้องถิ่น...แล้วเจ้าหน้าที่เทศบาลประจำจังหวัดจะได้ประชุมพิจารณาแล้ว
แบ่งแยกเงินเหล่านั้นออกไปว่าจะใช้จ่ายในกิจการอันใดเท่าใด⁴⁷¹

สุดท้ายระดับล่าง คือ ชุมชนท้องถิ่น อ่าให้ความสำคัญอย่างมากต่อการพัฒนารากฐานทาง
เศรษฐกิจและรากฐานทางจิตใจ ซึ่งทั้งสองส่วนนี้จะทำให้คนเบื้องล่างของสังคมได้มีคุณภาพ
ชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี มีความสงบสุขและนำพาให้ภาพรวมของประเทศก้าวไปสู่ความเจริญ ในส่วน
แรกเขาส่งเสริมระบบสหกรณ์และสมาคมวิชาชีพ กล่าวคือ สนับสนุนให้ชาวบ้านกู้ยืมเงินดอกเบี้ย
ต่ำจากสหกรณ์ซึ่งเกิดจากการระดมทุนของสมาชิกและเงินสนับสนุนจากรัฐ นำไปลงทุนขยาย
กิจกรรมด้านการเกษตร มีการจัดตั้งสถานีทดลองทางวิชาชีพให้เป็นแหล่งเรียนรู้ตามเหมาะสมกับ
ท้องถิ่นนั้นๆ ว่ามีทรัพยากรอะไรโดดเด่น เช่น อ่าถอม่วงสามสิบเหมาะแก่การปลูกยาสูบ อ่าถอย
ยโสธรเหมาะแก่การเลี้ยงไหม เป็นต้น รวมถึงการจัดตั้งโรงงานเพื่อนำทรัพยากรที่ผลิตได้ในพื้นที่
แปรรูปสู่ตลาดต่อไป ท้องถิ่นจะกลายเป็นแหล่งพัฒนากิจกรรมและอุตสาหกรรมครบวงจรที่
สามารถพึ่งตนเองได้ ทำให้ชาวบ้านมีคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น แต่แนวทางเหล่านี้จะเกิดขึ้น
ได้ก็ด้วยมีการบริหารจัดการด้านภาษีของท้องถิ่นที่ดีดังตัวอย่างจากระบบเทศบาลดังที่กล่าวไป
แล้ว⁴⁷² อย่างไรก็ตาม อ่าไม่เห็นด้วยกับระบบสหกรณ์ในลักษณะการจัดการแบบสังคมนิยมรัฐ

⁴⁷¹ เรื่องเดียวกัน, 83.

⁴⁷² เรื่องเดียวกัน, 106-107.

หรือ “ลัทธิโซเชลลิสม์” (Socialism) ซึ่งปรากฏในเค้าโครงเศรษฐกิจของปรีดี พนมยงค์ เขาได้วิพากษ์ในทำนองว่าเป็นเรื่องของหลักการในอุดมคติที่เพื่อสิ้นจนเกินไปและไม่สามารถที่จะยกระดับฐานรากทางเศรษฐกิจได้ เพราะว่า

การที่เราเรียนหนังสือก็เพราะอยากดีกว่าคนอื่นบ้าง การที่เราทำงานและ
พากเพียรหาทรัพย์ก็เพื่อเราและบุตรจะได้มีความสุข...คำว่าเสมอภาค
ไม่ได้แปลว่าคนโง่ต้องเสมอกับคนฉลาด หรือคนขี้เกียจเสมอคนขยันมิได้
หมายความว่าเสมอกันในการใช้และอยู่ในกฎหมาย ฯลฯ อันเดียวกัน แต่
ความสามารถนั้นต้องแล้วแต่ใครจะสร้างตัวขึ้นได้ดีเพียงใด⁴⁷³

ส่วนต่อมาคือรากฐานทางจิตใจนั้น อ่ามองเห็นพลังทางวัฒนธรรมของชาวบ้านในท้องถิ่น (ต่อไปนี้จะเรียกว่า “พลังท้องถิ่น”) มีส่วนต่อการกำกับความคิด ความเชื่อและการดำเนินชีวิตของผู้คน อันจะทำให้สังคมสามารถอยู่ร่วมกันได้โดยสงบสุข เช่น การประพฤติปฏิบัติตนตามกรอบจารีตประเพณี ความกตัญญูรู้คุณ การมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันในชุมชน การให้ความช่วยเหลือพึ่งพา และการร่วมงานกันทำ ฯลฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นความดีงามเกิดขึ้นในชนบทอยู่แล้วและควรรักษาไว้สำหรับพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นเครื่องยึดโยงจิตใจของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายนั้น อ่าเห็นว่าถึงเวลาที่คณะสงฆ์จะต้องปรับตัวเรียนรู้ทางโลกให้มากขึ้น รวมถึงลดหย่อนกฎเกณฑ์บางอย่างที่เคร่งครัดจนเกินไป เช่น ให้พระเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยของฆราวาสได้ หรือสามารถจะต้องมารดาหรือญาติผู้หญิงที่ป่วยหนักได้ วัดใหญ่ๆ แต่ละวัดควรมีโรงพิมพ์เป็นของตนเองเพื่อแจกจ่ายหนังสือ

⁴⁷³ เรื่องเดียวกัน, 70-71. การวิพากษ์แนวคิดเศรษฐกิจแบบสังคมนิยมรัฐหรือ “ลัทธิโซเชลลิสม์” (Socialism) ซึ่งปรากฏส่วนหนึ่งในเค้าโครงเศรษฐกิจของปรีดี พนมยงค์ ผู้นำคณะราษฎรสายพลเรือนเป็นเหตุให้อำนาจเฟื่องฟูจากรัฐบาล ประกอบกับสถานการณ์ของรัฐบาลที่ยังคงไม่มั่นคงนักอันเนื่องมาจากการเกิดขึ้นของกบฏบวรเดชและความขัดแย้งระหว่างรัฐบาลกับรัชกาลที่ 7 ทำให้แนวคิดของอำมาตย์ชั้นให้กลายเป็นฝ่ายนิยมระบอบเก่าหรือเป็นบุคคลที่เป็นปฏิปักษ์ต่อระบอบใหม่ไปโดยปริยาย และถูกทางการจับกุมในเวลาต่อมาในช่วงที่รัฐบาลทำการกวาดล้างฝ่ายนิยมระบอบเก่าอย่างเข้มข้น ซึ่งเป็นเวลาก่อนหน้าที่จะเกิดการเลือกตั้งครั้งแรกในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2476

“กฤดาการบนที่ราบสูง” ผลงานชิ้นสำคัญของพลังทางสังคมใหม่ผู้นี้ ซึ่งความตั้งใจเดิมจะใช้เป็นหนังสือหาเสียงในการลงสมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎรของจังหวัดอุบลราชธานีจึงไม่เคยปรากฏแก่สาธารณชนมาก่อน ตราบที่ท่านสิ้นชีวิตลงอย่างทุกข์ทรมานในฐานะนักโทษการเมืองอีกหลายปีต่อมา

ธรรมะเป็นธรรมทาน ฯลฯ ทั้งนี้ เพื่อให้ “วัดเดินทันบ้าน” ง่ายที่ชาวบ้านจะเข้าถึงและเข้าใจ อันจะเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเชิงรุก กระบวนการเช่นนี้อำเรียกว่า “พุทธโฆโลยี” ซึ่งจะทำให้พระพุทธศาสนากลายเป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชนอย่างแท้จริง⁴⁷⁴

ผลงานข้างต้นที่อภิปรายนี้มีความโดดเด่นและชัดเจนในการนำเสนอความคิดทางการเมือง ซึ่งเป็นทัศนะส่วนตัวของผู้สร้างสรรค์ผลงาน ส่วนผลงานอื่นๆ เช่น คู่มือการเมือง หัวใจปฏิวัติในฝรั่งเศส โฆเวียตริสเซียที่แท้จริง ฯลฯ ไม่ได้ปรากฏชัดในแง่นี้มากนัก แต่จะเป็นลักษณะการนำเสนอความรู้ทางการเมืองในแบบตำราหรือสารคดี เพื่อเสริมสร้างวุฒิภาวะให้ผู้อ่านมีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับระบอบใหม่มากขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นการอบรมโดยอ้อมให้ผู้อ่านรู้สึกผูกพันและปรารถนาที่สรรค์สร้างประเทศชาติร่วมกันในฐานะพลเมืองตามระบอบรัฐธรรมนูญ ดังที่เตียง คิริซันท์และจาร์ส สุขุมวัฒนะ ได้กล่าวไว้ในผลงานเรื่อง “หัวใจปฏิวัติในฝรั่งเศส” ว่า “ชาวอารยประเทศถือว่า ผู้ได้รับการศึกษาที่รักษาใจเอาไว้ในชาติควรจะรู้โดยละเอียด เพื่อจะได้ชาบซึ่งในหลักประชาธิปไตยที่แท้ ... เขามักจะภูมิใจในขณะที่เขาซื้อหนังสืออ่าน เพราะเขาแสดงความเข้มแข็งในใจที่จะสนับสนุนกำลังงานทางปลุกสติปัญญาความรู้ของชาติ”⁴⁷⁵

จะเห็นได้ว่า เมื่อสำรวจความรู้สึกนึกคิดของพลเมืองอีสานหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 โดยอาศัยจดหมายแสดงความคิดเห็นและข้อเสนอแนะกับหนังสือและสารคดีการเมืองซึ่งเป็นหลักฐานร่วมสมัย เราเห็นกระแสการตื่นตัวทางการเมืองที่ปรากฏกับพลังทางสังคมใหม่ในของภาคอีสานลักษณะการตอบสนองเชิงบวกแก่ระบอบรัฐธรรมนูญอย่างเด่นชัด ในฐานะพลเมืองของรัฐไทยผู้กระตือรือร้นพวกเขาแสดงความรู้สึกนึกคิดของตนด้วยความสำนึกอย่างแรงกล้าว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของประเทศชาติและระบอบรัฐธรรมนูญ สำนึกเช่นนี้มาพร้อมกับความเชื่อมั่นว่าความรู้ ความคิด และความสามารถของเขาเหล่านั้นเป็นส่วนนำมาความเจริญแก่ภาคอีสานและประเทศได้ไม่แพ้กับกลุ่มชนชั้นนำในอดีต การตอบสนองดังกล่าวแสดงออกในรูปการนำเสนอปัญหาและแนวทางแก้ไขสภาพการณ์ต่างๆ ที่ตกทอดมาจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเคลื่อนไหวเพื่อพิทักษ์ระบอบรัฐธรรมนูญ และการสนับสนุนให้กระแสความนิยมระบอบรัฐธรรมนูญขยายออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ผลเหล่านี้ยืนยันให้เห็นว่าบรรยากาศที่เปิดกว้างทาง

474 เรื่องเดียวกัน, 30-39.

475 เตียง คิริซันท์ และจาร์ส สุขุมวัฒนะ, หัวใจปฏิวัติในฝรั่งเศส (ม.ป.ท. : ม.ป.ศ., ม.ป.พ.), ก-จ.

การเมืองในช่วงทศวรรษแรกหลังการปฏิวัติสยาม ประกอบกับการขยายสื่อประชาสัมพันธ์ของรัฐ ผ่านช่องทางต่างๆ ล้วนหล่อหลอมให้ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของพลังทางสังคมใหม่ผูกพันกับรัฐไทยอย่างสืบเนื่อง

ทั้งนี้ ควรกล่าวย้าว่า “เมือง” ซึ่งเป็นศูนย์กลางความเจริญของแต่ละพื้นที่ที่มีความสำคัญอย่างมากต่อการบ่มเพาะสำนึกพลเมืองที่ปรากฏขึ้น ณ ขณะนั้นด้วย ทั้งในแง่คุณสมบัติด้วยตัวมันเองและการเป็นพื้นที่ซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลสื่อจากการประชาสัมพันธ์ของรัฐ จึงไม่น่าแปลกใจว่า เหตุใดพลังทางสังคมใหม่ไม่ว่าจะอยู่ในหรือนอกระบบราชการก็ตามแต่มีความเคลื่อนไหวปฏิสัมพันธ์กับเมือง ซึ่งเป็นศูนย์กลางโครงสร้างการปกครองของรัฐจึงมีแนวโน้มตอบสนองต่อระบอบใหม่อย่างคึกคัก และเป็นการตอบสนองที่พ้นไปจากเรื่องใกล้ตัวแต่เป็น แต่เป็นความรู้สึกนึกคิดถึง “ส่วนรวม” อันเกี่ยวพันกับ โครงสร้างหรืออุดมการณ์ทางการเมืองอย่างเด่นชัดในฐานะพลเมืองอีสานของรัฐไทย ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ⁴⁷⁶

2.3 “พลังทางสังคมใหม่” บนสนามการเมืองระดับชาติ

นอกจากการแสดงความรู้สึกนึกคิดแล้ว การเคลื่อนไหวทางการเมืองอันทรงพลังอย่างหนึ่งของพลังทางสังคมใหม่ซึ่งเป็นผลสะท้อนจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการเมืองหลังการปฏิวัติสยามนั่นก็คือการเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองระดับชาติในฐานะสมาชิกสภาผู้แทน นับเป็นครั้งแรกตั้งแต่พื้นที่อีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยที่พลเมืองจากอาณาบริเวณแห่งนี้สามารถมีตัวแทนของตนเข้าไปเป็นปากเสียงและได้มีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางของประเทศได้ ต่างจากยุคก่อนหน้านี้อำนาจการตัดสินใจต่างๆ ล้วนผูกขาดอยู่ที่ส่วนกลางทั้งสิ้น ต่อนี้ไปเรื่องราว ความต้องการ ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดของชาวอีสานซึ่งถูกปิดกั้นการแสดงออกและการมีส่วนร่วมทางการเมืองมาช้านานจะถูกนำเสนอ ณ ศูนย์กลางแห่งอำนาจรัฐด้วยปากเสียงของชาวอีสาน ระบบรัฐสภาหรือการที่พลเมืองมีสิทธิ์เลือกตัวแทนจากท้องถิ่นของตนมาร่วมบริหารบ้านเมืองได้นั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นประติมากรรมของยุคสมัยที่ปฏิวัติทั้งกลไกการปกครองและระบบความคิดทางการเมืองในสังคม

⁴⁷⁶ ดูสรุปการแสดงความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองระหว่างพลังทางสังคมใหม่กับชาวบ้านได้ใน ตารางที่ 2 (หน้า 311-314)

ก่อนที่สงครามโลกครั้งที่ 2 จะอุบัติและแผ่ขยายผลกระทบสู่ประเทศไทย มีการเลือกตั้งเกิดขึ้น 2 ครั้งหลักๆ การเลือกตั้งครั้งแรกเป็นการเลือกตั้งทางอ้อมเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2476 ซึ่งพลเมืองจะทำการเลือกผู้แทนตำบล จากนั้นผู้แทนตำบลก็จะเป็นผู้เลือกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของจังหวัดนั้นๆ อีกขึ้นหนึ่ง ปรากฏว่ามี ส.ส. จากภาคอีสานเข้าสู่สภาจำนวน 19 คนจากจำนวน ส.ส. ทั่วประเทศทั้งสิ้น 78 คน ส่วนการเลือกตั้งครั้งที่ 2 ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2480 มี ส.ส. จากภาคอีสานจำนวน 25 คนจากจำนวน ส.ส. ทั่วประเทศทั้งสิ้น 91 คน โดยการเลือกตั้งครั้งที่สองนั้น ได้เปลี่ยนรูปแบบเป็นการเลือกตั้งทางตรงโดยสมบูรณ์ครั้งแรก ซึ่งให้สิทธิ์แก่พลเมืองสามารถเลือกผู้แทนของตนเองได้โดยตรง⁴⁷⁷ งานบุกเบิกเกี่ยวกับการเมืองอีสานสมัยใหม่ของ Charles F. Keyes ได้วิเคราะห์แนวโน้มการเคลื่อนไหวทางการเมืองกลุ่ม ส.ส. อีสานที่เข้าสู่สภาในช่วงปลายทศวรรษ 2470 ถึงต้นทศวรรษ 2480 Keyes อาศัยการแบ่งกลุ่มอย่างกว้างๆ จากการพิจารณาภูมิหลังที่แตกต่างกันของ ส.ส. เหล่านั้น ได้แก่

กลุ่มที่มีเชื้อสายมาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมหรือเป็นอดีตข้าราชการในระดับสูง เช่น ทองดี ณ กาฬสินธุ์ (ส.ส. กาฬสินธุ์) ทองม้วน อุดฉกร (ส.ส. มหาสารคาม) เสียง ไชยกาล (ส.ส. อุบลราชธานี) พระยาศรคณาภิบาล (ส.ส.มหาสารคาม) เป็นต้น และกลุ่มที่สองมีพื้นเพมาจากคนธรรมดาสามัญที่มาจากชนชั้นกลางหรือชนชั้นล่างในสังคม เช่น ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) เตียง ศิริจันทร์ (ส.ส.สกลนคร) ถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) และจำลอง ดาวเรือง (ส.ส. มหาสารคาม) Keyes เห็นว่า ส.ส. กลุ่มแรก มีแนวโน้มก่อนไปทางอนุรักษนิยม และพร้อมจะเข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับผู้นำส่วนกลางเพื่อก้าวขึ้นสู่อำนาจในระดับชาติเมื่อมีโอกาส คนเหล่านี้ยึดติดกับระบอบอุปถัมภ์และต้องการรักษาอิทธิพลของกลุ่มคนที่สูญเสียไปอันเนื่องมาจากการบูรณาการเชิงอำนาจซึ่งริเริ่มมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ส่วนกลุ่มที่สอง ซึ่งมีพื้นเพมาจากคนธรรมดาสามัญนั้นภูมิหลังของพวกเขามีสถานะทางสังคมที่ด้อยกว่ากลุ่มแรกจึงมีแนวโน้มก่อนไปทางเสรีนิยม เกาะกลุ่มกันทำหน้าที่ฝ่ายค้านตรวจสอบการทำงานของรัฐบาลอย่างแข็งขันและมีนโยบายที่เด่นชัดในการรักษาผลประโยชน์ให้กับชาวบ้านในชนบท⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ พรรณิกา ฉายากุล, “ส.ส. ภาคอีสานกลุ่มแนวคิดสังคมนิยม พ.ศ. 2490-2506” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), 39.

⁴⁷⁸ ชาร์ลส์ เอฟ คายส์, อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย, 61-62

ข้อเสนอของ Keyes อาจเป็นความจริงอยู่ส่วนหนึ่ง อย่างไรก็ตาม อาจเคร่งครัดจนเกินไป สำหรับการใช้เป็นกรอบชีวิตการแสดงออกทางการเมืองของ ส.ส. เหล่านั้นอย่างตายตัว เพราะในความเป็นจริงแล้ว ส.ส. อีสานจากทั้งสองกลุ่มทั้งที่มีเชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและคนธรรมดา (ตามข้อเสนอของ Keyes) ล้วนมีจุดยืนและการแสดงออกทางการเมืองที่ค่อนข้างหลากหลาย บางครั้งก็เป็นไปในทิศทางเดียวกันและบางครั้งก็แตกต่างกัน ทั้งสองฝ่ายอาจแสดงท่าทีทั้งในทางอนุรักษนิยมหรือเสรีนิยมก็ได้ ซึ่งไม่ได้จำกัดอยู่ที่การมีภูมิหลังการเป็นเชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่น หรือไม่เสียทีเดียว อีกประการหนึ่ง หากพิจารณาให้ดีแล้วเป็นการยากที่จะชี้ชัดว่าสถานะของ ส.ส. อีสานเหล่านั้นให้เด็ดขาดลงไป พวกเขาไม่ได้มีภูมิหลังที่แตกต่างกันอย่างเด่นชัดในด้านสถานะทางเศรษฐกิจและสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ส.ส. ชุดแรกๆ ขณะนั้นล้วนแล้วแต่เป็นคนระดับชนชั้นที่มีสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจที่ดีเกือบทั้งสิ้น (อาจยกเว้นกรณีของนายจำลอง ดาวเรือง ส.ส. มหาสารคาม ซึ่งมีภูมิหลังเป็นลูกหลานชาวนาในชนบท แต่หากเทียบสัดส่วนแล้วโอกาสที่คนกลุ่มนี้สามารถเข้าสู่สภาได้มีน้อยมาก จนแทบจะเป็นไปไม่ได้)

นอกจากนี้เราเห็นแล้วว่า การเกิดขึ้นของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้นำพาการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่มาสู่ภาคอีสาน ยังผลให้เกิดการปรับตัวของผู้คนทั้งกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ข้าราชการ และพ่อค้าคหบดีทั้งหลายเพื่อตอบสนองเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ภายใต้บริบทนี้ “ระบบราชการ” ถือเป็นหัวใจสำคัญของการขับเคลื่อนกลไกการปกครองและเป็นบรรทัดฐานใหม่อย่างหนึ่งซึ่งดึงดูดให้ชาวอีสานในยุคนั้นปรารถนาเข้าไปมีส่วนร่วม เท่ากับว่าคุณค่าด้าน “ชาติวุฒิ” ซึ่งให้ความสำคัญกับกลไกการปกครองที่สืบเชื้อสายผ่านวงศ์ตระกูลได้ลดทอนคุณค่าไปมากแล้ว คนที่มีชาติกำเนิดอาจไม่สูงมากนัก แต่สามารถปรับตัวเข้าสู่ระบบการศึกษาจนมี “คุณวุฒิ” ตามที่รัฐกำหนดก็สามารถเข้าสู่ระบบราชการหรือมีหน้ามีตาในสังคมได้แน่นอนว่าศักยภาพในการเข้าถึงทางเศรษฐกิจของพวกเขาย่อมส่งเสริมต่อโอกาสทางการศึกษาในระดับสูงของพวกเขา ด้วยเหตุนี้ ส.ส. อีสานยุคแรกๆ ที่เข้าสู่สภาก็มีสัดส่วนที่มีพื้นฐานจากข้าราชการมากเป็นอันดับหนึ่ง (ทั้งที่ลาออกจากราชการมาลงสมัครรับเลือกตั้งข้าราชการบำนาญ รวมถึงเคยรับราชการอยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่งของชีวิต) ตามมาด้วยอาชีพอิสระอื่นๆ เช่น ทนายความ

นักหนังสือพิมพ์ ผู้ประกอบอาชีพค้าขาย ฯลฯ⁴⁷⁹ ประเด็นภูมิหลังการแบ่งกลุ่ม ส.ส. อีสานซึ่งส่งผลต่อการแสดงที่ท่าทางการเมืองในสภานั้นจึงอาจไม่ใช่ประเด็นว่าใครมีเชื้อสายอำนาจท้องถิ่นหรือเชื้อสายคนธรรมดาสามัญ แต่จะเป็นเรื่องของคนรุ่นเก่ากับคนรุ่นใหม่ (พลังทางสังคมใหม่) จากการเปลี่ยนแปลงที่สืบเนื่องมาจากครึ่งสมบูรณาญาสิทธิราชย์เสียมากกว่า ทั้งนี้ ควรกล่าวย้าว่าการเติบโตของพวกเขาทั้งคนรุ่นเก่าและรุ่นใหม่อีกตามล้วนเป็นผลผลิตอันสืบเนื่องมาจากระบอบเก่าทั้งสิ้น การที่พวกเขาสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองในฐานะตัวแทนของท้องถิ่นในระดับชาติ จึงเป็นอีกขั้นของการบูรณาการท้องถิ่นให้ยึดโยงกับรัฐไทยแบบแน่นขึ้น ถ้าหากพิจารณาการแสดงออกในสภาพของพวกเขาในมิติสำนักพลเมืองของรัฐไทยจะเห็นความสืบเนื่องในแง่

บทบาทที่โดดเด่นอย่างหนึ่งของ ส.ส. อีสานรุ่นแรกๆ คือการเป็นตัวแทนนำเสนอ “ท้องถิ่น” ของตนให้เป็นที่ประจักษ์แก่สาธารณะ ด้วยสำนึกอย่างแรงกล้าว่า “ท้องถิ่น” อันหมายถึงภาคอีสานและจังหวัดของตนเองนั้นเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญต่อรัฐไทย แม้การปฏิวัติสยามจะเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองไปจากเดิม แต่สำนักพลเมืองอันเกิดจากการบูรณาการรัฐนั้นไม่ได้ถูกลดทอนพลังลง รัฐบาลคณะราษฎรมีนโยบายกระชับอำนาจการบริหารราชการแผ่นดินให้รัดกุมขึ้นไม่ต่างไปจากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การออกพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารราชการสยาม พ.ศ. 2476 ทำให้การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลสิ้นสุดลง มณฑลต่างๆ อาทิ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลอุบลและมณฑลร้อยเอ็ดจึงถูกยุบเลิก แล้วจัดแบ่งเขตการปกครองเสียใหม่ โดยให้ “จังหวัด” ขึ้นมาเป็นหน่วยการปกครองระดับภูมิภาคที่ใหญ่ที่สุด และให้รวมจังหวัดที่อยู่ในบริเวณเดียวกันเป็น “ภาค” สำหรับอาณาบริเวณนี้ก็คือ “ภาคอีสาน” หรือ “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”⁴⁸⁰ เท่ากับว่าในแง่ความรู้สึกนึกคิดความสัมพันธ์ระหว่างระดับท้องถิ่นกับระดับชาติได้ขยับเข้าไปใกล้ชิดขึ้น โดยไม่จำเป็นต้องมีตัวกลางระดับมณฑลคั่นอีกต่อไป ลักษณะเช่นนี้อาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้สำนักพลเมืองปรากฏชัดในความรู้สึกนึกคิดของชาวอีสานมากขึ้นด้วย

⁴⁷⁹ ภูมิหลังของ ส.ส. อีสานสมัยแรกทั้งหมดได้ใน คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 543-549.

⁴⁸⁰ ชาร์ลส์ เอฟ คายส์, อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย, 57-58.

เพียงหนึ่งปีหลังการเลือกตั้ง รัฐบาลในระบอบใหม่ได้จัดให้มีการแสดงปาฐกถาเกี่ยวกับจังหวัดต่างๆ ในประเทศแก่พลเมืองผ่านวิทยุกระจายเสียง โดยให้ ส.ส. ซึ่งเป็นตัวแทนของแต่ละจังหวัดรับหน้าที่นำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นของตน เนื้อหาโดยทั่วไปเกี่ยวข้องกับสภาพของจังหวัดนั้นๆ เป็นต้นว่า ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ (ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์กระแสหลักที่ยึดโยงท้องถิ่นกับส่วนกลาง) ประเพณีวัฒนธรรมที่โดดเด่น สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของพลเมือง รวมถึงสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญ ฯลฯ การนำเสนอดังกล่าวนี้เป็นกรณีที่น่าสนใจ เพราะเป็นครั้งแรกที่ส่วนกลางพยายามเปิดมิติให้พลเมืองในประเทศมีโอกาสรับรู้เรื่องราวของกันและกันได้มากขึ้นในฐานะพลเมืองร่วมชาติ ไม่ว่าจะเขาเหล่านั้นจะอยู่ภูมิภาคใด จะมีโอกาสเดินทางไปต่างภูมิภาคหรือไม่ก็ตาม แต่ก็สามารถรับรู้และจินตนาการในเบื้องต้นได้ว่าพี่น้องจากจังหวัดหรือภูมิภาคอื่นนั้นมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร ตลอดจนภูมิลำเนาของเขา มีสถานที่สำคัญอะไรบ้าง มีภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับรัฐไทยอย่างไร ดังนั้น การที่พลเมืองรับฟังวิทยุกระจายเสียงสัมฤทธิ์ผลที่เกิดขึ้นจึงไม่เพียงแต่ความเพลิดเพลินบันเทิงใจที่ได้รับเท่านั้น แต่ยังเป็นเสมือนการเรียนรู้เกี่ยวกับรัฐไทยไปในตัวด้วย ในแง่หนึ่งก็น้อมไปในทางให้เกิดความรู้สึกว่าท้องถิ่นหรือจังหวัดของตนนั้นเป็นส่วนหนึ่งของประเทศนี้อย่างแนบแน่นขึ้น

ด้วยสำนึกว่า “อิสาน... หมายถึงภูมิภาคส่วน 1 อยู่ปลายเขตต์แดนของสยามรัฐทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ”⁴⁸¹ หลวงนาถนิตธาดา ส.ส. จากจังหวัดชัยภูมิ ได้กล่าวอย่างภาคภูมิใจที่มีโอกาสนำเสนอจังหวัดชัยภูมิให้พลเมืองร่วมชาติได้รู้จัก ขณะเดียวกันก็สอดแทรกน้ำเสียงแถมประชดประชันเล็กน้อยถึงปัญหาการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจที่สืบเนื่องมาตั้งแต่ระบอบเก่า

ข้าพเจ้าปีติยินดีเพราะจะได้เปิดประตูเมืองชัยภูมิให้เพื่อนร่วมชาติเห็นพื้นภูมิว่าเป็นอันใด ซึ่งอาจเกิดประโยชน์บ้างแม้แต่น้อยก็พอแล้ว ท่านทั้งหลายโปรดให้ข้าพเจ้าพาท่านไปยังท้องที่ของจังหวัดชัยภูมิอันเต็มไปด้วยขุนเขาลำเนาห้วยป่าดงพงไพรผิดกว่ากรุงเทพมหานครเสมือนด้วยวิมานเทวดากับกระท่อมยาจก...ถ้าท่านเดินทางไปตามอำเภอต่างๆ ของ

⁴⁸¹ สยามกมิตราภาพญี่ปุ่น-ไทย. ปาฐกถาของผู้แทนราษฎร เรื่อง สภาพของจังหวัดต่างๆ, 22.

จังหวัด ท่านจะได้เห็นพันธุ์ไม้ซึ่งธรรมชาติตกแต่งไว้รับรองท่านอย่างน่า
ตื่นใจ ไม้เหล่านี้ในบางแห่งจะเห็นได้ว่าไม่เคยมีมนุษย์มารบกวนเลย⁴⁸²

เช่นเดียวกับบุญมา เสริฐศรี ส.ส. จังหวัดเลย อดีตครูประชาบาลประจำอำเภอเชียงคาน ได้
พรรณนาถึง เขาระดิ่ง (ภูกระดิ่ง) สถานที่สำคัญประจำจังหวัดบ้านเกิดของเขาให้พี่น้องร่วมชาติ
ได้รับฟังว่า

เขาลูกนี้ตามความเห็นของข้าพเจ้าว่าเป็นธรรมชาติที่สวยงาม
หรือในโลก บนเขามีอากาศดี สดชื่น...ขอท่านจงจำชื่อเขาระดิ่งซึ่งมี
สภาพประดุจเมืองสวรรค์ธรรมชาตินี้ไว้เมื่อมีโอกาสไปจังหวัดเลยจะได้
ไปชม เพื่อเป็นการหย่อนใจ และท่านจะมีของสวยๆ ไม่อย่างใดก็อย่าง
หนึ่งคิดมือมาฝากคนรักท่าน⁴⁸³

ด้านเนย สุจิตมา เชื้อสายเจ้าเมืองอุบลราชธานี (ส.ส. อุบลราชธานี) เล่าถึงความหลังทาง
ประวัติศาสตร์ว่าด้วยวิกรรมอันกล้าหาญของพระวอพระตาวิบุรุษแห่งเมืองอุบลราชธานี ซึ่งเห็น
ได้ชัดถึงอิทธิพลจากการบูรณาการเชิงความคิดที่ริเริ่มในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จากความขัดแย้ง
ระหว่างอำนาจรัฐและอำนาจท้องถิ่นในอาณาบริเวณลุ่มน้ำโขง เนยเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
เข้ากับประวัติศาสตร์กระแสหลักของประเทศไทยซึ่งมีแนวทางการอธิบายยึดโยงสอดคล้องไปกับลำดับ
สันตติวงศ์ของพระมหากษัตริย์แห่งสยาม ขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นว่าท้องถิ่นของเขามี
ความสำคัญต่อประวัติศาสตร์ชาติ ดังความตอนหนึ่งที่เขาพรรณนาอย่างความภาคภูมิใจว่า

นี่เป็นประวัติศาสตร์ตอนที่แสดงถึงความรักชาติของบรรพบุรุษแห่ง
ชนชาวจังหวัดอุบลฯ ซึ่งได้เสียสละฝ่าคมอาวุธของศัตรูเข้ามาเพื่อความ
เป็นไทยของชาติ และละพาะอย่างยิ่งชนชาวจังหวัดอุบลฯ ก็ได้ชื่อว่าเป็น
ข้าหลวงเดิมในพระปฐมบรมราชจักรีวงศ์...การที่ประเทศสยามได้
พระแก้วมรกตและพระบางจากนครเวียงจันทน์มาประดิษฐานเป็น
มิ่งมงคลอันประเสริฐของชาติอยู่ในเวลานี้ ก็เนื่องด้วยพระราชาขบถมี

482 เรื่องเดียวกัน, 97-99.

483 เรื่องเดียวกัน, 138.

พระมหากษัตริย์ประกอบกับ พระวอพระตาเป็นผู้นำขึ้นก่อนด้วยเหตุผล
ดังกล่าวมาแล้ว

วีรกรรมของพระวอพระตาในครั้งนั้นนับเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ในปัจจุบัน “ชนชาวจังหวัด
อุบลฯ จะได้มาร่วมรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญเดียวกับท่านทั้งหลายนี้”⁴⁸⁴

จะเห็นได้ว่าทัศนคติของ ส.ส.อีสานที่ปรากฏผ่านปาฐกถาข้างต้น ไม่ว่าจะเป็ ส.ส. ที่มีมา
จากข้าราชการต่างๆ หรือมีภูมิหลังมาจากเชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่นหรือไม่ตาม เห็นได้ชัดว่าพวก
เขามีสำนึกร่วมกันในการเป็นพลเมืองของรัฐไทย โดยเฉพาะการนำเสนอว่าท้องถิ่นของตนนั้นเป็น
ส่วนหนึ่งของประเทศ กรอบความคิดดังกล่าวคงจะมีผลต่อการการกล่อมเกล่าสำนึกพลเมืองสำหรับ
ผู้ที่มีโอกาสรับฟังอยู่ไม่น้อย ทั้งนี้ ควรระลึกว่ากระจายเสียงผ่านวิทยุถึงแม้จะเป็นเทคโนโลยีที่
ทันสมัย ณ เวลานั้นแต่ก็มีข้อจำกัดอยู่มากและมีอิทธิพลเฉพาะในเขตเมืองเท่านั้น อีกมุมมองหนึ่งที่
สะท้อนผ่านการแสดงปาฐกถาก็คือการนำเสนอปัญหาต่างๆ ของท้องถิ่นที่สืบเนื่องมาจากการ
ปกครองในระบอบเก่า และยังไม่มีการช่วยเหลือแก้ไขปัญหาใดๆ อย่างเป็นทางการจากทาง
รัฐบาล

บุญมา เสริฐศิริ (ส.ส. เลย) ได้วิพากษ์สภาพการคมนาคมที่ยังไม่ได้รับการพัฒนาในจังหวัด
เลยว่่า “ข้าพเจ้ารู้สึกทุเรศ เพราะถนนทุกสายดูเหมือนจะเกิดขึ้นด้วยน้ำพักน้ำแรงของราษฎรทั้งนั้น”
ด้านพระไพศาลเวชรกรรมและขุนเสนาบดี (ส.ส. ร้อยเอ็ด) นำเสนอปัญหาสภาพเศรษฐกิจและ
ข้อจำกัดต่างๆ ของชาวบ้าน เขาระบุว่า การที่จังหวัดร้อยเอ็ดไม่มีการพัฒนาระบบชลประทานที่ดีทำ
ให้ “การทำนาของจังหวัดนี้จะต้องเป็นไปตามโชค ถ้าปีไหนผลดีก็ได้ผลมากตามเม็ดตามหน่วย ถ้า
หากปีไหนแล้งก็ขาดทุน... ข้าร้ายอีกก็คือไม่มีข้าวที่จะรับประทานในปีต่อไป...” นอกจากนี้ ยังมี
ปัญหาจากตลาดที่จำกัดทำให้ชาวบ้านไม่สามารถขายข้าวได้โดยตรง การคมนาคมซึ่งล่าช้าทำให้
การขนส่งมีต้นทุนสูงมาก ชาวบ้านไม่สามารถแบกรับค่าโสหุ้ยได้ ต้องขายผ่านทางพ่อค้าคนกลาง
เท่านั้นซึ่งพ่อค้าก็มักจะกดราคาอยู่เสมอ ชาวบ้านในจังหวัดร้อยเอ็ดจึงอดคัดค้านไม่มีเงินพอที่จะ
เสียดูภาษีอากรให้กับรัฐบาล⁴⁸⁵ สำหรับเลียง ไชยกาล (ส.ส. อุบลราชธานี) พระยาสารคามคณาภิบาล
และทองม้วน อัดถากร (ส.ส. มหาสารคาม) มีความเห็นในทำนองเดียวกันว่า ปัญหาใหญ่ที่ผ่านมา

484 เรื่องเดียวกัน, 177-178.

485 เรื่องเดียวกัน, 176.

นั่นคือรัฐบาลในระบอบเก่ามุ่งเน้นมุ่งที่จะเก็บเงินภาษีอากรและรายได้อื่นๆ เป็นหลัก มากกว่าที่จะให้ความสำคัญกับพัฒนาภาคอีสานให้มีความเจริญ รวมถึงทำให้ชาวอีสานมีคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีทัดเทียมกับพลเมืองภาคอื่นๆ⁴⁸⁶ ดังนั้น การเปลี่ยนผ่านทางการเมืองภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญนี้ จึงเป็น โอกาสและหน้าที่ของผู้แทนราษฎรอย่างพวกเขาที่จะสะท้อนปัญหาที่ผ่านมา และเรียกร้องประโยชน์อันควรได้รับให้กับชาวอีสานผู้เป็นพลเมืองส่วนหนึ่งของสยามเช่นกัน

ในรัฐสภากลุ่ม ส.ส. ที่มาจากภาคอีสานได้รับการกล่าวขวัญว่ามีความ “อะอะมะเทิ่ง” และ “เฮี้ยว”⁴⁸⁷ ที่สุด อันเนื่องมาจากการทำหน้าที่ตรวจสอบฝ่ายบริหารและการเป็นปากเป็นเสียงให้กับชาวอีสานอย่างแข็งขัน เมื่อวิเคราะห์บทบาทของพวกเขาในสภาจากการประเมินของदारาร์ดีน เมตตาริกานนท์พบว่า ใน พ.ศ. 2476 กลุ่ม ส.ส. ที่มีความโดดเด่นอย่างมากในการอภิปรายทั้งการเสนอกฎหมาย การตั้งกระทู้ถาม และการร่วมอภิปรายในพระราชบัญญัติสำคัญๆ ส่วนใหญ่แล้วเป็น ส.ส. ที่อยู่ในวัยหนุ่มและมีภูมิลำเนาจากข้าราชการระดับกลางลงไปหรือผู้ประกอบการอาชีพอิสระ เช่น นักกฎหมาย นักหนังสือพิมพ์ เป็นต้น โดย ส.ส. ในกลุ่มนี้ เช่น ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) อายุ 27 ปี อดีตครูโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราชและนายอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม แสดงความเห็นในสภามากที่สุดจำนวน 190 ครั้ง หลวงวรนิติปริชา (ส.ส. สกลนคร) อายุ 31 ปี อดีตผู้พิพากษา แสดงความเห็นจำนวน 174 ครั้ง เลียง ไชยกาล (ส.ส.อุบลราชธานี) อายุ 31 ปี อดีตครูและทนายความ แสดงความเห็นจำนวน 94 ครั้ง สนิท เจริญรัฐ (ส.ส. นครราชสีมา) อายุ 26 ปี อาชีพนักหนังสือพิมพ์ แสดงความเห็นจำนวน 73 ครั้ง ถัดมากลุ่มที่แสดงความคิดเห็นปานกลาง เช่น เนย สุจิมา (ส.ส.อุบลราชธานี) อายุ 41 ปี อาชีพทนายความ ทองม้วน อัดถากร (ส.ส. มหาสารคาม) อายุ 34 ปี บุญมา เสริฐศรี อายุ 31 ปี (ส.ส. จังหวัดเลย) อดีตครูประจำโรงเรียนประจำอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย เป็นต้น

ส่วนกลุ่ม ส.ส. ที่มีบทบาทน้อยหรือไม่เคยมีบทบาทเลยนั้น พบว่าส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากข้าราชการตั้งแต่ระดับกลางขึ้นไปถึงระดับสูง หรือพวกข้าราชการบำนาญที่ปลดเกษียณแล้ว เช่น พระยาสารคามคณาภิบาล (ส.ส. มหาสารคาม) อายุ 56 ปี พระไพศาลเวชกรรม (ส.ส. ร้อยเอ็ด) อายุ 58 ปี หลวงศักดิ์ธรรมากร (ส.ส.บุรีรัมย์) อายุ 48 ปี และพระศรการวิจิตร (ส.ส. นครพนม) อายุ

⁴⁸⁶ สยามคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย. ปาฐกถาของผู้แทนราษฎร เรื่อง สภาพของจังหวัดต่างๆ, 23, 116.

⁴⁸⁷ สนิท เจริญรัฐ, โอ้ว...อาณาประชาราษฎร์ : ชุดความหลังของนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่ง, 150-151.

44 ปี เป็นต้น⁴⁸⁸ จากการประเมินของदारาร์ตันพอจะชี้ให้เห็นได้ว่า ความกระตือรือร้นในการแสดงบทบาททางการเมืองของ ส.ส. อิสานยุคแรกนี้ไม่ได้เป็นผลมาจากแรงผลักดันด้านชาติกำเนิดเป็นสำคัญตามข้อเสนอของ Keyes แต่เป็นเรื่องของคนต่างรุ่นจากระบวนการเปลี่ยนแปลงครั้งสมบูรณ์ตามวิสัยทัศน์ที่กว้างกว่า กลุ่ม ส.ส. ผู้กระตือรือร้นเห็นได้ชัดว่าเป็นคนรุ่นที่สองในกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากครึ่งระบอบเก่า เป็นคนหนุ่มผู้มีการศึกษาดีซึ่งเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองและมีโลกทัศน์ที่ต่างไปจากคนรุ่นเก่า กอปรกับบรรยากาศทางการเมืองภายหลังปฏิวัติสยามที่เอื้อให้เกิดกระแสตื่นตัวทางการเมืองในประเทศยิ่งกระตุ้นให้คนเหล่านี้ปรารถนาจะแสดงพลังของตนอย่างเต็มที่ ด้วยสำนึกอย่างแรงกล้าว่า ตนเอง ชาวอีสาน และภาคอีสานนั้นเป็นส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญต่อรัฐไทย จากบทบาทอันโดดเด่นและคุณลักษณะของคนกลุ่มนี้เพื่อให้เกิดความชัดเจนมากขึ้นจะนิยามในที่นี้ว่า “พลังทางสังคมใหม่”

การเคลื่อนไหวของ ส.ส. อิสานผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่มีนโยบายมุ่งเน้นการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคมเป็นพื้นฐาน เพื่อให้ความเจริญที่กระจุกตัวอยู่ที่กรุงเทพฯ และในเขตเมืองใหญ่ๆ ได้ขยายสู่หัวเมืองและชนบทห่างไกล เพื่อลดความเหลื่อมล้ำและทำให้พลเมืองอีสาน โดยเฉพาะกับคนเบื้องล่างสามารถเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคมได้มากขึ้น อันจะทำให้พวกเขาสามารถลืมตาอ้าปากและก้าวพ้นจากความยากลำบากได้ ปัญหาเหล่านี้ล้วนเป็นผลสืบเนื่องมาตั้งแต่ระบอบเก่าและยังไม่ได้รับการแก้ไขใดๆ อย่างเป็นรูปธรรม สนิท เจริญรัฐ (ส.ส. นครราชสีมา) อดีตนักหนังสือพิมพ์ผู้ผันตัวมาเป็นนักการเมือง ได้อธิบายถึงแรงผลักดันของพลังทางสังคมใหม่ในเวทีสภาผู้แทนราษฎรขณะนั้นว่า

...เพราะราษฎรในยุคนั้นมีความเป็นอยู่แร้นแค้น ไม่ได้ได้รับความเหลียวแลช่วยเหลือของรัฐตามสมควร การประกอบอาชีพก็ต้องสู้กับธรรมชาติอันโหดร้ายไปโดยยถากรรมแท้ๆ การส่งเสริมต่างๆ ที่รัฐควรจะได้บ้าง เช่น ชลประทานและการขนส่งก็ไม่ได้ทำให้ แล้วจะไม่ให้พวกผู้แทนราษฎรจากภาคอีสานรุ่นแรกส่งเสียงเอื้ออึงไปทั้งสภาอย่างไรได้...

⁴⁸⁸ ดาราร์ตัน เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 210-212.

สภาพของราษฎรนอกเมือง ถ้าจะมีความเป็นอยู่แตกต่างกับสมัยแรกของ
กรุงศรีอยุธยา ก็เห็นจะไม่ห่างไกลกันเท่าไรนัก⁴⁸⁹

ความมุ่งมั่นและกระตือรือร้นในการทำงานของ ส.ส. อีสานผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่สังเกตได้จากจำนวนการตั้งกระทู้ถามรัฐบาลในระหว่าง พ.ศ. 2476-2478 ที่มีจำนวนมากเป็นอันดับหนึ่งและเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ในแต่ละปี จากเดิม 17 กระทู้ใน พ.ศ. 2476 เป็น 34 กระทู้ใน พ.ศ. 2478 ขณะที่กระทู้จาก ส.ส. ภาคอื่นๆ มิได้ถึงปีละ 10 กระทู้เท่านั้น⁴⁹⁰ การนำเสนอส่วนใหญ่มุ่งสะท้อนปัญหาความเดือดร้อนของคนเบื้องล่างและสภาพการณ์ต่างๆ ของภาคอีสาน เช่น กระทู้ถามรัฐบาลของทองม้วน อรรถากร (ส.ส. มหาสารคาม) เรื่อง “ รัฐบาลจะแบ่งเบาภาระของราษฎรอย่างไร” ทองม้วนยกตัวอย่างปัญหาจากชาวบ้านในจังหวัดมหาสารคาม โดยเฉพาะปัญหาในเรื่องความยากจน ซึ่งเกี่ยวพันกับสาเหตุหลายประการ ทั้งจากการคมนาคมที่ล่าช้า ต้นทุนการขนส่งสินค้าจึงมีสูงมาก ไม่มีการพัฒนาระบบชลประทาน ทำให้การทำนาของชาวบ้านต้องพึ่งดินฟ้าอากาศเพียงอย่างเดียว ขาดตลาดรองรับ ทำให้ข้าวที่ผลิตได้ไม่สามารถขายได้ราคาดี ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงยากจนอีกทั้งยังต้องแบกรับภาระด้านภาษีรัฐูปการและอากรอื่นๆ อีกด้วย ทองม้วนลงความเห็นว่า “ ลำพังตัวราษฎรแทบไม่สามารถประกอบตัวเองได้ถ้าจะหาส่วนมาพลีให้แก่รัฐบาล จึงรู้สึกเดือดร้อน”⁴⁹¹

ด้านกระทู้ของหลวงนาถนิธิตราดา (ส.ส. ชัยภูมิ) เรื่อง “ รัฐบาลคำริจะสร้างถนนในจังหวัดชัยภูมิบ้างหรือยัง” นำเสนอสภาพการคมนาคมที่ยากลำบากของจังหวัดชัยภูมิ แม้จังหวัดชัยภูมิจะอยู่ไม่ไกลจากนครราชสีมาและจังหวัดขอนแก่นซึ่งเป็นศูนย์กลางการคมนาคมของภาคอีสาน แต่การเดินทางจากชัยภูมิเพื่อมาขึ้นรถไฟกลับต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่าห้าวันเพราะต้องอาศัยการเดินทางเท้าว่ายนํ้าหรือลงเรือ เนื่องจากจังหวัดชัยภูมิไม่มีถนน ฯลฯ⁴⁹² และเรื่อง “ สมาชิกควรจะได้เห็นกิจการในท้องถิ่นและผู้แทนตำบลจะได้รับประโยชน์อย่างไรบ้าง” ทางด้านกระทู้ของขุนวรสิทธิ์ธรรณเวทย์

489 สนิท เจริญรัฐ, ใ้ว่า...อาณาประชาราษฎร์ : ชุดความหลังของนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่ง, 150-152.

490 ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 201.

491 สภาผู้แทนราษฎร. รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร สมัยที่ 2 สามัญ เล่ม 1 พ.ศ. 2476

(พระนคร: ม.ป.ศ., ม.ป.พ.), 421.

492 เรื่องเดียวกัน, 392-393.

(ส.ส. หนองคาย) เรื่อง “รัฐบาลมีวิธีใดช่วยเหลือพวกพ่อค้าของป่า ไม่ให้ถูกคนกลางกดราคาได้บ้าง” กล่าวถึงปัญหา โอกาสและการปรับตัวทางเศรษฐกิจของชาวบ้านในจังหวัดหนองคาย ซึ่งถูกพวกพ่อค้าคนกลางชาวเงินเอารัดเอาเปรียบ ขุนวรวิษย์ธรรมเวทย์นำเสนอว่า

ราษฎรเป็นเหยื่อของคนกลางทีเดียว ด้วยราษฎรเหล่านั้นค้าขายด้วยอาการเหมือนคนตาบอด คือว่า เมื่อตนนำสินค้าไปขายที่ขอนแก่นนั้นตนหารู้ราคาสินค้าในตลาดกรุงเทพฯ ไม่ ทั้งไม่มีพวกพ้องของตนเองทำการติดต่อและไม่รู้ในเชิงอุบายทางการค้า...จึงเป็นเหตุให้ถูกกดราคาและกล่าวลวงซื้อในราคาต่ำ ทำให้ขาดทุน⁴⁹³

เรื่อง “ให้รัฐบาลช่วยเหลือรักษาความปลอดภัยแก่พวกราษฎรจังหวัดหนองคายและสกลนครที่นำสัตว์พาหนะไปขายประการใดหรือไม่” และกระทู้เรื่อง “รัฐบาลมีนโยบายในเรื่องแพทย์ของจังหวัดหนองคายอย่างไร” สะท้อนปัญหาความขาดแคลนแพทย์ในภาคอีสานและจังหวัดหนองคาย เขาเห็นว่าการพัฒนาด้านสาธารณสุขที่ดีจะทำให้พลเมืองแข็งแรง ไม่ต้องเจ็บล้มตายโดยไม่จำเป็นซึ่งจะกลายเป็นกำลังของชาติต่อไป นอกจากนี้ขุนวรวิษย์ธรรมเวทย์ยังได้กล่าวถึงสภาพการณ์ของจังหวัดหนองคายซึ่งสะท้อนปัญหาการกระจุกตัวด้านความเจริญตอนหนึ่งว่า “จังหวัดชั้นนอกมีจังหวัดหนองคายเป็นอาทิ การกระทำของรัฐบาลยังคงอยู่ในภาวะที่ปล่อยให้ไปตามยถากรรม...เพราะเหตุที่เป็นเมืองป่าเมืองดง จะมีอะไรเล่า นอกจากกรากไม้ในป่า กินและทาเข้าไป ไม่หายก็ตายแหล่”⁴⁹⁴ สำหรับผู้ตั้งกระทู้ถามรัฐบาลมากที่สุดคือทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) เช่น เรื่อง “ทางหลวงในภาคอีสาน” เรื่อง “ประถมศึกษา เรื่องการใช้ประมวลและเรื่องการศึกษาชั้นมัธยม” เรื่อง “ครูในจังหวัดภาคอีสาน” ฯลฯ⁴⁹⁵ ในสามกระทู้หลังนำเสนอปัญหาทางการศึกษาในภาคอีสานที่ยังขาดการเข้าถึงในหมู่คนเบื้องล่าง ขาดโรงเรียนและบุคลากรครูที่เพียงพอต่อจำนวนพลเมือง และขาดการเรียนการสอนที่มีคุณภาพ โดยเฉพาะในพื้นที่ชนบท

⁴⁹³ เรื่องเดียวกัน, 206.

⁴⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 209-210.

⁴⁹⁵ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 215-216.

ห่างไกล ในสายตาของทองอินทร์ อดีตข้าราชการครูและนายอำเภอเห็นว่าการศึกษาคือสิ่งที่รัฐบาลต้องให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกๆ เขาได้อภิปรายตอนหนึ่งว่า

ปัญหาเรื่องโรงเรียนวัดที่ว่า...อย่าว่าแต่พระจะสอนให้อ่านหนังสือออกเขียนได้เลย แม้แต่พระเองอ่านหนังสือไม่ออกก็มี...ปัญหาจะให้บรรลุดูหมายในการที่รัฐบาลแถลงนโยบายนั้นการศึกษาจำเป็น เพราะว่าอยู่ในหลัก 6 ประการ...ให้เอาการศึกษาเป็นสำคัญ อันอื่นเอาไว้ป่ากันทีหลังไม่ดีหรือ⁴⁹⁶

ไม่เพียงทำหน้าที่เป็นปากเสียงให้กับชาวอีสาน หลายครั้งของการอภิปรายยังพบว่า ส.ส. อีสานได้แสดงบทบาทในการรักษาผลประโยชน์ให้กับคนอื่นๆ ในสังคมด้วย ตัวอย่างเช่น กระทู้ของเลียง ไชยกาล (ส.ส. อุบลราชธานี) ระหว่าง พ.ศ. 2477-2479 อาทิ กระทู้ถามเรื่อง “กรรมกรแท็กซี่หยุดงาน” กระทู้ถามเรื่อง “ทำเรือหางมาแก้ว” กระทู้เรื่อง “ห้ามทหารเข้าเป็นนักศึกษาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง” และการยื่นยื่นญัตติขอเปิดอภิปรายทั่วไปเพื่อให้สมาชิกสภาฯ แลรัฐบาลเข้าใจในเรื่องภาษีอากรโดยเฉพาะอากรค่านา การเสนออนุัติเรื่อง “นโยบายเกี่ยวกับทางรถไฟของแผ่นดิน” กระทู้เรื่อง “เกี่ยวแก่โรคเรื้อน” เรื่อง “เกี่ยวแก่นิสสัยนักโทษ” เรื่อง “ปราบฝิ่น” เรื่อง “รัฐบาลควรรักษาโรคจิตหรือไม่ อย่างไร” ของทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) เป็นต้น⁴⁹⁷ สะท้อนให้เห็นว่าสำนักพลเมืองของเขาไม่ได้จำกัดความรู้สึกนึกคิดอยู่ที่ชาวอีสานและภาคอีสานเท่านั้น แต่ครอบคลุมความรู้สึกนึกคิดดังกล่าวได้ขยายไปถึง “ส่วนรวม” อันหมายถึงพลเมืองและประเทศชาติ ดังนั้น ความรู้สึกท้องถิ่นนิยมจึงทับซ้อนภายใต้สำนักพลเมืองแห่งรัฐ เป็นลักษณะคู่ทางความรู้สึกนึกคิดที่สัมพันธ์เกี่ยวโยงกันอย่างแนบแน่นซับซ้อน ดังเช่นในการอภิปรายหลายครั้ง พวกเขาเลือกที่จะใช้โวหารซึ่งแสดงให้เห็นนัยยะความเชื่อมโยงระหว่างภาคอีสานกับส่วนกลาง แต่แฝงเร้นด้วยความน้อยเนื้อต่ำใจอันเป็นผลสืบเนื่องจากการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจและความเจริญ ในสายตาของพวกเขาแล้วมองว่าชาวอีสานและภาคอีสานไม่เคยได้รับเอาใจใส่จากรัฐบาลอย่างเท่าเทียมกับราษฎรภาคอื่นๆ เลย

⁴⁹⁶ สภาผู้แทนราษฎร. รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร สมัยที่ 2 สามัญ เล่ม 1 พ.ศ. 2476, 398.

⁴⁹⁷ พิทยา ภูวนะสิริ, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์”, 61.

ในช่วงที่ผ่านมา ตัวอย่างเช่น การใช้โวหารว่า “ทางกระทรวงเศรษฐกิจควรจะระลึกรั้งอีสานบ้าง” โดยขุนวรสิทธิ์ธรรมาทนต์ (ส.ส. หนองคาย) “ราษฎรทางภาคนี้ยากจนเป็นลูกเมียน้อยเหลือเกิน” โดยทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) หรือ “ชัยภูมิไม่เคยมีวาสนาถึงเพียงนั้น” โดยหลวงนาถนิติธาดา (ส.ส. ชัยภูมิ) เป็นต้น

ภาษีอากรเป็นประเด็นสำคัญที่หยิบยกมาอภิปรายกันอย่างคึกคัก ในการอภิปรายเรื่องพระราชบัญญัติลดพิกัดเก็บเงินอากรค่านา พ.ศ. 2477 มี ส.ส. อีสานเข้าร่วมอภิปรายแสดงความคิดเห็นด้วยกันหลายคน ได้แก่ เลียง ไชยกาล (ส.ส. อุบลราชธานี) ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) ขุนเสนาสัสดี (ส.ส. ร้อยเอ็ด) และขุนพิเคราะห์คดี (ส.ส. ขุขันธ์) ภาพรวมการนำเสนอเป็นไปในทางเห็นด้วยกับรัฐบาลที่จะออกมาตรการลดการพิกัดอากรค่านา ส.ส. เหล่านี้มองว่าเนื่องจากภาคอีสานมีปัญหาเรื่องไร่ที่รอการแก้ไขอยู่มาก ทำให้พลเมืองมีความเดือดร้อน ดังนั้นรัฐบาลควรจะกรุณาชวนาให้มากกว่านี้ ส.ส. บางท่านเสนอว่าควรจะเก็บภาษีตามลักษณะภูมิประเทศ บ้างเสนอว่ารัฐบาลไม่ควรจะเก็บภาษีด้วยซ้ำหรือมีหนทางอื่นอีกมากที่จะไม่ต้องเก็บภาษีจากชาวนาอีสานผู้ยากลำบาก⁴⁹⁸ ในที่นี้จะยกบางช่วงการอภิปรายของทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) ซึ่งสะท้อนเจตนาที่รุนแรงกล้าของเขาในฐานะตัวแทนของชาวอีสานเบื้องล่าง

ข้าพเจ้าผู้แทนราษฎรจากบ้านนอก...รู้สึกจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องระบายความรู้สึกทุกซักร้อนของราษฎรให้รัฐบาลทราบ โดยเฉพาะเมื่อก่อน พ.ศ. 2475 ทางมณฑลภาคอีสาน...มีการเก็บภาษีอากรโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเงินรัชชูปการ เมื่อต้นปีที่แล้วมานี้เองราษฎรมาเสียเงินรัชชูปการ หาเงินไม่ได้มีมาเพียง 3 บาทเท่านั้น ก็หาบไถ่มาเพื่อจะเอามาขายแล้วผสมเสียเงิน...ข้าพเจ้าเสนอความเห็นเรื่องค่านานี้อย่างยืดยาว...แต่รัฐบาลกลับตอบข้าพเจ้ามาเพียง 3 บรรทัดว่า การลดค่านานานั้นจะกระทบถึงการเงินของประเทศ...ราษฎรถูกเก็บเช่นนี้จึงยากหาทางผ่อนผันแก่เขา⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ ดูเพิ่มเติมใน คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 217.

⁴⁹⁹ รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 19/2476 อ้างถึงใน คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 218.

ทองอินทร์เข้าใจปัญหาการขาดศักยภาพรับมือกับการเปลี่ยนแปลงและการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจของชาวบ้านอย่างลึกซึ้ง และเห็นว่านั่นเป็นต้นตอของปัญหาทั้งหมดของชาวบ้าน มาตรการจัดเก็บภาษีโดยไม่เป็นธรรมของรัฐที่ริเริ่มมาตั้งแต่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงเป็นเสมือนการตอกย้ำความยากลำบากของชาวอีสานเบื้องล่างให้นักหนาสาหัสมากขึ้น ในปฏิบัติการอภิปรายทั่วไปนโยบายเรื่องภาษีอากร จากการประชุมครั้งที่ 13/2478 สมัยสามัญสมัยที่สอง ทองอินทร์ได้ขยายความในประเด็นนี้ดังกล่าวอย่างชัดเจนและสะท้อนให้เห็นความรู้สึกนึกคิดของเขาต่อคนเบื้องล่างได้เป็นอย่างดี แม้เนื้อหาจะค่อนข้างยาวพอสมควรแต่เห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างมากจึงได้หยิบยกมาเพื่อประกอบการพิจารณา

ตั้งแต่ข้าพเจ้าเข้ามาในสภาฯ นี้ก็ได้รู้สึกว่าได้มีความนึกคิดอยู่กับชาวนาเป็นอย่างมาก ชีวิตของชาวนาที่ได้ผ่านมาแล้วนั้นรู้สึกว่าเป็นชีวิตที่เขาอยู่ด้วยได้ยาก...ข้อนี้ข้าพเจ้าได้คำนึงที่จะพยายามหาทางปลดเปลื้องภาระอันหนักของราษฎรอยู่เป็นอย่างยิ่งและได้พยายามโต้เถียงทุกครั้งที่สามารถจะช่วยเหลือชาวนาผู้ที่ได้รับภาระหนักในเรื่องภาษีนี้อยู่เป็นนิจ

...อากรค่านานั้นได้เป็นภาระอันหนักแก่ราษฎร...ว่าโดยหลักแห่งความยุติธรรม...การทำนานั้นก็แล้วแต่ดินฟ้าอากาศจะอำนวยผลให้ถ้าปีใดราษฎรเกิดการทํานาเสียหายในผล...แม้ว่ากินจำนวนหนึ่งในสามก็หาได้รับการลดหย่อนไม่...จึงเห็นว่าไม่เป็นหลักที่ก่อให้เกิดสมรรถภาพและความยุติธรรมพอ...ราษฎรชาวนาที่ต้องเสียค่านานั้นมีความสามารถในการเสียภาษีอย่างไร ขอให้คิดแต่เพียงว่าเขาทํานาเอาข้าวมาเลี้ยงชีพเป็นปีๆ ไปเท่านั้น ส่วนผลที่เกิดจากการทํานานั้นได้รับเงินจากการทํานามาเสียภาษีได้หรือไม่...ข้อนี้เป็นไปเกือบทั้งหมดไม่ได้ แต่จะมีบ้างเฉพาะผู้ที่ทํานาในมณฑลชั้นใน...เป็นต้นว่าตกหน้าแล้งต้องมารับจ้างตัดน้ำ ดำข้าว...จึงจะได้เงินมาเสียภาษี เพราะฉะนั้นจะเรียกว่ามีความสามารถในการเสียภาษีได้อย่างไร

...ถ้าแม้ว่าท่านทั้งหลายมีชีวิตอยู่กับราษฎรแล้ว จะเห็นว่าชาวนาภาคอีสานมีความท้อถอยในการทํานาเป็นอันมาก...นี้เรียกว่าภาษีค่านานี้เป็นอุปสรรคต่ออาชีพะของราษฎร ทำให้ท้อถอยไม่เป็นไม่ประกอบการ

อาชีพของเขา เป็นการลงโทษ...เมื่อเรารู้แล้วว่าอากรค่านาซึ่งได้เก็บมาตั้งแต่ ร.ศ. 113 หรือ 131 ข้าพเจ้าจำไม่ได้แน่ ได้เป็นเหตุทำให้ชาวนาเดือดร้อน ...ชาวนาเป็นกระดูกสันหลังของประเทศ แต่ได้รับความเดือดร้อน จึงจำจะต้องหาวิธีปรับปรุงให้เกิดความยุติธรรมขึ้นมาบ้าง ...ถ้าเราได้สำรวจชาวนาที่ทำนาโดยทั่วไปแล้วจะเห็นได้ว่าชาวนาในร้อยคนที่ทำนาไม่พอบริโภคนั้นมีมากกว่าครึ่งของจำนวน พวกนี้เมื่อเขาทำนาไม่พอบริโภคแล้ว เจ้าจะต้องหาอย่างอื่นมาซื้อขายแลกเปลี่ยนจับจ่ายไปพอประทังชีวิตเป็นปีๆ ...ราษฎรตามลุ่มเขานั้นต้องเลี้ยงชีวิตด้วยมันและกลอย...แต่ราษฎรเหล่านี้ยังต้องรับผิดชอบในการเสียค่านาที่ทำนาไม่พอบริโภคด้วย...ทั้งนี้ จะโทษเขาที่เดียวก็ไม่ได้ ข้าพเจ้ารู้สึกอนาถแทนตัวเอง คือกฎหมายมีบังคับว่าเมื่อราษฎรค้างอากรค่านาก็ต้องยึดทรัพย์ขายทอดตลาด

นายทองอินทร์จึงเสนอแนวทางปรับปรุงทางด้านภาษีให้มีความยุติธรรมโดยคำนึงถึงศักยภาพของชาวนาในแต่ละท้องถิ่นที่สำคัญ และเรียกร้องให้รัฐบาลให้ความสำคัญกับเรื่องนี้อย่างลึกซึ้งเพราะส่งผลกระทบต่อคนเบื้องล่างเป็นอันมาก ทองอินทร์ยังได้ทิ้งท้ายด้วยความคาดหวังว่า “รัฐบาลจะหาทางปรับปรุงค่านานี้ให้เกิดประโยชน์ได้ ไม่เสียทั้งทางราษฎรและทางหลวงนั้นโดยประการใดน ถ้าแม้ว่าไม่หาทางที่จะทำให้ราษฎรได้รับความลดหย่อนลงแล้ว ความเดือดร้อนก็จะทวียิ่งขึ้นไป ผลที่ได้จากการปกครองระบอบใหม่นี้ก็จะได้ไม่สมบูรณ์”⁵⁰⁰ ทำนองเดียวกัน เลียง ไชยกาล ส.ส. ฝิปากกล้าจากจังหวัดอุบลราชธานีเป็นอีกท่านหนึ่งที่ได้อภิปรายถึงมาตรการจัดเก็บภาษีอากรในช่วงที่ผ่านมา ซึ่งสะท้อนปัญหาการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจและการขาดศักยภาพในการปรับตัวทางเศรษฐกิจของชาวนาอีสาน เขาแสดงความเห็นว่า

⁵⁰⁰ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, ประมวลข้อมูลรายงานการประชุม การอภิปรายทั่วไปในรัฐสภา พ.ศ. 2477-ปัจจุบัน, เข้าถึงเมื่อ 10 มกราคม 2563, เข้าถึงได้จาก <https://library2.parliament.go.th/giventake/debate2.html>

...ปัญหาในเรื่องยุติธรรมหรือไม่ นั่น ได้ปรากฏแก่ประชาชนแล้วว่าเป็น ภาวที่ไม่ยุติธรรม และแม้จะแบ่งแยกแล้วก็ยังไมยุติธรรม (จัดเก็บตามการ แบ่งเขตพื้นที่การปกครอง) เพราะเหตุว่าแบ่งเป็นแต่เพียงหลักใหญ่ๆ เท่านั้นเอง จะเห็นได้ว่าที่นาในจังหวัดอื่นๆ ที่ไกลตลาดการค้า เช่น อุบล อุตร และจังหวัดใกล้เคียง ก็อยู่ในหลักเกณฑ์อันเดียวกันกับจังหวัดในมณฑลชั้นใน แต่การขนส่งและการทำให้เกิด โภคทรัพย์นั้นต่างกัน ซึ่งรัฐบาลน่าจะได้อภิปราย แต่หาได้จัดการแก้ไขอย่างใดไม่ เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ข้องใจใน ประชาชนโดยทั่วไป

จะเห็นได้ว่า ปัญหาต่าง ๆ ที่ตกค้างมาจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยเฉพาะเรื่อง การปรับตัวทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวอีสานเบื้องล่างเป็นหลักใหญ่ใจความที่ ส.ส. อีสาน ผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่ให้ความสำคัญและหยิบยกขึ้นมาเรียกร้องให้รัฐบาลในระบอบใหม่เร่ง เยียวยาแก้ไข นับเป็นครั้งแรกที่ปัญหาและสภาพการณ์ต่างๆ ในภาคอีสานซึ่งถูกปิดกั้นการ แสดงออกมายาวนานกำลังได้รับการนำเสนอ ณ ศูนย์กลางแห่งรัฐ ด้วยมุมมองและปากเสียงจาก ตัวแทนของชาวอีสานผู้มีสำนึกพลเมืองว่าตนเองและพี่น้องร่วมภาคของเขาเป็นส่วนหนึ่งของ รัฐไทย มีความสำคัญเท่าเทียมกัน ไม่ต่างไปจากพลเมืองภาคอื่นของประเทศ

บทบาทอันโดดเด่นในแง่การเรียกร้องให้รัฐบาลเน้นการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคมยัง ปรากฏอย่างต่อเนื่องและเพิ่มความเข้มข้นมากขึ้น การเลือกตั้งครั้งที่ 2 ซึ่งจัดในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2480 (เป็นการเลือกตั้งทางตรงครั้งแรก พลเมืองทุกคนที่มีสิทธิ์เลือกตั้งสามารถลงคะแนน เลือกผู้แทนราษฎรของจังหวัดตนเองได้โดยตรง) ยิ่งเปิดโอกาสให้คนหนุ่มผู้มีความมุ่งมั่นเข้าสู่สภา เพื่อในฐานะผู้แทนของชาวอีสาน เมื่อพิจารณาภาพรวมจากภูมิหลังของ ส.ส. อีสานชุดนี้แม้ ภาพรวมจะมาจากกลุ่มชนชั้นที่หลากหลายมากขึ้น เป็นต้นว่า มาจากเชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่น ตระกูลพ่อค้าหรือกลุ่มชาวนาคนเบื้องล่าง (เท่าที่มีประวัติแน่ชัดมีเพียงคนเดียวคือนายจำลอง ดาวเรือง ส.ส. มหาสารคาม) อย่างไรก็ตาม เมื่อมองไปที่บริบทการปรับตัวของคนเหล่านี้จากการ เปลี่ยนแปลงในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็พบว่า ส.ส. ชุดนี้มีลักษณะไม่ต่างไปจากการเลือกตั้ง เมื่อครั้ง พ.ศ. 2476 มากนัก กล่าวคือ ส.ส. หน้าใหม่เกือบทั้งสิ้นล้วนมีพื้นเพมาจากระบบราชการ (ไม่ว่าขณะนั้นจะยังเป็นข้าราชการอยู่หรือไม่ก็ตาม) โดยเฉพาะกลุ่มข้าราชการระดับกลางลงไป

ซึ่ง“ครู” จะเป็นอาชีพที่เกือบทุกคนเคยสัมผัสมาก่อน มองในมุมนี้จะเห็นได้ว่า ในทางปฏิบัตินั้น ระบบเลือกตั้งไม่ได้เปิดกว้างมากให้กับทุกคนขึ้นตามที่เข้าใจกันมากนัก⁵⁰¹ แต่เป็นโอกาสและพื้นที่ การแสดงออกทางการเมืองของผู้ที่มีศักยภาพในการปรับตัวจากยุคก่อนหน้าขึ้นมาแล้วมากกว่า ซึ่ง โดยมากยังจำกัดอยู่ในขอบข่ายของบุคคลผู้มีเชื้อสายกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมและพ่อค้าคหบดี แน่นนอนว่า “คนหนุ่ม” ซึ่งเป็นผลผลิตรุ่นที่สองท่ามกลางกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากยุค สมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคงเป็นกลุ่มที่มีบทบาทเด่นชัดและเข้มข้นมากที่สุด สำหรับ ส.ส. ชุดเก่า ซึ่งชนะเลือกตั้งเป็นได้เป็น ส.ส. สมัยที่ 2 มี 3 คนด้วยกัน น่าสังเกตว่าเขาเหล่านี้ล้วนเป็นผู้ที่มี บทบาทโดดเด่นมากจากสมัยก่อนหน้าทั้งสิ้น ได้แก่ ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) เลียง ไชยกาล (ส.ส. อุบลราชธานี) และขุนวรสิทธิ์จรรยาวัช (ส.ส. หนองคาย)

การเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลมุ่งเน้นการพัฒนารากฐานทางเศรษฐกิจและสังคม อันเป็นปัญหาเรื้อรังของภาคอีสานได้รับการเสริมทัพให้เข้มแข็งขึ้นด้วย ส.ส. หน้าใหม่ฝีปากกล้า เช่น เตียง ศิริจันทร์ (ส.ส. สกลนคร) บุตรนายฮ้อยบุคดี คหบดีผู้กว้างขวางของจังหวัดสกลนคร อดีตครูและบรรณาธิการหนังสือพิมพ์เสรีราษฎร์ ถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) บุตรพ่อค้าจากจังหวัด ร้อยเอ็ด อาชีพทนายความ จำลอง ดาวเรือง (ส.ส. มหาสารคาม) อดีตครูโรงเรียนประชาบาล ฟองสิทธิ ธรรม (ส.ส. อุบลราชธานี) บุตรนายฮ้อยจากอำเภอเมืองสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี

⁵⁰¹ งานที่อธิบายว่าระบบการเลือกตั้งในทางปฏิบัติได้เปิดกว้างสำหรับคนทุกกลุ่มทุกคนขึ้น ได้แก่ อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทยของชาร์ลส์ เอฟ. คายส์ งานบุกเบิกซึ่งเป็นที่ยอมรับกันต่อๆ มาส่ง อิทธิพลต่องานศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองอีสานอีกหลายชิ้น เช่น แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทอง อินทร์ ภูริพัฒน์ ของพิรยา ภูวนะศิริ และ ส.ส. ภาคอีสานกลุ่มแนวคิดสังคมนิยม พ.ศ. 2490-2506 ของพรณิกา ฉายากุล เป็นต้น ทั้งนี้ หากมองว่าในทางปฏิบัติพื้นที่การแสดงความคิดเห็นและการเคลื่อนไหวทางการเมือง ในรัฐสภาเป็น โอกาสของผู้ที่มีศักยภาพในการปรับตัวจากยุคก่อนหน้าจึงไม่แปลกใจที่พบว่า ส.ส. ส่วนใหญ่ ยังคงมีภูมิหลังมาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าคหบดีซึ่งเป็นผู้ผ่านระบบอันเกี่ยวข้องกับโครงสร้างของรัฐมาแล้ว ทั้งสิ้น โดยเฉพาะการศึกษาและระบบราชการ กรณีของจำลอง ดาวเรือง แม้เขาจะมาจากพื้นฐานครอบครัวที่เป็น ชวานาก็ตาม แต่ด้วยความมุมานะพยายามและการมีคนช่วยอุปถัมภ์จึงทำให้เขาสามารถได้เรียนต่อในระดับ มัธยมศึกษาและเข้ารับราชการได้ในที่สุด มองในแง่นี้จึงกล่าวได้ว่าจำลองคือบุคคลหนึ่งที่ผ่านการปรับตัวแล้ว จากการเปลี่ยนแปลงภายใต้การบูรณาการรัฐไทย ซึ่งแตกต่างจากลูกหลานชวานาโดยทั่วไปซึ่งสามารถเข้าถึง โอกาสทางเศรษฐกิจและการศึกษาได้ยาก จำลองจึงเป็นส่วนน้อยมากของครอบครัวชวานาที่มีโอกาสเข้าสู่สภา ผู้แทนราษฎร และก็เป็นข้อชี้ให้เห็นได้เป็นอย่างดีว่าในทางปฏิบัตินั้น โอกาสและความสามารถในการปรับตัว ต่างหากคือสิ่งกีดขวางบุคคลเข้าสู่สภา ไม่ใช่ระบบเลือกตั้งที่เปิดกว้างโดยตรงเสียทีเดียว

อดีตครูใหญ่โรงเรียนประจำจังหวัดและอดีตเสมียนตุลาการ โสภณ สุธีระ (ส.ส. ขอนแก่น) เชื้อสายข้าราชการ อดีตครูโรงเรียนอุครพิทยานุกูลและนายอำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด ฯลฯ ในจำนวนนี้ เตียง ศิริจันทร์เป็นตัวอย่างหนึ่งของบุคคลที่มีการแสดงออกทางการเมืองมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ก่อนเข้าสู่เวทีการเมืองระดับชาติ สะท้อนให้เห็นสำนึกพลเมืองอันแรงกล้าและความมุ่งมั่นตั้งใจของคนหนุ่มผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่ซึ่งปรารถนาจะใช้ความรู้ความสามารถของตน เคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อประโยชน์ของพลเมืองทั้งหลายในประเทศ ดังที่ครั้งหนึ่งเพียงได้กล่าวถึงเจตนารมณ์ทางการเมืองของเขาว่า

“...ข้าพเจ้าเป็นคนไทย ข้าพเจ้าเป็นไทแก่ตนเอง ข้าพเจ้าเป็นราษฎรไทย ราษฎรสยาม ทั้งข้าพเจ้าต้องการให้ทุกๆ คนบนพื้นอันเป็นสยามประเทศนี้ เป็นราษฎรเสมอหน้ากันหมด ปราศจากความเหลื่อมล้ำต่ำสูง ความเป็นราษฎรจึงเป็นอุดมคติที่ข้าพเจ้าบูชา”⁵⁰² สภาพการณ์ของภาคอีสานและปัญหาของคนเบื้องล่าง โดยเฉพาะกับชาวนา เป็นตัวอย่างอันดีของความเหลื่อมล้ำต่ำสูงทางเศรษฐกิจและสังคม ยังคงเป็นเรื่องที่พลังทางสังคมใหม่ให้ความสำคัญเป็นอันดับต้นๆ ของการอภิปรายในสภาผู้แทนราษฎร เช่น จำลอง ดาวเรือง (ส.ส. มหาสารคาม) ได้ตั้งกระทู้ถามรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังว่า การเก็บอากรค่านาในภาคอีสานยึดถือหลักอะไรบ้างจึงเก็บเป็นบางจังหวัดและไม่เก็บบางจังหวัด ด้านถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) ตั้งกระทู้ถามถึงมาตรการป้องกันความเสียหายอันเนื่องมาจากน้ำท่วม ซึ่งราษฎรในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดและอุบลราชธานีได้รับผลกระทบอย่างต่อเนื่องมาแล้วไม่ต่ำกว่า 5 ปี เช่นเดียวกับทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) ได้อภิปรายในวันแถลงนโยบายของรัฐบาลตอนหนึ่งเกี่ยวกับเงินภาษีรัฐูปการและอากรค่านา โดยเฉพาะกับชาวนาที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาภาวะฝนแล้งหรือน้ำท่วม โดยตั้งคำถามว่ารัฐบาลมีแนวทางช่วยเหลือพวกเขาให้พ้นจากความทุกข์ยากอย่างไร รวมถึงพวกกรรมกรผู้ยากลำบาก รัฐบาลมีนโยบายช่วยเหลือพวกเขาอย่างไรบ้าง นอกจากนี้ยังมี ส.ส. คนอื่นๆ เช่น เตียง ศิริจันทร์ (ส.ส. สกลนคร) อ้วน นาครทรรพ (ส.ส. อุตรดิตถ์) เลียง ไชยกาล (ส.ส. อุบลราชธานี) ขุนวรวชิษฐดรฤณเวทย์ (ส.ส. หนองคาย) ทองดี ณ กาฬสินธุ์ (ส.ส. มหาสารคาม) โสภณ สุธีระ

⁵⁰² “เรื่อง หนังสือพิมพ์เสรีราษฎร์,” 9 กรกฎาคม 2479, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี, สร. 0201.35/19 ปีก 3, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. อ้างถึงใน อภิสิทธิ์ กิจเจริญสิน, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายเตียง ศิริจันทร์,” ใน ปรีดี พนมยงค์และ 4 รัฐมนตรีอีสาน+1, 208.

(ส.ส. ขอนแก่น) และเทพ โชตินุชิต (ส.ส. บุขันธุ์) ฯลฯ ก็ได้อภิปรายถึงปัญหาและลงคะแนนเสียงเพื่อผลประโยชน์ของคนอีสานเบื้องต้นในหลายโอกาสเช่นกัน⁵⁰³

ด้วยแนวโน้มการแสดงออกทางการเมืองเช่นนี้จึงไม่น่าแปลกใจว่า เหตุใด ส.ส. อีสานผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่จึงรวมกลุ่มกันทำหน้าที่ตรวจสอบการทำงานของรัฐบาลและคัดง้างกับแนวนโยบายซึ่งยังคงเน้นงบประมาณการพัฒนาความเจริญเฉพาะในส่วนกลางหรือภาคกลางเป็นหลัก รวมถึงงบประมาณด้านการพัฒนากองทัพอย่างมหาศาลเพื่อรักษาเสถียรภาพของรัฐบาลและระบอบรัฐธรรมนูญให้มั่นคง โดยเฉพาะแรงต้านทานจากฝ่ายนิยมระบอบเก่าและการต่อต้านอำนาจรัฐของผู้นำชาวบ้านซึ่งยังคงเกิดขึ้นเป็นระยะๆ แม้ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองคังกรณีการเกิดขึ้นของขบวนการผู้มิบุญในหลายจังหวัดของภาคอีสาน พวก ส.ส. อีสานกลับเห็นว่าจะยิ่งส่งเสริมให้เกิดความเหลื่อมล้ำต่ำสูงและไม่สามารถแก้ปัญหาที่เรื้อรังของภาคอีสานและชาวอีสานได้ กรณีนี้สรุปคือ งามขจรกุลกิจ วิเคราะห์ว่าบทบาทในลักษณะ “ฝ่ายค้าน” ของ ส.ส. อีสานในยุคนั้นเป็นผลมาจากมุมมองและแนวคิดต่อปัญหาและแนวทางการพัฒนาประเทศที่แตกต่างกันระหว่าง มุมมองของ “ส่วนกลาง” และมุมมองจากตัวแทนของ “คนชายขอบ” จะด้วยเหตุผลจากความไม่เข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงปัญหา ความรู้สึกนึกคิดและความต้องการของคนในชนบทหรืออาจเป็นเพราะการยึดติดกับกรอบแนวคิดแบบอนุรักษนิยมที่ยังคงเน้นความมั่นคงและการปฏิรูปอย่างค่อยเป็นค่อยไป มากกว่าจะยอมทำตามข้อเรียกร้องจากกลุ่มคนชายขอบซึ่งอยู่รอบนอกศูนย์กลางอำนาจ อย่างไรก็ตาม ในสายตาของ ส.ส. อีสานแล้วเห็นว่ารัฐบาลค่อนข้างแก้ไขปัญหาล่าช้าและไม่สามารถบริหารจัดการตามข้อเรียกร้องของผู้แทนจากคนชายขอบได้อย่างมีประสิทธิภาพ การปะทะทางความคิดและการถกเถียงอภิปรายในสภาอย่างดุเดือดเผ็ดร้อนระหว่างคณะรัฐบาลและกลุ่ม ส.ส. จากพื้นที่ชายขอบ รวมถึง ส.ส. จากภาคอีสานจึงเกิดอย่างต่อเนื่องและขยายมิติไปสู่การสั่นคลอนต่อเสถียรภาพของรัฐบาลพระยาพลพลพยุหเสนา⁵⁰⁴

ดังจะเห็นว่าใน พ.ศ. 2477 รัฐบาลต้องลาออกเป็นครั้งแรกจากแฟ้มมติเห็นชอบร่างพระราชบัญญัติจำกัดขางพารา ซึ่ง ส.ส. จากภาคใต้ได้อภิปรายอย่างดุเดือดถึงผลกระทบที่อาจเกิด

503 ดูเพิ่มเติมใน คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 248-256.

504 สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ, ตำนานใหม่ขบวนการเสรีไทย: เรื่องราวการต่อสู้เพื่อเอกราช สันติภาพ และประชาธิปไตยอย่างแท้จริง (กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555), 69-71.

ขึ้นกับผู้ผลิตยางในท้องถิ่น เมื่อมติจากสภาผู้แทนราษฎรออกมาว่าไม่เห็นชอบด้วยกับร่างพระราชบัญญัติดังกล่าวซึ่งเสนอโดยรัฐบาล พระยาพลพลพยุหเสนาในฐานะนายกรัฐมนตรีจึงตัดสินใจลาออกเพื่อแสดงความรับผิดชอบ แต่ได้รับการแต่งตั้งให้เข้ามาปฏิบัติหน้าที่อีกครั้งหนึ่ง⁵⁰⁵ ต่อมา พ.ศ. 2480 เถียง ไชยกาล (ส.ส. อุบลราชธานี) ได้ตั้งกระทู้ถามรัฐบาลเรื่อง “ที่ดินของพระมหากษัตริย์” สาระสำคัญก็คือรัฐบาลปล่อยให้มีการซื้อขายที่ดินของพระคลังข้างที่โดยมิชอบ มีการช่วยเหลือพวกพ้องให้บุคคลที่มีความใกล้ชิดกับรัฐบาลสามารถซื้อที่ดินดังกล่าวได้ในราคาถูกเป็นพิเศษ โดยมีได้มีการประกาศให้สาธารณชนทราบ การอภิปรายดังกล่าวถือว่าถือเป็น “กระทู้มฤตยู” ที่โหมกระหน่ำรัฐบาลของพระยาพลพลพยุหเสนา เป็นผลให้รัฐบาลและคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ซึ่งถูกพาดพิงด้วยต้องแสดงความรับผิดชอบด้วยการลาออก อย่างไรก็ตาม สภาได้มีมติแต่งตั้งให้พระยาพลพลพยุหเสนาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อไป

การทำหน้าที่ในลักษณะฝ่ายค้านของ ส.ส. อีสาน โดยเฉพาะคนหนุ่มซึ่งเป็นพลังทางสังคมใหม่สั่นคลอนอย่างยิ่งต่อเสถียรภาพของรัฐบาล ซึ่งกำลังเผชิญกับปัญหารอบด้านทั้งปัญหาสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของพลเมือง และปัญหาการกระจุกตัวทางความเจริญที่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างเป็นรูปธรรมมากนัก ประกอบกับความไม่พอใจต่อนโยบายการใช้จ่ายของรัฐบาลที่ยังคงเน้นหนักไปที่ส่วนกลางและการพัฒนากองทัพยิ่งผลักดันให้พลังทางสังคมใหม่ใช้มาตรการควบคุมรัฐบาลที่เข้มข้นขึ้น ในการประชุมสภาผู้แทนราษฎร พ.ศ. 2481 ถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) ได้ยื่นญัตติเสนอร่างข้อบังคับการประชุมและการปรึกษาของสภาผู้แทนราษฎร พ.ศ. 2481 โดยมีหลักการสำคัญคือให้รัฐบาลชี้แจงรายรับ-รายจ่ายในงบประมาณที่รัฐบาลเสนอมาโดยละเอียด ด้านทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) กล่าวสนับสนุนข้อเสนอบนของถวิล โดยเห็นว่าการเสนองบประมาณที่ผ่านมาของรัฐบาลนั้นเป็นไปในทางเทคนิคการคลังมากจนเกินไปยากแก่การตรวจสอบ ฝ่ายรัฐบาลกลับเห็นว่าการกระทำดังกล่าวเป็นความพยายามควบคุมรัฐบาลจากสภาผู้แทนราษฎรที่ไม่อาจยอมรับได้ นายกรัฐมนตรีคัดค้านว่าการแสดงบัญชีข้างต้นไม่สามารถกระทำได้จริงและเป็นการผูกมัดมากจนเกินไป ในที่สุดเมื่อมีการลงมติในทางลับ ปรากฏว่ารัฐบาลเป็นผู้แพ้ไปด้วยคะแนนเสียง 45 : 31 นายกรัฐมนตรีประกาศยุบสภาให้มีการเลือกตั้งใหม่ภายใน 90 วัน

⁵⁰⁵ พรรณิกา ฉายากุล, “ส.ส. ภาคอีสานกลุ่มแนวคิดสังคมนิยม พ.ศ. 2490-2506”, 44.

นับเป็นการยุบสภาครั้งแรกหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองและเป็นการทำหน้าที่นายกรัฐมนตรีครั้งสุดท้ายของพระยาพหลพลพยุหเสนา

บทเรียนอันเนื่องมาจากปัญหาเสถียรภาพของรัฐบาลและการถูกควบคุมโดยสภาผู้แทนราษฎรที่ผ่านมาเปิดทางให้นายทหารบกฝ่ายคณะราษฎรส่วนหนึ่งเคลื่อนไหวผลักดันให้นายพลตรี หลวงพิบูลสงคราม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ผู้นำทหารสายอำนาจนิยมซึ่งโดดเด่นและเป็นที่เคารพนับถือมากภายในกองทัพให้ขึ้นมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีคนต่อไป หลังจากการเลือกตั้งทั่วไปครั้งที่ 3 ปลาย พ.ศ. 2481 บรรยากาศทางการเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญกำลังจะเปลี่ยนโฉมหน้าไปจากเดิม และก่อตัวไปสู่การสร้างรัฐบาลทหารที่เข้มแข็งด้วยการดำเนินนโยบายสร้างชาติภายใต้กรอบแนวคิดทหารนิยมและชาตินิยม หรือที่เป็นที่รู้จักกันในภายหลังว่า “ระบอบพิบูลสงคราม”⁵⁰⁶

อาจกล่าวได้ว่า ภายใต้บรรยากาศในระบอบรัฐธรรมนูญ การแสดงความคิดเห็นและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองคือสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่รัฐบาลในระบอบใหม่ให้การเน้นย้ำผ่านภารกิจประชาสัมพันธ์และการปลูกฝังสำนึกพลเมือง สอดรับไปกับกระแสการตื่นตัวทางการเมืองในภาคอีสานที่มีต้นเค้าอยู่บ้างแล้วตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยิ่งกระตุ้นให้ชาวอีสานส่วนหนึ่งเกิดความรู้สึกนึกคิดว่า ตนเองและท้องถิ่นของตนนั้นเป็นส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญต่อประเทศชาติและระบอบรัฐธรรมนูญ พวกเขาจึงตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองดังกล่าวอย่างคึกคัก มองในแง่นี้จะเห็นว่า การเปลี่ยนผ่านจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญจึงเป็นห้วงหนึ่งของการพัฒนาการอันสืบเนื่องจากการบูรณาการรัฐซึ่งยึดโยงพื้นที่อีสานและผู้คนในอาณาบริเวณแห่งนี้เข้ากับรัฐไทย

การตอบสนองเชิงบวกแก่ระบอบรัฐธรรมนูญปรากฏชัดกับกลุ่มคนเมือง อันหมายถึงพลเมืองที่อาศัยอยู่หรือมีอาชีพที่ต้องเคลื่อนไหวสัมพันธ์กับเขตเมืองเป็นสำคัญ โดยเฉพาะกลุ่ม “พลังทางสังคมใหม่” ซึ่งมีทั้งในและนอกระบบราชการ เขาเหล่านี้เป็นคนหนุ่มซึ่งเป็นผลผลิตรุ่นที่สองจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงครั้งสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงเป็นชนรุ่นที่จะมีโลกทัศน์และความมุ่งมั่นที่ต่างไปจากคนรุ่นก่อนอย่างเด่นชัด ทั้งนี้ “เมือง” ซึ่งเป็นศูนย์กลางความเจริญของแต่ละ

⁵⁰⁶ สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ, ตำนานใหม่ของขบวนการเสรีไทย: เรื่องราวการต่อสู้เพื่อเอกราช สันติภาพ และประชาธิปไตยอย่างแท้จริง, 75-76.

ละพื้นที่ก็มีอิทธิพลอย่างมากต่อการบ่มเพาะสำนึกพลเมืองที่ปรากฏขึ้น ณ ขณะด้วย ทั้งในแง่คุณสมบัติของตัวมันเองและการเป็นพื้นที่ซึ่งอยู่ภายใต้ขอบเขตอิทธิพลจากการประชาสัมพันธ์ของรัฐ จึงไม่น่าแปลกใจว่า เหตุใดพลังทางสังคมใหม่ซึ่งมีการเคลื่อนไหวปฏิสัมพันธ์กับเมือง จึงมีแนวโน้มที่จะตอบสนองไปในวาทต่อบรรยากาศทางการเมืองที่เปิดกว้างมากขึ้น

ในฐานะพลเมืองผู้กระตือรือร้น “พลังทางสังคมใหม่” เชื่อมโยงว่า ความรู้ ความคิด และความสามารถของเขาเหล่านั้นเป็นส่วนสำคัญที่สามารถนำความเจริญมาสู่ภาคอีสานและประเทศได้ไม่แพ้กับกลุ่มชนชั้นนำในอดีต การตอบสนองดังกล่าวพ้นไปจากเรื่องใกล้ตัว แต่เป็นความรู้สึกนึกคิดถึง “ส่วนรวม” อันเกี่ยวพันกับโครงสร้างหรืออุดมการณ์ทางการเมืองอย่างเด่นชัดในฐานะพลเมืองของรัฐไทยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ อาทิ การแสดงความรู้สึกนึกคิดต่อปัญหาและสภาพการณ์ต่างๆ ในภาคอีสานที่ตกทอดมาจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาและการพัฒนาประเทศ การเคลื่อนไหวเพื่อพิทักษ์ระบอบรัฐธรรมนูญ การสนับสนุนให้เกิดกระแสความนิยมระบอบรัฐธรรมนูญ การสร้างสรรค์ผลงานหนังสือและสารคดีการเมือง รวมถึงการเข้าไปมีส่วนร่วมในการเมืองระดับชาติในฐานะสมาชิกสภาผู้แทนจากภาคอีสาน อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการเปลี่ยนผ่านทางการเมืองครั้งสำคัญจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญ ด้านคนเบื้องล่างและชนวนาผู้ตั้งถิ่นฐานตาม “ชนบท” ซึ่งมีสภาพแวดล้อมต่างไปจาก “เมือง” อย่างชัดเจน ทั้งในด้านความแตกต่างทางเศรษฐกิจและสังคม รวมถึงอยู่ภายนอกขอบเขตอิทธิพลจากสื่อของรัฐและมีแนวโน้มที่จะอยู่นอกเหนือระบบอันเกี่ยวข้องกับโครงสร้างของรัฐ เช่น ระบบการศึกษาสมัยใหม่ ระบบราชการ ฯลฯ เขาเหล่านั้นมีการตื่นตัวทางการเมืองเกิดขึ้นด้วยหรือไม่ อย่างไร เป็นข้อสังเกตที่จะอภิปรายต่อไป

3. การตื่นตัวทางการเมืองของชาวบ้านอีสานในชนบท

การอภิปรายในบทที่แล้วชี้ให้เห็นภาพวิถีและสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านตามชนบทผู้เป็นคนเบื้องล่างในสังคม เขาเหล่านั้นต้องรับมือกับการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการบูรณาการรัฐซึ่งผนวกให้ “พื้นที่อีสาน” กลายเป็น “ภาคอีสาน” ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก่อนที่จะวิวัฒน์เข้าสู่รัฐประชาชาติภายหลังการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 หรืออาจเรียกรวมๆ ว่า การเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย จากการวิเคราะห์เบื้องต้นได้ข้อสรุปว่าที่ผ่านมานั้นชาวบ้านตามชนบทเป็น

จำนวนมากมีศักยภาพในการปรับตัวและการเข้าถึง โอกาสทางเศรษฐกิจ ระบบการศึกษา และระบบราชการดีกว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้าคหบดี กล่าวอีกนัยพวกเขามีแนวโน้มที่จะอยู่ภายนอกระบบหรือโครงสร้างอันเกี่ยวข้องกับรัฐ เป็นต้นว่า ระบบการศึกษาหรือการประกอบอาชีพอื่น ๆ นอกภาคเกษตรกรรม เช่น การรับราชการหรืออาชีพอิสระอื่นๆ เช่น ทนายความ นักหนังสือพิมพ์ ฯลฯ ทั้งนี้ ภายใต้การเปลี่ยนแปลงและภารกิจสร้างสำนึกพลเมืองของรัฐไทย (ทั้งจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสมัยรัฐธรรมนูญ) ได้หล่อหลอมให้ลูกหลานของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้าคหบดีส่วนหนึ่งกลายเป็นพลังทางสังคมใหม่ผู้กระตือรือร้น แตกต่างจากชาวบ้านตามชนบทที่อยู่นอกเหนืออิทธิพลการกล่อมเกลาสำนึกพลเมืองทั้งในแง่ของถิ่นฐานที่อยู่อาศัยและการปรับตัวเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ ศักยภาพในการปรับตัวของชาวบ้านซึ่งมีความแตกต่างจากพลังทางสังคมใหม่อย่างเด่นชัดนี้คือกรอบที่จะใช้พยายามทำความเข้าใจกับความรู้สึกลึกซึ้งนึกคิดของชาวบ้านและการแสดงออกทางการเมืองของพวกเขา

3.1 ชนบทอีสาน : ภาพสะท้อนความไม่สม่ำเสมอภายใต้การบูรณาการรัฐไทย

การทำความเข้าใจกับความรู้สึกลึกซึ้งนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านงานศึกษานี้เห็นว่าจะต้องแยกกรอบการพิจารณาด้านเวลาออกจากบรรทัดฐานที่เคยใช้กับการทำความเข้าใจกับพลังทางสังคมใหม่ กล่าวคือ เมื่อวิถีของชาวบ้านอยู่ภายนอกอิทธิพลจากการกล่อมเกลาคอิทธิพลของรัฐหรือได้รับการกล่อมเกลามาไม่เข้มข้นมากนักหาเทียบกับพลังทางสังคมใหม่ซึ่งมีวิถีสัมพันธ์กับ “เมือง” ดังนั้น กรอบของช่วงเวลาที่อยู่อาศัยการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 เป็นจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์จึงต้องตัดออกไป เพราะวิถีชีวิต ความเป็นอยู่และความรู้สึกลึกซึ้งนึกคิดของชาวบ้านในชนบทห่างไกลนั้นแทบไม่ได้มีความแตกต่างอันใดจากยุคก่อนหน้านี้เลย หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ก่อนที่สงครามโลกครั้งที่ 2 จะอุบัติขึ้นเมื่อกลางทศวรรษ 2480 บริบทของการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 แทบไม่ได้ส่งผลอันใดให้เกิดกระแสการตื่นตัวทางการเมือง รวมถึงความเปลี่ยนแปลงในด้านชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านอีสานในชนบทอย่างมีนัยยะสำคัญ แตกต่างจากเมืองซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ การคมนาคม และเป็นที่ตั้งของหน่วยงานรัฐอันเป็นกลไกของการบริหารราชการแผ่นดิน จึงมีแนวโน้มที่จะถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยได้ก่อนและเข้มข้นมากกว่าชนบท ดังที่สะท้อนให้เห็นผ่านการแสดงออกทางการเมืองของพลังทางสังคมใหม่ผู้เปี่ยมด้วยสำนึกพลเมือง

อย่างแรงกล้า ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่า ภายใต้การบูรณาการรัฐมีความไม่สม่ำเสมอของอิทธิพลทางความคิดจากรัฐที่แพร่กระจายสู่ผู้คนในแต่ละพื้นที่

ความไม่สม่ำเสมอดังกล่าวนี้ ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านในชนบทกับรัฐมีความซับซ้อนมากกว่าปกติ เพราะมันไม่ใช่ทุกคนและทุกชุมชนในภาคอีสานที่จะอยู่ภายใต้อิทธิพลของรัฐในลักษณะเดียวกัน ชาวบ้านหรือชาวนาที่อาศัยอยู่ใกล้ไม่ไกลจากเมืองหรือมีวิถีที่เกี่ยวข้องปฏิสัมพันธ์กับเมืองอาจมีโอกาสรับรู้ข่าวสารที่หมุนเวียนอยู่ภายในเมือง รวมถึงการซึมซับสำนึกพลเมืองจากการประชาสัมพันธ์ของรัฐ ตลอดจนช่องทางในการร้องเรียนหรือเรียกร้องผลประโยชน์ให้กับกลุ่มตนได้ คนพวกนี้เป็นฐานเสียงอย่างดีให้กับผู้แทนของเขาในสภา เพื่อจัดซื้อจัดรัฐบาลในการเรียกร้องให้เกิดการพัฒนาภาคอีสาน รวมถึงเป็นกำลังสนับสนุนให้กับ ส.ส. อีสานที่เคลื่อนไหวต่อต้านญี่ปุ่นและรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2

ขณะที่ชาวบ้านในชนบทซึ่งห่างไกลจากเมืองและกันดารด้วยเส้นทางคมนาคมจะต่างออกไป การบูรณาการเชิงอำนาจและการบูรณาการเชิงพื้นที่ซึ่งริเริ่มมาตั้งแต่ทศวรรษ 2430 อาจทำให้อาณาบริเวณแห่งนี้กลายเป็นส่วนหนึ่งในโครงสร้างการปกครองของรัฐไทย แต่มาตรการบูรณาการเชิงความคิด โดยเฉพาะการกล่อมเกลารอบระบบการศึกษาไม่อาจเรียกได้ว่าประสบความสำเร็จมากนัก ชาวบ้านอีสานและลูกหลานของเขาในชนบทจำนวนไม่น้อยยังคงหลีกเลี่ยงที่จะปรับตัวเข้าสู่ระบบการศึกษาแม้รัฐจะมีมาตรการเชิงบังคับมาโดยตลอดก็ตาม นั่นเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สำนึกพลเมืองและความรู้สึกนึกคิดในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐไทยในชนบทนั้นมีแนวโน้มเบาบางกว่าในเมืองมาก นอกจากนี้ชนบทยังเป็นพื้นที่ที่สื่อและข่าวสารต่างๆ ไหลเวียนไปอย่างจำกัดทั้งสื่อวิทยุกระจายเสียง หนังสือพิมพ์ วรรณกรรมและงานเขียนเชิงสารคดีการเมือง ฯลฯ ประกอบกับการคมนาคมที่ทุรกันดารล้าหลัง ทำให้เมืองและชนบทห่างไกลกันมากทั้งในแง่ระยะทางและความเจริญทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้ กว่าที่ภาคอีสานจะมีการพัฒนาถนัดจากเมืองสู่ชนบทก็ล่วงเลยเข้าสู่ยุคพัฒนาหลังทศวรรษ 2500 ไปแล้ว

ในช่วงทศวรรษ 2470 โดยพื้นฐานแล้วโอกาสของชาวบ้านในการซึมซับและเรียนรู้การเปลี่ยนแปลงจากส่วนอื่นๆ ของประเทศ รวมถึงการสร้างเสริมสำนึกพลเมืองจึงเป็นไปได้น้อยมาก จึงไม่น่าแปลกใจว่าเหตุใดเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองพลังทางสังคมใหม่จึงเร่งเร้าให้รัฐบาลส่งเจ้าหน้าที่ไปชี้แจงเหตุการณ์และทำความเข้าใจความเข้าใจกับชาวบ้านในชนบทอย่างรีบด่วน

และทั่วถึง เพราะเกรงว่าความไม่รู้หรือความรู้ผิดๆ ของชาวบ้านอาจสิ้นคลอนต่อความมั่นคงของระบบรัฐธรรมนูญ กรณีของหมู่บ้านนาบัว ในอำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม เป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่ายังมีหมู่บ้านอีสานในชนบทที่ค่อนข้างโดดเดี่ยวและอยู่นอกเหนืออิทธิพลจากสำนักพลเมืองของรัฐไทย บ้านนาบัวเป็นหมู่บ้านชาวผู้ไท ซึ่งถูกกวาดต้อนมาตั้งถิ่นฐานบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงตั้งแต่สมัยสงครามเจ้าอนุวงศ์ มีรายงานว่าก่อนหน้าสงครามโลกครั้งที่ 2 จะอุบัติขึ้นนั้นชาวบ้านมีปฏิสัมพันธ์กับรัฐไทยน้อยมาก ยกเว้นการเสียดายที่อาศัยกำนันผู้ใหญ่บ้านเก็บส่งให้ทางอำเภอนานๆ ครั้ง แต่ในด้านอิทธิพลทางความคิดจากรัฐ พวกเขาไม่รู้เลยว่าชาติและประเทศคืออะไร ไม่รู้ว่าเส้นเขตแดนแบ่งแยกระหว่างสยามกับลาว รู้เพียงคร่าวๆ ว่าเจ้านายหรือผู้ปกครองพวกเขาเป็นคนไทยเท่านั้น เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเสด็จมานมัสการพระธาตุพนมเมื่อ พ.ศ. 2498 ชาวบ้านยังพากันสงสัยว่าพระมหากษัตริย์นี้ “เป็นคนหรืออะไรก็ไม่รู้” และพระองค์ “จะเหาะมาหรืออย่างไร” สอดคล้องกับงานสำรวจของนักวิชาการอเมริกันใน พ.ศ. 2497 ซึ่งระบุว่าร้อยละ 61 ของคนชนบทในภาคอีสานไม่รู้ความหมายของสถาบันกษัตริย์เลย⁵⁰⁷

อาจมีข้อพิจารณาว่า กรณีของแรงงานอีสานจากชนบทที่เข้าไปทำงานในเขตเมืองหลวงหรือที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นตัวอย่างหนึ่งของการปรับตัวทางเศรษฐกิจและการเคลื่อนไหวที่มีปฏิสัมพันธ์กับเมืองของชาวบ้านในชนบท กรณีเช่นนี้มีส่วนต่อการเสริมสร้างสำนักพลเมืองหรือความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรัฐไทยหรือไม่ ก่อนอื่นต้องเข้าใจว่า ปฏิสัมพันธ์ของแรงงานเหล่านี้มีความแตกต่างบางประการกับปฏิสัมพันธ์ของพลังทางสังคมใหม่ที่มีต่อเมือง กล่าวคือกลุ่มพลังทางสังคมใหม่มีปฏิสัมพันธ์กับเมืองภายใต้กรอบที่ผ่านการกล่อมเกลามาจากระบบการศึกษา ตลอดจนหน้าที่การงานของพวกเขาก็อยู่ภายใต้ระบบราชการหรืองานซึ่งเกี่ยวข้องกับรัฐอยู่เสมอ เช่น การประกอบอาชีพครู ทนายความ นักหนังสือพิมพ์ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้โอกาสที่จะซึมซับสำนักพลเมืองและความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับรัฐไทยจึงเป็นไปได้มาก สำหรับกรณีของแรงงานเขาเหล่านี้โดยมากแล้วเป็นลูกหลานชาวนาที่อยู่นอกระบบการศึกษาหรืออาจได้รับการศึกษาเบื้องต้นบ้างเท่าที่ศักยภาพโรงเรียนในบ้านเกิดของเขาจะอำนวยได้ โอกาสในการกล่อม

507

สมชัย ภัทรธรรณานันท์, “ทฤษฎีการลุกฮือของชาวนากับการวิเคราะห์การต่อสู้ของชาวนาอีสาน,” วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี 12,1 (2559): 90.

เกล้าให้เกิดสำนึกพลเมืองอย่างแรงกล้าจึงน้อยกว่าพลังทางสังคมใหม่มาก การเดินทางรอนแรมมาทำงานรับจ้างยังที่ราบภาคกลางจึงเป็นเรื่องของการขวนขวายหา “เงินบาท” มาเลี้ยงครอบครัวและจ่ายภาษีให้กับรัฐ เพราะ “ย่าน” ถูกทางการจับกุมมากกว่า ต่างจากวิถีทางของพลังทางสังคมใหม่ที่มุ่งสู่เมืองเพื่อความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษาและอาชีพการงานของตน

ปฏิสัมพันธ์ของแรงงานอีสานกับเมืองจึงเป็นไปในลักษณะการเผชิญกับแรงกดดันอยู่รอบด้านทั้งจากภาระเบื้องหลังและความกดดันจากการทำงาน จึงค่อยๆ บ่มเพาะเป็นความรู้สึกแตกต่างด้านอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์กับคนภาคกลางมากกว่าจะสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรัฐไทย ดูเหมือนว่าแรงกดดันข้างต้นยิ่งดึงคุณให้แรงงานต่างถิ่นเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะรวมกลุ่มกันเหนียวแน่นขึ้นอีกด้วย ดังคำบอกเล่าของบุญเย็น วอทอง แรงงานสามล้อจากบ้านเหล่าไฮ จังหวัดยโสธรซึ่งเดินทางมาทำงานถีบสามล้อในกรุงเทพฯ ช่วงปลายทศวรรษ 2480 ได้ให้ข้อมูลว่าที่ซอยอรุณพงษ์เวลานั้นเป็นที่พำนักของนักปั่นสามล้อจากอุบลราชธานี ซึ่งมีบ้านพักของทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) อยู่ใกล้ๆ ในเวลาว่างบรรดาสามล้อจะพูดคุยแลกเปลี่ยนเรื่องราวต่างๆ ร่วมกัน ทั้งจากประสบการณ์ความยากลำบากในบ้านเกิด และการทำงานในเมืองหลวง ซึ่งบางครั้งทองอินทร์ก็เข้าร่วมวงสนทนาด้วย

การพบปะแลกเปลี่ยนทางความคิดและประสบการณ์ชีวิตที่ผ่านมาได้จุดประกายให้บุญเย็นและเพื่อนสามล้อบางคนรู้สึกถึงความไม่เป็นธรรมต่างๆ ในสังคม โดยเฉพาะคนจนซึ่งมักจะถูกเอารัดเอาเปรียบอยู่เสมอ การที่เจ้าหน้าที่รัฐเข้มงวดกับระเบียบต่างๆ หรืออาจใช้ระเบียบเหล่านั้นเป็นข้ออ้างในการริดไถพวกสามล้อ ยิ่งทำให้แรงงานถีบสามล้อซึ่งส่วนใหญ่ล้วนมาจากภาคอีสานเกิดความรู้สึกว่าตำรวจไม่เป็นธรรมกับคนอีสาน⁵⁰⁸ สอดคล้องกับการอภิปรายของสุวัฒน์ พูลลาภ (ส.ส. ร้อยเอ็ด) ในสภาผู้แทนราษฎรเมื่อต้นทศวรรษ 2490 ก็ได้หยิบยกประเด็น “กรรมกรสามล้อ

⁵⁰⁸ ธรณี นครธรรม, ชีวิตที่มาจากดินและกลับไปสู่ดินของชายที่มีนามว่าบุญเย็น วอทอง (อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซ็ท, 2552), 30-31.

ชาวอิสานถูกกดขี่” ขึ้นมาโจมตีรัฐบาล เช่น เจ้าหน้าที่ตำรวจมักเรียกยี่สิบห้าปีสามล้อด้วยชื่อหาที่ไม่เป็นธรรม ใช้งานไม่ไผ่เพราะ ถูกเหยียบหยามสร้างความแตกแยกในชาติ เป็นต้น⁵⁰⁹

จะเห็นได้ว่า ภายใต้กรอบสำนักพลเมืองและความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับรัฐไทย ชาวบ้านในชนบทมีแนวโน้มที่จะซึมซับอิทธิพลทางความคิดดังกล่าวสู่มนัสสำนักของเขาได้น้อยกว่าพลังทางสังคมใหม่ ชาวบ้านอาจรับรู้ว่าคุณเองนั้นอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐไทย แต่จะรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือไม่นั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง นั่นก็สะท้อนให้เห็นว่า ในแง่การบูรณาการเชิงความคิด ชาวบ้านในชนบทยังไม่ถูกผูกโยงเข้ากับรัฐไทยโดยสมบูรณ์ อิทธิพลทางความคิดจากรัฐสู่ชาวบ้านเป็นไปในลักษณะขยายลงอย่างกว้างๆ แต่ไม่ได้ซึมซับสู่มนัสสำนักหรือทรงพลังมากไปกว่าชีวิต วิถีท้องถิ่น และพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้านที่อบอวลไปด้วยกลิ่นอายของเวทย์มนต์คาถาและความเชื่อเหนือธรรมชาติ โดยในที่นี้จะเรียกว่า “พลังท้องถิ่น” ซึ่งเป็นแรงเสียดทานอิทธิพลทางความคิดจากภายนอก และทำให้ชาวบ้านสามารถรักษาอัตลักษณ์ของพวกเขาไว้ได้ ยิ่งวิถีการผลิตในชนบทยังคงผูกติดกับท้องถิ่นมากเท่าไร พลังท้องถิ่นก็ยังคงผูกพันกับชาวบ้านอย่างเหนียวแน่น ทั้งนี้ อำนาจไทยเป็นอีกผู้หนึ่งที่เห็นความสำคัญของพลังท้องถิ่นในชนบทและได้กล่าวถึงไว้ตอนหนึ่งด้วยในผลงานแสดงทัศนคติทางการเมืองของเขาด้วย⁵¹⁰

ด้วยบริบทและศักยภาพในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงภายใต้การบูรณาการรัฐมีความแตกต่างกัน ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านในชนบทผู้เป็นคนเบื้องล่างของสังคมจึงเป็นคนละชุดความคิดกับพลังทางสังคมใหม่ การแสดงออกซึ่งความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของพวกเขาเคลื่อนไปด้วยอิทธิพลของ “พลังท้องถิ่น” ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ชีวิต ความเชื่อทางศาสนาแบบชาวบ้าน ตลอดจนเรื่องเล่ามุขปาฐะอันว่าด้วยที่มาที่ไปของชุมชนและบรรพบุรุษ ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคนละกระแสดกับที่รัฐปลูกฝังผ่านระบบการศึกษา กรณีของหมู่บ้านนาบัว ชาวบ้านไม่สามารถสื่อสารด้วยภาษาไทยแบบภาคกลางได้เลย พวกเขาจะใช้ภาษาผู้ไทเป็นภาษาพูด และใช้ภาษาลาวเป็นภาษาเขียน โดยมีพระสงฆ์ในวัดและผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านเป็นผู้ถ่ายทอด

⁵⁰⁹ “เรื่อง กระทุ้งถาม ว. 62/2492 เรื่องกรรมกรสามล้อชาวอิสานถูกกดขี่ข่มเหงของนายสุวัฒน์ พูลลาภ ส.ส. (ตอบในที่ประชุม) (พ.ศ. 2492),” เอกสารกระทรวงมหาดไทย สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, มท. 1.1/22 ก่อตั้ง 1, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵¹⁰ ดูเพิ่มเติมใน อำนาจไทย, กฤดาการบนที่ราบสูง, 33-39.

ภูมิปัญญาจากท้องถิ่นรวมถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของหมู่บ้าน ชาวบ้านรับรู้ว่าเป็นบรรพชนของเขาไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับคนไทยหรือชาติไทยแต่อย่างใด แต่บรรพบุรุษของพวกเขาเป็นผู้อพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและอพยพมาอยู่ฝั่งขวา ซึ่งในทัศนะของชาวบ้านแล้วคือดินแดนลาวเหมือนกัน⁵¹¹ ที่กล่าวมานี้ไม่ได้หมายความว่า การบูรณาการรัฐไม่ได้ส่งผลอันใดให้ชาวบ้านในชนบทเกิดสำนึกพลเมืองที่ผูกพันกับรัฐไทยเลย แต่อิทธิพลทางความคิดจากรัฐสู่ชาวบ้านเป็นไปอย่างมีข้อจำกัด และมีลักษณะเฉพาะที่ผสมผสานกับพลังท้องถิ่นในแต่ละพื้นที่

3.2 ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้าน

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับรัฐซึ่งเด่นชัดที่สุดนับตั้งแต่ “พื้นที่อีสาน” ได้รับการผนวกเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยนั่นก็คือภาระหน้าที่ของชาวบ้านที่ต้องเสียภาษีอากร ซึ่งก็เป็นภาระอันหนักหนาของชาวบ้านต่อการปรับตัวและเป็นหนึ่งในข้อจำกัดการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจ ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านจึงวนเวียนอยู่กับเรื่อง “ไกล่ตัว” ซึ่งพวกเขาต้องดิ้นรนอยู่เสมอ คือ เรื่อง ปากท้อง ภาษีอากรและความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐมากกว่าจะเป็นเรื่อง “ไกล่ตัว” ซึ่งเกี่ยวข้องกับโครงสร้างหรืออุดมการณ์ทางการเมือง รวมถึงการยึดติดว่าการเมืองในขณะนั้นเป็นอย่างไร จะเป็นประชาธิปไตยหรือไม่ สภาพการณ์ต่างๆ เหล่านี้แทบไม่แตกต่างกันนักทั้งก่อนและหลังการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 จนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2

แม้หลักฐานซึ่งเกี่ยวข้องกับการแสดงความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านจะมีอยู่น้อยมากและเป็นปัญหาว่าเนื้อความในหลักฐานเป็นความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านจริงๆ หรือเป็นความคิดเห็นจากผู้ที่เป็นตัวกลางให้ความช่วยเหลือ อย่างไรก็ตาม ไรก็ดี หากเรามุ่งไปที่การสำรวจกระแสความรู้สึกนึกคิดเป็นสำคัญก็อาจจะอนุมานได้ว่า สารระสำคัญหรือแก่นของสารนั้นมีคุณค่าเพียงพอที่จะหยิบยกมาพิจารณา เพราะหากตัดเรื่องสำนวนภาษาและวิธีการนำเสนอออกไปแล้ว แก่นของสารก็คือประสบการณ์ร่วมกันของคนในสังคมนั้น ๆ ที่เกิดขึ้นจริงและเป็นปัจจัยเบื้องต้นให้พวกเขาร่วมกันแสดงความรู้สึกนึกคิดและความต้องการร่วมกันของพวกเขาอย่างใดอย่างหนึ่ง

ตัวอย่างเช่น นายนิล ทองขยัน นายเป็รียบ บัวขัน นายคง พรหมชื่น และชาวบ้านคนอื่นๆ จากตำบลกันทรอม ตำบลสะโน ตำบลกันตรวง และตำบลปรีอใหญ่ อำเภอห้วยเหนือ จังหวัดอุษาคเนย์

⁵¹¹ สมชัย ภัทรชนนันทน์, “ทฤษฎีการลุกฮือของชาวนากับการวิเคราะห์การต่อสู้ของชาวนาอีสาน,” 91.

รวมทั้งสิ้น 139 คน เข้าชื่อกัน (ทั้งลงลายมือชื่อและพิมพ์ลายนิ้วมือ เนื่องจากไม่สามารถเขียนหนังสือได้) ทำหนังสือถึงรัฐบาลเพื่อร้องทุกข์และขอความเห็นใจโปรดงดเว้นการเก็บภาษีอากรค่านาในท้องที่ของตน โดยให้เหตุผลว่าบริเวณนี้เป็นท้องที่แร้นแค้น เป็นป่าดงทุรกันดาร ไม่สามารถประกอบอาชีพอะไรได้นอกจากการทำนาเพียงอย่างเดียว ซึ่งก็ได้ผลเบาบางและต้องพึ่งพาน้ำฝนจากธรรมชาติเท่านั้น ถ้าหากปีใดฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ปีนั้นข้าวที่มีก็จะไม่พอรับประทาน ต้องอดๆ อยากๆ แร้นแค้น แม้เงินรัชชูปการเพียงอย่างเดียวปีละ 4 บาทก็ไม่สามารถหาได้ ต้องไปทำงานโยธาแทนการเสียเงินนับได้หลายร้อยคน ได้รับความลำบากมาก จำต้องรับภาระภาษีอากรค่านาอื่นๆ ที่ทำนาไม่ค่อยได้ผลคืน จึงขอให้รัฐบาลโปรดเห็นใจ อย่าได้เก็บอากรค่านาแก่พวกเขาเลย⁵¹² ทำนองเดียวกับนายสอ เล่าไชย์ กับพวกรวม 109 คน จากตำบลโคกพระ จังหวัดมหาสารคาม ร่วมกันลงรายชื่อร้องทุกข์กับรัฐบาลขอให้ผ่อนผันการเก็บภาษีอากรค่านา เนื่องจากในท้องที่ภูมิลำเนาฝนไม่ตกเลยตั้งแต่เดือนพฤษภาคมถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2475 ชาวบ้านจึงทำนาไม่ได้ผล ได้รับความเดือดร้อนมาก ผู้ที่ทำนาลุ่มก็ทำได้เพียงครั้งๆ กลางๆ สำหรับผู้ที่ทำนาดอนก็ทำไม่ได้เสียเลย ซึ่งปกติแล้วชาวบ้านก็ทำนาเพียงพอเลี้ยงครอบครัวได้ไปปีๆ หนึ่งเท่านั้น เมื่อฝนไม่ตกเลย จึงยังเกิดความอดคัดขัดสน ข้าวมีไม่เพียงพอจะรับประทานและไม่มีเหลือไปขายเพื่อนำเงินมาเสียอากรค่านาได้ จึงขอให้รัฐบาลเห็นใจช่วยผ่อนผันการชำระอากรค่านาใน พ.ศ. 2476 เป็นการชั่วคราว⁵¹³

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับท้องถิ่นก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ปรากฏหลักฐานให้พิจารณา เจ้าหน้าที่ระดับท้องถิ่นตั้งแต่นายอำเภอลงไปถึงกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นบุคลากรของรัฐที่ชาวบ้านมีความข้องเกี่ยวมากที่สุดในชีวิตประจำวัน ทั้งการเรียกเก็บภาษีอากร การเกณฑ์แรงงานหรือการทำทะเบียนและบัญชีต่างๆ ของทางราชการ ลักษณะการร้องเรียนของชาวบ้านต่อพฤติกรรมของเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นเหล่านี้ ไม่ใช่การร้องเรียนในเชิงว่าพฤติกรรมของ

⁵¹² “เรื่อง ราษฎรจังหวัดขอนแก่นเดือดร้อนของดเว้นอากรค่านาตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นไป (พ.ศ. 2476),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร. 0201.40/725 กล่อง 22, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵¹³ “เรื่อง นายสอ เล่าไชย์กับพวกรวม 109 รายชื่อ ร้องขอให้งดการเก็บอากรค่านา พ.ศ. 2476 ในตำบลโคกพระ อำเภอโคกพระ จังหวัดมหาสารคาม,” 15 ธันวาคม 2476, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/ 1337 กล่อง 44, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

บุคคลนั้นๆ ทำงานไม่มีประสิทธิภาพ ขัดขวางต่อความเจริญของท้องถิ่นและประเทศชาติหรือมีพฤติกรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อระบอบใหม่แต่อย่างใด แต่เป็นการร้องเรียนในลักษณะที่ว่าพวกเขาได้รับความทุกข์ยากเดือดเนื้อร้อนใจร้อนจากการถูกเอาเปรียบและการใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรมจากคนของรัฐกดขี่ข่มเหง จึงขอให้รัฐบาลให้ความช่วยเหลือ ตัวอย่างเช่น นายเป พรหมนิ นนายคำ คำว่า นายสอน มีโพทอง นายสม บุปฟา และชาวบ้านจำนวนหนึ่งจากอำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น ร่วมกันลงลายชื่อทำหนังสือร้องเรียนถึงรัฐบาลว่า ระหว่าง พ.ศ. 2474-2475 ขุนพิศาลคีรี นายอำเภอภูเวียงได้เรียกเก็บเงินจากชาวบ้านทุกคนตามหมู่บ้านต่างๆ คนละ 1 บาท 50 สตางค์ แต่ไม่มีการออกใบเสร็จยืนยันให้แต่อย่างใด คนที่ไม่มีเงินก็บังคับขู่เชิญให้หาเงินมาจนได้ บางคนต้องเที่ยวหยาบยืมคนอื่นจนเป็นหนี้สิน สำหรับผู้ที่ยากจนจริงๆ ก็จะเป็นต้องไปทำงานโยธา ขุดดินถมถนนได้รับความเดือดร้อนมาก นอกจากนี้นายอำเภอยังมีพฤติกรรมชอบเมาสุราอาละวาดและขู่เชิญราษฎรอยู่เป็นประจำ ความตอนหนึ่งจากหนังสือร้องเรียนได้พรรณนาถึงความทุกข์ยากของชาวบ้านว่า “...ได้รับความเดือดร้อนยิ่งนัก...การหาเลี้ยงชีพอึดคักขัดสน เปนท้องที่กัณดาร...กว่าจะได้เพื่อสสิ่งต้องอาบเหงื่อต่างน้ำ การที่ได้ร้องเรียนมานี้ นับว่าเปนการเหลือที่พวกข้าพเจ้าอดทนต่อไป...”⁵¹⁴ เช่นเดียวกับนายอัวะ อัญญาชัยและชาวบ้านจากตำบลศรีบุญเรือง อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม ร่วมกันลงชื่อร้องเรียนหลวงยุทธกาจกำจร นายอำเภอ โดยกล่าวว่าหลวงยุทธกาจกำจรเกณฑ์ชาวบ้านไปซ่อมทาง และทำเสาโทรเลขโทรศัพท์ โดยไม่สนใจว่าในขณะที่นั้นเป็นฤดูทำนา ซึ่งชาวบ้านที่ไม่มีเงินจะเสียให้คนอื่นไปทำงานโยธาแทนก็ไม่สามารถทำนาได้ อีกทั้งยังได้รับคำพรูสวาทและคำอาฆาตมาดร้ายจากนายอำเภออีกด้วย จึงขอให้รัฐบาลให้การช่วยเหลือ⁵¹⁵

ด้านนายอำ สังกัษชาติ นายตือ มีโชค นายโอะ จงสูง และชาวบ้านจำนวนหนึ่งจากจังหวัดบุรีรัมย์ร่วมกันร้องทุกข์ต่อรัฐบาลว่า ในขณะที่พวกตนกำลังจัดขบวนแห่พระพุทธรูป คัมภีร์

⁵¹⁴ “เรื่อง ราษฎรจังหวัดขอนแก่นกล่าวโทษขุนพิศาลคีรีว่าประพฤติตนไม่สมควรแก่หน้าที่ราชการ และขอคืนเงินที่เรียกรายจากราษฎร (พ.ศ. 2475),” กันยายน 2475, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/ 678 กล่อง 21, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵¹⁵ “เรื่อง นายอัวะ อัญญาชัยกับพวกร้องว่า พ.ศ.ท. หลวงยุทธกาจกำจร นายอำเภอมุกดาหารเกณฑ์แรงพวกผู้ร้องให้ทำเสาโทรเลข โทรศัพท์ โดยให้ค่าจ้างแรงงาน ถ้าไม่สมัครใจทำต้องเสียเงินคนละ 10 สตางค์ จึงเดือดร้อนเพราะเสียเวลาทำนา ขอให้ช่วยเหลือ (พ.ศ. 2484),” 7 สิงหาคม 2484, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/2195 กล่อง 74, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

และเครื่องไทยทานไปทอดที่วัดแห่งหนึ่งในตำบลห้วยราช จังหวัดสุรินทร์ ปรากฏว่าระหว่างทาง ปลัดอำเภอ กำนันและจ่านายสิบตำรวจได้เข้ามาขัดขวางและจับกุมตัวพวกเขาไปขังไว้ที่ว่าการ อำเภอ ทำการขู่เชิญเอาเงินและเขียนตีให้พวกตนได้รับความทุกข์ทรมาน นอกจากนั้นยังทำการ คุกคามพระภิกษุสี่ซึ่งนิมนต์มาร่วมในขบวนแห่งนั้นด้วย จากนั้นได้จับตัวพวกตนและพระภิกษุสี่ส่ง ฟ้องต่อศาลจังหวัดสุรินทร์ด้วยข้อกล่าวหาว่าตั้งตนเป็นผู้วิเศษยุยงให้กระด้างกระเดื่องต่อทาง ราชการ นอกจากนี้เจ้าหน้าที่ยังได้ทำยึดม้าที่ใช้แห่มาในขบวนด้วยจำนวนสี่ตัว เพราะสงสัยว่ามีกร โอนรับกัน ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย นายอำเภอจับพวกจึงขอร้องให้รัฐบาลเห็นใจและให้ความเป็น ธรรม⁵¹⁶

ตัวอย่างความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านอีสานซึ่งสะท้อนแรงกดดันจาก การปรับตัวภายใต้รัฐไทยยังปรากฏในจดหมายของพ่อใหญ่โสภณ พลตรี หมอตำแห่งบ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่น จากปากคำของคนในหมู่บ้านสาวะถีเล่าว่า พ่อใหญ่โสภณเป็นคนรูปร่างสูงใหญ่ พุดเก่ง กล้าพูดกล้าทำ ไม่กลัวคน และเป็นผู้นำซึ่งเป็นที่นับหน้าถือตาของชาวบ้าน มีความเชี่ยวชาญ ด้านคัมภีร์โบราณทั้งตัวธรรมตัวขอม การประกอบพิธีกรรม และการจับกลอนลำต่างๆ เป็น อย่างดี⁵¹⁷ มีหลักฐานว่าพ่อใหญ่โสภณเป็นผู้หนึ่งที่แสดงความคิดรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของตนเอง ผ่านการเขียนฎีกาและจดหมายร้องเรียนอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ พ.ศ. 2473 ก่อนการปฏิวัติสยาม แต่เท่าที่มีการเก็บรวบรวมไว้จะเป็นในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเสียมากกว่าก่อนที่ พ่อใหญ่จะถูกทางการจับกุมด้วยข้อหาตั้งตนเป็นผู้มีบุญและเสียชีวิตในเวลาต่อมา ซึ่งจดหมายของ พ่อใหญ่โสภณนี้เป็นหลักฐานหนึ่งที่พอจะเป็นแนวทางทำความเข้าใจกับความรู้สึกนึกคิดทาง การเมืองของชาวบ้านอีสานท่ามกลางการปรับตัวภายใต้รัฐไทย

จดหมายของพ่อใหญ่โสภณที่ส่งไปยังรัฐบาลเท่าที่สืบค้นได้จากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ นั้นมีทั้งสิ้น 24 ฉบับในระหว่าง พ.ศ. 2476-2485 เนื้อความทั้งหมดเต็มไปด้วยเรื่องของ “ศาสนา,

⁵¹⁶ “เรื่อง นายอำเภอ สังกัญชาติกับพวกกล่าวโทษพระยาสุโยธาธิบดีข้าราชการในจังหวัดสุรินทร์บางคน (พ.ศ. 2475-2477),” 11 สิงหาคม 2475, เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/2074 ก่อ่ง 40, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵¹⁷ สุวิทย์ ธีรศาสน์ และชอบ ดีสวนโลก, “กบฏผู้มีบุญโสภณแห่งบ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่น,” วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 12,1 (พฤษภาคม-ตุลาคม 2537): 44-46.

ศีล, ธรรม เจือปนจนไม่รู้ความประสงค์”⁵¹⁸ ขณะที่กลุ่มพลังทางสังคมใหม่แสดงความรู้สึกรู้สึกนึกคิด ด้วยสำนักพลเมืองซึ่งให้คุณค่ากับการเชิดชูสถาบัน “ชาติ ศาสนาพระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ” จดหมายของพ่อใหญ่กลับขึ้นต้นด้วยการบูชาพระรัตนตรัย ดังความว่า “โศภา พลตรีผู้เป็นราษฎร จะมีขันดินมนพระเจ้า...กันแต่ไหว้ 3 ที่ตั้งต่อหน้าพระพุทธรูปเจ้าแท้อๆ ภายในซ้อยศาสนา” สอดแทรกไปด้วยคำสอนทางศีลธรรม ผญาโบราณ และขนบตามหลักศีลคองของชาวอีสาน เจตนารมณ์ของพ่อใหญ่ที่สื่อสารตามวิธีการของท่านในมุมมองของทางการกลายเป็นคำพูดเลอะเทอะที่ไม่เป็นสาระของพวกสติไม่ดี อยากรู้ก็ตาม ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของพ่อใหญ่โศภาอาจนับว่าเป็นตัวแทนความคิดของชาวบ้านอีสานจำนวนหนึ่งได้เนื่องจากท่านเป็นที่นับหน้าถือตาของคนในหมู่บ้านจำนวนไม่น้อยและได้ร่วมเคลื่อนไหวในต่อต้านรัฐกับท่านด้วยในภายหลัง เช่น นายเสริม และนายสิงห์ สอนสุภี นายคุย แดงน้อย เป็นต้น จากความพยายามประเมินผ่านหลักฐานข้างต้นพบว่าประเด็นสำคัญที่ถูกพูดถึงมากที่สุดวนเวียนอยู่กับเรื่องปากท้อง ภาษีอากรและความกังวลว่าอิทธิพลจากส่วนกลางจะขยายครอบงำพลังท้องถิ่น

เมื่อพื้นที่อีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แนว โนม์ความต้องการเงินบาทในชนบทเพิ่มสูงขึ้นอย่างน้อยก็ในแง่ของการนำมาเสียภาษีอากรให้กับรัฐ ท่ามกลางสภาวะที่คืนฟ้าอากาศผันผวนและสภาพเศรษฐกิจในท้องถิ่นซึ่งยังไม่ก้าวพ้นจากเศรษฐกิจแบบยังชีพทำให้ชาวบ้านต้องดิ้นรนและชวนขวยในภาระอันหนักหนานี้มากขึ้น พ่อใหญ่โศภาแสดงเจตนารมณ์อย่างตรงไปตรงมาถึงรัฐบาลให้มีการลดหย่อนหรือยกเลิกการเก็บภาษีอากร โดยเฉพาะภาษีรัชชูปการ อากรค่านา สัตว์พาหนะ ภาษีป่าไม้และภาษีที่ดินซึ่งครอบคลุมเกือบจะทั้งหมดในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ตามความเห็นของท่านการเสียภาษีไม่ใช่หน้าที่ของพลเมืองที่พึงปฏิบัติต่อรัฐดังเช่นความรู้สึกนึกคิดของพลังทางสังคมใหม่ แต่เป็นการเบียดเบียนดอกผลจากหยาดเหงื่อแรงงานของชาวบ้านซึ่งเป็นเจ้าของทรัพยากรจากธรรมชาติร่วมกัน เป็นผู้บุกเบิกและเป็นผู้ดิ้นรนหาเลี้ยงชีพด้วยความชอบธรรมตามกำลังของตน ทั้งนี้ การอพยพเคลื่อนย้ายเพื่อแสวงหา “บ้านดินดำ น้ำชุ่ม” การหักร้างถางป่าเพื่อเตรียมพื้นที่ในการลงหลักปักฐานทำไร่ทำนา ตลอดจนการพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น เช่น การตัดไม้ บุกเบิกที่ดิน การล่าสัตว์และการจับสัตว์น้ำ ถือเป็น

⁵¹⁸ “เรื่อง ฎีกาและเรื่องราวนายโศภา พลตรี (พ.ศ. 2476-2485),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/ 1340 ปีก 1 กล่อง 45, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

เรื่องปกติในวิถีชีวิตและสามัญสำนึกของชาวบ้านอีสาน⁵¹⁹ ขณะที่ในสายตาของรัฐทรัพยากรเหล่านี้ เป็นสิ่งที่ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลอย่างเคร่งครัดภายใต้กฎหมายฉบับเดียวกันทั้งประเทศ ความรู้สึกนึกคิดเช่นนี้จึงสวนทางอย่างสิ้นเชิงระหว่างสำนึกพลังท้องถิ่นกับสำนึกพลเมืองของประเทศ ดังที่พ่อใหญ่โสภาก็ได้ให้เหตุผลว่า

พวกราษฎรทั้งหลาย ลงsang ไร่กำกระทำนาเลี้ยงลูก... ก็ไม่ได้เป็นหนี้
กำนันผู้ใหญ่บ้านกรรมการอำเภอสักทีเลย... อยู่ไปอยู่มากำนันผู้ใหญ่บ้าน
กรรมการอำเภอ มาถามเอาเงินค่านาคำไม้ ข่าพเจ้าไม่จักใช้จักแทนไม่เห็น
ซ้อบไม่นิยม หรือพระเจ้าอยู่หัว... มอบดินมอบไม้ให้กำนันผู้ใหญ่บ้าน
กรรมการอำเภอขาย... พลับราษฎร⁵²⁰

“ถ้าราษฎรคนใดไม่เสียค่านาคำไม้ ต้องม้าง (เรือ) เฮียนม้างบ้านมัน ให้มันนอนดิน เหมือนกับหมูกับหมา เฮียนก็เม่นเฮียนของกู”⁵²¹ กำนันผู้ใหญ่บ้านกรรมการอำเภอซึ่งก็คือเจ้าหน้าที่รัฐ ระดับท้องถิ่นไม่มีความชอบธรรมใดๆ ที่จะมาเรียกเก็บภาษีอากรจากชาวบ้าน การลงโทษชาวบ้าน ที่ไม่มีเงินที่จะจ่ายหรือปฏิเสธที่จะทำตามข้อกฎหมายเหล่านี้ เช่น การปรับเงิน การยึดที่นาและ สัตว์พาหนะขายทอดตลาด การเกณฑ์ไปใช้งาน โยธา ฯลฯ แม้จะเป็นการปฏิบัติตามกฎหมายและเป็นหน้าที่ของพลเมืองที่พึงปฏิบัติต่อรัฐ แต่ในสายตาของหมอลำแห่งบ้านสาวะถีผู้นี้แล้ว พฤติกรรมดังกล่าวถือเป็นการข่มเหงชาวบ้านให้ได้รับความเดือดร้อน และเป็นเรื่องผิดศีลธรรมผิด จารีตท้องถิ่นอย่างร้ายแรง เพราะถือตัว “ใหญ่เข้ากว่าธรรมหรือสูงกว่าพระเจ้า” ความรู้สึกนึกคิด ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นการให้คุณค่ากับวิถีชาวบ้านและจารีตประเพณีในท้องถิ่นอย่างลึกซึ้ง ดังความตอนหนึ่งว่า

⁵¹⁹ ดูขั้นตอนการบุกเบิกพื้นที่ทำกินและการจัดการดำรงชีพของชาวบ้านอีสานได้ใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544, 62-123.

⁵²⁰ “เรื่อง ฎีกาและเรื่องราวนายโสภาก พลตรี (พ.ศ. 2476-2485),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/ 1340 ปีที่ 1 ก่อตั้ง 45, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

⁵²¹ เรื่องเดียวกัน.

กฎหมายไม่เกิดกับธรรม จะเกิดในถ้าในฐาในฐาที่ไหน ขอให้
พระเจ้าอยู่หัวชอกคั่นหากว่าจนเห็น อย่าให้มีทางคัดค้าน...จำพวกราชคร
ลงสร้างไร่กระทำนา ทำตอนแหแหมมองปลาตัวนี้ไปถึกเหสาเตออย่างนั้นก็
ไม่ได้พูดกระทำความคิด...กำนันผู้ใหญ่บ้านส่งอำเภอ อำเภอส่งพิพากษา
ตัดสินลงโทษปลับเปนเงิน...ถ้าไม่มีเงินเสียติดศาลาง ผู้รักขงหนอยผู้ขงขง
หลาย...เจ้าคุณเทศาข้ราชการทงหลายจำพวก ตีพิมพ์หัวพิมพ์ควาย บังคับ
ให้ข้าข่าลงกหวายปลายค้อน...⁵²²

แม้ชาวบ้านอาจรับรู้ว่าคุณอยู่ส่วนใดส่วนหนึ่งภายใต้โครงสร้างการปกครองของรัฐไทย แต่
“บ้านเมือง” ในจินตนาการและความรู้สึกนึกคิดของพวกเขาจะไม่กว้างไกลไปกว่าสภาพแวดล้อม
ในท้องถิ่นของเขาเท่านั้น ซึ่ง “พลังท้องถิ่น” อันหมายถึง ฮีตคองและพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน
ยังคงมีอิทธิพลและผูกพันกับวิถีชาวบ้านอย่างเหนียวแน่น สิ่งเหล่านี้มีคุณค่าและสำคัญยิ่งไปกว่า
อุดมการณ์ทางการเมืองหรือระบอบการปกครองในแบบใด หรือกฎหมายใดๆ ทั้งสิ้น พ่อใหญ่โสภา
จึงบริภาษอย่างรุนแรงเมื่อเห็นว่ารัฐพยายามรื้อทำลายเนื้อพลังท้องถิ่นอันเป็นที่หวงแหน

รัฐบาล พร้อมกันแต่งตั้งกฎหมายขึ้นว่าๆ ภาษีอากร แต่งขึ้นแล้วพร้อมกัน
เห็นดีเห็นชอบ...พร้อมกันมาฉลองธรรมบุญ ถือกกฎหมายพระยา
เทวทัตเปนฮิดบ้านฮิดเมือง จำพวกราษฎรทงหลายเขาไม่เห็นชอบ เขาไม่นับ
ถือ คือกรมการอำเภอ ปลัดซ้ายปลัดขวา ไปแต่งตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านขึ้น กดขี่
ขมเหงบ้านขมเหงเมืองเหยียบย่ำบีบคั้น อยากรได้แต่เงิน ไม่อยากได้บุญ....
ขอส่งให้รัฐบาล...ไปถึงเวเวียวโยชน์แสนโกฏกว้างอนันตาคณะณาเพียน
พื้นฝั่ง⁵²³

ไม่เพียงเท่านั้น จากปากคำของพ่อใหญ่ยังชี้ให้เห็นแรงกดดันของชาวบ้านที่มีต่อพวก
“เจ๊กจีน” ซึ่งกุมเศรษฐกิจทั้งในระดับบนและในระดับฐานราก ชาวจีนเป็นพ่อค้าคนกลางซึ่งเชื่อมต่อ
กระแสสินค้าซึ่งไหลเวียนระหว่าง “เมือง” กับ “ชนบท” ทำให้ชาวบ้านจำเป็นต้องพึ่งพาใน

⁵²² เรื่องเดียวกัน.

⁵²³ เรื่องเดียวกัน.

การระบายผลผลิตส่วนเกินจากครัวเรือนสู่ตลาด ด้วยเหตุนี้พ่อค้าชาวจีนค่อนข้างได้เปรียบมากในกระบวนการการซื้อขายและเปลี่ยนสินค้า หลายรายสามารถตั้งสมทุนสร้างเนื้อสร้างตัวจนมีฐานะดี บางรายอาจถึงขั้นกุมบังจายการผลิตด้วยโดยเฉพาะการได้กรรมสิทธิ์เหนือที่ดินทั้งจากการที่ชาวบ้านนำมาจ้างองจัดดอกหรือการซื้อขายกรรมสิทธิ์ต่อเมื่อทางการยึดที่ดินจากชาวบ้านที่ไม่สามารถชำระภาษีได้มาขายทอดตลาด นอกจากนี้ชาวจีนยังมักจะมีสายสัมพันธ์อันดีกับเจ้าหน้าที่รัฐอยู่เสมอ พฤติการณ์โดยทั่วไปของชาวจีนจึงมีแนวโน้มจะเป็นที่อคติของชาวบ้านอยู่แล้ว ในสายตาของพ่อใหญ่โสภากและชาวบ้านที่ให้ความนับถือท่านจึงเห็นว่า ชาวจีนเป็นตัวละครที่เข้ามาฉกฉวยโอกาสทางเศรษฐกิจและทรัพยากรต่างๆ อันเป็นของชาวบ้านโดยชอบธรรมไปเป็นของตน พ่อใหญ่จึงเรียกร้องให้รัฐบาลห้ามอนุญาตให้ชาวจีนโอนสัญชาติโดยเด็ดขาด นอกจากนี้ยังบริหารอย่างรุนแรงเมื่อกำนันทองสุข หลวงราชธุรกิจและข้าหลวงสรรพากรได้ทำการยึดที่ดินของนายเลิม สอนสุภี ชาวบ้านในหมู่บ้านสาวะถีไปขายทอดตลาด เนื่องจากไม่มีเงินพอที่จะชำระค่าภาษีที่ดินได้ โดยมี “จินโต้น” เป็นผู้รับซื้อต่อไป พ่อใหญ่โสภากล่าวว่าการกระทำของเจ้าหน้าที่รัฐพวกนี้ เป็นการ “คิดคดทอระยดต่อพระเจ้าแผ่นดิน” และยังคงกล่าวต่อไปว่าชาวบ้านทั้งหลายนั้นมีความยากลำบาก “หากินก็ยากค้าขายก็ยาก” จึงขอให้ยกเลิกกริบ “กฎหมายภาษีอากรกฎหมายพญาเทวทัต” โดยเร็วที่สุด เพราะชาวบ้านทั้งหลายนั้นได้รับความเดือดร้อนอยู่ “ทุกวันทุกมือไม่ขาดเส้นขายสายสักทึย”⁵²⁴

จะเห็นว่า นอกจากความกดดันทางเศรษฐกิจที่ปรากฏในน้ำเสียงของพ่อใหญ่โสภา เราเห็นต้นเค้าของปัญหาอันเนื่องมาจากการบูรณาการรัฐซึ่งทำให้อิทธิพลของรัฐขยายลงสู่ท้องถิ่นมากขึ้น โดยเฉพาะการบูรณาการเชิงอำนาจและการบูรณาการเชิงความคิดซึ่งเริ่มอย่างสืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงเป็นธรรมดาที่หมอลำแห่งบ้านสาวะถี ซึ่งเปรียบเสมือนผู้รู้ ผู้ถ่ายทอดภูมิปัญญาของท้องถิ่นจากรุ่นสู่รุ่นจะเกิดความกังวลต่อการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้น เจ้าหน้าที่รัฐและครูประชาบาลในสายตาของพ่อใหญ่รวมถึงชาวบ้านจำนวนหนึ่งนั้น จึงเป็นเสมือนตัวแทนอิทธิพลจากภายนอกที่กำลังรุกคืบคุกคามพลังของท้องถิ่น คนพวกนี้ไม่รู้จักหรือไม่เข้าใจจริตของ

⁵²⁴ “เรื่อง ฎีกาและเรื่องราวนายโสภา พลตรี (พ.ศ. 2476-2485),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/ 1340 ปีที่ 2 ก่อ่ง 45, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ท้องถิ่นอย่างลึกซึ้ง จึงได้กระทำการ “ผิฮิดบ้านฮิดเมือง” ดังความตอนหนึ่งซึ่งทำให้เราเข้าใจ
แก่นความคิดของพ่อใหญ่โสภาว่า

คนผู้นี้เป็นคนคิบคนตาย (ไม่เคยบวชเรียน) ได้ตั้งตัวเป็นเอกราชชาติทราหมณ์
ไปทอดตลาดขายดินขายไม้... โสภา พลตรีผู้เป็นแม่ทัพของราษฎรผู้เป็นต้น
ทาง จะได้ตักเตือนคนผู้นี้ว่าจะทำการงานต่อไปนั้นต้องให้บวชเสียก่อน
ผู้อยู่บ้านให้รู้ฮิดบ้าน จึงให้ศึกขึ้นมาเอาการณ ผู้อยู่เมืองให้รู้ฮิดเมือง จึงให้
ศึกขึ้นมาเอาการณ ถ้าไม่รู้ไม่ให้ศึกห้ามเป็นอันขาด⁵²⁵

ความจริงที่ประจักษ์ว่าในหมู่บ้านกำลังเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นอันเนื่องมาจากอิทธิพล
ภายนอก โดยเฉพาะการบูรณาการเชิงความคิดของรัฐผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่ซึ่งกำลังขยาย
ตัวอย่างต่อเนื่องภายหลังการประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เป็นต้นมา
แม้การศึกษาในระบบโรงเรียน ณ ขณะนั้นจะยังมีข้อจำกัดด้านงบประมาณและขาดบุคลากรอยู่มาก
แต่กระนั้น ดูเหมือนว่าอิทธิพลผ่านระบบการศึกษานี้ก็มากพอที่จะทำลายภูมิความรู้ดั้งเดิม
วิถีชาวบ้าน และฮิดคองของท้องถิ่น รวมถึงการปลูกฝังสำนึกพลเมืองและค่านิยมจากภายนอก
ให้กับลูกหลานบ้านสาวะถี ทำให้ผู้อาวุโสอย่างพ่อใหญ่โสภาเกิดความรู้สึกไม่มั่นคง เพราะ
“ย่านเป็นคนไทย” และ “อยากให้เป็นลาวเสมอเก่า”⁵²⁶ ความรู้ ค่านิยมหรือกิจกรรมอื่นใดซึ่งครูใน
โรงเรียนถ่ายทอดให้แก่ลูกศิษย์นอกเหนือไปจากกรอบของวิถีฮิดคองและพระพุทธศาสนาแบบ
ชาวบ้าน เช่น วิชากฎหมาย วิชาหน้าที่พลเมือง วิชาเลข วิชาลูกเสือและกิจกรรมการทำกิจกรรม
(ตามหลักการความรู้สมัยใหม่) การเล่นกีฬาฟุตบอล ฯลฯ ก็ล้วนเป็นสิ่งไม่ถูกต้องดั้งเดิม จะมี
บทบาทเหนือพลังท้องถิ่นไม่ได้

ดังเช่นกรณีของครูเกลี้ยง ครูไสย และครูพิมพ์ ครูโรงเรียนประชาบาลแห่งบ้านสาวะถี ซึ่ง
สอนให้เด็กนักเรียนเล่นฟุตบอลกันตามหลักสูตรวิชาพลศึกษาของกระทรวงธรรมการ พ่อใหญ่และ
ชาวบ้านที่มาฟ้องร้องกับพ่อใหญ่กลับเห็นว่า จะยิ่งทำให้เด็กนักเรียนมีอารมณ์ร้อนชกต่อยทำร้ายกัน
เป็นการสอนให้เด็กกระทำผิด อีกทั้งยังไม่มีประโยชน์อันใดที่จะน้อมให้เกิดบุญเกิดกุศลได้

⁵²⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁵²⁶ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และชอบ ดีสวน โลก, “กบฏผู้มีบุญโสภาแห่งบ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่น,” 43.

พ่อใหญ่ให้เหตุผลว่า “นับว่าข้าพเจ้าได้บวชเรียนเขียนสร้างในวัดพระศาสนาของพระเจ้าได้ 5 ปี นับทั้งเณรทั้งพระด้วยกัน ตามข้าพเจ้าได้สอบสวนพระคัมภีร์ในครั้งหลังครั้งหน้า...ซึ่งจะฉลองฟุตบอลว่าเป็นบุญเป็นกุศลเป็นสวรรค์นิพพานก็ไม่เห็นสักเพื่อสักที” ทำนองเดียวกันกับการเรียนการสอนลูกเสือซึ่งเป็นหนึ่งในหลักสูตรการกล่อมเกลายาวชนให้มีสำนึกพลเมืองในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐไทยผ่านระบบการศึกษา พ่อใหญ่ก็เห็นว่าเป็นการพาเด็กไปทำกิจกรรมที่ไม่เป็นประโยชน์หรือสาระอันใด และยังบริภาษด้วยว่า “ข้าพเจ้าว่าไม่เป็นพ่อเสือแม่เสือ จะเป็นพ่อคนแม่คน ลูกข้าพเจ้าก็เป็นคนไม่ใช่เสือ” ผู้เฒ่าในหมู่บ้านสาวะเถิเล่าว่าพ่อใหญ่โสกาปฏิเสธที่จะเรียกครูในโรงเรียนว่า “ครู” แต่เรียก “บักนั้น บักนี้” เพราะ “ครู” ที่แท้จริงในความหมายของท่านนั้น หมายถึงพระสงฆ์ที่ผ่านการยอมรับนับถือจากชาวบ้านด้วยประเพณี “ฮดหัว” ต้องสั่งสอนคนให้อยู่ในศีลในธรรม ดังนั้น การที่ลูกหลานของบ้านสาวะเถิต้องเข้าสู่ระบบการศึกษาของรัฐไทยตามกฎหมายภาคบังคับ จึงเป็นเสมือนการทำทายนอย่างใหญ่หลวงระหว่างอิทธิพลทางความคิดแบบดั้งเดิมและอิทธิพลจากภายนอก พ่อใหญ่โสกาได้พรรณนาเหตุผลจากเบื้องลึกจากจิตใจของท่านว่า “พวกข้าพเจ้าทั้งหลายนี้เลี้ยงหมาก็อยากกินลูก เลี้ยงลูกก็อยากกินแสง อยากฟังลูกก็อยากมีค่าบุญคุณ ถ้าลูกเราทั้งหลายฝูงนี้หากได้บวชเรียนเขียนสร้างในวัดศาสนาของพระเจ้า เราต้องได้ฟังบุญคุณ...ต้องเป็นบุญเป็นกุศลเป็นสวรรค์นิพพาน” แต่กระนั้น

...พวกครู โรงเรียนทั้งหลายฝูงนี้ พร้อมกันไปแย่งเอาลูกของข้าพเจ้ามา พร้อมทั้งหญิงทั้งชาย...ข่อยหญิงก็ให้สูได้มาก ข่อยชายก็ให้สูได้มากเหมือนดังกูผู้เป็นครูนี้ เงินเดือนก็ให้สูมี...ครูโรงเรียนทั้งหลายฝูงนี้สอนผิดเวลา กายยามผิดรีดแล้ว...จะขอถอนลูกถอนเต้ากลับบ้านกลับเรือนที่เก่าที่เดิมให้
ได้รับความสุขอย่าได้มีความเดือดร้อน...⁵²⁷

ด้วยสำนึกในพลังท้องถิ่นอันแรงกล้าทำให้พ่อใหญ่โสกาและชาวบ้านที่ให้ความเคารพนับถือปฏิเสธที่จะส่งลูกหลานของตนเข้าโรงเรียน และยังเรียกร้องให้รัฐบาลยุบโรงเรียนและปลดครูพวกนี้ออกให้หมด “อย่าให้เสียรีดพ่อตอแม่แต่โบราณมา” ผู้เฒ่าผู้แก่ซึ่งยังจดจำวีรกรรมของหมอลำฝีปากกล้าผู้นี้ได้ติบอกล่าเจตนาธรรมณ์ของพ่อใหญ่ที่ประกาศไว้ว่า

⁵²⁷ “เรื่อง ฎีกาและเรื่องรายนายโสกา พลตรี (พ.ศ. 2476-2485),” เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สร.0201.40/ 1340 ปี ก 1 ก่อ 45, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

ลูกกูปให้เข้าโฮงเขียนภาษาไทย จะให้เขียนภาษาธรรม เพราะภาษาไทยกิน
 เด็ก ภาษาธรรมเขียนเพื่อสั่งสอนคน...มึงเป็นหยั่งเอาเด็กน้อยมากักขังไว้...
 อยากเขียนจึงเขียน ไครบ่อยากเขียนก็แล้วไป มึงเอาอำนาจมาแต่ใส⁵²⁸

วีรกรรมของพ่อใหญ่โสภากิ่งแสดงออกและปฏิบัติตนตามความเชื่อของตนเองแบบ
 ตรงไปตรงมา ทำให้พ่อใหญ่โสภากิ่งและพวกเป็นที่จับตามองของทางการและ โคนจับกุมในเวลา
 ต่อมา เพราะเกรงว่าอาจเป็นตัวอย่างให้ชาวบ้านคนอื่นๆ ทำการกระด้างกระเดื่องต่อทางราชการ
 (ดูต่อไปข้างหน้า)

ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านในช่วงทศวรรษแรกของการเปลี่ยนแปลงการ
 ปกครองซึ่งเป็นแรงผลักดันให้เกิดการเคลื่อนไหวทางการเมืองชาวบ้านในเวลาต่อมา งานของกันย
 ชโลธรรังสีให้ความสำคัญกับบริบทหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองมองว่าเป็นลักษณะ
 “การต่อต้านรัฐในระบอบประชาธิปไตย”⁵²⁹ อย่างไรก็ดี เมื่อสำรวจกระแสความรู้สึกนึกคิดทาง
 การเมืองของชาวบ้านอีสานในชนบท แม้หลักฐานจะมีค่อนข้างน้อยด้วยข้อจำกัดหลายประการ
 แต่สื่อให้เห็นว่าความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของคนเบื้องล่างนั้นสัมพันธ์อย่างยิ่งกับการปรับตัวต่อ
 การเปลี่ยนแปลงภายใต้การบูรณาการรัฐซึ่งมีต้นเค้ามาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประกอบ
 กับการที่พื้นที่ชนบทซึ่งมีข้อจำกัดด้านการกล่อมเกลาสำนึกพลเมือง ความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้าน
 จึงวนเวียนอยู่กับเรื่อง “ไกลตัว” อันเป็นเรื่องที่ต้องชวนขวยคู้ร่นอยู่เสมอ อาทิ เรื่องปากท้อง
 ความยากลำบาก ภาษีอากรและความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นของรัฐ มากกว่า
 ที่จะเป็นเรื่อง “ไกลตัว” ซึ่งเกี่ยวข้องกับสำนึกพลเมืองหรืออุดมการณ์ทางการเมืองใดๆ นอกจากนี้
 ยังมีความผูกพันอย่างลึกซึ้งกับพลังท้องถิ่น ได้แก่ วิถีชาวบ้าน ฮีตคองและพระพุทธศาสนาแบบ
 ชาวบ้าน ชาวบ้านอาจรับรู้ว่าคุณเองนั้นอยู่ภายใต้การปกครองของคนไทยและรัฐไทย แต่จะรู้สึก
 เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือไม่นั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง สื่อเค้าให้ว่า ในแง่การบูรณาการเชิงความคิด
 ชาวบ้านในชนบทยังไม่ถูกผูกโยงเข้ากับรัฐไทยโดยสมบูรณ์ แต่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น

⁵²⁸ สุวิทย์ ธีรศาสน์ และชอบ ดีสวนโลก, “กบฏผู้มีบุญ โสภากิ่งแห่งบ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่น,” 42-
 43.

⁵²⁹ กันย ชโลธรรังสี, “การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย
 พ.ศ. 2475-2500”, 97-110.

ซึ่งผลสานความเป็น “ลาว” และ “ไทย” ไปพร้อมๆ กัน (อย่างน้อยแล้วแต่พื้นที่) ภายใต้กรอบพลังท้องถิ่นซึ่งมีอิทธิพลแนบแน่นอยู่ในมโนสำนึกของเขามากกว่าอุดมการณ์ทางการเมืองในแบบใดทั้งสิ้น

กรณีของพ่อใหญ่โสภาก แม้จะกล่าวถึงอยู่บ่อยครั้งถึงความแตกต่างระหว่าง “รัฐบาลแต่ก่อน” กับ “รัฐบาลเดี๋ยวนี้” กระนั้น “รัฐบาลแต่ก่อน” ในความรู้สึกนึกคิดของพ่อใหญ่จะเป็นการเปรียบเปรยเชิงอุดมคติมากกว่าจะตั้งใจหมายถึงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างตรงไปตรงมา หรือการให้ความสำคัญกับคุณค่าเชิงข้อเท็จจริงที่ถูกต้องมากนัก ดังที่พ่อใหญ่เปรียบเปรยถึงการเก็บภาษีของ “รัฐบาลก่อน” ว่า “ราชการที่ 1 หนึ่งบาท แพขาวาหนึ่งขอให้เป้นปิดใจนำถึงยอดแก้วมะหาพรหม...ราชการที่ 2 สองบาท...อนุญาตไม่ให้ส่งไฮ้กระทานาสั่งรื้อร้างสวนสาทุเป้นความนับถือ” เป็นต้น ในทำนองเดียวกันพระเจ้าแผ่นดินของพ่อใหญ่จะไม่แตกต่างอย่างไรรักกับกษัตริย์ผู้ทรงทศพิธราชธรรมในนิทาน ชาดกและคัมภีร์ทางศาสนา มากกว่าที่จะให้การยอมรับในลักษณะผู้ทรงเป็นประมุขของรัฐในระบอบรัฐธรรมนูญ นอกจากนี้เจตนาของพ่อใหญ่โสภายังกล่าวถึงคณะราษฎร พระยาพลพลพยุหเสนาและจอมพล ป. พิบูลสงครามอยู่หลายครั้ง บางครั้งถึงกับอวยพรให้นายกรัฐมนตรีประสบความสำเร็จในการแก้ปัญหาของบ้านเมืองด้วย นั่นหมายความว่าแท้จริงแล้วพ่อใหญ่มองบุคคลเหล่านี้ในฐานะผู้มีอำนาจรับผิดชอบ “ฝ่ายบ้านฝ่ายเมือง” มากกว่าจะตั้งข้อรังเกียจว่าพวกเขาเป็นหัวหน้าของรัฐบาลที่มาจากระบอบใหม่ซึ่งเป็นปฏิปักษ์กับระบอบเก่า การร้องเรียนและแสดงความรู้สึกนึกคิดไปยังรัฐบาลซึ่งวนเวียนอยู่เรื่องเดียวกันตั้งแต่ก่อนและหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง (ระหว่าง พ.ศ. 2473-2485) เป็นข้อยืนยันอันดีว่าความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวบ้านในช่วงทศวรรษแรกหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่ใช่เรื่องของอุดมการณ์ทางการเมืองในแบบสากลแต่อย่างใด แต่เป็นเรื่องของการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการที่ “พื้นที่อีสาน” ได้รวมตัวเป็นส่วนหนึ่งกับรัฐไทย ซึ่งส่งผลต่อเนื่องถึงการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขาด้วย⁵³⁰

⁵³⁰ ดูสรุปการแสดงความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองระหว่างพลังทางสังคมใหม่กับชาวบ้านได้ใน ตารางที่ 2 (หน้า 311-314)

3.3 ขบวนการผู้มีบุญ : การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวบ้านภายใต้สำนักพลังท้องถิ่น

เมื่อความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านซึ่งปรากฏในช่วงทศวรรษแรกหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองสอดเค้าให้เห็นว่า มีเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กับศักยภาพการปรับตัวในการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย สิ่งเหล่านี้สั่งสมบ่มเพาะเป็นการแสดงออกทางการเมืองและเคลื่อนไหวทางการเมืองพวกเขาซึ่งมีแนวโน้มที่จะปฏิเสธอำนาจและอิทธิพลจากส่วนกลาง โดยไม่จำเป็นต้องสนใจว่ารัฐบาลหรือระบอบการปกครองที่เป็นอยู่ขณะนั้นมีรูปแบบเป็นอย่างไร ทั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์หรือระบอบรัฐธรรมนูญก็ตามในความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านยังคงหนีไม่พ้นจากกรอบของความยากลำบาก การดิ้นรนแสวงหาตัวเงิน การเสียภาษีให้กับรัฐ (ไม่ว่าจะเป็นภาษีชนิดใดก็ตาม เช่น ภาษีการยกเลิกการเก็บเงินรัชชูปการ เมื่อ พ.ศ. 2482 แต่เปลี่ยนมาเป็นภาษีที่ดินหรือภาษีบำรุงท้องที่แทน) ความรู้สึกถูกคุกคามจากเจ้าหน้าที่รัฐและการหัวนเกรงว่าอิทธิพลทางความคิดจากภายนอกกำลังรุกคืบเข้าเนื้อพลังท้องถิ่น

กรณีของชาวบ้านและพ่อใหญ่โสภากที่อาศัยช่องทางสื่อสารความรู้สึกนึกคิดและความต้องการของตนผ่านจดหมายร้องทุกข์เป็นสิ่งยืนยันอย่างหนึ่งว่า ชาวบ้านส่วนหนึ่งที่เคลื่อนไหวทางการเมืองไม่ได้ปฏิเสธอำนาจรัฐแต่แรกเสียทีเดียวและพยายามอาศัยช่องทางที่พึงกระทำได้แสดงเจตนารมณ์และความปรารถนาของตนผ่านไปยังรัฐบาลให้ได้รับรู้และหาทางแก้ไข อย่งไรก็ดี เจตนารมณ์และความต้องการของพวกเขา โดยเฉพาะกรณีของพ่อใหญ่โสภากอาจสวนทางอย่างสิ้นเชิงกับการบูรณาการรัฐซึ่งเป็นเรื่องที่มีอำนาจของรัฐไทยไม่ว่าสมัยใดก็ตามไม่อาจยอมรับได้ เช่นเดียวกันด้วยข้อจำกัดหลายประการทำให้ชาวบ้านทุกคนไม่สามารถที่จะร้องทุกข์ต่อรัฐบาลได้อย่างถ้วนหน้า (การร้องทุกข์ไปยังรัฐบาลโดยตรงมักจะเป็นทางเลือกสุดท้ายของชาวบ้าน) จำนวนหลักฐานที่ปรากฏและส่งผ่านไปยังรัฐบาลจึงมีจำนวนน้อยมาก⁵³¹ นั้นยังรวมไปถึงช่องทางแสดงความรู้สึกนึกคิดอื่นๆ ตามกลไกของรัฐสมัยใหม่ เช่น การเขียนบทความในวารสาร การแสดงปาฐกถา สื่อวิทยุกระจายเสียงหรือการเข้าไปมีบทบาทในสภาผู้แทนราษฎรซึ่งสำหรับคนเบื้องล่างแล้วล้วนเป็นข้อจำกัดที่แทบจะเป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ ในสายตาของรัฐจึงไม่น่าจะนับว่าผู้ร้องทุกข์เหล่านี้เป็นตัวแทนของราษฎรหรือชาวบ้านกลุ่มใหญ่ บางครั้งถึงกับตีความว่า “ไม่มีสาระอันใด” หรือเป็นเรื่องของพวกเขา “โง่เขลา... ทัศนวิสัยและอื่น ๆ” การตอบสนองของรัฐ

⁵³¹ นกรินทร์ เมฆไตรรัตน์, ความรู้ ความคิด และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475, 133.

ต่อข้อเรียกร้องของชาวบ้านจึงค่อนข้างล่าช้าและไม่สามารถที่จะแก้ไขรากฐานของปัญหาอันว่าด้วย ศักยภาพในการปรับตัวของพวกเขาได้ตรงจุดนัก ในสายตาของชาวบ้านแล้วจึงแทบไม่รู้สึกรว่า สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเขามีความเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นแต่อย่างไร

ปฏิบัติการต่อการบูรณาการรัฐของชาวบ้านจำนวนหนึ่งจึงปะทุออกมาในลักษณะ การเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐ โดยน้อมเอาอุดมการณ์แบบดั้งเดิมที่เต็มไปด้วยพลังท้องถิ่น วิถีและ ความเชื่อทางศาสนาแบบชาวบ้านอันเป็นพื้นฐานทางวัฒนธรรมร่วมกันของชาวอีสานเป็นช่องทาง สื่อสารความรู้สึกนึกคิดและแสวงหาแนวร่วม โดยมี “กลอนลำ” ที่เต็มไปด้วยเนื้อหาทางการเมือง จับขานเข้าคลอไปกับเสียงแคนเป็นสื่อกลางเผยแพร่จากพื้นที่หนึ่งสู่อีกพื้นที่หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี ว่า “ขบวนการผู้มีบุญ” การเคลื่อนไหวลักษณะนี้เป็นปฏิบัติการที่เด่นชัดซึ่งเกิดขึ้นหลายครั้งตั้งแต่ สยามขยายอิทธิพลเข้าสู่ดินแดนลุ่มน้ำโขงราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมาจนถึงช่วงต้น พ.ศ. 2500 ซึ่งภาคอีสานเป็นภูมิภาคเดียวที่ยังคงมีขบวนการผู้มีบุญเกิดขึ้นหลังการเปลี่ยนแปลง การปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 ไปแล้ว

งานศึกษาเกี่ยวกับขบวนการผู้มีบุญที่ผ่านมามักจะกำหนดช่วงเวลาศึกษาก่อนหน้าการ เปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยเฉพาะในระหว่าง พ.ศ. 2444-2445 ซึ่งเป็นช่วงที่มีการขยายตัวของ ขบวนการผู้มีบุญมากที่สุดครอบคลุมเกือบทั่วอาณาบริเวณของภาคอีสาน ด้วยข้อจำกัดทางด้าน หลักฐานซึ่งโดยมากแล้วเป็นหลักฐานของทางราชการฝ่ายเดียวมากกว่าที่จะเป็นปากคำหรือ ความรู้สึกนึกคิดที่สื่อสารออกมาจากชาวบ้านผู้เป็นคนเบื้องล่างจริงๆ ทำให้งานศึกษาที่ผ่านมามี ต้องอาศัยทฤษฎีทางสังคมศาสตร์เป็นกรอบการตีความอยู่มาก⁵³² และยากที่จะแยกแยะว่าชาวบ้านที่ เคลื่อนไหวในขบวนการผู้มีบุญมานั้นเกิดขึ้นจากแรงผลักดันภายในของเขาเอง หรือร่วม เคลื่อนไหวเพียงเพราะอิทธิพลจากความเชื่อทางศาสนาเท่านั้น อย่างไรก็ตามงานศึกษานี้เห็นว่าหาก ขยายกรอบการพิจารณาด้านช่วงเวลาออกไปหลังจากการเคลื่อนไหวครั้งใหญ่ระหว่าง พ.ศ. 2444- 2445 จะเห็นร่องรอยเชื่อมโยงกับความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านที่บ่มเพาะเป็นปฏิบัติการทางการเมือง

⁵³² ดูเพิ่มเติมใน สุนทรีย์ อาสะวีย์, “อุดมการณ์พระศรีอารียกับการเกิดขบวนการผู้มีบุญอีสาน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2444-2445),” รัฐศาสตร์สาร 14,3 15,1 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): 128-185. และฉลอง สุนทราวาณิชย์, “ความเชื่อเรื่องพระศรีอารียและกบฏในภาคอีสาน ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ,” ใน ความเชื่อ เรื่องพระศรีอารียและกบฏในสังคมไทย, พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กุมทพิสมัย, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527).

ได้เด่นชัดขึ้น ทั้งจากหลักฐานจากจดหมายร้องทุกข์ต่างๆ ดังที่อภิปรายไปแล้ว และจากปากคำของบุคคลร่วมสมัย ซึ่งมีนักวิชาการบางท่านเก็บข้อมูลไว้ในช่วงทศวรรษ 2520 ดังจะหยิบยกให้พิจารณาต่อไป

การเคลื่อนไหวต่อต้านอำนาจรัฐในลักษณะขบวนการผู้มีบุญหรือ “ผีบ้าผีบุญ” (ตามทัศนะของผู้ปกครอง) หลัง พ.ศ. 2445 ซึ่งสื่อเค้าว่ามีชื่อเรียกร้องหรือการแสดงเจตนารมณ์อันว่าด้วยปัญหาจากการปรับตัวของคนเบื้องล่างต่อการบูรณาการรัฐปรากฏขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2467 ณ บ้านหนองหมากแก้ว ตำบลปวนพุก อำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย ซึ่งเป็นเขตชนบทห่างจากตัวจังหวัดเลยไปประมาณ 43 กิโลเมตร เหตุการณ์ครั้งนั้นรับรู้กันต่อมาว่า “กบฏเจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว”⁵³³ ผู้เฒ่าผู้แก่ของหมู่บ้านซึ่งร่วมสมัยกับเหตุการณ์ครั้งนั้นได้ให้สัมภาษณ์กับฉัตรทิพย์ นาถสุภาและประนุช ทรัพย์สารว่า ในระหว่างเข้าพรรษาเมื่อ พ.ศ. 2466 บ้านหนองหมากแก้วมีพระธุดงค์จากต่างถิ่นจำนวน 3 รูป คือ อาจารย์บุญมา ไม่ทราบภูมิลำเนา อาจารย์สายทอง คนบ้านหนองคัญไถ่กับบ้านหนองหมากแก้ว และอาจารย์สังข์ คนเมืองอุบลราชธานีและเณรน้อยอีก 1 รูป เดินทางเข้ามาพักในหมู่บ้าน เล่าลือกันว่าเมื่อทั้งหมดเดินทางมาถึงได้แสดงอิทธิฤทธิ์เป็นที่ประจักษ์ด้วยการโยนผ้าพาดไหลไปบนธารน้ำปวนพุก จากนั้นทั้งหมดได้เดินบนผ้าข้ามลำน้ำมาได้อย่างอัศจรรย์ ชาวบ้านทั้งหลายจึงนิมนต์ทั้งหมดเข้าจำพรรษา ณ วัดโนนทราย วัดประจำหมู่บ้านเพื่อให้เป็นที่ตั้งการะบูชาและคอยสั่งสอนธรรมแก่ชาวบ้าน ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือมาก

หลวงพ่อเลิง คำมา พระลูกวัดบ้านโนนทราย (ขณะที่เกิดเหตุการณ์ขึ้นท่านยังเป็นฆราวาส) ย้อนความทรงจำเล่าว่า คณะพระธุดงค์ได้สั่งสอนอบรมให้ชาวบ้านหนองหมากแก้วยึดมั่นอยู่ในศีลในธรรม หมั่นสวดมนต์ไหว้พระ ให้ทาน ทำสมาธิภาวนาทุกเช้าค่ำ ตลอดจนการแนะนำให้ชาวบ้านเลิกบริโภคเนื้อสัตว์ และหันมาบริโภคข้าว ถั่ว งา ผลไม้และผักเท่านั้น นอกจากนี้ยังใช้เวทย์มนต์คาถารักษาชาวบ้านที่เจ็บไข้ได้ป่วยให้หายได้หลายราย ทำให้คณะพระธุดงค์มีลูกศิษย์ลูกหาให้ความศรัทธามากยิ่งขึ้น เช่น ทิดถึก ชาวบ้านคนหนึ่งที่ใช้เวลาหลังจากเลิกทำนาไปปฏิบัติธรรมและเรียนรู้คาถาอาคมต่างๆ จากพระธุดงค์อยู่เสมอ จนเป็นที่เลื่องลือว่าทิดถึกสามารถแสดงปาฏิหาริย์ได้ และยังสามารถในการขับกลอนลำอีกด้วย ชื่อเสียงของพระธุดงค์กลุ่มนี้จึงแพร่กระจาย

533

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน,” วารสารร่วมพลัง 2,12 (มกราคม 2528): 100.

ออกไปอย่างรวดเร็วในฐานะ “คนพิเศษ” หรือ “ผู้มีบุญแห่งบ้านหนองหมากแก้ว” ไม่เพียงเป็นที่รู้จักกันภายในหมู่บ้าน แต่กิตติศัพท์ของผู้มีบุญยังขยายวงกว้างกันปากต่อปากไปต่างหมู่บ้านต่างตำบล อำเภอ และข้ามเขตไปจนถึงบางส่วนของจังหวัดเพชรบูรณ์ พิษณุโลกและจังหวัดชัยภูมิ⁵³⁴ เมื่อสาธุศิษย์มากขึ้น ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2467 เจ้าผู้มีบุญจึงใช้อาณาบริเวณวัดโนนทรายเป็นที่ชุมนุมของชาวบ้านและสาธุศิษย์ทั้งหลายที่หลั่งไหลมาจากพื้นที่ต่างๆ กันเนื่องแน่นทั้งกลางวันกลางคืนไม่ขาดสาย คณะเจ้าผู้มีบุญยังได้สละสมณเพศออกมาเป็นคฤหัสถ์และรับเอาหญิงสาวหน้าตาดีในหมู่บ้านหลายคนไปเป็นภรรยาของตนด้วยความเต็มใจของบุพการี ว่ากันว่ามิชวบ้านแห่มาร่วมชุมนุมกับเจ้าผู้มีบุญรวมๆ แล้วไม่ต่ำกว่า 4,000 คน จนลานวัดโนนทรายสว่างไสวไปด้วยแสงเทียนที่รายรอบอยู่ทั่วบริเวณ ตัวเลขข้างต้นแม้จะดูเกินจริงไปบ้างแต่อย่างน้อยก็ให้ภาพความคึกคัก ณ ขณะนั้น ได้ดี

บรรยากาศการชุมนุม ณ บ้านหนองหมากแก้วล้วนเข้มขลังไปด้วยพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ซึ่งปลูกเร้าให้เกิดความฮึกเหิมและความรู้สึกร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีการสวดมนต์คาถาและเสกน้ำมนต์ให้ชาวบ้านร่วมกันดื่ม ที่สำคัญคือมีการเข้าเทียม (เข้าทรง) พระศรีอารียเมตไตรย พระพุทธเจ้าพระองค์ต่อไปของภัทรกัปนี้ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่มีนัยยะสื่อถึงยุคใหม่อันเป็นอุดมคติ ตามตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน⁵³⁵ โดยมีเจ้าผู้มีบุญแต่ละองค์และสาธุศิษย์คนสำคัญผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันเป็นร่างทรง ด้านหลวงพ่อดิ่งได้เล่าให้ฉัตรทิพย์และประนุชฟังจากความทรงจำของท่านว่า พระศรีอารียเมตไตรย (ในร่างของเจ้าผู้มีบุญ) ได้ประกาศต่อชาวบ้านทั้งหลายที่มาร่วมชุมนุมในท่านองว่า ยุคใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นนี้จะเป็นยุคที่ “ไม่มีเจ้าไม่มีนาย ใบบ่ไม่กลายเป็นเงินเป็นทอง แผ่นดินเป็นตาผ้า แผ่นฟ้าเป็นใยแมงมุม”⁵³⁶

นอกจากนี้ตลอดการชุมนุมยังมีการจับกลอนลำเพื่อปลูกเร้าอารมณ์ของชาวบ้านท่ามกลางบรรยากาศที่เข้มขลังศักดิ์สิทธิ์ ที่น่าสนใจคือเนื้อหาของกลอนลำนั้นหยิบยกเอาประเด็นการปรับตัว

⁵³⁴ ฉัตรทิพย์ นาดสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว, เข้าถึงเมื่อ 20 มกราคม 2563, เข้าถึงได้จาก <https://123slides.org/document/pdf-bzIIbDydX>

⁵³⁵ ดูเพิ่มเติมใน ฉัตรทิพย์ นาดสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน,” และ สุนทรี อาสะโว้ย, “อุดมการณ์พระศรีอารียกักับการเกิดขบวนการผู้มีบุญอีสาน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2444-2445),”

⁵³⁶ ฉัตรทิพย์ นาดสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว, เข้าถึงเมื่อ 20 มกราคม 2563, เข้าถึงได้จาก <https://123slides.org/document/pdf-bzIIbDydX>

ของชาวบ้านต่อการขยายอำนาจของรัฐไทยมาผูกโยงกับภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และสำนึกทางวัฒนธรรมร่วมกันของผู้คนในดินแดนลุ่มน้ำโขง ความหมายของกลอนลำเต็มไปด้วยความใฝ่ฝันถึงชีวิตที่ดีกว่าในขณะนี้ เจ้าผู้มืบุญอ้างว่าบ้านหนองหมากแก้วจะกลายเป็น “เวียงแก้ว” ซึ่งมีความเจริญรุ่งเรือง อีกทั้งเมืองเวียงจันทน์ซึ่งโดนกองทัพสยามทำลายจนย่อยยับในคราวศึกเจ้าอนุวงศ์ก็จะฟื้นคืนขึ้นมาใหม่⁵³⁷ ซึ่ง “เวียงจันทน์” ในความรู้สึกนึกคิดของเจ้าผู้มืบุญและชาวบ้านที่เกิดความรู้สึกร่วมนี้เป็นเสมือนภาพแทนของสังคมอุดมคติอันรุ่งโรจน์ ความสมบูรณ์พูนสุขของชาวบ้านซึ่งก้าวพ้นกรอบแห่งความยากลำบาก และที่สำคัญคือเป็นสัญลักษณ์ของการเป็นอิสระจากประเทศไทย ขณะเจ้าผู้มืบุญในระดับผู้นำทั้ง 7 คน ยังอ้างชื่อและแสดงบุคลิกตามลักษณะของวีรบุรุษที่ปรากฏใน “พื้นเวียง” วรรณกรรมแห่งลุ่มน้ำโขงซึ่งเต็มไปด้วยเนื้อหาการถูกกดขี่ และการต่อสู้เพื่ออิสรภาพของเวียงจันทน์จากการปกครองสยามในศึกเจ้าอนุวงศ์ ด้านแม่ใหญ่ คำแก้วซึ่งยังจดจำบรรยากาศในครั้งนั้นได้ดี ได้ถ่ายทอดเนื้อหาของกลอนลำบางส่วนที่จับขานในการชุมนุมด้วยว่า (ถอดความเป็นภาษาไทยแล้ว)

พอลิ้นเดือนสามให้คอยฟังเสียงโหยหวนของละมั่ง ในเดือนสี่จะมีการสนุก
 สนามรื่นเริงเป่าแคนกันทั่วไปหมด ผู้คนหลังไหลเข้าเวียงแก้ว ทำให้
 เจริญรุ่งเรืองให้กลับมาสร้างเมืองทองให้รุ่งเรือง เมื่อเมืองทองเจริญแล้ว
 เมืองแก้วก็จะเจริญด้วย กล่อมเอาช้างเอาม้าให้กินหญ้าสามใบกับยอด คน
 ไทยมักจะแสดงท่าทางเย่อหยิ่ง ใครช่วยคนไทยค้าข้าวต่อไปนี้ทั้งวางเชือกที่
 คันไถและเชือกคล้องควายไว้ที่คันทนา เห็นเวียงจันทน์ร้างเสียบ้านเสียเมือง
 สาวเจ้าอย่าฟังดูหมิ่นประณามกันเลย ในที่สุดเวียงจันทน์จะยิ่งใหญ่เหมือน
 แดงร้านลูกหลังๆ เวลานี้เป็นข้าเขาเหมือนผักหมัดน้อยๆ อย่าฟังรีบด่วน
 เหยียบย่ำ ถ้ามีการถอดยอดแล้วมันจะโตขึ้น⁵³⁸

ต่อมาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2467 ขณะเจ้าผู้มืบุญและชาวบ้านผู้เลื่อมใสศรัทธาประมาณ 60 คนพร้อมด้วยอาวุธที่พอจะหาได้ เช่น ปืน 2 กระบอก ดาบ และก้อน ฯลฯ ได้ตัดสินใจยกกำลัง

537 นัตรทิพย์ นาดสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, “อุดมการณ์ขบถผู้มืบุญอีสาน,” 101.

538 นัตรทิพย์ นาดสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, เจ้าผู้มืบุญหนองหมากแก้ว, เข้าถึงเมื่อ 20 มกราคม 2563, เข้าถึงได้จาก <https://123slides.org/document/pdf-bzIIBdydX>

เตรียมจะเข้ายึดที่ว่า การอำเภอวังสะพุง พื้นที่ส่วนราชการอันเป็นหมุดหมายและตัวแทนอำนาจของ
 รัฐไทยในแต่ละท้องถิ่น พ่อใหญ่เลิศ แก้วมณีเล่าว่า ในระหว่างทางเจ้าผู้มื่นบุญได้ขี่ม้านำขบวนและ
 ป่าวประกาศไปตลอดทางให้ชาวบ้านเลิกเป็นข้าของรัฐบาลไทยและมาเข้าร่วมกับพวกตน
 เจ้าผู้มื่นบุญจะยกเลิกการเก็บภาษีรัชชูปการปีละ 4 บาท ให้ชาวบ้านหันมาเสียส่วยเป็นผ้าขาวปีละ
 หนึ่งวาแทนดังเช่นริตที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ครั้งเวียงจันทน์ยังเป็นราชธานี ด้านปลัดอำเภอวังสะพุง
 เมื่อทราบเหตุการณ์จึงรีบรวบรวมกำลังได้ประมาณ 40 คน เตรียมจะเข้าจับกุม แต่ก็ไม่สามารถ
 จับกุมคณะเจ้าผู้มื่นบุญได้และยังโดนบริภาษด้วยว่าทางการกดขี่ข่มเหงชาวบ้านคนยากคนจน ริตเอา
 ภาษีไปปีละ 4 บาท ไม่นานนักได้มีกำลังตำรวจพร้อมด้วยอาวุธครบมือจำนวน 24 คนจากตัว
 จังหวัดเลยเข้ามาสมทบกับทางอำเภอวังสะพุงเพิ่มเติม ทำให้เจ้าผู้มื่นบุญตัดสินใจล่าถอยไปตั้งมั่นที่
 บ้านหนองหมากแก้ว อีก 3 วันต่อมาเจ้าผู้มื่นบุญก็ยกกำลังกลับมาใหม่ครั้งนี้มีชาวบ้านทั้งหญิงชาย
 เข้าร่วมด้วยกว่า 400-500 คน อย่างไรก็ตาม การถอยร่นกลับไปของเจ้าผู้มื่นบุญครั้งก่อนทำให้
 ทางกรมมีเวลาเตรียมการตั้งรับมากขึ้น คณะเจ้าผู้มื่นบุญพร้อมด้วยชาวบ้านจึงไม่อาจฉวยโอกาส
 เข้าโจมตีได้และต้องถอยไปที่บ้านหนองหมากแก้วอีกครั้งหนึ่ง ด้านเจ้าหน้าที่จึงยกกำลังติดตามไป
 จับกุมคณะเจ้าผู้มื่นบุญและชาวบ้านคนสำคัญๆ ที่เข้าร่วมเคลื่อนไหวอีกกว่าร้อยคน พ่อใหญ่เลิศยัง
 เล่าต่อไปว่าเจ้าผู้มื่นบุญถูกเจ้าหน้าที่ทำทารุณกรรมจนมีสภาพ सबักสะบอมต่างๆ ที่ไม่ได้ทำการ
 ขัดขืนแต่อย่างใด ตัวอาจารย์บุญมาผู้เป็นหัวหน้าใหญ่กล่าวต่อเจ้าหน้าที่ว่าที่ทำการครั้งนี้ก็เพื่อให้
 ชาวบ้านพ้นจากความยากลำบาก ไม่ต้องเสียภาษีที่ทำให้ต้องเดือดร้อนอีกต่อไป คณะเจ้าผู้มื่นบุญและ
 ชาวบ้านหนองหมากแก้วบางส่วนได้ถูกส่งตัวไปยังเรือนจำและเข้าสู่กระบวนการพิพากษาตาม
 กฎหมาย⁵³⁹

การเคลื่อนไหวของเจ้าผู้มื่นบุญแห่งบ้านหนองหมากแก้ว แม้ไม่อาจกล่าวได้แน่ชัดว่า
 เป็นความรู้สึกลึกซึ้งหรือข้อเรียกร้องอันบริสุทธิ์ของเจ้าผู้มื่นบุญด้วยความปรารถนาดีต่อส่วนรวม
 หรือกระทำเพื่อชาวบ้านในบริเวณนั้นจริงๆ กระนั้น สิ่งที่น่าสนใจยิ่งกว่าคือวิธีการที่เจ้าผู้มื่นบุญใช้
 ในการเคลื่อนไหวแสวงหาแนวร่วม การหยิบยกประเด็นการปรับตัวทางเศรษฐกิจของชาวบ้าน
 ภาระทางภาษี ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับชาวบ้าน รวมถึงเรื่องการเมืองในอดีตระหว่าง
 สยามกับเวียงจันทน์ โดยมี “เวียงจันทน์” เป็นภาพแทนสังคมในอุดมคติย่อมสะท้อนให้เห็น

⁵³⁹ เรื่องเดียวกัน.

ความรู้สึกนึกคิดบางประการร่วมกันของชาวบ้านที่เข้าร่วมเคลื่อนไหวกับเจ้าผู้มิบุญได้ดี น่าสังเกตด้วยว่า “เวียงจันทน์” มักจะเป็นจะเป็นปลายทางความปรารถนาของขบวนการเจ้าผู้มิบุญอยู่เสมอ ประเด็นเหล่านี้ย่อมตรงใจกับสถานการณ์และความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านอยู่บ้าง จึงเป็นสาเหตุให้เจ้าผู้มิบุญเลือกที่จะชูขึ้นมาเป็นประเด็นหลักของการเคลื่อนไหว และกล่าวในนามของชาวบ้านผู้เป็นคนเบื้องล่างอยู่เสมอ

แก่นสารของเนื้อหาสาระที่เจ้าผู้มิบุญสะท้อนออกมาจึงอาจอนุมานในเบื้องต้นได้ว่าสะท้อนความรู้สึกนึกคิดและความปรารถนาในเบื้องต้นของชาวบ้านตามชนบทอยู่บ้างไม่มากนัก อีกด้านหนึ่งก็แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าพลังท้องถิ่นยังคงมีอิทธิพลอย่างเหนียวแน่นในมโนสำนึกของชาวบ้าน ซึ่งพร้อมจะถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นแรงผลักดันให้ชาวบ้านเคลื่อนไหวอย่างใดอย่างหนึ่งได้อย่างทรงพลังและแพร่กระจายไปอย่างรวดเร็ว สำนึกเช่นนี้มีความแตกต่างและเป็นแรงเสียดทานอิทธิพลทางความคิดจากภายนอกที่พยายามแทรกซึมผ่านปฏิบัติการของหน่วยงานรัฐกรณีของเจ้าผู้มิบุญหนองหมากแก้วเห็นได้ชัดว่า ชาวบ้านพร้อมที่จะฝากความหวังและเชื่อถือศรัทธาในอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของเจ้าผู้มิบุญมากกว่าจะฟังเสียงว่าคำสอนของพระพุทธรูปกลุ่มนี้จะสอดคล้องกับหลักของพระพุทธศาสนา (แบบทางการ) หรือไม่ รวมถึงการตั้งข้อสังเกตว่าพฤติกรรมของพระพุทธรูปมีความเหมาะสมต่อสมณเพศหรือไม่ อย่างไร

ระหว่าง พ.ศ. 2476-2477 ในพื้นที่จังหวัดมหาสารคามเหตุการณ์ในลักษณะนี้ยังเกิดขึ้นเนืองต่ออีกหลายครั้ง พ.ศ. 2476 นายคำสา สุ่มังกะเสขหรือหมอลำน้อยชาดา หมอลำร่างเล็กจากจังหวัดมหาสารคามได้เที่ยวไปตามหมู่บ้านต่างๆ เพื่อขับกลอนลำและสั่งสอนชาวบ้านให้อยู่ศีลในธรรม โดยอ้างว่าตนเองนั้นเป็นพระชาดาผู้มิบุญซึ่งเคยเคลื่อนไหวในช่วง พ.ศ. 2444-2445 กลับชาติมาเกิด พ่อใหญ่ชาติ รัตนพละแสงและพ่อใหญ่ทองดี แสนคำภูมิ ชาวบ้านซึ่งร่วมสมัยกับเหตุการณ์ขณะนั้นเล่าว่า หมอลำน้อยชาดาสั่งสอนให้ชาวบ้านถือศีล ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน ให้นุ่งขาวห่มขาวและสวมเกือกสีขาวเพื่อกระทำตนให้บริสุทธิ์ นอกจากนี้ยังมีการจัดชุมนุมชาวบ้านเพื่อทำพิธีสู่ขวัญ เข้าทรงและการขับลำนำทำนายนายทวยทักเหตุการณ์ในอนาคต รวมถึงการแห่แหนหมอลำน้อยตามหมู่บ้านต่างๆ หลายคืนติดต่อกัน ในการชุมนุมหมอลำน้อยประกาศว่าหลังจากผ่านพ้นยุคแห่งความเดือดร้อนไปแล้วจะเป็นยุคใหม่ของพระศรีอาริยมตไตรยมมาบังเกิด ผู้คนจะมีความสมบูรณ์

พูนสุขเสมอกัน และมีต้นกัลปพฤกษ์เกิดขึ้นจะขอสิ่งใดก็ย่อมได้ นอกจากนี้ยังอ้างว่าเมืองเวียงจันทน์ที่ได้ล่มสลายไปแล้วก็จะกลับมารุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่งด้วย⁵⁴⁰

มีข้อมูลว่าเมื่อหากลอนล่าของหมอลำน้อยสอดแทรกด้วยการปลุกเร้าอารมณ์ให้ชาวบ้านต่อต้านการบูรณาการรัฐ เป็นต้นว่า ชาวบ้านไม่ควรเสียภาษีอากรให้กับทางราชการ ไม่ต้องส่งลูกหลานเข้าโรงเรียนเพราะเสียเวลาทำมาหากิน และยังทำนายต่อไปด้วยว่าจะเกิดการรบพุ่งกันระหว่างลาวกับไทย เมื่อรบชนะพวกไทยแล้วหมอลำน้อยชาดาจะให้มีการลดค่าภาษีรัชชูปการเหลือเพียงคนละ 2 บาทเท่านั้น การเคลื่อนไหวดังกล่าวเป็นเหตุให้ไม่กี่เดือนต่อมาหมอลำน้อยถูกทางการจับกุมตัวโดยศาลได้พิพากษาจำคุก 4 ปี อย่างไรก็ตาม ฐานศึกษาผู้เลื่อมใสศรัทธาหมอลำน้อยซึ่งไม่ได้ถูกจับกุมก็ยังคงเคลื่อนไหวในท้องที่ต่างๆ ของจังหวัดมหาสารคามอย่างต่อเนื่อง ในพื้นที่ตำบลเขวา อำเภอตลาด นายชาติ มหาวงศ์ นายบึ้ง ช่างเพชรและคณะอีก 15 คน เทียวตระเวนสั่งสอนชาวบ้านในทำนองเดียวกับหมอลำน้อย ในเวลาต่อมาคืนก็เทียวให้ร้องตะโกนว่า จะชิงตัวหมอลำน้อยชาดาออกไปจากเรือนจำ กรณีการเคลื่อนไหวของผู้มีบุญในพื้นที่จังหวัดมหาสารคามซึ่งแตกกระจายเป็นขบวนการย่อยๆ ในหลายพื้นที่คงจะสร้างความหวุ่นวิตกให้กับฝ่ายบ้านเมืองอยู่เช่นกัน หลวงอังคนานุรักษ์ ข้าหลวงประจำจังหวัดมีความเห็นว่าเป็นเพราะชาวบ้านยังไม่เห็นคุณค่าในระบอบรัฐธรรมนูญ ทำให้ไปหลงเชื่อคำยุยงของผู้มีบุญได้ง่าย จึงมีดำริจัดสร้างอนุสาวรีย์เทิดรัฐธรรมนูญขึ้น พร้อมกับจัดประกวดกลอนลำที่มีเนื้อหาส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในระบอบใหม่ และจัดขบวนแห่รัฐธรรมนูญจำลองเพื่อดึงให้ชาวจังหวัดมหาสารคามมีความรู้สึกนึกคิดคล้อยไปในทางสนับสนุนระบอบใหม่ รวมถึงเกิดสำนึกพลเมืองในการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยมากยิ่งขึ้น⁵⁴¹

ด้านพื้นที่อำเภอโกสุมพิสัย มีชาวบ้านจากตำบลแพ่งจำนวนหนึ่งเที่ยวพูดจายุยงให้ชาวบ้านคนอื่นๆ กระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลโดยอ้างว่า “หลวงประดิษฐฯ” กับ “พระยาพลพลฯ” จะเก็บ

⁵⁴⁰ จักรทิพย์ นาดสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน,” 101.

⁵⁴¹ ดูเพิ่มเติมใน ศรัณยู เทพสงเคราะห์, **ราษฎรธิปไตย: การเมือง อำนาจ และทรงจำของ (คณะ)**

ภาพของอาคารของราษฎรแพงๆ ให้ได้รับความเดือดร้อน⁵⁴² ลักษณะเดียวกันที่บ้านดงน้อย จังหวัดกาฬสินธุ์ราวต้นทศวรรษ 2480 นายสิงห์โต สอนธรรมได้อ้างตนเป็นผู้วิเศษสั่งสอนให้ชาวบ้านถือศีล สวดมนต์ไหว้พระ ให้ใส่เกือกสีขาว แม่ใหญ่ทองสี ผลเรืองและพ่อใหญ่ไชลาด บุญเรือง ชาวบ้านในพื้นที่ให้ข้อมูลผ่านความทรงจำว่า ผู้มีบุญสิงโตมีคาถาอาคมเข้มขลัง ใครไปหาก็จะสกให้อยู่ดีมีแสง นอกจากนี้ยังชอบเล่าถึงการรบระหว่างสยามกับเวียงจันทน์ ซึ่งทำให้ชาวบ้านต้องอพยพมาอยู่ภายใต้การปกครองของไทย ผู้มีบุญทำนายต่อไปว่าเวียงจันทน์จะถูกกู้ให้พื้นคืนมาอีกครั้งหนึ่งด้วยฝีมือของลูกหลานเจ้าอนุวงศ์ ต่อมาในภายหลังเขาได้ชักชวนให้ชาวบ้านอพยพกลับไปตั้งถิ่นฐานที่เวียงจันทน์ปรากฏว่ามีชาวบ้านหลายครัวเรือนอพยพไปตั้งรกรากที่นั่นด้วย⁵⁴³

ปากพ่อใหญ่โสภณ พลตรี แห่งบ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่นนอกจากจะแสดงความรู้สึคนึกคิดทางการเมืองผ่านจดหมายร้องทุกข์ไปยังรัฐบาลอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานานนับสิบปีตั้งแต่ในสมัยก่อนหน้าเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ระยะเวลาที่ท่านยังได้เคลื่อนไหวกิจกรรมชุมชนชาวบ้านทั้งในหมู่บ้านสาวะถีและหมู่บ้านอื่นๆ ในละแวกใกล้เคียงด้วย จะด้วยการตอบสนองของรัฐที่ล่าช้า การแก้ไขปัญหาที่ไม่ตรงจุดหรืออาจเป็นเพราะข่าวสารของรัฐที่กระจายสู่สังคมยังคงมีข้อจำกัดต่อการรับรู้ของชาวบ้านอยู่มากก็ตาม อย่างไรก็ตาม พ่อใหญ่โสภณยังคงรู้สึกท้อใจที่ข้อเรียกร้องตามเจตนารมณ์ของท่านอันว่าด้วยการปรับตัวของชาวบ้านต่อสภาพการณ์ต่างๆ รวมถึงอิทธิพลของรัฐซึ่งในสายตาของพ่อใหญ่แล้วกำลังคุกคามพลังท้องถิ่นอย่างต่อเนื่องไม่ได้รับการตอบสนองใดๆ อย่างเป็นรูปธรรมมากนัก พ่อใหญ่อรุณ เชื้อสาวะถีซึ่งเป็นคนในหมู่บ้านและรู้จักกับพ่อใหญ่โสภณเป็นอย่างดีเล่าว่า พ่อใหญ่โสภณมักกล่าวถึงการกดขี่ของเจ้านาย (เจ้าหน้าที่รัฐ) อยู่เสมอ จนถูกทางการจับกุมอยู่หลายครั้ง เมื่อได้รับการปล่อยตัวออกมาก็ยังคงเที่ยวพูดเรื่องเหล่านี้เรื่อยๆ เช่นเดิม จนเริ่มมีชาวบ้านจากที่อื่นๆ เช่น บ้านหนองเซียงซุย (ห่างจากบ้านสาวะถีประมาณ 40 กิโลเมตร) บ้านบึงแก บ้านจั่ว บ้านโนนคู บ้านโคกสว่าง และบ้านป่าห้วย ให้ความนับถือและเดินทางมาร่วมชุมนุมร่วมฟังการปราศรัยของพ่อใหญ่มากขึ้นเรื่อยๆ

⁵⁴² บุญช่วย อัครถาวรและไพฑูริย์ มีกุล, “กบฏผู้มีบุญเมืองมหาสารคาม,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542), 53.

⁵⁴³ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน,” 101.

คืนวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2483 พ่อใหญ่โสภาก็จัดให้มีการปราศรัยใหญ่ซึ่งมีผู้ชุมนุมจากที่ต่างๆ รวมกันกว่า 300 คน (แม้ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าการปราศรัยของพ่อใหญ่โสภาก็ใช้รูปแบบการนำเสนออย่างไร แต่จากการที่ท่านเป็นหมอลำด้วยคาดว่าคุณน่าจะอาศัยกลอนลำนำเสนอด้วย เนื่องจากเป็นวิธีการนำเสนอที่สามารถเข้าถึงและสร้างอารมณ์ร่วมกับชาวบ้านได้ดี) โดยมีเนื้อหากล่าวถึงการกดขี่ข่มเหงชาวบ้านของพวกเจ้านาย (ข้าราชการท้องถิ่น) และปลุกระดมให้ชาวบ้านปฏิเสธอำนาจรัฐ โดยเฉพาะประเด็นการเสียภาษีซึ่งเป็นเรื่องที่พ่อใหญ่โสภาก็แสดงเจตจำนงต่อรัฐบาลอย่างแน่วแน่มาโดยตลอด ชาวบ้านซึ่งยังจำเหตุการณ์ครั้งนั้นดีเล่าถึงใจความบางช่วงบางตอนของการปราศรัยครั้งใหญ่มีใจความว่า “เดี๋ยวนี้ไม่ทำอย่างโบราณ รัฐบาลเดี๋ยวนี้กดขี่ข่มเหงราษฎร... ทำไมต้องเสีย (อากรค่านา, ภาษีที่ดิน) ที่ดินมันมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ เราเป็นคนลงแรงหักถ้างถางพง หลวงไม่ได้ทำอะไรให้” พ่อใหญ่โสภาก็ได้ทำนายอนาคตของบ้านเมืองอีกหลายประการ เป็นต้นว่า “ต่อไปนี้พระยาแมงออดก็จะมี พระยาขอดกั้นหอยก็จะมี มั่นชิเดียดชิฮ้อน มั่นชิเจ็บชิปวดปกครองบ้านบ่เป็นธรรม” ซึ่งหมายความว่าต่อไปนี้ผู้ปกครองจะลุแก่อำนาจ จะปกครองบ้านเมืองอย่างไม่เป็นธรรม สร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านทั้งหลาย

ระหว่างการปราศรัยในคำกล่าวนั้นเอง ชุนวรรณวุฒิวิจารณ์ นายอำเภอกับฝ่ายตำรวจเห็นว่าไม่อาจยอมให้เหตุการณ์ลักษณะนี้เกิดขึ้นได้อีกต่อไป เพราะอาจบานปลายจนยากต่อการควบคุม และส่งผลต่อความมั่นคงของรัฐ จึงได้นำกำลังตำรวจและอาสาสมัครครูประชาบาลดำเนินการเข้าจับกุมพ่อใหญ่โสภาก็และพรรคพวกพร้อมทั้งสิ้นกว่าร้อยคนในขณะปราศรัยด้วยข้อหาเป็น “กบฏภายใน” ตัวการคนสำคัญอย่างพ่อใหญ่โสภาก็และคนสนิทถูกส่งไปจำคุกที่เรือนจำบางขวาง กรุงเทพฯ ทันที และได้รับการพิพากษาจำคุกตลอดชีวิต แต่ต่อมาได้รับการลดหย่อนเหลือจำคุก 16 ปีและถูกส่งตัวกลับมาคุมขังที่เรือนจำจังหวัดขอนแก่น ไม่นานนักท่านก็เสียชีวิตลงอย่างปริศนา เล่าลือกันว่าขณะที่ถูกจับกุมพ่อใหญ่โสภาก็ยังถูกเจ้าหน้าที่จับไปทรมานด้วยการถ่วงน้ำด้วย

แม้การเคลื่อนไหวของหมอลำแห่งบ้านสาวะถีผู้นี้จะไม่ได้ประกาศตนเป็นผู้วิเศษหรือผู้มีบุญเช่นเดียวกับขบวนการอื่นๆ ที่ผ่านมาอย่างเด่นชัด อย่างไรก็ตาม หลังมรณกรรมวีรกรรมของท่านก็เป็นที่เลื่องลือสืบต่อมาถึงคนรุ่นหลัง บ้างชื่นชมในความกล้าหาญ บ้างเชื่อว่าพ่อใหญ่เป็นผู้วิเศษที่สำเร็จวิชาเวทย์มนต์คาถามีความสามารถในการทำนายอนาคตได้ หลายสิบปีต่อมายังปรากฏว่ามีพระจากต่างถิ่นอ้างตนเป็นพ่อใหญ่โสภาก็กลับชาติมาเกิด ข้อเท็จจริงเหล่านี้สะท้อนให้

เห็นว่า การเคลื่อนไหวของพ่อใหญ่โสภากที่ตลอดระยะเวลานับสิบปีนั้นคงจะมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านในแถบนี้อยู่มากพอสมควร⁵⁴⁴

จะเห็นได้ว่า เมื่อสำรวจความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านผู้เป็นคนเบื้องล่างในสังคมอีสาน เราเห็นความสืบเนื่องทางความรู้สึกนึกคิดจากแรงกดดันอันเนื่องมาจากการปรับตัวเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย ซึ่งวนเวียนอยู่กับเรื่องใกล้ตัวคือเรื่องปากท้อง การชำระภาษีอากร การดิ้นรนแสวงหาเงินตรา ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐ และความรู้สึกนึกคิดที่หัวนวดกว่าพลังของท้องถิ่นกำลังถูกคุกคามจากอิทธิพลภายนอก มากกว่าที่จะเป็นการแสดงความรู้สึกนึกคิดถึงเรื่อง “ไกลตัว” อันมีขอบข่ายถึงโครงสร้างส่วนรวมและการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย แม้หลักฐานอาจมีไม่มากนักแต่ก็พอจะสื่อให้เห็นแรงผลักดันอันสืบเนื่องจนปะทุเป็นการเคลื่อนไหวในลักษณะการต่อต้านโครงสร้างอำนาจของรัฐไทย มากกว่าที่จะยึดติดหรือให้คุณค่ากับรูปแบบทางการปกครอง จึงไม่น่าแปลกใจว่าเหตุใดภาคอีสานจึงเป็นภูมิภาคเดียวซึ่งภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ยังคงมีการเคลื่อนไหวในลักษณะกบฏขบวนการหรือกบฏผู้มีบุญขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ขณะที่พลังทางสังคมใหม่อาศัยกลไกของรัฐสมัยใหม่เป็นช่องทางการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขา เช่น จดหมายเสนอนะ (กรณีนี้ชาวบ้านอาจมีบ้างแต่มีจำนวนน้อยด้วยข้อจำกัดด้านการศึกษาและความเข้าใจในขั้นตอนการร้องเรียน) การเขียนบทความในวารสาร การทำหนังสือ การแสดงปาฐกถาผ่านสื่อวิทยุกระจายเสียง ตลอดจนการเข้าไปมีบทบาทในสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งแสดงออกอย่างชัดเจนถึงสำนึกพลเมืองอันแรงกล้า สำหรับชาวบ้านผู้เป็นคนเบื้องล่างแล้วกล่าวได้ว่าพลังท้องถิ่น (สำนึกทางชาติพันธุ์ ฮีตคอง วิถีและพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน) และการสื่อสารแบบท้องถิ่น (กลอนลำ) ยังคงมีบทบาทผลักดันให้ชาวบ้านเคลื่อนไหวอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้อย่างตรงพลังและแพร่กระจายไปอย่างรวดเร็ว ความพยายามดิ้นหน้าสร้างสำนึกพลเมืองของรัฐที่ริเริ่มตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัฐธรรมนูญจะไม่สามารถแทรกซึมสู่มนต์สำนึกของชาวบ้านได้มากนัก ด้วยข้อจำกัดหลายประการของชาวบ้านในสังคมชนบทจึงไม่อาจกล่าวได้ว่าการบูรณาการรัฐสามารถดึงชาวบ้านเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยได้โดยสมบูรณ์ ลักษณะเช่นนี้อาจเป็นพื้นฐานที่ทำให้

⁵⁴⁴ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และชอบ ดีสวน โสภากแห่งบ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่น,” 45-

เข้าใจได้ว่าเหตุใดเมื่อสงครามเย็นอุบัติขึ้น ชนบทในภาคอีสานจึงกลายเป็น “เขตแดง” ที่สู้มั่งคั่งต่อความมั่นคงของรัฐและต้องเฝ้าระวังอย่างใกล้ชิด

ความรู้ตื้นึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขา ทั้งพลังทางสังคมใหม่และชาวบ้านในชนบทจึงเป็นภาพสะท้อนจากการปรับตัวของชาวอีสานกลุ่มต่างๆ ภายใต้การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการบูรณาการรัฐ ยังผลให้เกิดความแตกต่างในการแสดงออกทางการเมือง สภาพการณ์เช่นนี้เป็นพื้นฐานที่เอื้อให้อาณาบริเวณแห่งนี้เป็นแหล่งฟูมฟักความรู้ตื้นึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่เข้มข้นที่สุดภูมิภาคหนึ่งนับแต่สิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา

ตารางที่ 2 ตัวอย่างการแสดงความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองระหว่างพลังทางสังคมใหม่กับชาวบ้านในชนบท พ.ศ. 2475-2485

	พลังทางสังคมใหม่	ชาวบ้าน
<p>วิเคราะห์จาก : ฎีการ้องทุกข์ จดหมาย แสดงความคิดเห็นและ ข้อเสนอแนะ</p>	<p>ความรู้สึกนึกคิดด้านการเมืองปกครอง</p> <ul style="list-style-type: none"> • เป็นไปในทางชื่นชมกับวิวัฒนาการของคณะราษฎร • สนับสนุนการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ • เร่งให้รัฐบาลสร้างความเข้าใจในสาระสำคัญและวิถีทางการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองตามระบอบรัฐธรรมนูญให้ทั่วถึงทุกพื้นที่ โดยเฉพาะในชนบทห่างไกล • เสนอให้รัฐบาลปลูกฝังให้เยาวชนคนรุ่นใหม่มีความใฝ่ใจในระบอบรัฐธรรมนูญ • เสนอให้รัฐบาลตรวจสอบพฤติกรรมของข้าราชการเก่าที่มีความผิดใฝ่ใจในระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และข้าราชการที่กดขี่ชนมหาราชฎ • เสนอให้ปรับปรุงระบบราชการให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ให้ลดบทบาทข้าราชการเก่าที่ไม่มีประสิทธิภาพและไม่มีความนิยมในระบบบอบรัฐธรรมนูญ ให้รัฐบาลสนับสนุนข้าราชการรุ่นใหม่ขึ้นมาบริหารงานในตำแหน่งสำคัญๆ เรียงร้อยให้รัฐบาลให้ปฏิบัติกับข้าราชการในท้องถิ่นเท่า 	<ul style="list-style-type: none"> • ขอให้เร่งด่วนหรือยกเลิกการเก็บภาษีอากร เช่น ภาษีรัชชูปการ อากรค่าภาษีที่ดิน ภาษีป่าไม้ ฯลฯ • รายงานความเดือดร้อนจากปัญหาภัยธรรมชาติ ทำการเกษตร "ไม่" ได้ผล • ขอให้รัฐบาลช่วยเหลือไม่ให้ชาวจีนมีบทบาททางเศรษฐกิจในท้องถิ่นมากเกินไป • ร้องเรียนพฤติกรรมของข้าราชการท้องถิ่นที่ใช้อำนาจไม่เป็นธรรมกดขี่ชนมหาราชฎบ้าน ให้ได้รับความเดือดร้อน เช่น ทุจริตการเก็บภาษีอากร เกณฑ์แรงงานชาวบ้านโดยไม่ให้ผลตอบแทน ฯลฯ

	<p>เทียบกับข้าราชการของส่วนกลางที่มาจากกรุงเทพฯ</p> <ul style="list-style-type: none"> • ให้อายุขยาณาเขตของประเทศไทยออกไปยังบริเวณที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของสยามมาแต่เดิม โดยเฉพาะบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง <p>ความรู้ทัศนคติด้านเศรษฐกิจและสังคม</p> <ul style="list-style-type: none"> • มุ่งไปที่การเสนอให้รัฐบาลพัฒนาโครงสร้างเศรษฐกิจและการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของราษฎรให้ดีขึ้น • เสนอแนวทางการเพิ่มรายได้ของรัฐบาล เช่น การเก็บภาษีจากผู้เข้าชมมหรสพ เก็บภาษีสินค้าฟุ่มเฟือย เป็นต้น • สนับสนุนให้รัฐบาลส่งเสริมและปลูกฝังค่านิยมการใช้สินค้าที่ผลิตโดยคนไทย • ลดบทบาททางเศรษฐกิจของชาวจีน ให้คนไทยได้มีบทบาทเพิ่มมากขึ้น • เสนอให้รัฐบาลตั้งองค์กรเพื่อช่วยเหลือคนว่างงาน • เสนอให้รัฐบาลปรับปรุงคุณภาพชีวิตในด้านต่างๆ ของราษฎรให้ดีขึ้น รวมถึงออกมาตรการคุ้มครองผู้ถูกเอารัดเอาเปรียบในสังคม 	<ul style="list-style-type: none"> • บางกรณีเกิดการต่อต้านอิทธิพลจากภายนอกที่จะเข้ามามีอิทธิพลเหนือพลังท้องถิ่น เช่น ระบบการศึกษาโดยรัฐ การต่อต้านข้าราชการท้องถิ่นอันเป็นตัวแทนของอำนาจรัฐ ฯลฯ
<p>หนังสือและสารคดี</p> <p>การเมือง</p>	<p>ศึกษาผ่านหนังสือและสารคดีการเมือง ได้แก่ กวดกาการบนที่ราบสูง โดยอำ บัญไทย (พ.ศ. 2476) เอมิลกับการศึกษา โดยเตียง ศิริจันทร์ (พ.ศ. 2479) และวารสารกรรมมะพร้าวห้า: คู่มือประวัติศาสตร์ โดยวิดิ อุดล (พ.ศ. 2491)</p> <p>ทัศนะต่อการปฏิวัติสยาม</p>	

	<ul style="list-style-type: none"> • เป็นไปในทางสนับสนุนระบอบรัฐธรรมนูญและเห็นว่าการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 เป็นหนึ่งในช่วงหนึ่งของการทางประวัติศาสตร์ซึ่ง "ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้" <p>ทัศนะต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมือง</p> <ul style="list-style-type: none"> • เห็นว่าพลเมืองเป็นเจ้าของประเทศ เป็นองค์ประกอบหนึ่งของรัฐซึ่งมีศักยภาพและบทบาทในการขับเคลื่อนให้ประเทศเจริญก้าวหน้า • รัฐบาลควรส่งเสริมให้พลเมืองได้มีส่วนร่วมทางการเมือง ปรับปรุงคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น รวมถึงอุดหนุนให้พลเมืองมีการศึกษาที่ดี โดยเฉพาะความรู้ด้านวิชาชีพ <p>ข้อเสนอแนวทางการพัฒนาภาคีสถานและประเทศชาติ</p> <p>ผลงานกวดกาการบนที่ราบสูงของอำ บัญญุ ทัมมีชื่อเสนอชั่งตงแและโคดเด่นที่สุด</p> <ul style="list-style-type: none"> • เสนอให้รัฐกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น เพื่อเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นมีอิสระในการปกครองและบริหารจัดการในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะรูปแบบการปกครองแบบเทศบาล • เสนอให้รัฐบาลส่งเสริมระบบสหกรณ์และสมาคมวิชาชีพ • เห็นความสำคัญพลังท้องถิ่น ท้องถิ่นอันจะทำให้สังคมสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

<p>สรุป</p>	<p>เป็นการแสดงความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองที่มีความเชื่อมั่นพลเมืองของประเทศไทย และพร้อมพลเมืองมีบทบาทและศักยภาพที่จะมีส่วนร่วมต่อการพัฒนาภาคอีสาน และประเทศชาติให้เจริญมั่นคง รวมถึงการยกระดับคุณภาพชีวิตในด้านต่างๆ ของชาวอีสานให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น สามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมได้ การแสดงออกดังกล่าวเป็นความรู้สึกนึกคิดถึง “ส่วนรวม” อันเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ทางการเมืองตามวิถีทางในระบบอบริรัฐธรรมนุญ มีทัศนะในเชิงบวกและสนับสนุนการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญ</p>	<p>การแสดงความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองวนเวียนอยู่กับเรื่อง “ไถ่ตัว” เช่น ปากทอง การเสียดายอากร การกดขี่ข่มเหงจากข้าราชการท้องถิ่น รวมถึงความกังวลว่า อิทธิพลจากภายนอกจะเข้ามาคดทอนคุณค่าของพลังท้องถิ่น มากกว่าจะเป็นเรื่อง “ไถ่ตัว” ที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ทางการเมืองอย่างเด่นชัด มีสำนึกพลเมืองบางบางกว่า กลุ่มพลังทางสังคมใหม่</p>
-------------	---	---

ที่มา : สรุปความจาก เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี .สร.0201.1 กบฏบวรเดช, สร.0201.16 เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475, สร.0201.25 โรงเรียนและเสนอความคิดเห็น, สร.0201.40 เรื่องราวฎีกา-เรื่องราวจังหวัดต่างๆ. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. และ อำ บัญไทย. กฤดาการบนที่ราบสูง. กรุงเทพฯ: สยามกมลมิตรภาพไทย-ญี่ปุ่น, 2543. ฐุชโช, ยัง ยาศส์. เอมีล. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ศิริจันทร์. กรุงเทพฯ: โฉมิต, 2554. นายเมือง เดิมชื่อเดือน [นามแฝง]. วรรณกรรมมะพร้าวห้า: คู่มือประวัติศาสตร์. พระนคร: โรงพิมพ์สุริย์, 2491.

4. การกิจ “กู่ชาติ” ในสงครามโลกครั้งที่ 2 : จุดบรรจบความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองภายใต้ ตำนานพลเมืองแห่งรัฐไทย

การปฏิวัติสยามอันนำมาซึ่งการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญ ซึ่งให้คุณค่ากับพลเมือง ผู้เป็นเจ้าของประเทศมีโอกาสมมีส่วนร่วมทางการเมืองมีส่วน โน้มนำให้ชาวอีสานเหล่านั้นมีความรู้สึกนึกคิดที่ยึดโยงกับรัฐไทยมากขึ้นในฐานะพลเมืองผู้หนึ่งที่มีความสำคัญและเป็นเจ้าของประเทศร่วมกับพลเมืองของภาคอื่นๆ ความรู้สึกนึกคิดเช่นนี้ส่งผลต่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขาด้วยดังที่อภิปรายมาแล้ว อย่างไรก็ตามท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงภายใต้การบูรณาการรัฐ ตำนานพลเมืองในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐไทยปรากฏในทศวรรษแรกหลังการปฏิวัติสยามยังคงมีความไม่สม่ำเสมอระหว่างคนเมืองกับคนในชนบท หรือระหว่างพลังทางสังคมใหม่กับชาวบ้าน กล่าวคือ พลังทางสังคมใหม่ซึ่งส่วนใหญ่แล้วเป็นคนเมืองหรือคนที่มีวิถีหน้าที่การงานเกี่ยวข้องกับปฏิสัมพันธ์กับเมืองมีแนวโน้มที่จะเกิดสำนึกพลเมืองของรัฐไทยเข้มข้นกว่าชาวบ้านในชนบทห่างไกล ชาวบ้านบางกลุ่มอาจถึงขั้นมีแนวคิดต่อต้านอิทธิพลและอำนาจของรัฐด้วยดังกรณี การเคลื่อนไหวของผู้มีบุญกลุ่มต่างๆ หัวข้อนี้จึงมีจุดมุ่งหมายที่จะสำรวจจุดบรรจบของความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองที่แตกต่างกันระหว่างพลังทางสังคมใหม่และชาวบ้านในชนบท ภายใต้สำนึกพลเมืองที่บรรจบกันนั้นโน้มนำให้ชาวอีสานเหล่านั้นแสดงออกร่วมกันอย่างแรงกล้าเพื่อประเทศชาติ (รัฐไทย) หากการมีส่วนร่วมทางการเมืองคือคุณค่าของพลเมืองดีตามระบอบรัฐธรรมนูญ การเคลื่อนไหวทางการเมืองของบุคคลใดบุคคลหนึ่งตามกำลังความสามารถของเขา เพื่อที่จะพิทักษ์รักษาประเทศชาติเอาไว้คงจะเป็นจุดสูงสุดที่เขาเหล่านั้นจะจดจำและภาคภูมิใจในฐานะพลเมืองของประเทศชาติ

สภาพการณ์ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 (ทศวรรษ 2480) เป็นจุดคลี่คลายที่ทำให้เห็นแนวโน้มการบรรจบกันของสำนึกพลเมืองระหว่างพลังทางสังคมใหม่กับชาวบ้านในชนบท ซึ่งเป็นพื้นฐานให้กับการเคลื่อนไหวแบบมวลชนในภาคอีสานซึ่งกระจายในหลายพื้นที่หลังทศวรรษ 2490 เป็นต้นไป น่าสนใจว่าสำนึกพลเมืองภายใต้รัฐไทยซึ่งขยายลงสู่คนเบื้องล่างนั้นหาใช่สัมฤทธิ์ผลอันเกิดจากการกระทำของรัฐโดยตรงไม่ แต่เป็นผลมาจากการถ่ายทอด ชิมซับจากประสบการณ์การเคลื่อนไหวทางการเมืองของคนอีสานด้วยตนเอง

4.1 สภาพการณ์ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2

เมื่อรัฐบาลของพระยาพหลพลพยุหเสนาต้องสิ้นสุคลงซึ่งเป็นผลจากการแพ้การลงคะแนนแพ้ในญัตติเสนอร่างข้อบังคับการประชุมและการปรึกษาของสภาผู้แทนราษฎร พ.ศ. 2481 ของถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) ซึ่งเปิดโอกาสให้พลตรี หลวงพิบูลสงคราม (ต่อไปนี้จะเรียกว่าจอมพล ป. พิบูลสงคราม) หนึ่งในผู้นำคณะราษฎรสายทหารผู้มีบทบาทโดดเด่นและเป็นที่เคารพนับถือในกองทัพก้าวในฐานะ “ผู้พิทักษ์รัฐธรรมนูญ” (จากกรณีการปราบปรามกบฏบวรเดช) ขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีคนต่อไป สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจเห็นว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่เปิดโอกาสให้แนวคิดการใช้อำนาจเด็ดขาดแบบทหารของจอมพล ป. พิบูลสงครามขึ้นมามีบทบาทครอบงำการเมืองไทย โดยมีสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกประเทศเป็นแรงส่งเสริมผลักดันให้ทิศทางการเมืองซึ่งมีจอมพล ป. เป็นผู้นำนั้นมีแนวโน้มไปสู่การเกิดขึ้นของรัฐทหาร หรืออาจเรียกว่าเป็นฐานคิดและหลักนิยมแบบ “การทหารนำการเมือง”⁵⁴⁵

เริ่มต้นจากสภาพการณ์ภายในประเทศปัญหาเสถียรภาพของรัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญซึ่งเผชิญกับแรงเสียดทานจากฝ่ายนิยมระบอบเก่า และการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐในชนบทยังคงเกิดขึ้นเป็นระยะๆ นับแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ประกอบกับบทบาทอันกระตือรือร้นของ ส.ส. ผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่จากภาคอีสานซึ่งแน่วแน่ต่อการคัดค้านแนวนโยบายการรวมศูนย์อำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง และการทุ่มงบประมาณไปพัฒนากองทัพ การเผชิญหน้าและการต่อสู้เชิงนโยบายระหว่างรัฐบาลจอมพล ป. กับกลุ่ม ส.ส. อีสาน ซึ่งเข้าสู่สภาจากการเลือกตั้งครั้งที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2481 ได้ดำเนินไปอย่างเข้มข้นท่ามกลางสถานการณ์ภายนอกกำลังตึงเครียดอันเนื่องมาจากภาวะสงครามซึ่งเริ่มก่อตัวขึ้นในยุโรปและกำลังขยายวงกว้าง ต่อมาใน พ.ศ. 2484 เมื่อสงครามอินโดจีนซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสงครามโลกครั้งที่ 2 อุดบัติขึ้น ตามมาด้วยชัยชนะของกองทัพไทยสามารถรุกเข้าอินโดจีนอันเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส ด้วยมิตรภาพที่แนบแน่นกับญี่ปุ่นของรัฐบาลจอมพล ป. ทำให้ไทยได้รับดินแดนบางส่วน เช่น พระตะบอง เสียมราฐ จำปาศักดิ์และดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงบางส่วน ซึ่งเคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์กลับคืนมาอีกครั้ง สภาพการณ์เช่นนี้ยิ่งส่งเสริมให้สถานะทางการเมืองของจอมพล ป. พิบูลสงครามโดดเด่น

⁵⁴⁵ สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ, ตำนานใหม่ของขบวนการเสรีไทย: เรื่องราวการต่อสู้เพื่อเอกราช สันติภาพ และประชาธิปไตยอย่างแท้จริง, 78.

ขึ้นในฐานะผู้นำพาประเทศไปสู่ความยิ่งใหญ่ สุราชัย ยัมประเสริฐมองว่า นี่เป็นจุดเปลี่ยนทางการเมืองที่ทำให้จอมพล ป. พิบูลสงครามเริ่มดำเนินนโยบายการปกครองประเทศในลักษณะแข็งกร้าวและเป็นเผด็จการมากขึ้น ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลไทยกับญี่ปุ่นก็ทวีบทบาทมากขึ้นทุกที⁵⁴⁶

ตามแนวทางของจอมพล ป. พิบูลสงคราม การบริหารประเทศและการสร้างเสถียรภาพให้กับรัฐบาลชุดนี้ คือการสร้างรัฐบาลทหารที่เข้มแข็งและการโน้มนำให้พลเมืองไทยทั้งประเทศปฏิบัติตามค่านิยมหรือนโยบายต่างๆ ของรัฐบาลอย่างเคร่งครัด⁵⁴⁷ ดังวลีที่แพร่สะพัดกันทั่วไปในยุคนั้นว่า “เชื่อผู้นำชาติพ้นภัย” เพื่อนำไปสู่แนวทางดังกล่าวรัฐบาลจึงอาศัยนโยบายสร้างชาติด้วยการเน้น “ลัทธิชาตินิยม” (Nationalism) ซึ่งมีลักษณะการปลุกเร้าให้พลเมืองมีความรักชาติอย่างแรงกล้า รวมถึงการให้คุณค่ากับสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจของคนไทย เป็นเครื่องมือสร้างแรงบันดาลใจให้กับรัฐบาลเผด็จการ โดยมีพลเมืองจากทุกภาคส่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มชนชั้นกลางในเมืองเป็นฐานสนับสนุน⁵⁴⁸ อย่างไรก็ตามผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่ในสภาจะเป็นพวกข้างแคร์ที่พร้อมจะคัดค้านการใช้อำนาจเผด็จการในระบบอบพิบูลสงครามนี้อยู่ทุกเมื่อที่มีโอกาส เพราะเห็นว่าแนวทางของจอมพล ป. พิบูลสงครามหลุดออกจากรอบอุดมการณ์ในระบบอบรัฐธรรมนูญตามเจตนารมณ์เดิมของคณะราษฎรผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ใน พ.ศ. 2481 เมื่อรัฐบาลเสนอร่างพระราชบัญญัติจัดตั้งศาลพิเศษเพื่อใช้เป็นเครื่องมือควบคุมและกำจัดศัตรูทางการเมือง กลุ่ม ส.ส. อีสานนำโดยทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) และจำลอง ดาวเรือง (ส.ส. มหาสารคาม) ได้แสดงความเห็นคัดค้านอย่างเต็มที่เพราะเห็นว่าแนวทางการใช้ศาลพิเศษนี้เป็นแนวทางของเผด็จการอำนาจนิยม แต่ผลสุดท้ายก็แพ้การลงคะแนนเสียงในสภา การคัดค้านความพยายามควบคุมกลไกการเมืองของรัฐบาลโดย ส.ส.

⁵⁴⁶ สุราชัย ยัมประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย : ว่าด้วยรัฐและการต่อต้านรัฐสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่สอง (พ.ศ. 2491-2500), 30.

⁵⁴⁷ ดูเพิ่มเติมเรื่อง “รัฐนิยม” ใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, “ระบอบรัฐนิยม จอมพล ป. พิบูลสงคราม: การก่อรูปของแนวความคิดและความหมายทางการเมือง,” รัฐศาสตร์สาร 14,3 – 15,1 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): 228-274.

⁵⁴⁸ สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ, ตำนานใหม่ของขบวนการเสรีไทย: เรื่องราวการต่อสู้เพื่อเอกราช สันติภาพ และประชาธิปไตยอย่างแท้จริง, 83.

อีสานยังเกิดขึ้นอีกหลายครั้งอย่างต่อเนื่อง พ.ศ. 2483 เที่ยง ศิริจันทร์ (ส.ส. สกลนคร) ได้อภิปราย แสดงความเห็นคัดค้านส่วนหนึ่งของพระราชบัญญัติการพิมพ์ซึ่งให้อำนาจการวินิจฉัยความผิดอยู่ที่ฝ่ายบริหาร ซึ่งเขาเห็นว่าเป็นการปิดกั้นสิทธิเสรีภาพในการแสดงออกทางการเมืองของพลเมืองอันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่พึงได้รับความคุ้มครองตามรัฐธรรมนูญ ต่อมา พ.ศ. 2483 เมื่อรัฐบาลมีดำริจะแก้ไขรัฐธรรมนูญโดยขยายบทเฉพาะกาลออกไปอีก 10 ปี อันเป็นผลให้อายุ ส.ส. ประเภทที่ 2 ซึ่งมาจากการแต่งตั้งถูกยึดออกไปด้วย ส.ส. อีสานนำโดยทองอินทร์และเที่ยงเป็นเพียงกลุ่มเดียวในสภาที่เดินหน้าคัดค้านเรื่องนี้อย่างจริงจัง ทองอินทร์เห็นว่ารัฐบาลควรจะให้มีความสำคัญกับการปรับปรุงระบบการเลือกตั้งให้มีความก้าวหน้ามากกว่าการย่ำเท้าอยู่กับที่ โดยเสนอว่าควรให้มีการพัฒนาจากระบบสภาเดียวที่เป็นอยู่เป็นระบบสองสภา (สภาสูงและสภาล่าง) ดังที่นานาประเทศใช้กันอยู่ ด้านเที่ยง ศิริจันทร์ (ส.ส. สกลนคร) ได้พยายามผลักดันให้เกิดการจัดตั้งพรรคการเมืองโดยการเสนอพระราชบัญญัติพรรคการเมือง อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จ ความพยายามของ ส.ส. อีสานเหล่านี้ก็ไม่เป็นผลมากนัก ความล้มเหลวจากความพยายามต่อต้านการใช้กลไกทางรัฐสภาครอบงำฝ่ายการเมืองทำให้กลุ่ม ส.ส. อีสานเล็งเห็นอย่างแน่ชัดว่า รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงครามกำลังนำพาประเทศไปสู่ระบอบเผด็จการ ทั้งอำนาจทางทหารที่จอมพล ป. ควบคุมได้อย่างเบ็ดเสร็จและอำนาจฝ่ายการเมืองในลักษณะ “เผด็จการรัฐสภา”⁵⁴⁹ การใช้อำนาจในลักษณะนี้ยิ่งชัดเจนมากขึ้นเมื่อกองทัพญี่ปุ่นยกพลขึ้นบกที่ประเทศไทยในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2484 รัฐบาลได้ตัดสินใจยอมรับเงื่อนไขต่างๆ ของญี่ปุ่นและเข้าร่วมเป็นพันธมิตรอย่างเต็มตัวด้วยการประกาศสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตรในเดือนมกราคม พ.ศ. 2485 นอกจากนี้ยังมีความพยายามขจัดฝ่ายการเมืองที่คัดค้านแนวทางดังกล่าวของจอมพล ป. โดยเฉพาะปรีดี พนมยงค์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังหนึ่งในคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งความเห็นคัดค้านการเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นของรัฐบาลอย่างเต็มที่ให้หลุดจากตำแหน่งรัฐมนตรีไปเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์⁵⁵⁰

พฤติกรรมของจอมพล ป. ในสายตาของกลุ่ม ส.ส. อีสานผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่จึงเป็นที่แน่ชัดแล้วว่ากำลังนำพาประเทศไปสู่ระบอบเผด็จการ อันคิดไปจากเจตนารมณ์เดิมของคณะราษฎร

549 เรื่องเดียวกัน, 107-109.

550 สุทธชัย ชัยประเสริฐ, *แผนชิงชาติไทย : ว่าด้วยรัฐและการต่อต้านรัฐสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่สอง (พ.ศ. 2491-2500)*, 32-33.

ซึ่งเป็นอันตรายอย่างใหญ่หลวงต่อประเทศชาติและระบอบรัฐธรรมนูญ นี่เป็นจุดเริ่มต้นของ ขบวนการเสรีไทย องค์กรใต้ดินเพื่อภารกิจ “กู้ชาติ” โดยมีเป้าหมายเพื่อเคลื่อนไหวต่อต้านจอมพล ป. พิบูลสงครามและการรุกเข้ามาของกองทัพญี่ปุ่นในประเทศไทย

4.2 ความสำคัญของขบวนการเสรีไทยสายอีสาน : รากฐานสำนักและการเคลื่อนไหวทางการเมือง ระดับมวลชนในภาคอีสาน

เหตุการณ์อันปรากฏเป็นสักขีพยานนี้ ได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า การประกาศสงครามเมื่อวันที่ 25 มกราคม พุทธศักราช 2485 ต่อบริเตนใหญ่ และสหรัฐอเมริกา ตลอดจนการกระทำทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ สหประชาชาตินั้นเป็นการกระทำอันผิดจากเจตจำนงของประชาชนชาวไทย และฝ่าฝืนต่อบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญและกฎหมายบ้านเมืองของ ประชาชนชาวไทย...ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระปรมาภิไธย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงขอประกาศโดยเปิดเผยแทนประชาชนชาวไทยว่า การประกาศสงครามสหรัฐอเมริกาและต่อบริเตนใหญ่เป็นโมฆะไม่ผูกพัน กับประชาชนชาวไทย⁵⁵¹

ความข้างต้นเป็นคำประกาศอิสรภาพในพระปรมาภิไธยของพระมหากษัตริย์เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2488 โดยปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 ซึ่งประกาศให้การเข้าร่วมกับฝ่ายอักษะและการประกาศ สงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตรโดยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นโมฆะ ต่อมาในเดือนกันยายน ปีเดียวกันนั้นมีการสวนสนามของพลพรรคเสรีไทยจากทั่วประเทศกว่าหมื่นคน ณ ถนนราชดำเนิน โดยมีปรีดี พนมยงค์ หัวหน้าขบวนการเสรีไทยเป็นประธานในพิธี เพื่อเฉลิมฉลองและแสดงให้เห็น ถึงความพร้อมของขบวนการเสรีไทยในการสู้รบหากมีเหตุจำเป็น⁵⁵² การเคลื่อนไหวของขบวนการ เสรีไทยระหว่าง พ.ศ. 2484-2488 เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ไทยใช้ในการต่อรองกับสหรัฐอเมริกาและ อังกฤษให้ยอมรับสถานะและชื่อเรียกร้องของรัฐบาลไทยให้พ้นจากสภาพผู้แพ้สงคราม อย่างไรก็ตาม

⁵⁵¹ นิยม รักษาจันทร์, 2488 *ครูอีสานกู้ชาติ* (สกลนคร: สถาบันราชภัฏสกลนคร, 2543), 59-60.

⁵⁵² เรื่องเดียวกัน, 56.

ความสำคัญของการเคลื่อนไหวกครั้งนั้น ไม่ใช่เพียงความสำเร็จจากการเจรจาให้เงื่อนไขทางการเมืองของประเทศบรรลุเป้าหมาย ภาพที่ปรากฏชัดอย่างหนึ่งก็คือบทบาทอันหลากหลายของมวลชนที่เข้าร่วมปฏิบัติการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขบวนการเสรีไทยสายอีสาน

ขบวนการเสรีไทยเป็นองค์กรที่รวบรวมแนวร่วมฝ่ายต่อต้านจอมพล ป. พิบูลสงครามและกองทัพญี่ปุ่นทั้งในและต่างประเทศ โดยมี ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เอกอัครราชทูตไทยประจำสหรัฐอเมริกาเป็นผู้นำเสรีไทยสายอเมริกา หม่อมเจ้าสุภสวสดีวงศ์สนิท สวัสดิวัฒน์ และปวย อึ้งภากรณ์ เป็นระดับนำของเสรีไทยสายอังกฤษ ส่วนในประเทศไทยมีปรีดี พนมยงค์เป็นผู้นำสูงสุด ด้วยความร่วมมือกับ ส.ส. ประเภทที่ 1 จากหลายจังหวัด อาทิ ชิต เวชประสิทธิ์ (ส.ส. ภูเก็ต) ดุสิต บุญธรรม (ส.ส. ปราจีนบุรี) พึ่ง ศรีจันทร์ (ส.ส. อุตรดิตถ์) ทอง กันทาธรรม (ส.ส. แพร่) และกลุ่มพลังทางสังคมใหม่ในภาคอีสาน อาทิ เตียง ศิริจันทร์ (ส.ส. สกลนคร) ถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) จำลอง ดาวเรือง (ส.ส. มหาสารคาม) ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ทิม ภูริพัฒน์ และฟอง สิทธิธรรม (ส.ส. อุบลราชธานี)⁵⁵³ ฯลฯ

สำหรับการจัดตั้งเสรีไทยสายอีสานนั้น เตียง ศิริจันทร์ได้รับการมอบหมายให้เป็นผู้นำสูงสุด ด้วยสำนึกพลเมืองอันแรกกล้าที่จะพิทักษ์ประเทศชาติและระบอบรัฐธรรมนูญไว้ เขาและพันธมิตรคนสำคัญ โดยเฉพาะถวิล อุดล (ส.ส. ร้อยเอ็ด) จำลอง ดาวเรือง (ส.ส. มหาสารคาม) และทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (ส.ส. อุบลราชธานี) ได้ดำเนินการเคลื่อนไหวจัดตั้งค่ายฝึกพลพรรคเสรีไทยกระจายตัวอยู่ในหลายพื้นที่ทั่วภาคอีสาน อาทิ จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ อุดรธานี หนองคาย นครพนม อุบลราชธานีและสกลนคร โดยมีเทือกเขาภูพานในเขตจังหวัดสกลนครเป็นศูนย์บัญชาการหลัก⁵⁵⁴

การเคลื่อนไหวกของเสรีไทยสายอีสานซึ่งมีเตียง ศิริจันทร์ หรือในสมญานามว่า “ขุนพลภูพาน” เป็นผู้นำนั้นมีข้อสังเกต 2 ประการ ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นพัฒนาการต้นตอทางการเมืองของชาวอีสานที่น่าสนใจอันจะเป็นพื้นฐานและประโยชน์อย่างยิ่งต่อการเคลื่อนไหวกอย่างเข้มข้นของมวลชนอีสานในเวลาต่อมา

553 ฐาจารย์ มีหนองหว้า และกิติรัตน์ สิบบัณฑิต, นักการเมืองท้องถิ่นจังหวัดอุบลราชธานี, 46.

554 ปรีชา ธรรมวินทร, เตียง ศิริจันทร์ ขบวนการเสรีไทยสายสกลนคร (กรุงเทพฯ: แม่คำฝาง, 2553), 32-

ประการแรก เป็นจุดเริ่มต้นการจัดตั้งองค์กรสมัยใหม่ที่เคลื่อนไหวทางการเมืองในระดับมวลชนเป็นครั้งแรกของภาคอีสาน ซึ่งมีฐานมวลชนที่เข้าร่วมอย่างกว้างขวาง (ต่างจากการเคลื่อนไหวของขบวนการผู้มิบญซึ่งเคลื่อนไหวภายใต้คติความเชื่อทางศาสนาและพลังท้องถิ่น)

การจัดตั้งเสรีไทยสายอีสานก่อให้เกิดเครือข่ายทางการเมืองที่มีฐานของมวลชนที่เข้าร่วมกว้างขวางและหลากหลายมาก⁵⁵⁵ ตั้งแต่ผู้แทนราษฎร ข้าราชการในระดับต่างๆ เช่น ศึกษาธิการจังหวัด นายอำเภอ ครูประชาบาล กำนันผู้ใหญ่บ้าน ฯลฯ พ่อค้าคหบดี และชาวบ้านผู้เป็นคนเบื้องล่างในสังคม ซึ่งแตกต่างอย่างชัดเจนกับเสรีไทยในส่วนอื่นซึ่งมักจะเป็นข้าราชการระดับสูง ผู้มีการศึกษาดี นักเรียนนอกหรือเป็นนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ ฯลฯ คนเหล่านี้เป็นปัญญาชนที่มีแนวโน้มให้ความใส่ใจต่อสถานการณ์การเมืองอยู่แล้วเป็นปกติ จึงไม่แปลกนักที่หากพวกเขาจะตัดสินใจร่วมเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับกรณีของมวลชนอีสาน บทบาทอันสูงเด่นของเตียงและพันธมิตรในฐานะพลังทางสังคมใหม่ผู้เคลื่อนไหวเพื่อชาวอีสานมาโดยตลอดมีส่วนสำคัญมากต่อการประสานความร่วมมือระหว่างมวลชนกลุ่มต่างๆ เป็นจำนวนมากทั้งในเมืองและในชนบทให้เข้าร่วมเคลื่อนไหว

ด้วยสำนึกว่าตนเองนั้นเป็น “ผู้แทนราษฎรจากบ้านนอก”⁵⁵⁶ ทองอินทร์ เตียง ถวิล และจำลอง เป็นนักการเมืองรุ่นใหม่ให้ความสำคัญต่อการเข้าถึงชาวบ้านในชนบทห่างไกลทั้งการหาเสียงในระหว่างลงสมัครรับเลือกตั้งและสมัยปิดประชุมสภา เพื่อหารับฟังปัญหาความทุกข์ยากต่างๆ ของชาวบ้านด้วยตนเองอย่างกระตือรือร้น โดยอาศัยวิธีการเดินเท้าบ้าง การขี่ม้าบ้างในลักษณะคำไบนอนนั้น แม่ใหญ่ทองอ่อน ดวงท้าวเศรษฐ์ น้องสาวคนเล็กของนายจำลอง ดาวเรือง ให้ข้อมูลว่า “บ่ได้ใช้ใบปลิวแม่แต่ใบเดียว เปิดประตูบ้านถึงบ้าน ถึงเขียนนั่นกินนอนกินคำไสกินนอนฮั่นไปเรื่อยๆ...ถึงเขียนาเขาก็กินข้าวก็ไปนั่งกินนาเขา...ก็เลยไปรู้จักคนนั่นเป็นที่เป็นที่นอนเป็นอา เป็นน้องไผ”⁵⁵⁷ การคลุกคลีกับชาวบ้าน ตลอดจนกำนันผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นข้าราชการท้องถิ่น นอกจากจะทำ

⁵⁵⁵ เฉลิมเกียรติ ภาระเวช, “ขบวนการเสรีไทยสายอีสาน: ข้อสังเกตเบื้องต้น,” วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม 29,4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2553) : 166.

⁵⁵⁶ รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 19/2476 อ้างถึงใน คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, การเมืองสองฝั่งโขง, 218.

⁵⁵⁷ Priyanon Pratumtree, จำลอง ดาวเรือง นักสู้สามัญชนคนอีสาน, เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563, เข้าถึงได้จาก <https://www.youtube.com/watch?v=g80mk44pIBA&t=2179s>

ให้ได้รับฟังปัญหาต่างๆ โดยตรงจากปากชาวบ้านแล้ว ยังได้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารสถานการณ์บ้านเมืองให้ชาวบ้านได้รับรู้รับฟัง และยังได้แนะนำให้ชาวบ้านแก้ไขปัญหาเบื้องต้นในท้องถิ่น เช่น การร่วมมือกันสร้างถนน คลองส่งน้ำ เหมืองฝาย ขุดบ่อน้ำ เป็นต้น⁵⁵⁸ สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือ ความใกล้ชิดกับชาวบ้านทำให้พลังทางสังคมใหม่ซึ่งเคลื่อนไหวภายใต้ขบวนการเสรีไทยได้ฐานมวลชนที่สนับสนุนพวกเขาจากชนบท คนเหล่านี้เคารพศรัทธาและพร้อมจะให้ความร่วมมือกับผู้แทนของอย่างเต็มที่ทั้งการสนับสนุนด้านเสบียงอาหารหรือการร่วมฝึกอาวุธ และการดำเนินการต่างๆ ในภารกิจกู้ชาติครั้งนั้น วิสุทธ์ บุญยกุล ลูกศิษย์ใกล้ชิดของเตียงและอดีตเสรีไทยเล่าถึงความประทับใจต่อชาวบ้านเมื่อครั้งที่ไปปฏิบัติงานที่ค่ายบ้าน โนนหอม จังหวัดสกลนครว่า

ข้าพเจ้าทุกคำและกับข้าพเจ้าทุกงานทุกยามที่กำนันละเอียดให้คนส่งไปให้นั่นคือ แรงงานของชาวบ้าน ถ้าเป็นสมัยก่อนอาหารที่พวกเรากินนั่นก็คงจะต้อง บังคับหรือเกณฑ์เอามา แต่ในกรณีของชาวบ้าน โนนหอมทุกอย่างดำเนินไป ด้วยความเป็นมิตร ผู้เขียนรู้จักชาวบ้านและได้รับการต้อนรับจากชาวบ้าน อย่างดีตลอดมา⁵⁵⁹

ครูประชาบาลเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทอย่างมากต่อการเคลื่อนไหวครั้งนั้น วิสุทธ์ กล่าวต่อไปว่าเตียงสังเกตเห็นความสำคัญของของบรรดาครูในท้องถิ่นข้าราชการระดับล่างซึ่งมีความใกล้ชิดกับชาวบ้าน สามารถทำหน้าที่เป็นตัวกลางเชื่อมโยงชาวบ้านให้เข้าร่วมกับขบวนการเสรีไทยหรือปลุกสำนึกทางการเมืองให้เกิดขึ้น เนื่องจากภาระหน้าที่ในการสอนหนังสือแล้วอีกบทบาทหนึ่งครูยังเป็นปัญญาชนและเป็นข้าราชการระดับล่างที่มีแนวโน้มการตื่นตัวทางการเมืองอยู่บ้างแล้ว มีความใกล้ชิดกับชาวบ้าน สามารถรับรู้และเข้าใจปัญหาในท้องถิ่นได้ดี จึงเป็นเป้าหมายที่มีความเหมาะสมจะเป็นฐานกำลังให้กับขบวนการเสรีไทย

ครูเตียงเห็นว่าการศึกษาเป็นของสำคัญที่สุด ครูเตียงต้องการจะช่วยพวกครูทั้งหมด เพราะเห็นว่าครูนั้นจะเป็นคนที่สามารถกระจายความคิดทางการเมืองให้กับราษฎรได้ ... ศาสนาในท้องถิ่นครูเตียงไม่สามารถจะไป

⁵⁵⁸ วิสุทธ์ บุญยกุล, เตียง ศิริขันธ์: วีรชนประชาธิปไตย ขุนพลภูพาน, 136.

⁵⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 104-105.

อธิบายได้ตลอด...เพราะฉะนั้นครูเพียงจะประชุมผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ครู
 ประชาบาล และพวกครูประชาบาลก็ได้ชื่อว่าเป็นคนที่มีความรู้ตาม
 ชนบท⁵⁶⁰

อาชีพครูเป็นบันไดขั้นแรกของการเข้าสู่ระบบราชการ จึงเป็นที่ปรารถนาของผู้คนจำนวนมากซึ่งต่างพยายามพัฒนาตนเองเพื่อให้สามารถสอบครูได้เพื่อบรรจุเป็นข้าราชการ ความสำเร็จของคนรุ่นก่อนหน้านี้กลายเป็นแรงปรารถนาให้คนรุ่นหลังใฝ่ฝันและดำเนินรอยตาม พลังทางสังคมใหม่จึงมีอิทธิพลและเป็นที่เคารพนับถือของพวกครูเป็นอย่างมาก สอดคล้องกับความคิดในลักษณะ “คุณวุฒินิยม” ซึ่งให้ความสำคัญกับการศึกษา กลุ่ม ส.ส. อีสานผู้กระตือรือร้นนอกจากพวกเขาจะมีบทบาทโดดเด่นในสภาแล้วยังได้ดำเนินพัฒนาการศึกษาในท้องถิ่นของตน กรณีของเตียงก่อนหน้าที่จะเข้าสู่เวทีการเมืองก็มีผลงานทางการศึกษาอยู่มาก ซึ่งเป็นที่ต้องการของคนที่ตั้งใจจะสอบบรรจุเป็นครู โดยเฉพาะหนังสือชุด “เพื่อนครู” ซึ่งเตียงเขียนร่วมกับสหัส กาญจนพังคะ (เพื่อนร่วมชั้นเรียนของเตียง ต่อมาได้เป็นศึกษาธิการจังหวัดสกลนครและเป็นหนึ่งในสมาชิกเสรีไทย) กล่าวกันว่าบรรดาครูที่หวังความเจริญก้าวหน้าซึ่งตั้งใจจะสอบบรรจุในระดับสูงขึ้นไปไม่มีใครไม่รู้จักงานชุดนี้⁵⁶¹ เช่นเดียวคนอื่นๆ เช่น ฟอง สิทธิธรรมก็มีผลงานทางการศึกษาด้วย อาทิ แนวบันทึกการสอนรายวันเลขคณิต ฯลฯ⁵⁶² นอกจากนี้ยังมีการสร้างโรงเรียนเอกชนเพื่อเปิดโอกาสให้ลูกหลานชาวบ้าน ได้มีโอกาสได้รับการศึกษาที่ดีมีคุณภาพ เช่น เตียง ศิริจันทร์ ได้ก่อตั้งโรงเรียนศิริจันทร์ ที่อำเภอพรรณานิคมและอำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร จำลอง ดาวเรือง ก่อตั้งโรงเรียนเรื่องวิทยาที่อำเภอบึงสามพัน จังหวัดมหาสารคาม ด้านทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ก็มีโรงเรียนของตนเองในจังหวัดอุบลราชธานีเช่นเดียวกัน

การมีเครือข่ายทางการศึกษาเช่นนี้ทำให้ผู้นำเสรีไทยสายอีสานสามารถอาศัยคนใกล้ชิดซึ่งเป็นผู้มีความเคารพศรัทธาในตัวพวกเขาซึ่งกระจายตัวอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ของภาคอีสานสามารถ

560 Jarantaraya, สารคดี บันทึกชีวิต เตียง ศิริจันทร์ (รายการย้อนรอย), เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563, เข้าถึงได้จาก <https://www.youtube.com/watch?v=TvBfXMs9pE0&t=2066s>

561 วิสุทธ์ บุญยกุล, เตียง ศิริจันทร์: วีรชนประชาธิปไตย ขุนพลภูพาน, 136.

562 พิรชามหากิตติคุณ, “แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์,” ใน ปรีดี พนมยงค์ และ 4 รัฐมนตรีอีสาน + 1, 55.

ระดมกำลังหาแนวร่วมในขอบเขตพื้นที่ของตนได้เป็นจำนวนมากและลงมือไปถึงชาวบ้านตามชนบท ทั้งที่มาด้วยความสมัครใจจากการชักชวนด้วยความสนิทสนมส่วนตัว ดังกรณีของครอง จันดาวงศ์ ครูใหญ่โรงเรียนสว่างวิทยา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนครซึ่งมีบทบาทสำคัญมากในการช่วยเหลือเลี้ยงชักชวนชาวบ้านในอำเภอสว่างแดนดินเป็นจำนวนมากให้เข้าร่วมกับพลพรรคเสรีไทย ครองทุ่มเทให้กับงานนี้มากถึงกับยอมลาออกจากการตำแหน่งครูใหญ่และปิดการทำงานครั้งนี้เป็นความลับแม้กระทั่งกับครอบครัวของเขา บุตรชายของครองให้ความเห็นว่าการทุ่มเทของครองนั้นเป็นเพราะความศรัทธาในตัวเพียงมากกว่าเหตุผลอย่างอื่น เมื่อเพียงสั่งให้ทำอะไรเขาจะรับไปปฏิบัติตามอย่างเต็มความสามารถโดยไม่เห็นแก่ชีวิต⁵⁶³

นอกจากการเข้าร่วมขบวนการเสรีไทยด้วยความศรัทธาต่อตัวผู้นำแล้ว อีกแนวทางหนึ่งคือการอาศัยอำนาจตามสายบังคับบัญชาไปตามเครือข่ายครูในพื้นที่ต่างๆ โดยมีข้าราชการระดับสูง เช่น ศึกษาธิการจังหวัด ข้าหลวงประจำจังหวัดออกอำนาจสั่งการให้ระดมผู้ได้บังคับบัญชาเข้าร่วม โดยระบุว่าเป็นการปฏิบัติราชการลับ ดังกรณีของโสภพ แสนใจวุฒิ ครูหนุ่มวัย 17 ปี (พ.ศ. 2488) จากอำเภอเชียงคาน ได้รับคำสั่งจากนายสงัด แก้วสว่าง ศึกษาธิการอำเภอเชียงคานให้ไปร่วมฝึกทหารที่โรงเรียนแห่งหนึ่งในอำเภอเมือง เมื่อได้รับการฝึกแล้วจึงพึงทราบบว่าตนเองเป็นเสรีไทยฝึกทหารเพื่อไปต่อต้านญี่ปุ่น⁵⁶⁴ ซึ่งการระดมพลพรรคเสรีไทยทั้งพวกครูประจำบาลและชาวบ้านนั้นมีทั้งที่เข้าร่วมนั้นมีทั้งที่เข้าร่วมด้วยความสมัครใจและการบังคับ โดยจะเกณฑ์เฉพาะคน โสคให้เข้าร่วมในปฏิบัติการเสี่ยงตายครั้งนั้น ดิลก บุญเสริม ครูโรงเรียนฝึกหัดครู จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งจำลอง ดาวเรืองได้ชักชวนเขาให้เข้าร่วมกับเสรีไทยด้วยตนเอง ได้เล่าเรื่องราวในครั้งนั้นอย่างมีชีวิตชีวาว่า

ท่าน (นายจำลอง) ได้รับมอบหมายให้ไปฟื้นฟูสนามบินเก่า...และช่องสุ่มกำลังที่นั่น พຽງนี้จะเดินทางไปทีนั้นให้ไปชวนเอาครูมาๆ ไปด้วยอย่าได้บอกใครเป็นอันขาด เราจะไปชักชวนคนที่ไว้ใจตามรายทางไปด้วยแต่ต้องไม่บอกจุดประสงค์ที่แท้จริงให้เขาทราบจนกว่าจะถึงจุดหมายปลายทาง

⁵⁶³ สมชัย ภัทรชนานันท์, “ครอง จันดาวงศ์กับการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธของชาวนาอีสาน,” วารสารสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร 11,1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2557): 8.

⁵⁶⁴ นิยม รักษาจันทร์, 2488 ครูอีสานกู้ชาติ, 149.

การปฏิบัติภารกิจดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความร่วมมือร่วมใจของพลพรรคเสรีไทยซึ่งมาจากพื้นฐานที่หลากหลายร่วมมือร่วมใจกันเพื่อภารกิจกู้ชาติ ดังที่อดีตเสรีไทยผู้นี้เล่าต่อไปว่า

คุณจำลอง ดาวเรือง เป็นผู้แทนราษฎรที่ประชาชนให้ความเคารพนับถือมาก ...คุณจำลองบอกความจริงแก่ผู้ร่วมเดินทางมาและกำนันลิบเท่านั้น ทุกอย่างก็ดำเนินไปตามแผนที่วางไว้ ประชาชนชายส่วนหนึ่งให้ความร่วมมือในการปรับปรุงสนามบินนาคู ส่วนหนึ่งมาฝึกเป็นทหารพลเรือน... ส่วนผู้หญิงก็ช่วยด้านปากท้อง สาวๆ ก็ฝึกการปฐมพยาบาล...ความสำเร็จ ครั้งนั้นส่วนใหญ่ก็มาจากประชาชนชาวไร่ชาวนาทั้งนั้น ไม่ว่าจะป็นข้าว ปลาอาหาร กำลังแรงงานล้วนแต่มาจากประชาชน⁵⁶⁵

ฐานมวลชนที่กว้างขวางของเสรีไทยสายอีสานไม่ได้มีความสำคัญเพียงแต่เป็นองค์กรใต้ดินเพื่อต่อต้านญี่ปุ่นและการใช้อำนาจเผด็จการของจอมพล ป. พิบูลสงครามเท่านั้น แต่ยังเป็นเสมือนโรงเรียนทางการเมืองที่ฟูมฟักแนวคิดและฝึกปรีกิจกรรมทางการเมืองของพลเมืองอีสาน ซึ่งขยายไปอย่างรวดเร็วในเวลาไม่ถึงครึ่งทศวรรษ จากการประเมินของปรีชา ธรรมวินทรให้ข้อมูลว่า สมาชิกของเสรีไทยสายอีสานมีพลพรรคที่ได้รับการฝึกอาวุธแล้วรวมกันทั้งสิ้นประมาณ 10,000 คน กระจายตัวอยู่ตามค่ายต่างๆ ทั่วภูมิภาค

ศูนย์บัญชาการใหญ่จังหวัดสกลนครประกอบไปด้วย ค่ายบ้านโนนหอม ค่ายบ้านเต่างอย ค่ายดำนนกงู ค่ายดงพระเจ้า ค่ายบ้านตาดภูวง ค่ายบ้านโพนก้างปลา และค่ายบ้านอากาศ ฯลฯ มีเตียง ศิริขันธ์ เป็นผู้นำสูงสุด มีพลพรรคไม่ต่ำกว่า 3,500 คน ในเขตจังหวัดมหาสารคาม (ต่อมาบางส่วนแยกเป็นจังหวัดกาฬสินธุ์) มีจำลอง ดาวเรืองเป็นผู้นำ ค่ายที่สำคัญคือค่ายบ้านนาคู ซึ่งได้ปรับปรุงให้เป็นสนามบินลับเพื่อรับส่งอาวุธจากฝ่ายสัมพันธมิตร เขตจังหวัดอุดรธานีมี อ้วน นาครทรรพ แห่ง โพธิ์จินดา (ศึกษาธิการจังหวัด) เป็นผู้นำ ค่ายที่สำคัญคือ ค่ายบ้านสามพร้าว และค่ายบ้านไชยวาร เขตจังหวัดนครพนม อยู่ภายใต้การควบคุมของถวิล สุนทรศาล (ข้าหลวงประจำจังหวัด) และสัมฤทธิ์ ขุนเมือง (ศึกษาธิการจังหวัด) มีค่ายฝึกอยู่ที่บ้านปลาปาก เขตจังหวัดอุบลราชธานี มีทองอินทร์ ภูริพัฒน์ เป็นผู้นำ ค่ายฝึกอยู่ที่บ้านนาขาม บ้านสวนงิ้วและ

⁵⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 103.

บ้านพนา และเขตจังหวัดหนองคายมีอ้วน นาครทรรพ และปกรณ์ อังคสิงห์ (ข้าหลวงประจำจังหวัด) เป็นผู้นำ มีค่ายอยู่ที่บ้านแก่งน้อยคอนหมึก⁵⁶⁶ โดยเงินทุนสำหรับการปฏิบัติการนั้นส่วนใหญ่มาจากทุนส่วนตัวของผู้นำ โดยเฉพาะเตียง ศิริขันธ์ สวาสดิ์และสวัสดิ์ ตราฐ ครอบครวัคหบดีจากจังหวัดสกลนคร รวมถึงเงินทุนส่วนตัวของหัวหน้าข่ายในระดับย่อยลงไปดังกรณีของครอง จันดาวงศ์ บุตรชายของเขาให้ข้อมูลว่า ครอบงุมเทพทรัพย์สินที่มีทั้งหมดเพื่อการเคลื่อนไหว จนทำให้ครอบครวัคยากจนลง ต้องขายบ้านและรถม้าจนหมดสิ้น⁵⁶⁷

การบังคับบัญชาของพลพรรคเสรีไทยจะเป็นลำดับขั้นเช่นเดียวกับการฝึกทหาร หากมีผู้ใดกระทำความผิดหรือขัดคำสั่งจะต้องตั้งคณะตัดสินลงโทษ ซึ่งโทษสูงสุดคือการยิงเป้า ด้านการฝึกและปฏิบัติการต่างๆ ของพลพรรคเสรีไทยแต่ละแห่งจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน เช่น การฝึกใช้อาวุธทั้งอาวุธหนักและอาวุธเบา การก่อวินาศกรรม เช่น การโยตะปูเรือใบ การใช้ระเบิด เป็นต้น การฝึกยุทธวิธีรบแบบกองโจรเพื่อสร้างความระส่ำระสายให้กับกองทัพญี่ปุ่น การหาข่าว รวมถึงการศึกษาวิชาการเมืองเพื่อให้พลพรรคเสรีไทยเข้าใจเหตุการณ์บ้านเมือง สถานการณ์โลก และปลูกสำนึกให้เกิดความรักชาติและตระหนักถึงผลร้ายของการที่ญี่ปุ่นคุกคามประเทศไทยอันจะกระทบกระเทือนต่อเอกราชและอธิปไตยของชาติ⁵⁶⁸ เพื่อเตรียมการให้พลพรรคเสรีไทยซึ่งประกอบไปด้วยครูประชาบาล กำนันผู้ใหญ่บ้านและชาวไร่ชาวนาทั้งหลายกลายเป็นกองทัพพลเรือนที่พร้อมสำหรับวันเข้าปะทะกับกองทัพญี่ปุ่นหรือ “วันดีเดย์” โดยทางฝ่ายสัมพันธมิตรจะเป็นผู้กำหนด

ประสบการณ์ของพลพรรคเสรีไทยไม่เพียงแต่การฝึกด้านยุทธวิธีแต่ยังรวมไปถึงประสบการณ์ของสมาชิกระดับนำในการติดต่อประสานงานส่วนอื่นๆ เพื่อให้ภารกิจลุล่วง เตียง ศิริขันธ์ ฟอง สิทธิธรรมและทีม ภูริพัฒน์ ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีกับการสนับสนุนกองกำลังกู้ชาติเสรีลาว ซึ่งมีท้าวอู่ณ ชนะนิกรเป็นผู้นำ ซึ่งได้รวบรวมกำลังชาวอีสานส่วนหนึ่งไปปฏิบัติการทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยใช้พื้นที่บางส่วนของจังหวัดสกลนครเป็นค่ายฝึกเสรีลาวในช่วงแรก และเป็นหนึ่งในจุดเริ่มต้นของขบวนการชาตินิยมลาวที่เคลื่อนไหวอย่างเข้มข้นในทศวรรษ

⁵⁶⁶ ปรีชา ธรรมวินทร, เตียง ศิริขันธ์ ขบวนการเสรีไทยสายสกลนคร, 32-40.

⁵⁶⁷ สมชัย ภัทรธรรณานันท์, “ครอง จันดาวงศ์กับการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธของชาวนาอีสาน,” : 9.

⁵⁶⁸ ปรีชา ธรรมวินทร, เตียง ศิริขันธ์ ขบวนการเสรีไทยสายสกลนคร, 67-71.

2490 เป็นต้นไป⁵⁶⁹ โดยมีชาวบ้านอีสาน (ลาว) เป็นจำนวนมากข้ามแม่น้ำโขงไปเข้าร่วมด้วยเพราะ เห็นว่าเป็นการ “ช่วยเหลือพี่น้อง” ประเด็นนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นสำนักพลของชาวบ้านในชนบทที่มี ลักษณะเฉพาะผสมกันระหว่างการเป็นคนไทยและคนลาว รวมถึงสำนักพลังท้องถิ่นที่เข้มข้นกว่า สำนักพลเมือง อย่างไรก็ดี ประเด็นนี้อยู่นอกเหนือขอบเขตที่จะอภิปราย ณ ที่นี้⁵⁷⁰

กรณีของครอง จันดาวงศ์เป็นตัวอย่างอันเด่นชัดที่ชี้ให้เห็นว่าประสบการณ์จากปฏิบัติการ เสรีไทยได้จุดประกายให้คนอย่างเขามีตีกิจกรรมทางการเมืองที่เข้มข้นขึ้น รวมถึงการเรียนรู้การทำงาน และการเคลื่อนไหวทางการเมืองในลักษณะองค์กร โดยมีเครือข่ายมวลชนทั้งกลุ่มข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และชาวบ้านที่เคยเคลื่อนไหวครั้งนั้นให้การสนับสนุน ครองกลายเป็นผู้นำในการต่อสู้ เพื่อความทุกข์ยากของชาวบ้านอีสานและการต่อต้านระบอบเผด็จการสืบต่อจากเตียงหลังการ มรณกรรมของเตียงเมื่อกลางทศวรรษ 2490⁵⁷¹ อุดม ศรีสุวรรณ หนึ่งในผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยได้กล่าวถึงการสืบต่อด้านเจตนารมณ์ของเตียงถึงครอง รวมถึงการตื่นตัวทางการเมือง ของชาวบ้านแถวเทือกเขาภูพานซึ่งเป็นเสมือน “เปลที่พุ่มพริกสงครามปฏิวัติ”⁵⁷² เมื่อเขาได้เดินทางไปปฏิบัติภารกิจให้กับพรรคช่วงทศวรรษ 2500 ว่า

569 ดูเพิ่มเติมใน อุดร วงษ์ทับทิม, ปรีดี พนมยงค์กับขบวนการกู้เอกราชในลาว (กรุงเทพฯ: สถาบัน ปรีดี พนมยงค์, 2543). และ พิมพ์ต พิพัฒน์กุล, “บทบาทของขบวนการเสรีไทยต่อขบวนการเสรีลาว,” รัฐศาสตร์สาร 23,2 (2545): 110-135.

570 ดูเพิ่มเติมใน ชันวา ใจเที่ยง, หมู่บ้านชาวนาปฏิวัติบนแผ่นดินอีสานตอนบน (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์ , 2546). นัทรทิพย์ นาดสุภา, บรรณาธิการ, ชาวนาสองฝั่งโขง: ชีวิศ วัฒนธรรมและจิตสำนึก (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2549). และสมชัย ภัทรชนานันท์, “ทฤษฎีการลุกฮือของชาวนากับการวิเคราะห์การต่อสู้ของชาวนา อีสาน,” วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี 12,1 (2559): 75-107.

571 ดูเพิ่มเติมใน พรรคสังคมนิยม, ทรูครอง จันดาวงศ์: ชะตากรรมที่เลือกไม่ได้, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: พรรคสังคมนิยม มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2539). และสมชัย สมชัย ภัทรชนานันท์, “ครอง จันดาวงศ์ กับการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธของชาวนาอีสาน,” วารสารสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร 11,1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2557): 2-46.

572 พ. เมืองชมพู [นามแฝง], ผู้สมรภูมิพาน (กรุงเทพฯ: มติชน, 2532), 109.

คนรุ่นแรกที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการทำให้ผู้คนละแวกนี้มีความรักชาติและความตื่นตัวในทางปัญหาบ้านเมือง เห็นจะต้องยกให้คุณเตียง ศิริขันธ์และพลพรรคเสรีไทยที่เคยเคลื่อนไหวต่อต้านญี่ปุ่นอยู่ในเขตชนบทและเขตป่าเขาในแคว้น...ผู้เฒ่าผู้แก่ในละแวกนี้ยังเคารพนับถือคุณเตียง คิดถึงคุณงามความดีของท่านที่ทำงานกู้ชาติและช่วยเหลือฝ่ายสัมพันธมิตรจนได้รับชัยชนะ...คนรุ่นที่สองเห็นจะได้แก่สมัยคุณครอง จันดาวงศ์...เป็นที่ทราบกันดีว่าคุณครองเป็นผู้ที่เคารพนับถือคุณเตียงอย่างยิ่ง...ช่วงนี้เป็นช่วงการเคลื่อนไหวสนับสนุนสันติภาพ คัดค้านสงคราม การเคลื่อนไหวนี้เป็น การเคลื่อนไหวอย่างเปิดเผย ไม่ใช่ดำเนินงานอย่างลับๆ เหมือนกับองค์กรไทยกู้ชาติ⁵⁷³

ความสำคัญประการที่สอง คือ ปลูกสำนึกพลเมืองให้เกิดสำนึกรัฐประชาชาติและเห็นความสำคัญของวิถีทางตามระบอบรัฐธรรมนูญ (หรือที่ภายหลังนิยมเรียกว่าระบอบประชาธิปไตย)

ได้อภิปรายไปแล้วว่า แม้รัฐจะพยายามอย่างมากในปลูกฝังสำนึกพลเมืองหรือการปลุกสำนึกของราษฎรให้เกิดความรู้สึกไปในทางว่าตนเองนั้นเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย ความพยายามดังกล่าวมีต้นเค้ามาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสืบเนื่องมาจนถึงสมัยระบอบรัฐธรรมนูญ (ในความหมายเชิงอุดมการณ์การเมืองที่ต่างไปจากระบบเก่า) แต่ทั้งนี้ สัมฤทธิผลที่เกิดขึ้นยังคงมีข้อจำกัดและปรากฏการตอบสนองเฉพาะในกลุ่มคนเมืองมากกว่าในชนบทอย่างเห็นได้ชัด อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทยสายอีสานก่อให้เกิดการกระตุ้นให้สำนึกดังกล่าวขยายจากฐานในเมืองสู่ชาวบ้านและข้าราชการชั้นผู้น้อยตามชนบทมากขึ้น โดยเฉพาะครูประชาบาลซึ่งอาจเป็นตัวแทนของปัญญาชนชาวบ้าน สิ่งที่น่าสนใจก็คือปรากฏการณ์นี้ไม่ได้เกิดจากความพยายามของรัฐโดยตรง แต่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดและซึมซับซึ่งกันและกันด้วยตัวของคนอีสานด้วยกันเองภายใต้การเคลื่อนไหวเพื่อภารกิจกู้ชาติในครั้งนั้น

“ชาติ” จึงเป็นสิ่งยึดโยงและโน้มนำการให้เกิดการเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทย โดยมีพลังทางสังคมใหม่เป็นจุดประสานและผนึกกำลังของมวลชน “ชาติ” ที่นี้ไม่ใช่ชาติที่ไร้ซึ่งความสำคัญของพลเมือง แต่หมายถึง “ชาติ” ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญที่คงไว้ซึ่งการให้คุณค่ากับ

⁵⁷³ เรื่องเดียวกัน, 71-72.

การมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองทุกหมู่เหล่า ดังนั้น การกิจกู้ชาตินอกจากจะเป็นการต่อต้าน กองทัพญี่ปุ่นที่กำลังคุกคามอธิปไตยของชาติแล้ว ยังมีนัยยะถึงการปกป้องชาติจากการครอบงำของ ระบอบเผด็จการด้วย สำนักทางการเมืองลักษณะนี้เป็นสิ่งที่ได้รับการเน้นย้ำอยู่เสมอตลอดการฝึก และการปฏิบัติหน้าที่ของพลพรรคเสรีไทย เพื่อให้เกิดความรู้สึกฮึกเหิม รักชาติ และพร้อมจะทุ่มเท เพื่อให้ภารกิจของเสรีไทยบรรลุเป้าหมาย ขณะเดียวกัน โน้มนำให้สมาชิกค่อยๆ ซึมซับและบ่มเพาะ เป็นความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองที่เข้มแข็งมากขึ้น ด้วยตระหนักว่าตนเองนั้นก็พลเมืองของ ชาติที่มีส่วนสำคัญต่อการกำหนดทิศทางและความเป็นไปของประเทศชาติด้วย หรืออย่างน้อยที่สุด ก็ทำให้ชาวบ้านได้รับรู้การมีอยู่ของรัฐประชาชาติมากขึ้น มองในแง่นี้จะเห็นได้ว่าสำนักทาง การเมืองอันแรงกล้าของพลังทางสังคมใหม่กำลังถ่ายทอดสู่ข้าราชการท้องถิ่นและชาวบ้านใน ชนบทมากขึ้นด้วยแรงผลักดันจากภารกิจกู้ชาติในครั้งนี้

ชวลิต ทับขวา ครูประจำบาลแห่งหนึ่งในจังหวัดมหาสารคามเล่าถึงการปฐมนิเทศครั้งแรก เมื่อเขาได้เข้าร่วมกับขบวนการเสรีไทย นายกว้าง ทองทวี ศึกษาธิการจังหวัดมหาสารคามได้ ประกาศเจตนารมณ์ของภารกิจดังกล่าวนี้ในที่ประชุมว่า

ประเทศไทยที่รักยิ่งของเราได้สูญเสียเอกราชแล้ว ญี่ปุ่นยึดครองมา 3-4 ปี แล้ว เราลูกหลานไทยที่มีจิตใจรักชาติไม่ควรนิ่งเฉยดูเฉย เราจะต้องสามัคคี กันขับไล่ญี่ปุ่นผู้ยึดครองออกไปจากผืนแผ่นดินไทย ปกป้องเอกราชของ ชาติไว้ มิให้ชาติใดมารุกรานยึดครองอีก⁵⁷⁴

ด้านสาว งอยภูธร ชาวบ้านซึ่งเป็นอดีตเสรีไทยในพื้นที่จังหวัดสกลนครได้เล่าความหลัง เมื่อครั้งที่นายเตียง ผู้นำสูงสุดของเสรีไทยสายอีสานเดินทางเข้ามาหาแนวร่วมในหมู่บ้าน เตียงได้ กล่าวถึงความสำคัญของการกู้ชาติและปลุกกระดมให้ชาวบ้านเกิดความฮึกเหิมว่า “ไผ่รักชาติ ยกมือ! ไผ่รักชาติมาทางพี!...ไปตายเด้อ เพื่อน (นายเตียง) ว่า ถ้ารักชาติจริงบ่ย่านตาย”⁵⁷⁵ สอดคล้องกับคำ บอกล่าของสุพล โศทรบุตร ครู โรงเรียนช่างไม้ จังหวัดอุดรธานี ได้ย้อนภาพความทรงจำถึง

⁵⁷⁴ อรรถ นันทจักร, บรรณาธิการ, “ลวงวัฒนธรรม” บันทึกประวัติศาสตร์ประชาชน: จากเสรีไทยถึงพรรค คอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย, 19.

⁵⁷⁵ Jarantaraya, สารคดี บันทึกชีวิต เตียง สิริขันธุ์ (รายการย้อนรอย), เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563, เข้าถึงได้จาก <https://www.youtube.com/watch?v=TvBfXMs9pE0&t=2066s>

บรรยากาศอันน่าประทับใจเมื่อครั้งที่นายเตียงกล่าวปราศรัยถึงความสำคัญของภารกิจกู้ชาติเมื่อเขาและสมาชิกคนอื่นๆ เดินทางมาถึงค่ายคงพระเจ้าในจังหวัดสกลนครเป็นครั้งแรก

คุณเตียงชี้แจงว่าในวันนั้นทำให้เราเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งว่าเรามาที่นี่ทำไม ทำไมเราจึงต้องขับไล่ญี่ปุ่นออกจากเมืองไทย ท่านเริ่มด้วยการกางแผนที่โลกเล่าถึงสถานการณ์สงครามในยุโรป แล้วมาถึงเอเชียและประเทศไทย ท่านสรุปว่าญี่ปุ่นต้องแพ้สงครามและไทยต้องแพ้สงครามด้วย ผู้ชนะคือฝ่ายสัมพันธมิตร...คนไทยต้องเป็นจีข้าเขา เพราะจอมพลแปลกฯ ไปร่วมมือกับกองทัพญี่ปุ่น...เราจะต้องต่อสู้กับญี่ปุ่นเพื่อฝ่ายสัมพันธมิตรเห็นว่าคนไทยส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วยกับการกระทำของจอมพลแปลกฯ...พอคุณเตียงพูดจบดูเหมือนว่าแต่ละคนเข้าใจและสมัครใจจะร่วมอุดมการณ์กู้ชาติให้พ้นภัย⁵⁷⁶

จะเห็นว่า ภารกิจกู้ชาติของขบวนการเสรีไทยได้ระดมมวลชนอันหลากหลายรวมถึงชาวบ้านตามชนบทผู้เป็นคนเบื้องล่างและอยู่นอกเหนือขอบข่ายอิทธิพลการบูรณาการเชิงความคิดของรัฐให้เข้ามาร่วมเคลื่อนไหวภายใต้จุดมุ่งหมายเดียวกันนั่นก็คือการต่อสู้เพื่อชาติภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ การที่พลังทางสังคมใหม่ผู้กระตือรือร้นนำโดยเตียง ศิริขันธ์ ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ จำลอง ดาวเรือง นำพาข้าราชการท้องถิ่นและชาวบ้านเข้าร่วมต่อสู้ในอุดมการณ์ทางการเมืองระดับชาติ โดยมีชาวบ้านจำนวนมากให้การสนับสนุน พวกเขาต้องพึ่งพาพลังของชาวบ้านในการต่อสู้ทางการเมืองกับระบอบเผด็จการและกองทัพญี่ปุ่น ขณะเดียวกันชาวบ้านก็พึ่งพาพวกเขาในการทำหน้าที่เป็นปากเป็นเสียงสะท้อนปัญหา ความทุกข์ยาก และการพัฒนาท้องถิ่นอีสาน ปฏิสัมพันธ์เช่นนี้ได้ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนความรู้สึกนึกคิดและประสบการณ์ทางการเมืองซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง ความใฝ่ฝันของคนทั้งสองกลุ่มเพื่อที่จะเห็นชาวอีสานและภาคอีสานมีความสำคัญมากกว่าที่เป็นอยู่ ตลอดจนการมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นซึ่งที่ผ่านมาไม่เคยได้รับการแก้ไขอย่างจริงจังมากนัก จึงมีแนวโน้มที่จะประสานเข้าหากันมากขึ้น เป็นพลังการเคลื่อนไหวอันเข้มแข็งซึ่งเป็นหน่ออ่อนของการเมืองระดับมวลชนในชนบทของภูมิภาคแห่งนี้ ด้วยตระหนักว่า

⁵⁷⁶ นิยม รักษาจันทร์, 2488 ครัวอีสานกู้ชาติ, 158-159.

พวกเขานั้นเป็นพลเมืองของรัฐไทยที่มีความสำคัญและพึงมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางของประเทศด้วยพลังของตนเองด้วย นักรทพิชย์ นาตสุภา นักวิชาการเศรษฐศาสตร์ซึ่งได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลสัมภาษณ์ในหมู่บ้านอีสานช่วงทศวรรษ 2520 พบว่า ชาวบ้านที่เคยเข้าร่วมกับขบวนการเสรีไทยล้วนมีความตื่นตัวทางการเมืองสูง มีอุดมการณ์ฝังลึกมั่นคงในจิตวิญญาณประชาธิปไตยและชาตินิยมของประชาชน ซึ่งต่อมาส่วนใหญ่กลายเป็นผู้นำคนสำคัญของชุมชนในท้องถิ่นมาจนถึงทุกวันนี้⁵⁷⁷

แม้ไม่อาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านซึ่งเข้าร่วมกับขบวนการเสรีไทยจะมีการตื่นตัวของสำนึกทางการเมืองในลักษณะเดียวกันทั้งหมด แต่เราอาจอาศัยความรู้สึกนึกคิดของปัญญาชนชาวบ้านดังเช่น ครูประชาบาล ข้าราชการท้องถิ่นชั้นผู้น้อยซึ่งมีความใกล้ชิดและมีอิทธิพลกับชาวบ้านเป็นภาพสะท้อนที่พอจะชี้ให้เห็นรอยการเติบโตของสำนึกพลเมืองตามระบอบรัฐธรรมนูญ (ประชาธิปไตย) ซึ่งเริ่มหยั่งรากลงในชนบทอีสานนับแต่นั้นเป็นต้นมา และยังคงแจ่มชัดในความรู้สึกของพวกเขา กลยุทธ์ อุปพงษ์ อดีตครูประชาบาลและเสรีไทยจังหวัดสกลนครได้แสดงความรู้สึกถึงวีรกรรมครั้งนั้นว่า

สิ่งที่ผมได้รับการตอบแทนจากการปฏิบัติการเพื่อชาติบ้านเมืองในครั้งนั้นก็
คือ “ความภูมิใจ” ภูมิใจที่เกิดเป็นคนไทยและได้มีโอกาสทำงานใหญ่อยู่กับ
บ้านเมืองให้พ้นภัย...แม้ผมภายหลังเกือบจะถูกจับข้อหากบฏแบ่งแยก
ดินแดนพร้อมกับนายเตียง ศิริขันธ์...แต่ผมถือว่าผมได้ทำแล้วในสิ่ง
ถูกต้อง⁵⁷⁸

ในทิศทางเดียวกันกับความรู้สึกนึกคิดของเจนกิจ จิตระวัง อดีตครูประชาบาลและเสรีไทยจากจังหวัดมหาสารคามได้กล่าวถึงความภาคภูมิใจที่พวกเขาและพลพรรคเสรีไทยซึ่งมีพื้นฐานมวลชนที่หลากหลายได้ร่วมกันปฏิบัติการกิจเพื่อประเทศชาติ

577 นักรทพิชย์ นาตสุภา, “ความสำคัญของขบวนการเสรีไทย,” ทางอีสาน 4, 41 (กันยายน 2558): 91.

578 นิยม รักษาจันทร์, 2488 ครูอีสานกู้ชาติ, 96.

มันนานพอสมควรพอที่จะลืมมันได้แล้ว แต่เมื่อมีใครมาสะกิดดูเหมือนว่า เราได้กลับไปอยู่ในเหตุการณ์อันมีเกียรตินั้น ทุกคนทั้งข้าราชการครู กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและประชาชนที่อาศัยอยู่ในแคววงแห่งขุนเขาภูพานได้ร่วมมือกันปฏิบัติงานกู้ชาติ ทุกคนทำหน้าที่ของตนที่ได้รับมอบหมายอย่างเต็มความสามารถ และแล้วงานที่ยิ่งใหญ่ก็สำเร็จลงด้วยดี⁵⁷⁹

กล่าวได้ว่า บริบทในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทยนั้น มีความหมายอย่างลึกซึ้งต่อการก่อร่างพื้นฐานการเคลื่อนไหวทางแบบมวลชนภายใต้อุดมการณ์ทางการเมืองสมัยใหม่ โดยเฉพาะประสบการณ์จากการเคลื่อนไหวในลักษณะองค์กรจัดตั้งและสำนักทางการเมืองในฐานะพลเมืองของรัฐตามแนวทางของระบอบรัฐธรรมนูญหรือที่นิยมเรียกกันในเวลาต่อมาว่าระบอบประชาธิปไตย ซึ่งให้คุณค่ากับความสำคัญและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองทุกภาคส่วนอย่างเท่าเทียมกัน อีกแง่หนึ่งก็สะท้อนให้เห็นการบรรจบกันของความใฝ่ฝัน แรงปรารถนาและความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองร่วมกันของพลังทางสังคมใหม่และชาวบ้านผู้เป็นคนเบื้องล่างในสังคมกลายเป็นแรงผลักดันที่ส่งผลซึ่งกันและกัน กล่าวคือความร่วมมือและแรงสนับสนุนจากมวลชนเป็นปัจจัยพยานอันดีถึงความสำเร็จของขบวนการเสรีไทย (แม้จะยังไม่ได้มีปะทะกันอย่างเป็นทางการกับกองทัพญี่ปุ่นก็ตาม) ขณะที่ความทุกข์ยากของชาวบ้านอันเนื่องมาจากปัญหาการปรับตัวต่อสถานการณ์และการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในช่วงที่ผ่านมาก็ได้รับการตอบสนองคืนมาอย่างเป็นรูปธรรมจากผู้นำเสรีไทยผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่ ส่งผลให้เกิดพรรคการเมืองและรัฐบาลที่เป็นของพลเมืองโดยแท้จริงมากยิ่งขึ้น

หลังสิ้นสุดของรัฐบาลทหารนำโดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม อันเนื่องมาจากการพ่ายแพ้มติพระราชกำหนดโครงการนครหลวงเพชรบูรณ์และพุทธบุรีมณฑล เมื่อ พ.ศ. 2487 ตามมาด้วยการเกิดขึ้นของรัฐบาลพลเรือนในช่วงสั้นๆ ระหว่าง พ.ศ. 2487-2490 อดีตผู้นำเสรีไทยสายอีสาน โดยเฉพาะเตียง ศิริขันธ์ ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ ถวิล อุดลและจำลอง ดาวเรือง ได้เข้ารับตำแหน่งสำคัญๆ ของรัฐบาลพลเรือน ใน พ.ศ. 2489 เมื่อมีการอนุญาตให้จัดตั้งพรรคการเมืองได้เป็นครั้งแรก บุคคลเหล่านี้พร้อมด้วยกลุ่มคณะราษฎรสายพลเรือนซึ่งสนับสนุนปรีดี พนมยงค์ เช่น

⁵⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, 114-115.

สงวน ตูลารักษ์ และจรรยา สืบแสงฯ ได้รวมตัวกันจัดตั้ง “พรรคสหชีพ” ขึ้น โดยมีทองอินทร์ ภูริพัฒน์ เป็นหัวหน้าพรรค

พรรคสหชีพประกาศตัวอย่างชัดเจนในการทำหน้าที่เป็นตัวแทนของคนเบื้องล่างในสังคม โดยเฉพาะฐานเสียงในเขตชนบทภาคอีสานเพื่อผลักดันให้เกิดพัฒนารากฐานทางเศรษฐกิจของชาวบ้านและการกระจายผลประโยชน์ที่กระจุกตัวอยู่ที่ส่วนกลางให้ขยายสู่ภาคชนบทอย่างเป็นรูปธรรมอันเป็นปัญหาสืบเนื่องเรื้อรังมาโดยตลอดนับแต่ที่ “พื้นที่อีสาน” กลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทย โดยเน้นการพัฒนาาระบบสหกรณ์ของผู้ผลิตเล็กอิสระในลักษณะสังคมนิยมทางเศรษฐกิจเพื่อสร้างรากฐานทางเศรษฐกิจในชนบทให้มั่นคงอันจะส่งผลให้ชาวบ้านผู้เป็นคนเบื้องล่างของสังคมมีส่วนร่วมแบ่งปันผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและมีคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น⁵⁸⁰ ดังจุดมุ่งหมายสูงสุดของพรรคว่า

พรรคสหชีพยึดมั่นในหลักประชาธิปไตยอันสมบูรณ์... ส่งเสริมศีลธรรมอันดีให้บุคคลตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ จัดเศรษฐกิจของประเทศให้เป็นธรรมแก่สังคม ให้ประชาชนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยร่วมแรงร่วมใจและร่วมทุน ประกอบกิจการต่างๆ อันจะก่อให้เกิดความจำเริญทรัพย์จำเริญธรรม และจำเริญปัญญาในบ้านเมือง...⁵⁸¹

แม้ต่อมาไม่นานนัก การรัฐประหารเมื่อ พ.ศ. 2490 จะทำให้ระบอบอำนาจนิยมหวนกลับมาบ่อนทำลายรากฐานการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมืองอีกครั้งหนึ่ง แต่กระนั้นพลังการเคลื่อนไหวของมวลชนในภาคอีสานได้ถูกจุดประกายและหยั่งรากลึกกลงแล้ว การต่อสู้ของพวกเขาจะดำเนินต่อไปจากรุ่นสู่รุ่นตราบที่ระบอบอำนาจนิยมและปัญหาความทุกข์ยากของชาวอีสานยังคงดำรงอยู่ และทวีความเข้มข้นมากยิ่งขึ้นนับแต่นั้นเป็นต้นมา

⁵⁸⁰ สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ, ตำนานใหม่ของขบวนการเสรีไทย: เรื่องราวการต่อสู้เพื่อเอกราช สันติภาพ และประชาธิปไตยอย่างแท้จริง, 245-246.

⁵⁸¹ ขจัดภัย บุษยพัฒน์, การเมืองและพรรคการเมืองไทยนับแต่ยุคแรกถึงปัจจุบัน (พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2511), 178-179.

บทที่ 5

บทสรุป

งานศึกษาเรื่อง “พัฒนาการของการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสาน พ.ศ. 2433-2489” มีจุดประสงค์ทำความเข้าใจการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์การตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานซึ่งมีความเข้มข้นและเด่นชัดมาก โดยเฉพาะช่วงทศวรรษแรกหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ว่ามีรากฐานและที่มาที่ไปเป็นอย่างไร โดยมีสมมุติฐานว่าการแสดงออกทางความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานกลุ่มต่างๆ เป็นภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างรัฐส่วนกลางกับท้องถิ่น งานศึกษานี้จึงมุ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงของ “พื้นที่อีสาน” หรือ “ภาคอีสาน” ภายใต้การบูรณาการของรัฐไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2433-2489 ตลอดจนการปรับตัวของชาวอีสานต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยมีคำถามสำคัญคือ การบูรณาการรัฐเพื่อผนวกพื้นที่อีสานกับรัฐไทยเป็นอย่างไร ผลของการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชาวอีสานภายใต้การบูรณาการรัฐ และที่สำคัญคือผลเหล่านั้นส่งผลสืบเนื่องต่อการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานอย่างไรบ้าง

ผลงานที่ผ่านมานั้นอธิบายปรากฏการณ์ข้างต้น โดยให้น้ำหนักไปที่บริบทหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้เห็นว่า สภาพการณ์หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นการกระตุ้นหรือส่งเสริมให้กระแสการตื่นตัวทางการเมืองของชาวอีสานที่มีมาก่อนหน้านี้แล้วเป็นไปอย่างถี่ถ้วนและขยายวงกว้างมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพวกเขา ด้วยเหตุนี้ การเปลี่ยนผ่านจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญจึงเป็นการเปิดพื้นที่การแสดงออกทางการเมืองซึ่งถูกปิดกั้นมาเป็นเวลานาน แต่ทั้งนี้ ไม่ใช่ทั้งหมดของรากฐานอันเป็นแรงผลักดันและที่มาของปัญหา ดังนั้น การทำความเข้าใจกับประเด็นคำถามของงานศึกษานี้จึงมุ่งย้อนกลับไปพิจารณาบริบทการก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นไป ด้วยตระหนักว่าการบูรณาการรัฐอันประกอบไปด้วย การบูรณาการเชิงอำนาจ การบูรณาการเชิงพื้นที่ และการบูรณาการเชิงความคิด เพื่อสถาปนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น ไม่เพียงแต่ผนวก “พื้นที่อีสาน” ให้กลายเป็น “ภาคอีสาน” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในโครงสร้างการปกครองของรัฐไทย แต่ยัง

ส่งผลอย่างมีนัยยะสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงอันไพศาล การปรับตัว ตลอดจนดึงดูดให้ผู้คนในอาณาบริเวณแห่งนี้มีปฏิสัมพันธ์กับรัฐไทยอย่างค่อยเป็นค่อยไป ศักยภาพในปรับตัวและปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวส่งผลต่อการแสดงความรู้ตึกนิกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวอีสานกลุ่มต่างๆ ซึ่งแตกต่างกันในแต่ละเงื่อนไขแวดล้อมด้วย งานศึกษานี้จึงไม่ได้มองภาพการเปลี่ยนแปลงของ “อีสาน” และปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “ชาวอีสาน” กับรัฐไทยเป็นภาพเดียวกันหรือในลักษณะเดียวกันทั้งหมด แต่คำนึงถึงเงื่อนไขเฉพาะในแต่ละบริบทของชาวอีสานแต่ละกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าคหบดี และชาวบ้าน

แนวโน้มการวิวัฒน์ของสยามจากรัฐจารีตสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ซึ่งก่อเค้าอย่างเป็นรูปธรรมตั้งแต่ทศวรรษ 2400 เป็นต้นมา มีรากฐานจากความสำเร็จของระบบโครงสร้างการเมืองที่ค้ำจุนลักษณะของรัฐจารีต การเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยมได้ปลดปล่อยไพร่และทาสออกจากระบบการคุมกำลังคนซึ่งเป็นหนึ่งในกลไกการปกครองที่สำคัญที่สุดของระบอบศักดินา ขณะที่การปรากฏตัวของจักรวรรดินิยมตะวันตกทำให้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสยามกับรัฐบริวารภายใต้ปริมณฑลแห่งอำนาจได้รับการท้าทายอย่างใหญ่หลวง ดังนั้น การสร้างกลไกการปกครองที่อำนวยให้สยามสามารถบังคับใช้อำนาจเด็ดขาดเหนืออำนาจท้องถิ่นในขอบเขตพื้นที่ซึ่งมีอาณาเขตชัดเจนเท่านั้น เป็นสิ่งเดียวที่จะค้ำจุนอำนาจ เกียรติยศและผลประโยชน์ของสยามเหนืออาณาบริเวณเหล่านั้นให้คงอยู่ต่อไป ปัจจัยเหล่านี้เป็นพื้นฐานการก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในทศวรรษ 2430 รัฐสมัยใหม่ที่ซึ่งรัฐบาลกลางภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์แห่งสยามทรงอำนาจสูงสุดทางการเมือง และทำให้พื้นที่อีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขตซึ่งมีเขตแดนชัดเจนตามหลักสากล ทั้งนี้ การบูรณาการท้องถิ่นให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้รัฐบาลที่มีความเข้มแข็งจากส่วนกลางเพียงหนึ่งเดียว รวมถึงการสร้างเชื่อมโยงระหว่างศูนย์กลางกับท้องถิ่นทั้งในแง่การเมือง เศรษฐกิจและสังคม งานศึกษานี้เรียกว่า “การบูรณาการรัฐ” ซึ่งประกอบไปด้วย การบูรณาการเชิงอำนาจ การบูรณาการเชิงพื้นที่ และการบูรณาการเชิงความคิด

“การบูรณาการเชิงอำนาจ” เป็นผลให้อำนาจของท้องถิ่นถูกดึงมาเป็นอำนาจของรัฐ ส่วนกลาง “การบูรณาการเชิงพื้นที่” ได้แปรเปลี่ยนพื้นที่อันกว้างใหญ่แห่งนี้ให้กลายเป็นพื้นที่ซึ่งอำนาจของรัฐยังลงลึกและแผ่ขยายไปกว้างขวาง ขณะเดียวกันก็เชื่อมต่อการคมนาคมและ

กระแสไหลเวียนสินค้าให้ยึดโยงกับศูนย์กลางมากขึ้น ในทิศทางเดียวกัน “การบูรณาการเชิงความคิด” ได้ปลูกถ่ายนวัตกรรมแห่งรัฐและอิทธิพลของวัฒนธรรมจากส่วนกลางครอบงำในมโนสำนึกของผู้คนในท้องถิ่น กระบวนการเหล่านี้ได้สอดประสานซึ่งกันและกัน และกลายเป็นพลังที่ผลักดันให้ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ปรากฏตัวขึ้น โดยมี “พื้นที่อีสาน” หรือ “ภาคอีสาน” และ “ชาวอีสาน” เป็นส่วนหนึ่งในนั้นด้วย

งานศึกษานี้พยายามทำความเข้าใจต่อไปว่า ภายใต้การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ชาวอีสานกลุ่มต่างๆ ได้แก่ กลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าคหบดี และชาวบ้าน มีโอกาสและศักยภาพในการปรับต่อการเปลี่ยนแปลงภายใต้การบูรณาการรัฐนี้ได้อย่างไร รวมถึงมีข้อจำกัดอย่างไรบ้างจึงทำให้ศักยภาพในการปรับตัวของผู้คนในอาณาบริเวณแห่งนี้มีความแตกต่างกัน โดยเน้นไปที่ 3 ประเด็นสำคัญ คือ การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางเศรษฐกิจ การเข้าถึงโอกาสและการปรับตัวทางการศึกษา และการปรับตัวสู่ระบบราชการ

การขยายตัวทางเศรษฐกิจในพื้นที่อีสานอันเนื่องมาจากการบูรณาการเชิงพื้นที่ โดยเฉพาะการพัฒนาระบบคมนาคมก่อให้เกิดการรวมตัวทางเศรษฐกิจของรัฐ การไหลเวียนของสินค้าจาก “ชนบท” สู่ “เมือง” และความแตกต่างทางเศรษฐกิจระหว่าง “เมือง” กับ “ชนบท” ขณะที่ความต้องการตัวเงิน (เงินบาท) เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริม ขับดันให้ผู้คนในพื้นที่อีสานทั้งกลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าและชาวบ้านพยายามปรับตัวเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์และเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไม่ว่าทางใดก็ตามหนึ่ง เศรษฐกิจแบบเงินตราและเศรษฐกิจเพื่อการตลาดซึ่งขยายตัวอย่างมากในเขตเมืองและศูนย์กลางการคมนาคมส่งผลให้เกิดการกระจุกตัวทางเศรษฐกิจเป็น โอกาสให้กลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้า (ชาวจีน พ่อค้าท้องถิ่นและบางส่วนก็มีสถานะเป็นอำนาจท้องถิ่นด้วย) ซึ่งมีทุนและอำนาจบริวารมีเข้าลงทุนในธุรกิจและกิจการการค้าต่างๆ ในเมืองบ้างทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางขับเคลื่อนกระแสสินค้าไหลเวียนระหว่างเมืองกับชนบทซึ่งมีปลายทางไปถึงกรุงเทพฯ ขณะที่เศรษฐกิจในชนบทอันเป็นถิ่นฐานของชาวบ้านซึ่งเป็นผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมจะสวนทางกันอย่างสิ้นเชิง สภาพเศรษฐกิจในท้องถิ่นยังคงเป็นแบบยังชีพ รวมถึงมีข้อจำกัดด้วยเงื่อนไขสภาพภูมิศาสตร์และดินฟ้าอากาศ ทำให้ชาวบ้านไม่อาจแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงิน (เงินบาท) ได้มากนัก กระนั้น ความต้องการตัวเงินในชนบทกลับสูงขึ้นอันเนื่องมาจากภาระทางภาษีทั้งทางตรงและทางอ้อมซึ่งบีบบังคับให้ชาวบ้านต้องดิ้นรนแสวงหาเงินตรา

ท่ามกลางภาวะเศรษฐกิจที่ยังไม่พัฒนาไปสู่เศรษฐกิจแบบเงินตราและเศรษฐกิจเพื่อการตลาดอย่างเต็มที่ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจของชาวบ้านทำให้ปรับตัวได้ล่าช้าและยากที่จะตั้งสมมุติเพื่อยกระดับสถานะของตนเองได้ สะท้อนให้เห็นว่าโอกาสทางเศรษฐกิจในพื้นที่อีสานไม่ได้เป็นไปอย่างเท่าเทียมและสร้างการเปลี่ยนแปลงในระดับรากฐานได้มากนัก ชาวบ้านยังคงผูกติดกับการผลิตในชนบทและหนีไม่พ้นไปจากกรอบของความยากลำบาก

เช่นเดียวกันโอกาสทางการศึกษาแบบแผนใหม่ การบูรณาการเชิงความคิดทำให้การเรียนการสอนโดยใช้ภาษาไทยและตัวอักษรไทยเป็นหลัก กลายมาเป็นหัวใจของการศึกษาซึ่งได้รับการยอมรับจากรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การมี “คุณวุฒิ” จากระบบการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญที่มีความหมายมากกว่าการมี “ชาติวุฒิ” ที่ดี เท่ากับว่ารัฐได้กำหนดกฎเกณฑ์และสร้างบรรทัดฐานใหม่ในการเลื่อนสถานะทางสังคมให้กับผู้คนทุกระดับชั้น

แม้การศึกษาของรัฐจะขยายตัวอย่างมากหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แต่ก็ยังมีข้อจำกัดอยู่มากในแง่ของศักยภาพการเข้าถึงและการเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาที่จัดขึ้นโดยรัฐ บุตรหลานของกลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าและชาวบ้านโดยทั่วไปในชนบทมีความแตกต่างกันมาก กลุ่มอำนาจท้องถิ่น และพ่อค้ามีทุนทรัพย์และเครือข่ายทางสังคมที่จะสามารถส่งเสริมบุตรหลานของตนให้ได้รับการศึกษาที่ดีที่สุด ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่เกื้อหนุนให้สามารถเขยิบฐานะหรือเข้าสู่การทำงานในระบบราชการของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ ขณะที่การปรับตัวของชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นไปด้วยความยากลำบาก ด้วยภาวะและข้อจำกัดต่างๆ รวมถึงโลกทัศน์ที่มองว่าการศึกษาแบบใหม่นี้ไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของพวกเขามากนัก โอกาสที่ลูกหลานของชาวบ้านจะเข้าถึงการศึกษาในระดับสูงจนสามารถนำคุณวุฒิดังกล่าวมาประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม ได้จึงมีจำนวนน้อยมาก ทั้งการประกอบอาชีพอิสระ เช่น อาชีพด้านกฎหมาย นักหนังสือพิมพ์ ฯลฯ หรือการรับราชการ เป็นต้น

ขณะที่การบูรณาการเชิงอำนาจและบูรณาการเชิงพื้นที่ซึ่งเห็นได้อย่างเด่นชัดตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา ส่งผลให้ระบบราชการของรัฐสมัยใหม่ที่รวมอำนาจของท้องถิ่นไว้ที่ส่วนกลางมีความสำคัญมากขึ้นแทนที่ระบบกินเมืองจากยุคจารีต ภาวะเช่นนี้ได้สร้างแรงดึงดูดให้ผู้คนจำนวนมากไม่น้อยต่างปรารถนาเข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ “ข้าราชการ” ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในทาง

ใดทางหนึ่ง กลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้าคหบดีมีโอกาสและศักยภาพในการที่จะปรับตัวเข้าเป็นส่วนหนึ่งในระบบราชการรูปแบบใหม่ได้ดี ทั้งจากระบบอุปถัมภ์ในบรรดาพวกข้าราชการรุ่นเก่าและการพากเพียรทางการศึกษาของข้าราชการรุ่นใหม่ ซึ่งส่วนใหญ่แล้วมีเชื้อสายมาจากกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้าคหบดี เพราะคนกลุ่มนี้มีทั้งกำลังทรัพย์ อำนาจบารมีที่จะสนับสนุนให้บุตรหลานของตนเข้าถึงการศึกษาในระดับสูง บุตรหลานของคนกลุ่มนี้ถือเป็นคนรุ่นที่สองในกระบวนการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ โดยมากถือกำเนิดในช่วงทศวรรษ 2440-2450 และเติบโตในช่วงประมาณทศวรรษ 2460 ซึ่งการบูรณาการเชิงความคิดผ่านระบบการศึกษากำลังเป็นไปอย่างเข้มข้น เช่น อำ บัญไทย วันทอง (วรรณ) พรหมกลีกร ทองอินทร์ ภูริพัฒน์ และเตียง ศิริขันธ์ เป็นต้น

ด้วยความเป็นคนรุ่นใหม่ประกอบกับการเติบโตในเส้นทางราชการที่ต่างออกไปจากคนรุ่นเก่า เพราะเขาเหล่านี้มักเริ่มต้นชีวิตข้าราชการด้วยการเป็นข้าราชการระดับล่าง-ระดับกลาง ทำให้คนเหล่านี้มีความทัศนคติต่างไปจากคนรุ่นก่อนอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะ โลกทัศน์ ด้านการศึกษา การให้ความสำคัญกับคุณวุฒิ และการเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองในฐานะมนุษย์ผู้หนึ่งซึ่งเป็นองค์ประกอบของสังคมที่พึงจะทำประโยชน์ให้กับส่วนรวมได้ กอปรกับอิทธิพลจากการบูรณาการเชิงความคิดผ่านระบบการศึกษาของรัฐ คนกลุ่มนี้จึงตระหนักและสำนึกในหน้าที่ของ “พลเมือง” ด้วยตระหนักเป็นอย่างยิ่งว่า “พื้นที่อีสาน” ซึ่งกลายมาเป็น “ภาคอีสาน” รวมถึง “ชาวอีสาน” ทั้งหลายนั้นเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญต่อรัฐไทย

ขณะที่สังคมกำลังวิวัฒน์เปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดาที่คนหนุ่มเหล่านี้จะคาดหวังต่อความเจริญก้าวหน้าและเริ่มเห็นว่าระบบราชการที่เป็นอยู่ล้าหลังเต็มไปด้วยปัญหา นำไปสู่การตั้งข้อสังเกต การตั้งคำถามต่อสภาพการณ์ของภาคอีสานและประเทศชาติที่กำลังเป็นอยู่ ตลอดจนการแสดงออกซึ่งความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของตน เพื่อให้เกิดความชัดเจนมากขึ้นงานศึกษานี้จึงนิยามคนกลุ่มนี้ว่า “พลังทางสังคมใหม่” ซึ่งมีนัยยะในสองประการด้วยกัน ประการแรก เขาเหล่านี้เป็นคนรุ่นใหม่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประการที่สองเขาเหล่านี้มีความเชื่อมั่นว่าศักยภาพของพวกเขามีพลังต่อการแสดงความรู้สึกนึกคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อเปลี่ยนแปลงหรือแก้ไขสังคมให้เป็นไปในทางที่ดีขึ้น

เมื่อหยิบยกประเด็นการเข้าถึง โอกาสและการปรับตัวของผู้คนกลุ่มต่างๆ ในภาคอีสานขึ้นมาเป็นบรรทัดฐานในการวิเคราะห์ทำให้เราเห็นความสำคัญของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาก

ขึ้นในฐานะตัวแปรที่ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอันไพศาลแก่ชาวอีสาน อีกมิติหนึ่งก็สะท้อนให้เห็นการดำรงอยู่ การปรับตัวและการเคลื่อนไหวของพวกเขาซึ่งแตกต่างกันในแต่ละเงื่อนไข หากมองในภาพรวมทั้งจากเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การศึกษาและการเมืองจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ภายใต้การเปลี่ยนแปลงจากการบูรณาการรัฐไทย ชาวบ้านอีสานในชนบทยังขาดศักยภาพในการปรับตัวเพื่อรับมือกับการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ชาวบ้านมีแนวโน้มที่จะอยู่รอบนอกอิทธิพลของระบบหรือโครงสร้างใดๆ ที่รัฐสถาปนาขึ้น (นอกจากภาระทางด้านภาษี) ซึ่งแตกต่างอย่างชัดเจนกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่น พ่อค้าคหบดี รวมถึงในชั้นลูกหลานซึ่งสามารถปรับตัวและตอบสนองต่อระบบหรือโครงสร้างของรัฐได้ดี ลักษณะเช่นนี้เป็นพื้นฐานของการแสดงความรู้สึกรักชาติ ตลอดจนการเคลื่อนไหวทางการเมืองในลักษณะที่แตกต่างกันของพวกเขา

สิ่งหนึ่งที่งานชิ้นนี้พยายามนำเสนอคือความสำคัญของ “เมือง” ในบริบทที่สัมพันธ์กับแนวโน้มอันก่อให้เกิดแรงสนับสนุนการแสดงออกทางความรู้สึกรักชาติของชาวอีสานในฐานะพลเมืองของรัฐไทย “เมือง” ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและสังคมของแต่ละพื้นที่ รวมถึงเป็นที่ตั้งของหน่วยงานรัฐอันเป็นกลไกของการบริหารราชการแผ่นดินมีแนวโน้มที่จะถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยได้ก่อนและเข้มข้นมากกว่าในพื้นที่ชนบท โดยพื้นฐานจากในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เขตเมืองเป็นอาณาบริเวณซึ่งข้อมูลข่าวสารต่างๆ มีการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนอยู่เสมอ ความเจริญซึ่งเกิดขึ้นจากแรงดึงดูดทางเศรษฐกิจ ของเมืองและการเป็นศูนย์กลางทางการเมืองของรัฐ เช่น พื้นที่ส่วนราชการ สโมสรข้าราชการ โรงเรียนต่างๆ ของรัฐ ตลาด ร้านกาแฟ โรงภาพยนตร์ ฯลฯ ได้สร้างพื้นที่ที่จับกลุ่มพูดคุย ตลอดจนแลกเปลี่ยนข่าวสารและแนวคิดต่างๆ ซึ่งกันและกันของบรรดาคนเมืองและคนที่วิถีชีวิตเกี่ยวข้องกับเมือง เช่น บรรดาข้าราชการ นักเรียน พ่อค้าคหบดี ผู้ประกอบอาชีพอิสระนอกภาคเกษตรกรรม เช่น ทนายความ นักหนังสือพิมพ์ เป็นต้น ทั้งการสื่อสารจากปากต่อปากหรือในรูปแบบสื่อสิ่งพิมพ์และเทคโนโลยีอันทันสมัยในยุคนั้น เช่น วิทยุ หนังสือ วารสารบทความของหน่วยงานข้าราชการ และหนังสือพิมพ์ เป็นต้น แน่แน่นอนว่าการพัฒนาระบบสื่อสารในช่วงที่ผ่านมาโดยเฉพาะการขนส่งทางไปรษณีย์ โทรเลขและโทรศัพท์ก็มีส่วนอย่างยิ่งต่อการสนับสนุนให้การส่งผ่านข้อมูลข่าวสารต่างๆ เป็นไปโดยสะดวกรวดเร็วขึ้น คนเมืองและคนที่วิถีชีวิตเกี่ยวข้องกับเมืองจึงมีแนวโน้มที่จะติดตามและให้ความสนใจต่อสถานการณ์บ้านเมืองอยู่เสมอ

หลังการเปลี่ยนผ่านจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2475 ด้วยความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบท ตลอดจนข้อจำกัดของสื่อสิ่งพิมพ์และเทคโนโลยี วิทยุกระจายเสียง ทำให้ “เมือง” กลายเป็นฐานประชาสัมพันธ์อุดมการณ์ทางการเมืองในระบอบใหม่ของรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการถล่มเถาให้เกิดขึ้นที่เมือง ความรู้สึกและจินตนาการร่วมในฐานะส่วนหนึ่งของรัฐไทย ตลอดจนการมีส่วนร่วมทางการเมืองอันเป็นสาระสำคัญที่รัฐบาลในระบอบรัฐธรรมนูญเน้นย้ำว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ต่างจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ด้วยเหตุนี้ “พลังทางสังคมใหม่” ซึ่งส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากครอบครัวกลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้าคหบดี ไม่ว่าจะอยู่ในหรือนอกระบบราชการก็ตามแต่มีความเคลื่อนไหวปฏิสัมพันธ์กับเมือง ซึ่งเป็นศูนย์กลางโครงสร้างการปกครองของรัฐ เช่น การศึกษาในระดับสูงทั้งโรงเรียนของรัฐในภาคอีสานและในกรุงเทพฯ การทำงานในระบบราชการ ฯลฯ จึงมีแนวโน้มตอบสนองในเชิงบวกต่อระบอบใหม่อย่างคึกคักผ่านการแสดงออกด้วยช่องทางต่างๆ ทั้งในรูปแบบของการแสดงความคิดเห็น การนำเสนอปัญหาและแนวทางแก้ไขสภาพการณ์ต่างๆ ที่ตกทอดมาจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเคลื่อนไหวเพื่อพิทักษ์ระบอบรัฐธรรมนูญ การสร้างสรรค์ผลงานวรรณกรรม และการเข้าสู่กลไกทางการเมืองผ่านระบบเลือกตั้งผู้แทนราษฎร

ด้วยสำนึกอย่างแรงกล้าว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของประเทศชาติและระบอบรัฐธรรมนูญ สำนึกเช่นนี้มาพร้อมกับความเชื่อมั่นว่าความรู้ ความคิด และความสามารถของเขาเหล่านั้นเป็นส่วนนำมาความเจริญแก่ภาคอีสานและประเทศได้ไม่แพ้กับกลุ่มชนชั้นนำในอดีต ประกอบกับบรรยากาศทางการเมืองที่เปิดกว้างมากขึ้นในช่วงทศวรรษแรกหลังการปฏิวัติสยาม การขยายสื่อประชาสัมพันธ์ของรัฐ และกลไกทางการเมืองรูปแบบใหม่ในระบบตัวแทนจากท้องถิ่นได้หล่อหลอมให้ความรู้สึกนึกคิดและการแสดงออกทางการเมืองของพลังทางสังคมใหม่ผูกพันกับรัฐไทยอย่างสืบเนื่อง เป็นการตอบสนองที่พ้นไปจากเรื่อง “ใกล้ชิดตัว” แต่เป็นความรู้สึกนึกคิดถึง “ส่วนรวม” อันเกี่ยวพันกับโครงสร้างหรืออุดมการณ์ทางการเมืองอย่างเด่นชัดในฐานะพลเมืองอีสานของรัฐไทยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ งานศึกษานี้จึงมองว่าการเปลี่ยนแปลงจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบรัฐธรรมนูญเป็นห้วงหนึ่งของการบูรณาการรัฐไทยที่มีความสืบเนื่องกับสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ในความหมายเชิงอุดมการณ์ทางการเมืองและกลไกการปกครองที่ต่างออกไป กล่าวคือ การเปิดโอกาสให้พลเมืองอีสานได้มีส่วนร่วมทางการเมืองทั้งในแง่

การแสดงความรู้สึกรู้สึกนึกคิด และการตอบสนองต่อกลไกของระบบรัฐสภานั้นได้สร้างแรงดึงดูดให้ชาวอีสาน โดยเฉพาะพลังทางสังคมใหม่และผู้คนในเขตเมืองมีความผูกพันและสำนึกเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยมากขึ้น

กรณีของชาวบ้านในพื้นที่ชนบทของภาคอีสานคุณจะมีแตกต่างออกไปอย่างสิ้นเชิง งานศึกษานี้มองการเปลี่ยนผ่านจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับสมัยระบอบรัฐธรรมนูญเป็นภาพต่อเนื่องเชื่อมโยงกัน ที่ผ่านมานั้นชาวบ้านตามชนบทมีศักยภาพในการปรับตัวและการเข้าถึงโอกาสทางเศรษฐกิจ ระบบการศึกษา และระบบราชการดีกว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นและพ่อค้าคหบดี พวกเขาจึงมีแนวโน้มที่จะอยู่ภายนอกระบบอันเกี่ยวข้องกับโครงสร้างของรัฐ และผูกติดกับวิธีการผลิตในชนบทมากกว่าในเมือง ทั้งนี้ ก่อนที่สงครามโลกครั้งที่ 2 จะอุบัติขึ้นเมื่อกลางทศวรรษ 2480 บริบทของการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 แทบไม่ได้ส่งผลอันใดให้เกิดกระแสการตื่นตัวทางการเมือง รวมถึงความเปลี่ยนแปลงในด้านชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านอีสานในชนบทอย่างมีนัยยะสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นการปกครองในระบอบใด พวกเขาก็ยังคงหนีไม่พ้นจากกรอบของความยากลำบาก ปัญหาการปรับตัวและการเข้าถึง โอกาสทางเศรษฐกิจยังคงเป็นข้อจำกัดของชาวบ้านที่ยังไม่ได้รับการแก้ไขอย่างมีสัมฤทธิ์ผลมากนัก

ความรู้สึกรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านจึงวนเวียนอยู่กับเรื่อง “ไถ่ตัว” ซึ่งพวกเขาต้องคืนรนอยู่เสมอ คือเรื่องปากท้อง ภาษีอากร การตั้งถิ่นฐานเพื่อแสวงหาบ้านดินค้ำน้ำชุ่มและความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นของรัฐ รวมถึงความรู้สึกรู้สึกกังวลว่าอิทธิพลจากภายนอกจะเข้ามาเปลี่ยนแปลงท้องถิ่นของตนไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง มากกว่าที่จะเป็นเรื่อง “ไถ่ตัว” ซึ่งเกี่ยวข้องกับโครงสร้างหรืออุดมการณ์ทางการเมืองหรือสำนึกพลเมืองของรัฐไทยอย่างเด่นชัด รวมถึงการยึดติดว่าการสภาพการณ์เมืองขณะนั้นเป็นอย่างไร ด้วยข้อจำกัดหลายประการซึ่งสะท้อนความไม่สม่ำเสมอของการบูรณาการรัฐไทยในแต่ละพื้นที่ จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าการบูรณาการรัฐสามารถดึงชาวบ้านเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยได้โดยสมบูรณ์ ความรู้สึกนึกคิดทางการเมืองของชาวบ้านจึงเป็นคนละชุดความคิดกันกับพลังทางสังคมใหม่ เคลือบแฝงไปด้วยอิทธิพลของ “พลังท้องถิ่น” ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิธีการผลิตในชนบท ฮีตคอง วัฒนธรรม ความเชื่อทางศาสนาแบบชาวบ้าน และเรื่องเล่ามุขปาถะอันว่าด้วยที่มาที่ไปของชุมชนและบรรพบุรุษ เป็นประวัติศาสตร์ของกลุ่มชนซึ่งแตกต่างกับประวัติศาสตร์กระแสหลักที่รัฐไทยปลูกฝังผ่านระบบ

การศึกษา “พลังท้องถิ่น” ยังคงมีบทบาทผลักดันให้ชาวบ้านเคลื่อนไหวอย่างใดอย่างหนึ่งได้อย่างทรงพลังและแพร่กระจายไปอย่างรวดเร็ว เพื่อรับใช้การแสดงออกทางการเมืองของชาวบ้าน ดังสะท้อนให้เห็นจากการเกิดกบฏผู้มีบุญขึ้นหลายครั้งสืบเนื่องมาจนถึงต้นทศวรรษ 2500 หนึ่งที่กล่าวมานั้นไม่ได้หมายความว่า การบูรณาการรัฐไม่ได้ส่งผลอันใดให้ชาวบ้านในชนบทเกิดสำนึกพลเมืองที่ผูกพันกับรัฐไทย แต่อิทธิพลทางความคิดจากรัฐสู่ชาวบ้านเป็นไปอย่างมีข้อจำกัด และมีลักษณะเฉพาะที่ผสานกับพลังท้องถิ่นในแต่ละพื้นที่ ด้วยเหตุนี้ จึงอาจมองได้ว่าการแสดงออกซึ่งความรู้สึกรักคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของพลังทางสังคมใหม่และชาวบ้านในระหว่างทศวรรษ 2470-2480 เป็นภาพสะท้อนศักยภาพในการปรับตัวของชาวอีสานภายใต้การบูรณาการรัฐไทยที่ผ่านมา

สำนึกและการแสดงออกทางการเมืองที่สวนทางกันมีแนวโน้มเคลื่อนมาบรรจบกันภายใต้บริบทการเกิดขึ้นของสงครามโลกครั้งที่ 2 (ทศวรรษ 2480) ปฏิบัติการเสรีไทยเพื่อต่อต้านญี่ปุ่นและรัฐบาลอำนาจนิยมของจอมพล ป. พิบูลสงครามก่อให้เกิดรากฐานการเคลื่อนไหวทางการเมืองของมวลชนภายใต้อุดมการณ์สมัยใหม่ที่เด่นชัดที่สุดเป็นครั้งแรกในภาคอีสาน รวมถึงการปลุกสำนึกพลเมืองให้เกิดสำนึกรัฐประชาชาติและเห็นความสำคัญของวิถีทางตามระบอบรัฐธรรมนูญ (ภายหลังนิยมเรียกว่าระบอบประชาธิปไตย) มากขึ้น ทั้งนี้ สำนึกและการเคลื่อนไหวทางการเมืองซึ่งขยายลงสู่คนเบื้องล่างนั้นหาใช่สัมฤทธิ์ผลอันเกิดจากการกระทำของรัฐโดยตรงไม่ แต่เป็นผลมาจาก การถ่ายทอด ซึมซับจากประสบการณ์การเคลื่อนไหวทางการเมืองของคนอีสานด้วยตนเอง แม้ไม่อาจกล่าวได้ว่า การเคลื่อนไหวของชาวบ้านซึ่งร่วมขบวนการกับนักการเมืองอีสานผู้เป็นพลังทางสังคมใหม่จะครอบคลุมถึงชาวบ้านทั้งหมดในทุกพื้นที่ หรือเป็นคนกลุ่มเดียวกันกับที่เคยเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐไทยในเหตุการณ์กบฏผู้มีบุญ อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี เราเห็นแนวโน้มการประสานร่วมกันของทั้งสองฝ่ายเป็นพลังการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่สำคัญ และทวีความเข้มข้นซับซ้อนมากขึ้นนับแต่นั้นเป็นต้นมา

การพิจารณาบริบทในห้วงการเปลี่ยนแปลงจาก “พื้นที่อีสาน” สู่ “ภาคอีสาน” ภายใต้การบูรณาการของรัฐไทยจึงเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการทำความเข้าใจความหลากหลายและความแตกต่างในการแสดงออกทางการเมืองของชาวอีสานกลุ่มต่างๆ ตลอดจนผลสืบเนื่องของการเคลื่อนไหวแบบมวลชนในยุคสงครามเย็นซึ่งกระจายในหลายพื้นที่ของภาคอีสานหลังทศวรรษ

2490 เป็นต้นไป สภาพการณ์จากห้วงเปลี่ยนผ่านข้างต้นเอื้อให้อาณาบริเวณแห่งนี้เป็นแหล่งฟูมฟักความรู้ตึกนึคคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่เข้มข้นที่สุดภูมิภาคหนึ่ง ทั้งนี้ หวังเป็นอย่างยิ่งว่า สัมฤทธิผลจากการศึกษาในครั้งนี้จะช่วยขยายองค์ความรู้ของการเมืองอีสานสมัยใหม่ใน โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษแรกหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้มากขึ้นไม่มากก็น้อย และทำให้เข้าใจ สืบเนื่องต่อไปได้ว่า เหตุใดเมื่อสงครามเย็นอุบัติขึ้น ภาคอีสานจึงกลายเป็น “เขตแดง” ที่ลุ่มเสี่ยงต่อ ความมั่นคงของรัฐไทยซึ่งต้องเฝ้าระวังอย่างใกล้ชิด

รายการอ้างอิง

- Akiko Ijima. "The Invention of "Isan" History." **Journal of Siam Society** 106 (2018): 106-200.
- Grabowsky, Volker, ed. . **Regions and National Integration in Thailand**. Wiesbaden: Harrassowitz, 1995.
- Jarantaraya. สารคดี บันทึกชีวิต เตียง ตีริขันธ์ (รายการย้อนรอย). เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563. เข้าถึงได้จาก <https://www.youtube.com/watch?v=TvBfXMs9pE0&t=2066s>
- Ministry of Finance. **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam Vol. 1**. Bangkok: The Department of Commerce and Statistics, 1916.
- . **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam Vol. 2**. Bangkok: The Department of Commerce and Statistics, 1917.
- . **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam Vol. 7**. Bangkok: The Department of Commerce and Statistics, 1922.
- . **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam Vol. 4**. Bangkok: The Department of Commerce and Statistics, 1919.
- Paitoon Mikusol. "Administrative Reforms and National Intergration: The Case of the Northeast." In **Regions and National Integration in Thailand**, edited by Volker Grabowsky. Wiesbaden: Harrassowitz, 1995.
- Priyanon Pratumtree. จำลอง ดาวเรือง นักผู้สามัญชนคนอีสาน. เข้าถึงเมื่อ 24 กุมภาพันธ์ 2563. เข้าถึงได้จาก <https://www.youtube.com/watch?v=g80mk44p1BA&t=2179s>
- The Isaander. สารคามก่อนอภิวัฒน์สยาม 2475: แกะประวัติศาสตร์จากบันทึกครูใหญ่ที่นักประวัติศาสตร์ไม่เคยอ่าน. เข้าถึงเมื่อ 31 กรกฎาคม 2562. เข้าถึงได้จาก https://www.theisaander.com/post/906241beforedemocarcy?fbclid=IwAR3qOhom30_HtdRaYIFW3_ZuD80_guMvEltUAg7nUVeqDiiux-VIX4gxkZ4
- กรมโฆษณาการ. คู่มือพลเมือง. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งนคร, 2491.
- กรมประชาสัมพันธ์. 50 ปี กรมประชาสัมพันธ์. กรุงเทพฯ: กรมประชาสัมพันธ์, 2526.
- กรมศิลปากร. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำปากคลองมะขามเฒ่าและพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ. พระนคร: กรมศิลปากร, 2493. (พิมพ์พระราชทานในงาน

พระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช 2493).

กระทรวงมหาดไทย. **ประมวลพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2.** พระนคร: กระทรวงมหาดไทย, 2513.

กันย์ ชโลธรรังสี. "การตอบสนองของปัญญาชนอีสานต่อการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475-2500." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555.

กาญจนา เทียนลายและธีรณรงค์ สกุลศรี. "ประชากรชายขอบ: มุมมองในเชิงประชากรและการกระจาย." ใน **ประชากรชายขอบและความเป็นธรรมในสังคมไทย.** กุลภา วณะสาระและกฤตยา อาชวนิจกุล, บรรณาธิการ. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2555.

กำพล จำปาพันธ์. **ข้าเจียง: กบฏไพร่ ขบวนการผู้มีบุญหลังสถาปนาพระราชอาณาจักรสยาม-ล้านช้าง.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555.

กิติรัตน์ สีหพันธ์. **การศึกษาของพระสงฆ์อีสาน จากเวียงจันทน์ถึงกรุงเทพฯ.** เข้าถึงเมื่อ 6 เมษายน 2562. เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_11118

ขจัตถัย บุรุษพัฒน์. **การเมืองและพรรคการเมืองไทยนับแต่ยุคแรกถึงปัจจุบัน.** พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2511.

ขจีรัตน์ ไอรำวัฒน์. "ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา : บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ. ศ. 2325-2388." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532.

คริส เบเคอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร. **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2558.

เด วิยอาจ, เดวิด. **ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับสังเขป.** แปลจาก Thailand: A Short History. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย กาญจณี ละอองศรี และคณะ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556.

งามตา ลี้มตระกูล. "กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520.

จอห์นสตัน, เดวิด บรูซ. **สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473.** แปลจาก Rural Society and the Rice Economy in Thailand 1880-1930. แปลโดย พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530.

- จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับ
กระทรวงมหาดไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- จารุวรรณ ชรรมวัตร. "บทบาทของหมอลำต่อสังคมอีสานในช่วงกึ่งศตวรรษ." รายงานวิจัยสถาบันวิจัย
ศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2528.
- ฉลอง สุนทราวาณิชย์. "ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์และกบฏในภาคอีสาน ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับ
อุดมการณ์และผู้นำ." ใน **ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์และกบฏในสังคมไทย**. พระเพ็ญ
อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพพิสมัย, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. "ความสำคัญของขบวนการเสรีไทย." **ทางอีสาน** 4, 41 (กันยายน 2558): 88-95.
- . **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**. นนทบุรี: สร้างสรรค์, 2527.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2537.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, บรรณาธิการ. **ชาวนาสองฝั่งโขง: ชีวิต วัฒนธรรมและจิตสำนึก**. กรุงเทพฯ:
สร้างสรรค์, 2549.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร. **เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว**. เข้าถึงเมื่อ 20 มกราคม 2563.
เข้าถึงได้จาก <https://123slides.org/document/pdf-bzIIBdydX>
- . "อุดมการณ์ขบวนการผู้บุญอีสาน." **วารสารร่วมพฤษ** 2, 12 (มกราคม 2528): 93-122.
- เฉลิมเกียรติ ภาวะเวช. "ขบวนการเสรีไทยสายอีสาน: ข้อสังเกตเบื้องต้น." **วารสารมนุษยศาสตร์และ
สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม** 29, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2553): 160-68.
- ชลดา โกพพัฒนา. "ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-
2448." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย**, 2533.
- ชลิต วิพทันะพร. "การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2321-2453." **วิทยานิพนธ์ศิลปศา
สตรมหาบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม**, 2529.
- ชัยอนันต์ สมุทรวณิชและชาติยา กรรณสูตร. **เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477**.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2532.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **ประวัติการเมืองไทยสยาม พ.ศ. 2475-2500**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2559.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547.
- ชาติรี ประกิตนันทการ. **การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม: สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม**.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.

———. **ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552.

ชุมพล แนวจำปา. "การคมนาคมระหว่างกรุงเทพ กับหัวเมืองอีสานก่อนมีทางรถไฟสายนครราชสีมา พ.ศ. 2443." **เมืองโบราณ** 22, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2539): 63-71.

ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์. **ความเป็นสมัยใหม่ในวรรณกรรมของคณะสุภาพบุรุษ**. เข้าถึงเมื่อ 15 กันยายน 2562. เข้าถึงได้จาก <https://prachatai.com/journal/2015/01/57469>

เชาวน์มนัส ประภักดี. "เพลงลาวแพน: ประวัติศาสตร์การเมืองในแพน." **วารสารภาษาและวัฒนธรรม** 33, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2557): 5-30.

ไชยันต์ รัชชกุล. **อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากศักดิ์นาสู่ทุนนิยมรอบนอก**. กรุงเทพฯ: อ่าน, 2560.

ชิมเมอร์แมน, คาร์ล ซี. **การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม**. แปลจาก Siam: Rural Economic Survey 1930-1931. แปลโดย ชิม วีระไวทยะ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.

ซี อินแกรม, เจมส์. **การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970**. แปลจาก Economic Change in Thailand 1850-1970. แปลโดย ชูศรี มณีพุกษ์และเฉลิมพจน์ เอี่ยมกมลลา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก**. พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2507.

ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. **การเมืองสองฝั่งโขง**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ **เสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอีสาน**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ และหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุลพระธิดา, 2538.

———. **เทศาภิบาล**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

———. **นิทานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊กส์, 2556.

เด. จิรารต์. "การค้าในประเทศสยาม." แปลโดย นพพร บันลือสินธุ์. ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 5**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2554.

เดิม วิภาคย์พจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557.

เตียง ศิริขันธ์ และจรัส สุขุมวัฒนะ. **หัวใจปฏิวัติในฝรั่งเศส**. ม.ป.ท: ม.ป.ส, ม.ป.พ.

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. "การเคลื่อนย้ายแรงงานอีสานเข้าสู่ส่วนกลางในอดีต." **วารสารธรรมศาสตร์** 11, 3

(กันยายน 2525): 56-65.

ธงชัย วินิจจะกุล. **กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ**. แปลจาก Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation. แปลโดย พวงทอง ภัครพันธุ์, ปौरดา อรุณวงศ์ และ พงษ์เลิศ พงษ์วานานต์. กรุงเทพฯ: อ่าน, 2556.

ธัญชัย รสจันทร์. "สภาพเศรษฐกิจของเมืองอุบลราชธานี ระหว่าง พ.ศ. 2335-ทศวรรษที่ 2460." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.

ธรณี นครธรรม. **ชีวิตที่มาจากดินและกลับไปสู่ดินของชายที่มีนามว่าบุญเย็น วอทอง**. อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซ็ท, 2552.

ธันวา ใจเที่ยง. **หมู่บ้านชาวนาปฏิวัติบนแผ่นดินอีสานตอนบน**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546.

ธำรงค์ดี เพชรเลิศอนันต์. "วาทกรรมเลียดินแดน." ใน **สยามประเทศไทย: ใต้ดินแดน-เสียดินแดนกับลาวและกัมพูชา**. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556.

ธิปดี บัวคำศรี. **ประวัติศาสตร์กัมพูชา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2555.

ธีรชัย บุญมาธรรม. "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 – 2450." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

ธีรวัชร ประนัดสุดจำ. "แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายจำลอง ดาวเรือง." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย มหาสารคาม, 2542.

ธีระ ฐศรีวรรณ. "การขยายตัวของชุมชนในเขตเทศบาลเมืองอุบลราชธานี ระหว่างปี พ.ศ. 2478-2542." วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2545.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. **การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน, 2560.

———. **ความรู้ ความคิด และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม 2475**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน, 2560.

———. "ระบอบรัฐนิยม จอมพล ป. พิบูลสงคราม: การก่อรูปของแนวความคิดและความหมายทางการเมือง." **รัฐศาสตร์สาร** 14,3 – 15, 1 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): 228-74.

นรนิติ เศรษฐบุตร. **รัฐธรรมนูญกับการเมืองไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2553.

นายเมือง เดิมชื่อเถื่อน [นามแฝง]. **วรรณกรรมมะพร้าวห้า: คู่มือประวัติศาสตร์**. พระนคร:

โรงพิมพ์สุริย์, 2491.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์ : ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และรูปการณ์**
จิตสำนึก. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.

นิยม รักษาจันทร์. **2488 ครูอีสานกู่ชาติ**. สกลนคร: สถาบันราชภัฏสกลนคร, 2543.

บ้งอร ปิยะพันธุ์. "ประวัติศาสตร์ของชุมชนลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น."
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.

บาทัน อิมสำราญ. "คำกลอนพากย์อีสานบรรยายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามของขุนพรหม
ประศาสน์." ใน **ภาษาและวรรณกรรมสาร ฉบับ ภาษาและวรรณกรรมกับสังคม**. บาทัน อิม
สำราญ, บรรณาธิการ. นครปฐม: ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2549.

บุญช่วย อัดถาวรและไพฑูริย์ มีกุล. "กบฏผู้มีบุญเมืองมหาสารคาม." ใน **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย**
ภาคอีสาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542.

ปฐม ตาคะนันท์. **คณะสงฆ์สร้างชาติ สมัยรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 74 : เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดการการ ณ หัวเมือง
ลาวพวน. พระนคร: กรมศิลปากร, 2502.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 46 ภาคที่ 73 (ต่อ) 75. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรม
ศิลปากร, 2545.

ประทีป ชุมพล. **พื้นเวียง: วรรณกรรมแห่งการขจัด**. กรุงเทพฯ: อติต, 2525.

ประนุช ทรัพย์สาร. "พัฒนาการของสังคมอีสานในพุทธศตวรรษที่ 24-25." งานวิจัยสถาบันวิจัยและ
พัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, 2550.

———. "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2394-2475." วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ประมวล พิมพ์เสน. **บันทึกประวัติศาสตร์เมืองขอนแก่น**. ขอนแก่น: โรงพิมพ์พระธรรมขันธ์, 2541.

ประวัติมหาดไทยของหลวงวิจิตรถาวร. พระนคร: มิตร์ไทย, 2510. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพหลวงวิจิตรถาวร 21 ตุลาคม 2510).

ปรีชา ธรรมวินทร. **เตี้ยงศิริจันทร์ ขบวนการเสรีไทยสายสกลนคร**. กรุงเทพฯ: แม่คำฝาง, 2553.

ปรีดี พนมยงค์. **รวมข้อเขียนของปรีดี พนมยงค์กับสังคมไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2526.

- ปวีณา ว่างมี. "รัฐไทยกับการกล่อมเกลாதองการเมืองผ่านแบบเรียนในช่วง พ.ศ. 2475-2487." วิทยานิพนธ์หลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. **อัตลักษณ์เอกสาร: วงศาวិทยาการควบคุมประชากรรัฐไทย**. เชียงใหม่: ศูนย์บริหารงานวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2561.
- ผดุงแก้ววันประจันต์, หลวง (จันทร์ อุดตรนคร). "เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 1: ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน." ใน **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ 26 ภาค เล่ม 1 ภาคที่ 1-13**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, 2558.
- ผาศุก พงษ์ไพจิตรและคริส เบเคอร์. **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, 2546.
- พ. เมืองชมพู [นามแฝง]. **ผู้สมรภูมิพวน**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2532.
- พรมประศาสน์, ชุน. "เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินสยาม คำกลอนภาษาไทยภาคอีสาน." ใน **คือผู้อภิวัฒน์...ถึงรัฐมนตรีอีสาน ถึงกวีพื้นบ้านคืออุดมการณ์ประชาธิปไตย**. มหาสารคาม: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2543.
- พรรคสังคมนิยม. **ครุฑทอง จันดาวงศ์: ชะตากรรมที่เลือกไม่ได้**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: พรรคสังคมนิยม มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2539.
- พรณิกา ฉายากุล. "ส.ส. ภาคอีสานกลุ่มแนวคิดสังคมนิยม พ.ศ. 2490-2506." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.
- พรณี บัวเล็ก. **กุสลากรรกับประวัติศาสตร์แรงงานไทย**. กรุงเทพฯ: พันธกิจ, 2546.
- พรรษา สิ้นสวัสดิ์. "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- พระธรรมดิลก. **ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอน ภาษาอีสาน**. พระนคร: วัดบรมนิวาส, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพวรคุณ ณ วัดมณีชลขันธ์ 9 มีนาคม 2512).
- พระโพธิวงศาจารย์ (อ้วน ติสโส). "เรื่องลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 18 ตอนที่ 3 : ว่าด้วยประเพณีของชนชาวมณฑลอีสาน." ใน **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ 26 ภาค เล่ม 2 ภาคที่ 14-26**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, 2558.
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2506.

- พวงทอง กวัศกรพันธ์. **สงคราม การค้า และชาตินิยมในความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชา**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2552.
- พอพันธ์ อูยานนท์. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ 5 ภูมิภาคของไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2558.
- พิพัฒน์ พสุธารชาติ. **คราสและควินิน: รื้อ-สร้างปากไก่และใบเรือของนิธิ เอียวศรีวงศ์**. กรุงเทพฯ: อิลลูมินันส์, 2560.
- พิภู บุญบงก. "พัฒนาการของกลุ่มทุนจีนในภาคอีสานตอนบนของประเทศไทย พ.ศ. 2474-2459." **โครงการวิจัยความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยในปริทัศน์ประวัติศาสตร์** สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2560.
- พิมพ์รด พิพัฒน์กุล. "บทบาทของขบวนการเสรีไทยต่อขบวนการเสรีลาว." **รัฐศาสตร์สาร** 23, 2 (2545): 110-35.
- พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์. "การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475." **วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร**, 2530.
- พิรภัทร หัวเข็ม และสมศรี ชัยวนิชยา. "นโยบายการพัฒนาอีสานของรัฐบาลสยามตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2453-2477." **วารสารประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ** 43 (สิงหาคม 2561-กรกฎาคม 2562): 84-109.
- พิรยา คุ้มณะสิริ. "แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2533.
- พิรยา มหากิตติคุณ. "แนวคิดและบทบาททางการเมืองของทองอินทร์ ภูริพัฒน์." ใน **ปริทัศน์ มนยงค์ และ 4 รัฐมนตรีอีสาน+1**. ชาญวิทย์ เกษตรศิริและ ชรรมรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544.
- เพ็ญพิไลลักษณ์ มณีภาค. "วรรณกรรมการเมืองของขุนพรหมประศาสน์." **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม**, 2535.
- ไพฑูรย์ มีกุล. "การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453." ใน **มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ**. วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชค อ่องสกุล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524.
- . **การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรตติ้ง, 2515.
- ไพโรจน์ ชัยนาม. "กรมโฆษณาการ." ใน **50 ปี กรมประชาสัมพันธ์**. กรุงเทพฯ: กรมประชาสัมพันธ์,

2526.

ภมร ภูผิวดา. "การค้าโคกระบืออีสานในต้นพุทธศตวรรษที่ 25." *วารสารพื้นถิ่นโขง ซี มูล* 2, 1

(มกราคม-มิถุนายน 2559): 121-50.

กัญญาพันธุ์ พจนะลาวัฒน์. *กำเนิด "ประเทศไทย" ภายใต้เผด็จการ*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2558.

———. *เทศบาล: พื้นที่ เมือง และกาลเวลา*. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2560.

มณฑล คงแถวทอง. "เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในกลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. 2398-2453." *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2527.

มณฑลททหราบกที่ 6. *พระราชประวัติและพระกรณียกิจ พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์*. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2523. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (ชมพล) จุฑารุช 24 มิถุนายน 2523).

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.

มหาวิไชย (จัน อุดรนคร), ขุน. *นิราศเมืองอุบล*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ถนนบ้านหม้อกรุงเทพ, ร.ศ. 119.

มาลี บุญศิริพันธ์. *เสรีภาพหนังสือพิมพ์ไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548.

เมฆา วิรุพหก. "10 ธันวาคม" วันรัฐธรรมนูญกับพระราชหฤทัย ร. 7 จากฉบับชั่วคราวถึงฉบับถาวร. เข้าถึงเมื่อ 15 พฤศจิกายน 2562. เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/this-day-in-history/article_4732

แมคคาร์ธี, เจมส์. *บุกเบิกสยาม: การสำรวจของพระวิภาคภูวดล พ.ศ. 2425-2436*. แปลจาก *Surveying and Exploring in Siam from 1881 to 1893*. แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปาล โปธิ์. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊กส์, 2561.

รุชโซ, ยัง ยากส์. *เอมิล*. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ศิริจันทร์. กรุงเทพฯ: โฉมิต, 2554.

"เรื่อง บัตรสนทนทำให้ย้ายข้าหลวงขุนันท์ว่าไม่รู้การปกครอง (พ.ศ. 2477)." 5 พฤษภาคม 2477. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร .0201.25/33 ก่อ่ง 23. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกราบทูลเรื่องราชการหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก." จ.ศ. 1245. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ. ร.5 รล. พศ. 25/5. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง กระตุ๋ถาม ว. 62/2492 เรื่องกรรมกรสามล้อชาวอีสานถูกกดขี่ข่มเหงของนายสุวัฒน์ พูลลาภ ส.ส. (ตอบในที่ประชุม) (พ.ศ. 2492)." เอกสารกระทรวงมหาดไทย สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. มท. 1.1/22 ก่อ่ง 1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

- "เรื่อง คณะกรรมการจังหวัดชัยภูมิส่งโครงการงานฉลองรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2483 และคำสั่งกำหนดการ
หน้าที่มาให้ทราบ (พ.ศ. 2483)." เอกสารสำนักปลัดกระทรวงมหาดไทย กองกลาง. มท.
2.2.5/136 เล่ม 6. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ความเห็นนายพรหม สุตระสุนทร ว่ารัฐบาลควรตั้งสมาคมช่วยคนไร้งาน โดยให้สมาชิกเสียค่า
บำรุงและเงินจำนวนนี้เป็นเงินประกันการไร้งาน จะได้ช่วยอุปถัมภ์สมาชิกที่ไม่มีงานทำใน
เวลาต่อไป (พ.ศ. 2475)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี.
สร.0201.25/112 ก่อ่ง 3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ความเห็นเรื่องสร้างทางรถไฟในพระราชอาณาเขต." 29 มิถุนายน ร.ศ. 118-24 กรกฎาคม ร.ศ.
133. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ยช. 5.1/24.
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง จะขอลอดราชวงษ์เมื่อนครพนมออกจากตำแหน่ง." 3 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112-5 พฤษภาคม ร.ศ.
113. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม 59/17. หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ.
- "เรื่อง จังหวัดขอนแก่น." 9 มิถุนายน 2471-15 กันยายน 2472. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7
กระทรวงมหาดไทย ข่าวนในหนังสือพิมพ์. ร.7 ม. 26. 5ก/30. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง จังหวัดขอนแก่น." 10 กรกฎาคม 2471-30 กันยายน 2472. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7
กระทรวงมหาดไทย ข่าวนในหนังสือพิมพ์. ร.7 ม. 5ก/41. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง จังหวัดมหาสารคาม." 19 พฤษภาคม-27 ตุลาคม 2471. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7
กระทรวงมหาดไทย ข่าวนในหนังสือพิมพ์. ร.7 ม. 26. 5ก/19. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง จังหวัดร้อยเอ็ด." 5 มิถุนายน 2471-30 กันยายน 2472. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7
กระทรวงมหาดไทย ข่าวนในหนังสือพิมพ์. ร.7 ม. 26ก/28. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง จังหวัดอุบลราชธานี." 21 มิถุนายน 2471-8 กรกฎาคม 2472. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาล
ที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวนในหนังสือพิมพ์. ร.7 ม.26 5ก/38. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง จัดการคณะสงฆ์มณฑลอิสาน." 20 ตุลาคม ร.ศ. 120-28 พฤษภาคม ร.ศ. 129. เอกสารกรมราช
เลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ. ร.5 ศ. 12/59. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง จีนทำร้ายพวกลาวกุลีบริษัทศรีราชา." 7-31 ตุลาคม 2453. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6
กระทรวงมหาดไทย. ร.6 ม. 3.6ก/1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ฎีกาและเรื่องรวนายโสภาก พลตรี (พ.ศ. 2476-2485)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนัก
เลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.40/ 1340 ปีก 1 ก่อ่ง 45. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองมณฑลอุดร." 12 กรกฎาคม ร.ศ. 114-14 พฤษภาคม

- ร.ศ. 119. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม. 2. 3/30. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองมณฑลอุบลราชธานี." 14 กรกฎาคม ร.ศ. 113-26 มกราคม ร.ศ. 115. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม. 2.3/19. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง แดงการณืเป็นทำนองร้องทุกข์ว่าลาวไม่ได้รับความเสมอภาคในราชการเช่นคนไทย (พ.ศ. 2476)." กรกฎาคม 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.25/552 ก่อ่ง 17. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ทำนบในมณฑลอิสาน." 14 มกราคม 2453-9 ธันวาคม 2465. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย. ร.6 ม. 15.2/1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง นายคุ้ม ศรีสุวรรณ แสดงความเห็นเรื่องการเมืองเกี่ยวกับการขยายราชอาณาจักรและเก็บภาษีรวม 13 ชื่อ (พ.ศ. 2475)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/109 ก่อ่ง 3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง นายบุญชื้อ อัดถากร เสนอความเห็นเกี่ยวกับการที่จะทำให้รัฐธรรมนูญมั่นคงและถาวร (พ.ศ. 2476)." 25 ตุลาคม 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สร.0201.25/658 ก่อ่ง 20. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง นายฟ้าฟื้น นิลโชติ แดงความจริงเรื่องขอพระราชทานเงินให้พระยาพหลฯ (พ.ศ. 2476)." 20 สิงหาคม 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/644 ก่อ่ง 20. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง นายมานิต ชัยศรี ขอให้พระยาพหลฯ คงรับเป็นผู้รับผิดชอบในราชการของประเทศตลอดไป (พ.ศ. 2476)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/619 ก่อ่ง 19. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง นายสงวน ศิลปะเจริญ อ้างว่าได้ช่วยชี้แจงเผยแพร่ข่าวคณะราษฎรในท้องที่อำเภอชัยบุรี จังหวัดหนองคาย (พ.ศ. 2475)." 13 สิงหาคม 2475. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/239 ก่อ่ง 7. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง นายสวาสติ ศชนะนาวิน เสนอความเห็นให้ตั้งผู้สวดส่งข้าราชการชั้นเจ้ากรมและกรมการเมืองของภาคอิสาน (พ.ศ. 2476)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.25/ 569 ก่อ่ง 17. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง นายส่อ เล่าไชย์กับพวกรวม 109 รายชื่อ ร้องขอให้งดการเก็บอากรค่านา พ.ศ. 2476 ในตำบลโคกพะ อำเภอกอภะ จังหวัดมหาสารคาม." 15 ธันวาคม 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี

สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.40/ 1337 ก่อ่ง 44. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง นายเหรียญ ผิวพุ่ม เสนอเห็นเพื่อความเจริญของประเทศ (พ.ศ. 2475)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/89 ก่อ่ง 3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง นายอวัธ อัญญาชัยกับพวกร้องว่า พ.ต.ท. หลวงยุทธกาจกำจร นายอำเภอภูคากาหารเกณฑ์เร่งพวกผู้ร้องให้ทำเสาโทรเลข โทรศัพท์ โดยให้ค่าจ้างแรงงาน ถ้าไม่สมัครใจทำต้องเสียเงินคนละ 10 สตางค์ จึงเดือดร้อนเพราะเสียเวลาทำนา ขอให้ช่วยเหลือ (พ.ศ. 2484)." 7 สิงหาคม 2484. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.40/2195 ก่อ่ง 74. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง นายอ่ำ สังข์ชาติกับพวกกล่าวโทษพระยาสุโยราชกับข้าราชการในจังหวัดสุรินทร์บางคน (พ.ศ. 2475-2477)." 11 สิงหาคม 2475. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.40/2074 ก่อ่ง 40. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง บุญชื่น อัดถากร เสนอความเห็นเรื่องวิหาเงินมาชดเชยในการที่รัฐบาลต้องสิ้นเปลืองไปในการปราบกบฏ (พ.ศ. 2476)." 9 พฤศจิกายน 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/677 ก่อ่ง 21. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง ประชาชนจังหวัดต่างๆ ช่วยเหลือในการปราบกบฏ (18 ต.ค. 2476-17 ก.ค. 2477)." 17 พฤศจิกายน 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.1.3/9 ปีก 7 ก่อ่ง 4. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง ปันเขตเมืองกมกวาปีกับเมืองขอนแก่น." 15-19 มกราคม ร.ศ. 115. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.2.1/12. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง ผลประโยชน์ที่ได้จากภาษีอากรมณฑลต่างๆ." 8 มิถุนายน-3 สิงหาคม ร.ศ. 128. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ร.5 ค.14/29. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง ฝืนญ-หนังสือมีไปมากระทรวงมหาดไทย (มณฑลอีสาน-อุดร)." 22 พฤษภาคม-29 มิถุนายน ร.ศ. 121. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม 2 18/10. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานในเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค. 2476 – 12 ก.ย. 2481)." 29 ธันวาคม 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.3.1/1 ปีก 6 ก่อ่ง 1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

"เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็น และขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5

- ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481)." 26 ธันวาคม 2476. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.1.3.1/1 ปีก 7 กล่อง 1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค.2476-12 ก.ย.2481)." 27 ตุลาคม 2478. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.1.3.1/1 ปีก 5 กล่อง 1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค.2476-12 ก.ย. 2481)." 6 กรกฎาคม 2478. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.1.3.1/1 ปีก 13 กล่อง 2. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ผู้มีชื่อขออาสารายงานเหตุการณ์ เสนอความเห็นและขอบำเหน็จความชอบในการปราบกบฏ (5 ต.ค. 2476-12 ก.ย. 2481)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.1.3.1/1 ปีก 6 กล่อง 1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง พระญาณรักจิต ว่าด้วยราชการในมณฑลอิสาน." 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120-3 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 121. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม. 67/15. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง พระพรหมภิบาลไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา." 4 กันยายน ร.ศ. 115. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.2. 14/14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง พระราชดำรัสในการเปิดทางรถไฟสายนครราชสีมา." 19 ธันวาคม ร.ศ. 119. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. ร.5 ยช. 5.6/38. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง พระราชหัตถเลขาและหนังสือโต้ตอบเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศสและนโยบายทางการเมือง." 8 มกราคม-9 มีนาคม 2438. เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ. สบ. 16.4.3.1/13. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง มณฑลอิสาน." 11 สิงหาคม ร.ศ.119- 20 พฤษภาคม ร.ศ. 119. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.57/14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ยกเว้นเก็บภาษีอากรแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านและสารวัตร." 6 สิงหาคม ร.ศ. 129. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ร.5 ค. 14/30. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ราชวงษ์เหล็กเข้าทำการในกองอำเภอ." 13-15 มกราคม ร.ศ. 118. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5ม. 1/17. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง รายงานการจัดการคณะศาสนาและการศึกษามณฑลนครราชสีมา." 5 กันยายน-7 ธันวาคม 2453. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ. ร.6 ศ. 10/3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.

- "เรื่อง รายงานการจัดราชการและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา." 11 มิถุนายน ร.ศ. 112-19 มกราคม ร.ศ. 119. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม. 46/6. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง รายงานข้าหลวงตรวจการศึกษามณฑลนครราชสีมา." 3 ตุลาคม 2454. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ. ร.6 ศ. 10/8. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการลุ่มน้ำโขง." 25 สิงหาคม-13 กันยายน 2469. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย. ร.7 ม.4.1/6. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง รายงานมณฑลนครราชสีมา." 8 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 120-30 กรกฎาคม ร.ศ. 128. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม.2.14/16. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง รายงานมณฑลอุดร." 7 สิงหาคม ร.ศ. 120-7 กรกฎาคม ร.ศ. 129. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม. 59/41. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด." 25 สิงหาคม-29 มีนาคม 2455. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย. ร.6 ม.20/4. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง รายงานราชการมณฑลอุดร (ลาวพวน)." 5 พฤศจิกายน 2453- 31 ตุลาคม 2461. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย. ร.6 ม. 28/1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ราวกล่าวโทษข้าราชการ พ่อค้า ฯลฯ ในฐานกบฏหรือขัดต่อรัฐธรรมนูญ (พ.ศ. 2466-2478)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/723 ก่อ่ง 22. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ราษฎรจังหวัดขอนแก่นกล่าวโทษขุนพิศาลคีรีว่าประพฤติตนไม่สมควรแก้หน้าที่ราชการและขอคืนเงินที่เรียกรายจากราษฎร (พ.ศ. 2475)." กันยายน 2475. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.40/ 678 ก่อ่ง 21. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ราษฎรจังหวัดชุนันต์เดือดร้อนของควั่นอากรค่านาตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นไป (พ.ศ. 2476)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.40/725 ก่อ่ง 22. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง โรงงานชุนชาติ มณฑลอุบลราชธานี." 18 เมษายน 2466-เมษายน 2469. เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. สบ. 2.28/3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง โรงเรียนและการเล่าเรียนมณฑลอิสาน." 23 ตุลาคม 2453-3 ตุลาคม 2456. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ. ร.6 ศ. 4/22. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ส.ต.อ. เจิม หาราชวงศ์ขอให้ส่งผู้แทนไปปาฐกถาและตั้งกรรมการสอดส่องความประพฤติข้าราชการ และแสดงความเห็นเกี่ยวกับเบี้ยเลี้ยงเดินทาง (พ.ศ. 2475)." 12 สิงหาคม 2475.

- เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/303 ก่อ่ง 9. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ส.ท. สุพรรณเกล้าเรื่องความรู้สึกของพลเมืองในจังหวัดอุตรคราวเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475)." 2 กันยายน 2475. เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร. 0201.25/436 ก่อ่ง 12. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ส่งคำแจ้งความของลาวนายร้อยซึ่งควบคุมลาวมารับจ้างทำนาในแขวงเมืองชัยภูมิรวม 5 ฉบับ มาถวายแล้ว." 19 มิถุนายน - 19 ธันวาคม ร.ศ. 123. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น 3.2 ก/36. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน." 2-13 เมษายน 2472. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 กระทรวงมหาดไทย ข่าวกในหนังสือพิมพ์. ร.7 ม. 26. 4/78. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง สัญญาระหว่างอังกฤษ-ฝรั่งเศสการ์รันตีอินดิเป็นเคนต์ของไทย." 15 มกราคม 2437-7 กุมภาพันธ์ 2438. เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ. สบ. 16.4.3.1/14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง เสนอความเห็น 2 ฉบับ (ฉบับที่ 6) เห็นสมควรให้เงินเดือนกำนันและเล็กลงเงินส่วนแบ่งของ เจ้าประเทศราช (ฉบับที่ 7) ขอให้รัฐบาลวางอัตราค่าพาหนะและค่าเดินทางผู้ตรวจการเสีย ใหม่ (พ.ศ. 2476)." เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.25/74 ก่อ่ง 3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง หลวงมลอโยธานุโยคเกณฑ์ข้าคนภูไทยเมืองวังคำ ส่งเสบียงกองด่านทางลาวพวนและเรื่องเก็บ เงินค่าราชการ." 30 กรกฎาคม ร.ศ.111-4 พฤศจิกายน ร.ศ. 112. เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย. ร.5 ม. 59/14. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เรื่อง ให้พระสงฆ์และผู้มีชื่อไปป่าภูเกล้าและชี้แจงข่าวอกุศล (พ.ศ. 2476)." เอกสารสำนัก นายกรัฐมนตรี สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. สร.0201.1/20 ก่อ่ง 6. หอจดหมายเหตุ แห่งชาติ.
- เลียง ไชยกาล. "ความรู้เรื่องเมืองไทย (ภาคอีสาน)." ใน ประวัติมหาดไทยของหลวงวิจิตรศุกร. พระ นคร: มิตรไทย, 2510. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงวิจิตรศุกร 21 ตุลาคม 2510).
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ประวัติศาสตร์-โบราณคดี. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2514.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. ลาวในเมืองไทย กลุ่มชาติพันธุ์ที่คลุมเครือ. เข้าถึงเมื่อ 6 เมษายน 2562. เข้าถึงได้ จาก <http://www.lek-prapai.org/watch.php?id=790>

- วณิ พนมยงค์ สายประดิษฐ์, บรรณาธิการ. **แนวความคิดประชาธิปไตยของปรีดี พนมยงค์**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิปรีดี พนมยงค์, 2535.
- วาริณตัน สมิธ, เฮอริเบิร์ต. **ห้าปีในสยาม เล่ม 1**. แปลจาก Five Years in Siam. แปลโดย เสาวลักษณ์ กีชานนท์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2544.
- วิภัส เลิศรัตนรังสี. "รัฐกับความเร็ว: การคมนาคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์." **ศิลปวัฒนธรรม** 37, 10 (สิงหาคม 2559): 128-45.
- วิลาศ โภธิสาร. "รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484." **วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ**, 2536.
- วิสุทษ์ บุญยกุล. **เตียง สิริขันธ์: วีรชนประชาธิปไตย ขุนพลภูพาน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แม่คำพาง, 2553.
- วีระพงษ์ ยศบุญเรือง. "การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-2433." **วารสารวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ 2, 2** (กรกฎาคม-ธันวาคม 2549): 67-96.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529.
- ศรัญญู เทพสงเคราะห์. "มองสำนักพลเมืองยุคคณะราษฎรผ่านอนุสาวรีย์รัฐธรรมนูญในอีสาน." **ศิลปวัฒนธรรม** 39, 8 (8 มิถุนายน 2561): 74-101.
- . **ราษฎรธิปไตย: การเมือง อำนาจ และทรงอำนาจ (คณะ) ราษฎร**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2562.
- ศราวุฒิ วิสาพรหม. **ราษฎรสามัญหลังปฏิวัติ 2475**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.
- สนิท เจริญรัฐ. **โอ้ว...อาณาประชารัฐ: ชุดความหลังของนักหนังสือพิมพ์ผู้หนึ่ง**. พระนคร: แพร์พิทยา, 2507.
- สภาผู้แทนราษฎร. **รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร สมัยที่ 2 สามัญ เล่ม 1 พ.ศ. 2476**. พระนคร: ม.ป.ส., ม.ป.พ.
- สมชัย ภัทรชนนันท. "ครอง จันดาวงศ์กับการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธของชาวนาอีสาน." **วารสารสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร** 11, 1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2557): 2-46.
- . "ทฤษฎีการลุกฮือของชาวนากับการวิเคราะห์การต่อสู้ของชาวนาอีสาน." **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี** 12, 1 (2559): 75-107.
- สมชาย นิลอาธิ. "ต่าง-นายฮ้อย." **วารสารร่มพญักษ์ มหาวิทยาลัยเกริก** 29, 1 (ตุลาคม 2553-มกราคม 2554): 198-234.

- สมศักดิ์ มหาทรัพย์กุล. "การเก็บเงินรัฐอุปการและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ. 2444-2482." วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2534.
- สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย. **ปาฐกถาของผู้แทนราษฎร เรื่อง สภาพของจังหวัดต่างๆ.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์บลิซซิ่ง, 2539.
- สรศักดิ์ งามขจรกุลกิจ. **ตำนานใหม่ของขบวนการเสรีไทย: เรื่องราวการต่อสู้เพื่อเอกราช สันติภาพ และประชาธิปไตยอย่างแท้จริง.** กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555.
- สวัสดิ์ ตราชู. **ลับสุดยอด เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสรีไทยกับขุนพลภูพาน เตียง ศิริจันทร์.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2533.
- สายชล สัตยานุรักษ์. "โครงการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย." รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2558.
- สำนักงานโฆษณาการ. **ปาฐกถาเรื่อง "การเลือกตั้งผู้แทน" และลักษณะของผู้แทนราษฎร.** ธนบุรี: โรงพิมพ์ดำรงธรรมจำกัด, 2479.
- สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. **เมืองกับมหานคร.** เข้าถึงเมื่อ 15 กันยายน 2562. เข้าถึงได้จาก <http://www.royin.go.th/?knowledges=เมือง-กับ-มหานคร-๑๖-มีนาคม>
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. **ประมวลข้อมูลรายงานการประชุม การอภิปรายทั่วไปในรัฐสภา พ.ศ. 2477-ปัจจุบัน.** เข้าถึงเมื่อ 10 มกราคม 2563. เข้าถึงได้จาก <https://library2.parliament.go.th/giventake/debate2.html>
- สิทธิพร ณ นครพนม. "โทรเลขภาคอีสาน: การคมนาคม." ใน **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 6.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542.
- สุเชาวน์ มีหนองหว้า และกิติรัตน์ สีหพันธ์. **นักการเมืองท้องถิ่นจังหวัดอุบลราชธานี.** กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า, 2549.
- สุทิน เกษคุปต์. "รำลึกถึงคุณอุดม บุญประกอบ." ใน **อุดม บุญประกอบ.** พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายอุดม บุญประกอบ มีนาคม 2512).
- สุเทพ โพธิ์ชัย. "กำเนิดรถไฟกับการขยายอำนาจรัฐสยาม." วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543.
- สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ. **แผนชิงชาติไทย : ว่าด้วยรัฐและการต่อต้านรัฐสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่สอง (พ.ศ. 2491-2500).** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: พี. เพรส, 2553.

- สุนทรีย์ อาสะไวย์. "อุดมการณ์พระศรีอารียกกับการเกิดขบวนการผู้มีบุญอีสาน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2444-2445)." **รัฐศาสตร์สาร** 14, 3 15, 1 (กันยายน 2531-เมษายน 2532): 128-85.
- สุนทร ชูตินทรานนท์. **พม่ารบไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: มติชน, 2556.
- สุวัฒน์ชัย แสนราช. "แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายถวิล อุดล." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย มหาสารคาม, 2541.
- สุวิทย์ ชีรสาศวัต. **ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112-126** การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.
- . "ทำไมเจ้าอนุวงศ์จึงต้องพ่ายแพ้." **ศิลปวัฒนธรรม** 27, 11 (กันยายน 2549): 76-90.
- . **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน พ.ศ. 2488-2544**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546.
- . "ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5." **วารสารสมาคมประวัติศาสตร์** 29 (2550): 106-19.
- . **เศรษฐกิจอีสานหลังมีทางรถไฟ พ.ศ. 2443-2488**. ขอนแก่น: สาขาวิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2551.
- สุวิทย์ ชีรสาศวัต และชอบ ดีสวน โภก. "กบฏผู้มีบุญ โสภานแห่งบ้านสาวะถี จังหวัดขอนแก่น." **วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น** 12, 1 (พฤษภาคม-ตุลาคม 2537): 38-51.
- สุวิมล พลจันทร์. "กรมโฆษณาการกับการโฆษณาอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐ (พ.ศ. 2487-2487)." วิทยานิพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.
- อภิสิทธิ์ กิจเจริญสิน. "แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายเตียง ศิริขันธ์." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย มหาสารคาม, 2542.
- . "แนวคิดและบทบาททางการเมืองของนายเตียง ศิริขันธ์." ใน **ปริทัศน์ พนมยงค์และ 4 รัฐมนตรีอีสาน+1**. ชาญวิทย์ เกษตรศิริและ ธรรมรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544.
- อรรถ นันทจักร, บรรณาธิการ. "**ลุ่มวัฒนา**" **บันทึกประวัติศาสตร์ประชาชน: จากเสรีไทยถึงพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย**. มหาสารคาม: ม.ป.พ., 2533.
- อรวรรณ ใจกล้า. "การปรับปรุงการปกครองมณฑลอุดร." ใน **มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ**. วุฒิชัย มูลศิลป์ และสม โขติ อ่องสกุล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524.
- อริญชัย วรรณชาติ. "ความรู้เรื่องอีสานของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2433-2475." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.

- อัญชลี สุสายัณห์. **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552.
- อ่ำ บุญไทย. **กตดาการบนที่ราบสูง**. กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพไทย-ญี่ปุ่น, 2543.
- อิจิโร คากิซากิ. "รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2." **วารสารสมาคมประวัติศาสตร์** 29 (2550): 1-45.
- อุคร วงษ์ทับทิม. **ปรีดี พนมยงค์กับขบวนการกู้เอกราชในลาว**. กรุงเทพฯ: สถาบันปรีดี พนมยงค์, 2543.
- อุรลักษ์ณ์ สิธิบุตร. "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, 2526.
- อุศนา นาศรีเคน. "การรับรู้เกี่ยวกับ "พื้นที่" อีสานกับการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ." **วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม** 25, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2549): 83-101.
- . "อีสานในการรับรู้และทัศนะของผู้ปกครองกรุงเทพฯ ตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475." **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่**, 2548.
- เอฟ คายส์, ชาร์ลส์. **อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย รัตนา โตสกุล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556.
- เอี่ยมกมล จันทะประเทศ. "สถานภาพเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานี พ.ศ. 2425-2476." **วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม**, 2536.
- แอมอนิเย, เอเจียน. **บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ. ศ. 2440**. แปลจาก Voyage Dans Le Laos. แปลโดย ทองสมุทร โครเรและสมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.
- . **บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ. ศ. 2438**. แปลจาก Voyage Dans Le Laos. แปลโดย ทองสมุทร โครเรและสมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	นายประวิทย์ สายสงวนวงศ์
วัน เดือน ปี เกิด	31 กรกฎาคม 2535
สถานที่เกิด	กรุงเทพมหานคร
วุฒิการศึกษา	พ.ศ. 2553 สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลายจากโรงเรียน สาธิตมหาวิทยาลัยรามคำแหง พ.ศ. 2557 สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ (เกียรตินิยมอันดับ 2) คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา พ.ศ. 2558 ศึกษาต่อระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
ที่อยู่ปัจจุบัน	146 ซอยพัฒนาการ 46 ถนนพัฒนาการ แขวงสวนหลวง เขตสวนหลวง กรุงเทพมหานคร 10250
ผลงานตีพิมพ์	ประวิทย์ สายสงวนวงศ์. "การปรับตัวสู่ระบบราชการและการเกิดขึ้นของ คนรุ่นใหม่ในภาคอีสาน ก่อน พ.ศ. 2475." วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า 7, 1 (สิงหาคม 2563): 108-125.
รางวัลที่ได้รับ	ทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์ จากเงินงบประมาณแผ่นดินหมวดเงิน อุดหนุนประจำปีงบประมาณ 2561 (ได้รับการจัดสรรผ่านกองกิจการ นักศึกษา)